

6/1

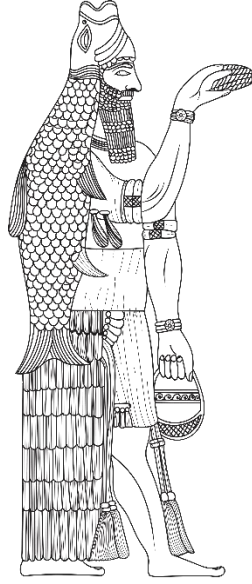
March/Mart  
2024

# QANNES

International Journal of Ancient History  
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi



EISSN 2667-7059



# OANNES

International Journal of Ancient History  
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

Volume/Cilt: 6 - Issue/Sayı: 1  
Mart / March 2024



## CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

Okay PEKŞEN (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Ondokuz Mayıs University, Samsun / TÜRKİYE

## EDITORS / EDİTÖRLER

L. Gürkan GÖKÇEK (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Arts and Science, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Nevşehir, TÜRKİYE

Ercüment YILDIRIM (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Kahramanmaraş, TÜRKİYE

## ENGLISH LANGUAGE EDITOR / İNGİLİZCE DİL EDITÖRÜ

Fatih Mehmet BERK (Ph.D.)

Department of Tourism Guidance, Faculty of Tourism, Necmettin Erbakan University, TÜRKİYE

## EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Cahit GÜNBATTI

Ankara University / TÜRKİYE

Salih ÇEÇEN

Ankara University, Ankara, TÜRKİYE

Lolita NIKOLOVA

Open Global Research Academy / USA

Ekrem MEMİŞ

Sinop University / TÜRKİYE

Daniel T. POTTS

New York University / USA

İrfan ALBAYRAK

Ankara University / TÜRKİYE

Jan Gerrit DERCKSEN

Leiden University / NETHERLANDS

Hasan BAHAR

Selçuk University / TÜRKİYE

Vedat KELEŞ

Ondokuz Mayıs University / TÜRKİYE

Turgut YİĞİT

Ankara University / TÜRKİYE

Ayşegül AKYURT

Hacettepe University / TÜRKİYE

Hasan Ali ŞAHİN

Erciyes University / TÜRKİYE

Vygantas VAREIKIS

Klaipeda University / LITHUANIA

Süleyman ÇİĞDEM

Atatürk University / TÜRKİYE

Mehmet İŞKLI

Atatürk University / TÜRKİYE

Yusuf KILIÇ

Pamukkale University / TÜRKİYE

Hüseyin ÜRETEN

Aydın Adnan Menderes University /

TÜRKİYE

Reyhan KÖRPE

Onsekiz Mart University / TÜRKİYE

Mehmet Fatih YAVUZ

Onsekiz Mart University / TÜRKİYE

Harun TAŞKIRAN

Ankara University / TÜRKİYE

Veli ÜNSAL

Kırşehir Ahi Evran University / TÜRKİYE

Hülya BOYANA

Ankara University / TÜRKİYE

Erkan İZNIK

Anadolu University / TÜRKİYE

Fatih Mehmet BERK

Necmettin Erbakan University / TÜRKİYE

Tønnes BEKKER-NIELSEN

University of Southern Denmark/DENMARK

Şeyma AY ARÇIN

Pamukkale University / TÜRKİYE

Esmâ ÖZ KIRIŞ

Ankara Yıldırım Beyazıt University / TÜRKİYE

Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Özden ÜRKMEZ

İzmir Demokrasi University / TÜRKİYE

Nurgül YILDIRIM

Hatay Mustafa Kemal University / TÜRKİYE

Ebru MANDACI

Bitlis Eren University / TÜRKİYE

Mary FRAZER

Ludwig Maximilian University of Munich /

GERMANY

Osman EMİR

Karadeniz Technical University / TÜRKİYE

## Secretarial / Sekreteryâ

Meltem TEMİZKAN (Ph.D.)

Department of History, Faculty of Arts and Science, Sinop University, Sinop / TÜRKİYE

[mltm92.tmkzn@gmail.com](mailto:mltm92.tmkzn@gmail.com)

## Temsilcilikler / Country Representatives

Lorenzo VERDERAME - Sapienza University of Rome, ITALY

Roman KODET - University of West Bohemia, CZECH REPUBLIC

Jaroslav VALKOUN - Charles University, CZECH REPUBLIC

## Contact Publisher:

Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.) / Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun / TÜRKİYE

+90 532 561 07 37 [oannesjournal@gmail.com](mailto:oannesjournal@gmail.com) <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

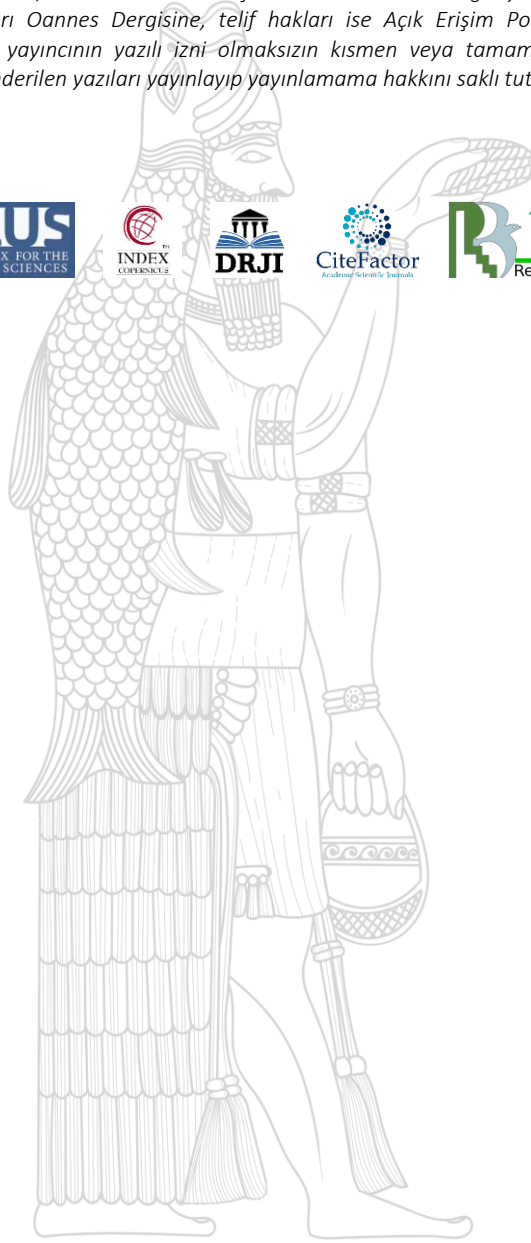
# OANNES

## ABOUT/ HAKKINDA

Oannes Journal is an international refereed journal published twice a year, in March and September. All responsibility for the language, scientific and legal aspects of all articles published in Oannes Journal belongs to the authors. The publication rights of the articles published in Oannes Journal belong to Oannes Journal and the copyrights belong to the authors according to the Open Access Policy. Published articles cannot be printed or reproduced in whole or in part in any way without the written permission of the publisher. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts sent to the journal..

*Oannes Dergisi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Oannes Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına aittir. Oannes Dergisi'nde yayımlanan makalelerin yayım hakları Oannes Dergisine, telif hakları ise Açık Erişim Politikasında belirtilen hususlara göre yazarlarına aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar.*

## INDEXES / İNDEKSLER





## AIMS AND SCOPE

Oannes is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published twice a year in March and September. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Oannes aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes but limited to Ancient History, Archaeology and Art History etc.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of Ancient History.

Oannes is currently indexed in TUBITAK ULAKBIM TR Index, Erih Plus, DRJI, Index Copernicus, ESJI.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing ([doaj.org/bestpractice](http://doaj.org/bestpractice)).

## Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

## Open Access Statement

Oannes is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

**Editor in Chief** : Assoc. Prof. Okay PEKŞEN (Ph.D.)

**Address** : Ondokuz Mayıs University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Samsun / TÜRKİYE

**Phone** : +90 532 561 07 37

**E-mail** : [oannesjournal@gmail.com](mailto:oannesjournal@gmail.com)

**Webpage** : <https://dergipark.org.tr/en/pub/oannes>

## AMAÇ ve KAPSAM

Oannes; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

Oannes, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlamakla literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin Eski Çağ Tarihi ve Arkeoloji, Sanat Tarihi gibi yakın alanları kapsamakla birlikte bunlarla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Eski Çağ Tarihi ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Oannes, TUBITAK ULAKBIM TR Index, Erih Plus, DRJI, Index Copernicus, ESJI gibi indeksler tarafından taranan uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Oannes, dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama ([doaj.org/bestpractice](http://doaj.org/bestpractice)) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

## Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda bulunan edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

## Açık Erişim Bildirimi

Oannes yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Oannes'in içeriği, Creative Commons Atıf-GayriTicari (CC BY- NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes> adresinden ulaşabilirsiniz.

**Baş Editör** : Doç. Dr. Okay PEKŞEN

**Adres** : Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun / TÜRKİYE

**Telefon** : 0 532 561 07 37

**E-posta** : [oannesjournal@gmail.com](mailto:oannesjournal@gmail.com)

**Web** : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

- Prof. Ekrem MEMİŞ (Ph.D.) – Sinop University  
Prof. Engin EROĞLU (Ph.D.) – Amasya University  
Prof. Esmâ ÖZ KİRİŞ (Ph.D.) – Ankara Yıldırım Beyazıt University  
Prof. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI (Ph.D.) – Eskişehir Osmangazi University  
Prof. Hava SELÇUK (Ph.D.) – Erciyes University  
Prof. Hüseyin ÜRETEN (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University  
Prof. İlhami DURMUŞ (Ph.D.) – Ankara Hacı Bayram Veli University  
Prof. İrfan ALBAYRAK (Ph.D.) – Ankara University  
Prof. Mehmet Ali KAYA (Ph.D.) – Ege University  
Prof. Mehmet TEKOC AK (Ph.D.) – Selçuk University  
Prof. Özdemir KOÇAK (Ph.D.) – Selçuk University  
Prof. Şeyma AY ARÇIN (Ph.D.) – Pamukkale University  
Prof. Turgut YIĞIT (Ph.D.) – Ankara University  
Assoc. Prof. Atila TÜRKER (Ph.D.) – Ondokuz Mayıs University  
Assoc. Prof. Cuma Ali YILMAZ (Ph.D.) – Fırat University  
Assoc. Prof. Ebru MANDACI (Ph.D.) – Bitlis Eren University  
Assoc. Prof. Emre ERDAN (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University  
Assoc. Prof. Hakan EROL (Ph.D.) – Ankara University  
Assoc. Prof. Kasım OYARÇIN (Ph.D.) – Ondokuz Mayıs University  
Assoc. Prof. Murat ÇAYIR (Ph.D.) – Ankara University  
Assoc. Prof. Mustafa KALKAN (Ph.D.) – Çankırı Karatekin University  
Assoc. Prof. Özlem SİR GAVAZ (Ph.D.) – Ankara University  
Assoc. Prof. Sedat AKKURNAZ (Ph.D.) – Aydın Adnan Menderes University  
Assoc. Prof. Yasin TOPALOĞLU (Ph.D.) – Atatürk University  
Assoc. Prof. Yusuf Gürkan ERGİN (Ph.D.) – İstanbul University  
Assist. Prof. Ahmet AKŞAR (Ph.D.) – Ondokuz Mayıs University  
Assist. Prof. Fevzi Volkan GÜNGÖRDÜ (Ph.D.) – Nevşehir Hacı Bektaş Veli University  
Assist. Prof. Gülseren MUTLU (Ph.D.) – Pamukkale University  
Dr. Ömer KAHYA – Ankara University





Ozan Arslan AY TAN Ubeyd Kültürü Döneminde İnşa Edilen Üç Bölümlü Binaların Kullanımının Ekonomik ve Dini İşlerlik Bakımdan Değerlendirilmesi <i>Evaluation of the Use of Tripartite Buildings Built in the Ubaid Culture Period in terms of Economic and Religious Functionality</i> (Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article)	1-20
Muhammed Haluk ÖZKAN – Muhammed Lütfi KINDİĞİLİ Erzincan Müzesi Bizans Sikkeleri (2009-2014) <i>Byzantine Coins in Erzincan Museum (2009-2014)</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	21-45
Harun DUMAN MUL.APİN: İçeriği, Amacı ve Kehanetler <i>MUL.APIN: Content, Purpose and Prophecies</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	47-63
Zekiye Nihan KIRÇIL Hitit Dünyasında Çıplaklara Dair Bazı Gözlemler <i>Some Observations on Nudists in the Hittite World</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	64-91
Kürşat KOÇAK Karadeniz'in Kuzeyinde İskit Kurganlarında Bulunan Balta Örnekleri <i>Axe Samples Found in Scythian Kurgans in the North of the Black Sea</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	93-104
Ali ÖZCAN Konya Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Metal Eser <i>A Group of Metal Artifacts from Konya Archaeology Museum</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	105-135
Recep ALTIN Roma Devri Küçük Asyası'nda Sporcu Dernekleri: Pisidia Antiokheia Örneği <i>The Athletic Guilds in Roman Asia Minor: The Case of Pisidia Antiokheia</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	137-159
Hasan Ali ŞAHİN – Şerife KOÇYİĞİT Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Belgelerinde Kök Boya: Hurātu <i>Madder in Ancient Mesopotamian Cuneiform Documents: Hurātu</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	161-172
Hüseyin ERPEHLİVAN Bursa Arkeoloji Müzesi ve Bilecik Müzesi'nden Frig (Anadolu) Tipi Fibulalar <i>Phrygian (Anatolian) Type Fibulae from the Bursa Archaeological Museum and the Bilecik Museum</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	173-202
Esmâ REYHAN – Tülin CENGİZ Bir Hitit Çağı Masalı: "Appu ve İki Oğlu" <i>A Hittite Period Tale: "Appu and His Two Sons"</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	203-220
Mehmet KURT Antik Lykaonia Kentlerinin İnşa Faliyetlerinde ve Sosyal Hayatında Euergesia Olgusu <i>The Phenomenon of Euergesia in The Construction Activities and Social Life of Ancient Lykaonia Cities</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	221-239
Salih SOSLU Mastaura Antik Kenti Savunma Mimarisi Araştırması <i>Mastura Ancient City Defense Architecture Research</i> Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article	241-274

Nuhcan ERDOĞAN

Eski Mezopotamya'da Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Tanrı Šamaš  
*The God Šamaš with His Political and Social Aspects in Ancient Mesopotamia*  
**Makale Türü/Article Type:** Araştırma Makalesi /Research Article

275-298

FeYZa DİRİ – Bülent DİRİ

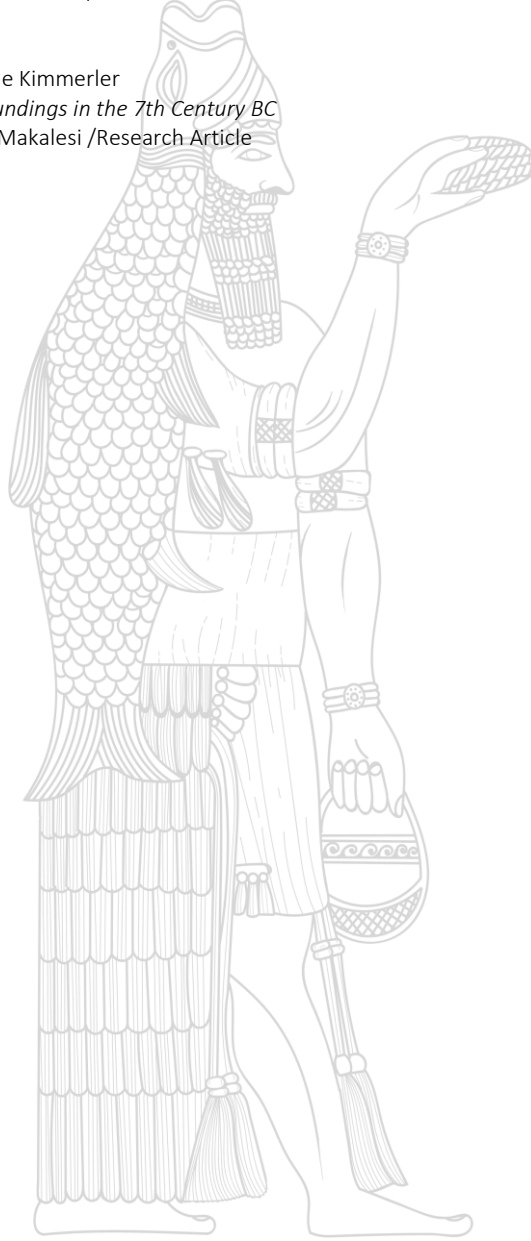
Hammurabi Kanunlarındaki Tıbbi Müdahaleden Doğan Cezai Sorumluluklar Hakkında Değerlendirmeler  
*Evaluation of Criminal Liability Arising from Medical Intervention in Hammurabi Law*  
**Makale Türü/Article Type:** Araştırma Makalesi /Research Article

299-318

Mehmet MANDALOĞLU

MÖ 7. Yüzyılda Gordion ve Çevresinde Kimmerler  
*Cimmerians in Gordion and Its Surroundings in the 7th Century BC*  
**Makale Türü/Article Type:** Araştırma Makalesi /Research Article

319-339







UBEYD KÜLTÜRÜ DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN ÜÇ BÖLÜMLÜ  
BİNALARIN KULLANIMININ EKONOMİK VE DİNİ İŞLERLİK  
BAKIMDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

*EVALUATION OF THE USE OF TRIPARTITE BUILDINGS BUILT IN  
THE UBAID CULTURE PERIOD IN TERMS OF ECONOMIC AND  
RELIGIOUS FUNCTIONALITY*

Ozan Arslan AYTAN


Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana  
Bilim Dalı / Türkiye  
Ph.D. Candidate, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Institute of Social Sciences, Department of  
History / Türkiye  
ozanarslanaytan@hotmail.com  
ORCID ID: 0000-0003-0845-8983

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **03.03.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **02.06.2023**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **1 – 20**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1259835>

This article was checked by 

**Atıf – Cite as:** AYTAN, O. A., “Ubeyd Kültürü Döneminde İnşa Edilen Üç Bölümlü Binaların Kullanımının Ekonomik ve Dini İşlerlik Bakımdan Değerlendirilmesi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 1 - 20.





OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi  
International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024  
1 – 20  
Araştırma Makalesi / Research Article

## UBEYD KÜLTÜRÜ DÖNEMİNDE İNŞA EDİLEN ÜÇ BÖLÜMLÜ BİNALARIN KULLANIMININ EKONOMİK VE DİNİ İŞLERLİK BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

### *EVALUATION OF THE USE OF TRIPARTITE BUILDINGS BUILT IN THE UBAID CULTURE PERIOD IN TERMS OF ECONOMIC AND RELIGIOUS FUNCTIONALITY*

Ozan Arslan AYTAN

#### Öz

Kalkolitik Çağ'da Mezopotamya, ilk kentlerin ve devletin ortaya çıkışına zemin hazırlayan birtakım gelişmelere sahne olmuştur. Mezopotamya, Çanak Çömlekli Neolitik Dönemde Hassuna ve Samarra, Kalkolitik Çağ'da Halaf ve Ubeyd kültür dönemleri olarak toplamda dört ayrı kısımda incelenmektedir. Uruk kent döneminin öncesinde Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan Ubeyd kültür döneminde yaşanan gelişmeler, Mezopotamya'nın sosyal, dini ve ekonomik sürecini temelde etkilemiştir. Ubeyd döneminde üç bölümlü binalar olarak adlandırılan kamusal yapıların işlevi, konunun uzmanları tarafından farklı şekillerde ele alınıp yorumlanmıştır. Neolitik Çağ'dan Kalkolitik Çağ'a geçiş aşamasına kadar görülen eşitlikçi topluluk yapısı, Ubeyd dönemine gelindiğinde sınıflı topluluk yapısına doğru evrilmeye başlamıştır. Bir geçiş aşaması olarak nitelendirilen Ubeyd döneminde inşa edilen üç bölümlü binalar, toplumsal artının

#### Abstract

In the Chalcolithic Age, Mesopotamia was the scene of some developments that prepared the ground for the emergence of the first cities and the state. During this period, the Hassuna, Samarra, Halaf, and Ubeyd cultural periods are examined in four different periods. The developments in the Ubeyd cultural period in Southern Mesopotamia before the Uruk city period affected the social, religious, and economic processes of Mesopotamia fundamentally. During this period, the function of public structures called tripartite plans was discussed and interpreted by experts in the field in various ways. The egalitarian community structure, which was evident from the Neolithic Age to the transition to the Chalcolithic Age, began to evolve into a class society during the Ubeyd period. Tripartite plans during the Ubaid period, described as a transitional stage, were public structures where social surplus was accumulated, luxury goods were traded, feasts were organized, and social





biriktirildiği, lüks malların ticaretinin yapıldığı, şölenlerin düzenlendiği ve toplumsal konuların görüşüldüğü kamusal yapılardır. Ubeyd döneminin en önemli iki merkezi olan Eridu ve Tepe Gawra'daki üç bölümlü binalarda ele geçen mühürler ve mezar kalıntıları bu dönem hakkında bilgi sahibi olunabilmesine olanak sağlamaktadır. Ubeyd kültür dönemi içerisinde görülen üç bölümlü binaların inşa edilmiş amaçları ve nedenleri arkeologlar tarafından araştırılmıştır. Konu hakkındaki uzmanlar bu kamu binalarını önceki ve sonraki dönemlerde inşa edilen binalar ile kıyaslayarak farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Bu çalışma, sosyal yapının yeniden şekillenmesinde etkili olan üç bölümlü binaları ve binalarda ele geçen buluntuları ekonomik ve dini bakımdan değerlendirmeyi amaçlamıştır.

issues were discussed. The two most important centers of the Ubeyd Period, Eridu and Tepe Gawra, allow us to comment on the seals and grave ruins in the tripartite plans. The purpose and reasons for the construction of tripartite buildings seen during the Ubeyd Cultural Period were investigated by archaeologists. Experts working on the issue compared these public buildings with those built in previous and later periods and offered different interpretations. This study aimed to evaluate the economic and religious aspects of the tripartite plans and findings in buildings, which were effective in reshaping the social structure.

**Anahtar Kelimeler:** Ubeyd, Üç Bölümlü Binalar, Eridu, Tepe Gawra, Tell Uqair.

**Keywords:** Ubaid, Tripartite Buildings, Eridu, Tepe Gawra, Tell Uqair.

### Extended Abstract

After the transition to settled life in the Neolithic Age, independent village-type settlements began to be established in the Near East. Social developments in Mesopotamia since the 6th millennium BC led to the emergence of new cultural phenomena. Among these cultural phenomena, the Ubaid culture holds a special place with its production technology and various types of public buildings. It is thought that the public buildings, which emerged as a result of the egalitarian social structure giving way to a hierarchical social structure, served more than one function. While public buildings symbolized social equality in the Early Neolithic Period, they transformed into structures that indicated the onset of social classification and hierarchical relationships in the Ubaid period.

Archaeologists conducting excavations on the Ubaid period and experts researching the subject have commented on the emergence of social inequality during this period. The lifestyle and livelihood of the community developed in this period depended on factors such as the emergence of new occupational groups, specialization, and long-distance trade. The geography of Southern Mesopotamia, where the Ubaid culture was established, began to attract attention around the 5th millennium BC. Hunter-gatherer groups and semi-nomadic shepherds came and settled in this area, leading to an increase in population. Migration to the region is the main reason for the emergence of

new business lines and specialization. Due to the dominance of Ubaid culture, its influence extended to Northern Mesopotamia and Anatolia. Tepe Gawra, the most important center, especially in Northern Mesopotamia, is considered a settlement where significant archaeological finds related to the Ubaid culture are located. Long-distance trade activities contributed to the widespread dissemination of Ubaid culture.

The construction of tripartite public buildings during the Ubaid culture period is the main focus of this study. The purpose and reasons for their construction are subjects of discussion in this study. The study, which includes the opinions of experts, separately discusses the views that the buildings were constructed on economic and religious foundations. The public buildings, best exemplified in the settlements of Eridu in Southern Mesopotamia and Tepe Gawra in Northern Mesopotamia, were built in line with the needs and requirements of the complex social structure. Similar structures called tripartite public buildings were encountered in the early Neolithic Period. The presence of similar structures in the Uruk and Sumerian periods, which emerged after the Ubaid period, is important in providing detailed insights into the subject.

During the Ubaid period, the construction of tripartite public buildings continued for about a thousand years and was evaluated in four periods. There was no significant difference between the buildings constructed in central settlements and their peripheries because the distinction between village and city had not yet emerged. Initial observations about tripartite buildings in the early 20th century suggested that these structures were religious centers. However, later interpretations revised this view. While some researchers still consider them temples, others suggest they were guest houses for merchants, centers hosting foreign communities, or meeting areas for discussing common issues among settlement residents. Thus, various interpretations have been made regarding the purpose of constructing tripartite buildings within the Ubaid cultural area.

Comparing public buildings with other residential structures, archaeologists noted that the former were more technically detailed and structurally larger. Some experts believed these buildings could be temples, based on their elevated platforms similar to those in the Sumerian city-states period. Additionally, they noted that the decorations in these buildings resembled those in temples from later periods, suggesting that the first forms of Mesopotamian temples were built during the Ubaid period. They also suggested that the spiritual dynamism in constructing these buildings led all members of society to work without expecting anything in return. However, experts who attributed the construction of tripartite buildings to social and economic reasons disagreed with the view that these were temples, considering the social structure of the period. According to these experts, the social structure in the Ubaid period was not fully hierarchical, and even though new business lines and specializations emerged, the surplus labor produced by society was insufficient to support a clergy class. These buildings allowed the Ubaid community to display prestige to other communities, serving as places for the merchant class to accumulate luxury goods.



Experts generally support each other's opinions in explaining the purpose of these buildings. The view that elite families emerged for the first time during the Ubaid period was accepted by almost all experts. These elite families, which monopolized the trade in luxury goods, represented a higher class than the rest of the community. The technical features of tripartite buildings in this period, resembling those of temples from later periods, suggest a spiritual significance. However, this interpretation is likely to be consistent with an understanding of the economic and social structure of Ubaid society.

### Giriş

Mezopotamya'da tarihöncesi zamanlarda köyden kente geçiş sürecinde yaşanan gelişmeler özel konutlar, kamusal binalar, üretim teknolojisi ve çanak-çömlek üslubu üzerinden değerlendirilmektedir. Bu dönemde Kuzey ve Güney Mezopotamya'daki farklı kültürel olgular kendilerine özgü yaşam biçimleri ortaya koymuşlardır. Bu kültürel olgular genellikle kültürün ilk ortaya çıkarıldığı yerleşim yerinin adıyla anılmıştır. *Hassuna, Samarra ve Halaf* kültürleri, *Ubeyd* kültüründen önce ortaya çıkan kültürel olgulardır. Bu kültürlerin her biri kendine ait temel karakteristik özellikler sergilemektedirler.<sup>1</sup>

Hassuna ve Samarra kültürleri, MÖ 7. binyılın sonundan 6. binyılın başına kadar geçen süreç içerisinde birbirleriyle iç içe geçmiş iki ayrı kültürel olgudur. Bu dönemde kendine has çanak-çömlek üslubu ile belli bir plan doğrultusunda inşa edilen konutlar, Hassuna/Samarra kültürüne ait en göz çarpan arkeolojik buluntulardır. Tell Hassuna, Şimşara, Yarım Tepe, Tell Arpaciye ve Tell es-Sawwan bu kültüre ait çanak-çömlek kalıntılarının görüldüğü yerleşim yerleridir. Bu dönemde bir avlunun etrafında, iki blok halinde dizilmiş 6-7 odalı evler dikkat çekmektedir. Bloklardan bir tanesi oturma için diğeri ise mutfak malzemeleri ve depo araç-gereçleri için kullanılmış olmalıdır. Mezopotamya'nın yağmur sularıyla tarım yapılabildiği bölgeler ile Dicle nehri üzerindeki yerleşim yerleri Hassuna/Samarra kültürünün yayılım alanlarıdır.<sup>2</sup>

Ubeyd kültürünün ortaya çıktığı dönemde varlık göstermeye devam eden Halaf kültürü, Mezopotamya'nın en eski kültürel olgularından bir diğeridir. Bu kültür kendine özgü mimari yapısıyla dikkat çekmektedir. Mimarlık alanında *Tholos* adı verilen konut tipi dönemin en belirleyici unsurudur. Bu evler Erken Neolitik Dönemde Mezopotamya ve Anadolu'nun bazı yerlerinde görülen dikdörtgen planlı binalara benzer bir formda inşa edilmiştir. Halaf kültüründe dikdörtgen planlı yapılara, çapı 3 ila 7 metre arasında değişen yuvarlak bir oda eklenmiştir. Oturma için kullanılan konutlar tek bir haneyi barındıracak boyutlardadır. Bunun yanı sıra Halaf kültürünün kendine ait bir çanak-çömlek üslubu geliştirdiği görülmektedir. Hem kültürün yayılım sahası içerisinde hem de yerleşim bölgesinin dışındaki periferilerde rastlanan bu

<sup>1</sup> Akkermans – Schwartz, 2003: 155-159; Harmanakaya, 2013: 4; Tekin, 2017: 249.

<sup>2</sup> Perkins, 1949: 1-8.

çanak-çömleklerin üzerine kuş, yılan, geyik, eşek gibi hayvanlar ile çeşitli geometrik şekiller bezenmiştir.<sup>3</sup> Bu kültürün yayılım alanı Hassuna/Samarra kültürlerinin yayılım alanına göre daha geniştir. Zagros dağlarının etekleri ile Doğu Akdeniz arasında kalan Kuzey Suriye, Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu, Halaf kültürüne ait buluntulara rastlanılan bölgelerdir.<sup>4</sup>

Mezopotamya'da Geç Neolitik Dönem ile Erken Kalkolitik Dönem arasında yaşanan kültürel gelişmeler, Ubeyd kültürünün Güney Mezopotamya'da tam teşekküllü bir şekilde yer etmesine kadar *yatay hiyerarşi* şeklindedir. MÖ 6. binyılın sonlarında Ubeyd kültürünün gelişiminde ise *dikey hiyerarşi* etkin bir hale gelmiştir. Bu değişim teknik bilgi, sulu tarım teknolojisi, uzun mesafeli ticaret ve toplumsal iş bölümünün gelişimine bağlı olarak yeni bir sosyal örgütlenme biçimini ortaya çıkarmıştır. Mezopotamya'da Ubeyd kültürünün haricindeki diğer kültürlerin konar-göçer veya yarı yerleşik bir yaşam biçimi sürdürmüş olmaları uzun erimli bir gelişimi mümkün kılmazken, Ubeyd kültürünün kalıcı ve sabit yerleşim yerleri kurduğu görülmektedir. Bu gelişme, Eridu ve Tepe Gawra gibi belli merkezlerde nüfusun yoğunlaşmasına ve sosyal örgütlenmenin kesin bir şekilde başlamasına olanak tanımıştır.<sup>5</sup>

Önasya'da Erken Neolitik Dönemin yalnızca başlarında görülen kamusal binaların, Kalkolitik Çağ'da tekrar ortaya çıkması sosyal örgütlenmenin ele alınmış biçiminin değerlendirilebilmesi açısından önemlidir. Bu anlamda Ubeyd döneminde ortaya çıkan üç bölümlü kamusal binaların özellikle ele alınması gerekmektedir. Mezopotamya'da Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönemde, Orta ve Kuzey Suriye'de dikdörtgen planlı ve üç bölümlü yapıya sahip kamusal binaların inşa edildiği bilinmektedir. Örneğin Suriye'nin kuzeyinde yer alan Jerf el-Ahmar'da, arkeologların EA30 binası olarak tanımladıkları bir binanın, topluluk üyeleri tarafından müşterek olarak çeşitli sebeplerle kullanıldığı düşünülmektedir.<sup>6</sup> Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönemin sonlarında, MÖ 8.200'de Suriye'de bulunan Tell Dja'de el-Mughara yerleşim alanında, dikdörtgen planlı bir kamu binası arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır.<sup>7</sup> Bu binanın zeminine gömülü 38 adet insan kafatası tespit edilmiştir. Orta Suriye'deki Tell Bugras yerleşiminin de dikdörtgen planlı ve üç bölümlü olarak inşa edilmiş bir kamu binasına sahip olduğu bilinmektedir.<sup>8</sup> Kalkolitik Çağ'da tekrar ortaya çıkan kamusal binalar, Ubeyd döneminde öne çıkan kişilerin veya grupların toplumun diğer üyeleri üzerinde yarattıkları etkinin sonucunda yeniden inşa edilmeye başlanmış olmalıdır. Bu dönemde tarımsal ürünler ile değerli hammaddelerin dağıtımının ve paylaşımının kontrolü özel kişiler veya grupların tekelinde gerçekleştirilmiştir. Bu döneme ait damga ve silindir mühürler ise uzak mesafeli ticaretin belirli kişiler tarafından yapıldığına işaret etmektedir.<sup>9</sup> Bu makalede, Ubeyd dönemindeki üç bölümlü kamusal binaların ekonomik ve dini bakımdan karşılaştırılması yapılmıştır. Bunun neticesinde

<sup>3</sup> Köroğlu, 2016: 45-47.

<sup>4</sup> Perkins, 1949: 16.

<sup>5</sup> Tekin, 2017: 357-358.

<sup>6</sup> Kodaş, 2013: 12-13.

<sup>7</sup> Christdou – Coqueugniot vd., 2008: 321-322.

<sup>8</sup> Akkermans – Schwartz, 2003: 120-121.

<sup>9</sup> Tekin. 2017: 362-363.

dönemin sosyoekonomik gelişimi göz önünde bulundurularak yapıların hangi amaçlara ve nedenlere bağlı olarak inşa edildiği anlaşılmaya çalışılmıştır.

### **Ubeyd Kültürü Döneminin Yaşam ve Geçim Biçimi**

Ubeyd dönemi Mezopotamya'da yaşanan tarihi sürecin başlangıç noktalarından biridir. Bu dönem Güney Mezopotamya'daki ilk yerleşim yerlerinin kurulduğu ve bunu takiben birçok gelişmenin meydana geldiği bir dönemdir. MÖ 5.500 ila 4.000 yılları arasında Mezopotamya'nın güneyi ile kuzeyinde, Anadolu'nun güneydoğusunda ve İran'ın kuzeybatısında yayılım gösteren Ubeyd kültüründeki insanların yaşam ve geçim biçimi, çevrelerindeki malzemelerin sağladığı imkânlar ile coğrafi ve iklimsel şartlar bütününde şekillenmiştir. Hareketli ve dinamik bir kültür olan Ubeyd kültürü, Kuzey Mezopotamya'nın çeşitli bölgeleriyle önemli bir iletişim ve ticaret ağı kurmuştur.<sup>10</sup>

MÖ 10.500'lerde Neolitik Çağ ile birlikte yabani bitki ve hayvanlar evcilleştirilmeye başlanmıştır. Yakınoğu'nun hemen hemen her bölgesinde bu evcilleştirme işleminin yapıldığı görülmektedir.<sup>11</sup> Mezopotamya'da MÖ 5.500'lere gelindiğinde Ubeyd dönemi insanları için arpa ve buğday en önemli gıda malzemeleri arasında yer almaktaydı. İnsanların hem kendileri hem de hayvanları için besin kaynağı olan bu tahıllar, Mezopotamya'nın hem güneyinde hem de kuzeyinde yetiştirilip saklanmaya oldukça elverişli gıdalardır. Soğan, sarımsak, yapraklı bitkiler, üzüm, hurma ve çeşitli baklagiller Ubeyd kültürü insanların diğer bitkisel besin kaynaklarıdır. Hayvansal besin kaynakları olarak evcil sığır, koyun ve keçi ise bu dönemde yaşayan insanların et ve süt ihtiyacını karşılamıştır. Bu hayvanlardan elde edilen yün ve deri ise giysi yapımında kullanılmıştır. Bununla beraber tarım arazilerini sürmede ve yük taşımada hayvan gücüne başvurulmuş olunmalıdır.<sup>12</sup> Yaşam alanları bataklıklar, ırmaklar ve sazlıklar olan kuş, balık ve diğer memeli hayvanlar üretilen bitkisel ve hayvansal gıdalara takviye olarak avlanmıştır.<sup>13</sup> Bataklıklarda yetişen hasır ve saz gibi bitkiler ayrıca ırmak kenarlarındaki bodur ağaçlar ve çalılar, binaların yapımında kullanılmıştır. Bu malzemelerden elde edilen ürünlerin varlığına dair kayda değer pek kanıt olmasa da Ubeyd kültürü insanların çevrelerinde gördükleri ve işleyebildikleri malzemeleri gündelik kullanım eşyalarına dönüştürmüş olabilecekleri düşünülebilir.<sup>14</sup> Temel malzemelerden hariç olarak kil, Mezopotamya'da çanak-çömlek yapımında kullanılan en yaygın hammaddedir. Sonraki dönemlerde yazılı tabletlerin aktardıklarına göre evlerin inşasında kullanılan tuğlaların, çeşitli ağırlık malzemelerinin ve orakların yapımında kullanılan bu hammaddenin Ubeyd döneminde de yaygın olarak kullanılmış olabileceği söylenebilir. Mezopotamya'daki geniş düzlüklerde yüzey alanına

<sup>10</sup> Pollock, 2017: 77.

<sup>11</sup> Belwood, 2005: 106; Miller, 2006: 42; Arbuckle, 2014: 53-55; Larson – Fuller, 2014: 119.

<sup>12</sup> Redmann, 1978: 247-253.

<sup>13</sup> Maisels, 1999: 210.

<sup>14</sup> Postgate, 1992: 64; Nemeth-Nejat, 1998: 18.



sızan katran ise kompozit aletlerin bir araya getirilmesinde ve evlerin inşa malzemesi olan tuğlaların birbirine sabitlenmesinde kullanılmıştır.<sup>15</sup>

Mezopotamya'daki alüvyonlu tarım arazileri, Ubeyd döneminin yaşam ve geçim biçiminin şekillenmesinde en önemli etkiye sahiptir. Konuyla alakalı olarak H. Nissen, Ubeyd döneminde Basra Körfezi'nden itibaren Uruk ve çevresinin sürekli olarak coğrafi değişimlere uğradığını ifade etmiştir. MÖ 6.000'lerde oldukça kurak ve verimsiz olan araziler, MÖ 5.500'lerden itibaren su yollarının değişimine bağlı olarak toprağın su ile beslenmesi ve alüvyon birikintileriyle dolmasıyla tarımsal faaliyetlerin yapılmasına olanaklı hale gelmiştir. Bu değişimlerin yaşandığı zaman aralığında deniz seviyesi Nissen'e göre şimdikinden yaklaşık 3 metre daha yüksektir. Bu dönemde Güney Mezopotamya sahip olduğu coğrafi imkânlar sebebiyle sulu tarım yapılabilmesine oldukça elverişli bir bölgedir. Yağmur sularına ihtiyaç duyulmaksızın, Fırat ve Dicle nehirleri tarımsal faaliyetlerin kesintisiz bir şekilde yapılmasına imkân tanımışlardır. Su yollarının ve su debisinin sürekli olarak değişiklik gösterdiği bölgede yerleşim yerleri de sürekli olarak değişime uğramıştır. Ubeyd Dönemi'nde yerleşim yeri olarak kullanılan bir köy veya kasabanın ekip biçilen topraklarındaki sulama imkânları ortadan kalktığında, o bölge terk edilerek su kaynağının daha bol olduğu bir başka bölge yerleşim yerine dönüştürülmüştür.<sup>16</sup> Buradan da anlaşıldığı üzere Güney Mezopotamya, Erken Ubeyd Dönemi'nden beri sürekli olarak yerleşmeye müsait bir bölge konumundadır.

Ubeyd döneminde Mezopotamya'nın coğrafi koşullarını ele alan R. M. Adams, MÖ 6000'lerde Mezopotamya'nın kuzey ve güneyinin oldukça farklı bir coğrafi yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde Güney Mezopotamya sürekli olarak nehir sularıyla beslenen ve su kaynağının hiç tükenmediği bir bölgeyken, Kuzey Mezopotamya ise su kaynaklarının kıt olduğu ve toprağın ihtiyaç duyduğu suyun genellikle yağmur sularıyla karşılandığı bir bölgedir. Güney Mezopotamya'daki bu durum köylerin ve kasabaların oldukça hızlı bir şekilde gelişmesine yol açmıştır. Nüfusun önemli bir bölümü sulu tarımın yapılabildiği bu bölgede toplanmış ve bölge sürekli olarak dışarıdan göç almıştır. Köy ve kasabalarda yoğunlaşan nüfus ile beraber sulama kanallarının inşası hızlandırılmış ve bataklıklar kurutularak tarım arazilerine dönüştürülmüştür. Adams'a göre Güney Mezopotamya'da çiftçilik Ubeyd Dönemi'nin başından beri insanların en temel geçim kaynağıdır. Bataklık alanlarda yaşamaya elverişli olan sığır ve domuz gibi büyük baş hayvanların yetiştirilmesi ise insanlara ikincil geçim kaynağı sunmuştur. Mezopotamya'nın kuzey kesimi daha kuru ve işlenmesi zor topraklara sahip olduğundan tarımsal verim güneye göre daha düşüktür. Bu nedenle bölgede koyun ve keçi yetiştiriciliği insanların birincil geçim kaynağıdır. Kuzey Mezopotamya'da hayvancılığın çiftçilikten daha çok gelişmiş olmasına bağlı olarak yerleşik yaşam biçiminden ziyade göçebe/yarı-göçebe bir yaşam biçimi sürdürülmüş olmalıdır.<sup>17</sup>

<sup>15</sup> Pollock, 2017: 98-101.

<sup>16</sup> Nissen, 2004: 65-66.

<sup>17</sup> Adams, 1981: 80-81.

Göçebe çobanların varlığına dair kanıtların oldukça az olmasına karşın, komşu bölgelerdeki yapılan kazılar sınırlı olarak veriler sunmaktadır. Basra Körfezi'nin batısındaki bulgular bölgede sürekli bir yerleşimin olmadığını ortaya koymuştur. Ubeyd kültürünün yayılım sahası içerisinde olan bu bölgede balıkçılık, kabuklu yemiş toplayıcılığı ve ceylan gibi yabani hayvanların avlandığı tespit edilmiştir. Arkeolojik kazılarda körfezin batı bölgesinde neredeyse hiç tarımla uğraşmadığı ve sınırlı sayıda evcil hayvan yetiştiriciliğinin yapıldığı görülmüştür. Bu bölge mevsimsel olarak kullanılmış ve muhtemelen Ubeyd döneminin sonlarında terk edilmiştir.<sup>18</sup>

Bir başka Ubeyd kültür sahası ise Güneybatı İran bölgesidir. Ubeyd toplulukları tarafından sadece belirli zamanlarda kullanılan bu bölgede toprağın verimliliğine ve su kaynaklarının yeterliliğine bağlı olarak sulu tarım yapılmıştır. Dolayısıyla Ubeyd döneminde Mezopotamya'nın ve İran'ın belli başlı sahaları, coğrafi ve iklimsel imkânlar dahilinde, sürekli veya geçici olarak farklı yaşam ve geçim biçimlerine olanak tanımıştır. Bu durum bölgesel farklılıkların insanların yaşam biçimi üzerindeki tesirlerini gözler önüne sermektedir.<sup>19</sup>

### **Ubeyd Kültürü Dönemindeki Üç Bölümlü Binaların Yapılış Nedenleri ve Kullanım Amaçları**

Ubeyd Dönemi'nde ilk kamusal yapıların izlerine Güney Mezopotamya'da Eridu, Uruk ve Tell Uqair yerleşimlerinde, Kuzey Mezopotamya'da ise Tepe Gawra'da rastlanılmaktadır. Ubeyd kültürünün mimari açıdan en belirgin yapılarını temsil eden bu binalar üç bölümlü bir formda inşa edilmiştir. İş bölümü ile iş gücüne dayalı bir emeğin sonucunda inşa edilen bu yapıların içerisinde büyük depolama alanları yer almaktadır.<sup>20</sup> XX. yy.'ın başlarında yapılan arkeolojik kazılarda binalara ait ilk kalıntılar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlar arasında en önemli olanı Eridu sit alanındaki yapılardır. Burada MÖ 3. binyıldan kalma bir zigguratın tabanında MÖ 6. ve 5. binyıllara tarihlenen toplam 17 yapıya rastlanılmıştır.<sup>21</sup> Joan Oates tarafından yapılan incelemelerle bu yapıların Ubeyd Dönemi'nin çeşitli evrelerine ait olduğu tespit edilmiştir. Oates'in tespit ettiği dönemler toplam 4 evrede incelenmektedir. Bu evrelerden ilk ikisi olan Ubeyd I ve Ubeyd II evrelerinde yapılan analizlerde ortaya çıkarılan yapıların oldukça küçük boyutlarda olduğu görülmüştür.<sup>22</sup> Bu yapıların işlevi hakkındaki ilk yorumlar dini veya ritüel amaçlarla kullanılmış olabileceğine dairdir. Daha sonraları Ubeyd Döneminde kurulmuş Ueyli höyük yerleşiminde bulunan üç bölümlü bir yapı üzerinde yapılan arkeolojik araştırmalarda, yapı içerisinde depolama alanı olarak kullanıldığı düşünülen bir oda, bu dönemde inşa edilen tüm yapılar hakkında daha kapsamlı yorumlar yapılabilmesine imkân vermiştir.<sup>23</sup> Jean-Louis Huot, hücrelerden meydana gelen bu odayı, yerleşim yerinde yaşayan insanların ortak kullandıkları bir tahıl ambarı olarak yorumlamış ve ekonomik bir anlam

<sup>18</sup> Pollock, 2017: 82-85.

<sup>19</sup> Hole, 1985: 21-24; Wright, 1998: 177-179.

<sup>20</sup> Erarslan, 2008: 396-397.

<sup>21</sup> Frangipane, 2002: 119; Köroğlu, 2012: 47.

<sup>22</sup> Oates, 1976: 22-24.

<sup>23</sup> Lloyd, 1978: 41-43; Roux, 1992: 60-61.

taşıdığına değinmiştir. Bu evrede her bir hane 7-8 kişiden oluşmaktaydı. Depolama alanı bir hanenin ihtiyaçlarından çok daha fazlasını karşılayabilecek büyüklüktedir. Dolayısıyla hanelerin yaşadığı konutların boyutları ve bir hanenin ortalama nüfusu göz önüne alındığında, odanın birden fazla ailenin müşterek olarak kullandığı bir depolama alanı olabileceği görüşü ileri sürülmüştür. Burada tahıllar ve diğer gıda ürünleri kıtlık zamanlarında kullanılmış olabilir. Huot aynı zamanda, yerleşim alanındaki üç bölümlü yapının, köy ile alakalı bir meselenin görüşülmesi için toplanılan bir toplantı alanını temsil ediyor olabileceğini ifade etmiştir.<sup>24</sup>

Ubeyd Döneminin ilk iki evresinden sonra, Ubeyd 3 (XI. ve VIII. aşamalar) ve 4 (VII. ve VI. aşamalar) evrelerinde fırınlanmış tuğlalardan inşa edilmiş ve birçok kez üst üste yapılmış daha büyük binalar ortaya çıkarılmıştır. Bu binaların Ubeyd 1 ve Ubeyd 2 evrelerinde olduğu gibi üç bölümlü bir planda inşa edildiği görülmektedir. Binaların merkezinde geniş bir oda ve bu odaya bağlı olarak uzunlamasına iki ayrı oda daha mevcuttur. Binaların duvarları yalnızca sıvayla kaplı olmayıp, çeşitli figürlerin tasvir edildiği kabartmalar ve süslerle bezenmiştir. Üç bölümlü yapıların, konut tipinde inşa edilen diğer yapılara göre daha yüksek bir platform üzerinde inşa edildiği görülmektedir. Frangipane'ye göre bu yapılar sonraki dönemlerde ortaya çıkan zigguratlar ile doğrudan benzerlikler göstermektedir. MÖ 3. binyılda ortaya çıkan tapınakların içerisinde yer alan süslemeler ve kabartmaların ilk stilistik örnekleri üç bölümlü yapılarda mevcuttur. Estetik açıdan yaklaşık 2.000 yıl boyunca sürdürülen bu gelenek, süslemede ve mimaride standartlaşmanın bir göstergesidir. Özellikle VII. ve VI. aşamalarda bina planı ve duvar süsleri dinsel/yönetimsel işleve sahip olan yapılar için kullanılmış olmalıdır.<sup>25</sup>

Bunun yanı sıra Eridu'da incelemeler yapan araştırmacılar tarafından bu dönemdeki binaların henüz bir tapınak olamayacağı çeşitli açıklamalarla ifade edilmektedir. Ubeyd Döneminde birden çok kez inşa edilmiş olan binaların işlevine dair Fransız araştırmacı O. Aurenche ve D. Forest, yapıları topluluğun önderi yahut lideri tarafından yaptırılmış kabul binaları olarak yorumlamışlardır. Topluluklar arası münasebetler ve mal takasına dayalı ilişkiler bu kabul binalarında görüşülmüştür. Araştırmacılara göre bu dönemde topluluk temelde eşitlikçi bir yapıya sahiptir ancak Neolitik Çağ'da olduğu gibi topluluğu organize eden liderler Ubeyd Döneminde de varlığını sürdürmüş olmalıdırlar. Bu liderler topluluk içerisinde ayrıcalıklı haklara sahip olmamış yalnızca topluluğun rızası dahilinde gündelik işleri düzenleme görevi üstlenmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında, Ubeyd Dönemindeki üç bölümlü yapılar dinsel/yönetimsel bir amaç içermemektedir. Bu yapıların merkez odasında birtakım şölenler veya toplantılar düzenlenmiş olmalıdır. Bazı araştırmacılar yapıların merkez odasında bulunan platformun, tapınak sunağı olarak kullanıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlere karşı çıkan Aurenche ve Forest, platformun bir toplanma masası, platformun üzerindeki ateş izlerinin ve balık kılıçıklarının ise diğer toplulukların liderlerinin

<sup>24</sup> Huot, 1992: 192.

<sup>25</sup> Frangipane, 2002: 133-135.

ağırlandığı zamanlarda şölende pişirilen yemeklerinin artıkları olabileceğini ifade etmişlerdir.<sup>26</sup>

Ubeyd Dönemindeki yapıların inşa edilme amacına dair Aurenche ve Forest'in görüşlerini destekleyen bir başka araştırmacı ise Jean-Louis Huot'tur. Bu dönemdeki yaşam ve geçim biçimini temele alarak, inşa edilen yapıların tek başına dini veya törensel bir anlam içeriyor olmasını abartılı gören Huot, Ubeyd döneminde topluluğun henüz tabakalaşmamış ve eşitlikçi bir yapıda olduğunu düşünmektedir. Huot'a göre üç bölümlü yapıların tapınak olarak nitelendirilebilmesi için bu mekânlarda yarı zamanlı veya tam zamanlı bir ruhban sınıfının varlığına gerek duyulmalıdır. Ancak bu dönemde yaşayan insanlar din adamları yahut ruhban sınıfı gibi ayrıcalıklı bir grubu besleyebilecek ekonomik şartlara sahip değildir. Aynı zamanda uzmanlaşmanın sınırlarının henüz net olarak ortaya çıkmadığı bir sosyal ortamda, karmaşık bir sosyal düzenin varlığından söz edilemez. Köyden kente geçiş aşamasında önemli gelişmelerin yaşandığı Ubeyd döneminde, kurumsal anlamda dini temelli bir yapı henüz ortaya çıkmamıştır. Toplulukların birbirleriyle olan teması oldukça sınırlıdır. Bu tipteki topluluklarda kutsal ve kutsal olmayan arasındaki ayrımın kesin çizgilerle yapılabilmesi mümkün değildir. İnanç açısından Neolitik topluluklardan pek bir farkı olmayan Ubeyd kültürünün, temelinde din olan kurumsal bir yapı ortaya koyabilmesi mümkün görülmemektedir. Aynı zamanda binaların dini amaçlarla inşa edilen birer tapınak olduğu görüşü, yapıların zamanla yıkılması, terkedilmesi veya içerisinde yeteri kadar kutsalı temsil eden nesnelere yer almıyor olmasıyla ters düşmektedir. Bu dönemdeki yapılar Huot'a göre tanrı/tanrılar adına inşa edilen ve onları temsil eden bir sınıfın içerisinde yer aldığı binalar değil, prestij ve gösteriş amacıyla inşa ettirilen birer konuk ağırlama mekânlarıdır. Ona göre, Ubeyd Dönemi'ndeki bu binaların aceleci ve klasik arkeolojinin kapsadığı muhtevaya göre ele alınıp doğrudan bir tapınak olarak yorumlanması yanlıştır. Ubeyd Dönemi'nde Eridu haricinde Tell Uqair ve Tepe Gawra gibi yerleşim yerlerinde de üç bölümlü binaların izlerine rastlanmaktadır. Bu yerleşimlerdeki binalar Eridu'daki binalardan daha mütevazı boyutlardadır ancak esas itibarıyla birbirleriyle aynı işleyişe sahip olmuş olmalıdır. Bunun yanı sıra Ubeyd döneminde, Tell Abada, Tell Mahzur ve Heyit Kasım gibi başka yerleşim yerlerinde yer alan yapıların üç bölümlü plana göre yapıldığı bilinmektedir. Huot'a göre, Eridu'daki yapıdan daha erken zamanlara tarihlendirilen bu yapıların da tıpkı diğer yerleşim alanlarında olduğu gibi esas inşa edilmiş amaçları dinsel değildir. Bu binalar konukların ağırlandığı veya kabilenin bir araya gelerek belli meseleleri görüştüğü mekânlardır. Ubeyd döneminin sonlarında eşitlikçi topluluk yapısından katmanlaşmış topluluk yapısına doğru geçişin izleri mimari yapıların işlevinde ortaya çıkmaktadır. Nitekim Uruk Döneminde özenli süslemeleriyle göz alan büyük boyutlu zigguratlar bu aşamadan sonra ortaya çıkmıştır.<sup>27</sup>

Frangipane, Huot'un binaların içinde kutsalı temsil eden nesnelere rastlanılmamasına dair yaptığı yoruma karşı çıkmıştır. Ona göre kutsalı

<sup>26</sup> Aurenche, 1981: 45, aktaran Frangipane, 2002: 135-136; Forest: 1987: 115, aktaran Frangipane, 2002: 135-136.

<sup>27</sup> Huot, 2000: 49-51.



temsil eden nesnelere rastlanılmamış olması nesnelere var olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu nesnelere tahta gibi uzun süre boyunca formunu koruyamayan, parçalanmaya veya bozulmaya müsait materyallerden seçilmiş olabilir. Huot tarafından bu dönemde var olmuş olabileceği iddia edilen topluluk önderinin, birden çok görevi üstlenmesi ve organizatör olarak topluluktaki işlerin yürütülmesinde idareci bir role sahip olması görüşünü destekleyen Frangipane, bu görüşe topluluğun grup önderinin veya liderinin dinsel anlamda bir organizasyona önderlik etmiş olabileceğini eklemektedir. Frangipane'ye göre bu binalar, topluluğa önderlik eden bir şefin veya liderin statüsünün altında gelişen hiyerarşik yapılanma sayesinde inşa ettirilmiştir. Dünyada etnografya araştırmalarından bilinen çağdaş örneklerden yola çıkılarak, toplumsal açıdan öne çıkan bir ailenin veya grubun Ubeyd Dönemi'nde toplumsal bir ayrıcalık elde ettiği ve bu ailenin erki altında tabakalaşmanın kesinleştiği iddia edilmiştir.<sup>28</sup> Bu açıdan bakıldığında elit ailenin içerisinde seçilen bir kişinin, tanrılaştırılması veya tanrı/tanrılarla bağlantı kurabilmesi ile topluluğun geri kalanının bu kişiye tabi olması oldukça olasıdır. Bu durum Erken Hanedanlar Döneminde Rahip-Kral olarak yorumlanan kent yöneticilerinin daha sonra ise özellikle Akad Döneminde Tanrı-Kral olan hükümdarların ortaya çıkışına öncüllük etmiş olabilir.<sup>29</sup>

Ubeyd döneminde topluluk içerisinde belli bir ailenin veya grubun statü bakımından öne çıktığı görüşünü destekleyen Mark Van de Mierop ise Ubeyd döneminde, Güney Mezopotamya ve Kuzey Mezopotamya arasındaki lüks ve egzotik malların ticaretinin, seçkin ailelerin gözetimi altında yapılmış olabileceğini ifade etmiştir. Ticari ürünler önce bu binalarda toplatılmış daha sonra dağıtımı sağlanmıştır. Ticareti tekelinde tutan ailenin üyeleri, lüks mallara sahip olup topluluk içerisinde maddi olarak bir adım daha öne çıkarken, tanrısal gücü elinde bulundurarak topluluğun manevi değerlerinin yönlendiricileri olmuş olabilirler. Böylelikle Ubeyd dönemindeki hiyerarşik yapılanma, topluluğun manevi ihtiyaçlarının giderilmesi karşılığında rıza göstermesi ile gelişim göstermiştir.<sup>30</sup>

Ubeyd Dönemi'ndeki üç bölümlü yapıların inşasında harcanan toplumsal emek bir diğer mesele olarak değerlendirilmelidir. Bu konuyla ilgili olarak araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Frank Hole, uzmanlaşmanın ve sınıfsal ayrışmanın henüz tam anlamıyla ortaya çıkmadığı bir dönemde, topluluk üyelerinin, gündelik işlerini yapmak dışında müşterek bir emek sarf ederek, nişli ve payandalı cephelere, gömme kapılara ve mozaik süslemeli duvarlara sahip olan yapıları inşa ederken gönüllü ve dini inançlarının getirmiş olduğu dinamizmle çalıştıkları yönünde bir görüş belirtmiştir.<sup>31</sup> Pollock ise üç bölümlü binaların topluluğa hem maddi hem manevi yönden yararlar sağladığı için toplumsal bir eşgüdümle inşa edilmiş olabileceği yorumunu yapmıştır. Eridu ve Tepe Gawra'daki üç bölümlü binalar mimari açıdan yerleşim yerinde bulunan diğer konutlardan daha farklıdır ve oldukça özenli bir şekilde inşa edilmişlerdir. Bu binaların içerisindeki günlük

<sup>28</sup> Frangipane, 2002: 137-138.

<sup>29</sup> Liverani, 2013: 108-109; Crafford, 2015: 163; Yıldırım, 2017: 58-60.

<sup>30</sup> Mierop, 2018: 14-15.

<sup>31</sup> Hole, 1983: 315-327.

kullanım eşyaları, oturma için kullanılan konutların içerisinde bulunan eşyalarla benzerlikler gösterse bile ustalıkla işlenmiş süsleriyle, ayrı bir değere sahiptirler. Bunun yanı sıra Pollock, binaların gösterişine ve yüksek bir platform üzerinde inşa edilmiş olmasına simgesel bir anlam yüklemektedir. Bu yapıların zeminden yüksekte oluşu, dönemin insanların kutsal ve dünyevi unsurları elinde tutan seçkinler sınıfının ayrıcalıklı olduğuna ikna olmasıyla ilişkilidir. Ubeyd kültür sahası içerisinde inşa edilen her bir yapıda, gönüllü olarak çalışan insanlar üstlendikleri dinsel yükümlülüklerin bir parçası olduklarına inanmışlardır. Tanrı/Tanrılarla topluluk arasında bağlantı sağlayan ruhban sınıfının elinde toplanan artı ürün, kıtlık zamanlarında yahut hasadın iyi geçmediği dönemlerde topluluğun yararına kullanılmıştır. Ancak burada toplumsal artının tamamını yardımlaşma sisteminin bir parçası olarak görmek hatalı bir tutum olabilir. Nitekim toplanan ürünlerin yalnızca çok küçük bir kısmı ihtiyaç halinde topluluğa tekrar dağıtılmış, önemli bir bölümü ise seçkin sınıfın elinde kalmaya devam etmiştir.<sup>32</sup> Stein, tanrılara hizmet adına görev üstlenerek, topluluğun bireylerini ikna edip, toplumsal artıyı kendi tekellerinde toplayan bir sınıfın toplumsal eşitsizliği ortaya çıkardığını ifade etmiştir.<sup>33</sup>

Ubeyd Dönemi'nin sonlarından itibaren bazı aileler veya gruplar, topluluk içerisinde daha fazla ayrıcalıklı hale gelmiş, üretilen mallar ve bu malların ticareti yüksek statüye sahip ailelerin tekelinde gerçekleştirilmiştir. Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan Ubeyd kültürünün kuzeye yayılması ve buradaki kültürlerle zaman zaman etkileşim içerisinde girmesi veya bu kültürleri asimile etmesi sonucunda kompleks bir kültürel olgu meydana gelmiştir.<sup>34</sup> Bu gelişmelerle birlikte seçkin veya yüksek statüye sahip ailelerin topluluk içerisinde öne çıkmış olduklarına dair çeşitli kanıtlar mevcuttur. Buna örnek olarak Ubeyd kültürünün Kuzey Mezopotamya'daki yerleşim yeri Tepe Gawra gösterilebilir. Burada XI. ve IX. evreler içerisinde ortaya çıkan büyük bir bina, üç bölümlü diğer binalardan farklı amaçlarla yapılmış ve kullanılmış olabilir. Binanın mimari tasarımının önceki örneklerle göre birtakım farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Duvarlarının kalınlığı ve gösterişi, diğer yapılardan başka amaçlar için inşa ettirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Binanın içerisinde simetrik olarak birbirinden ayrılmış birçok oda yer almaktadır. Bu odalar seçkin ailenin ürünlerinin depolandığı odalar olabilir.<sup>35</sup> Tobler bu binanın özel bir mülk olmadığını, bunun yerine yerleşim alanının girişinde yer alıyor olmasından dolayı bir koruma binası olabileceğini ifade etmiştir.<sup>36</sup> Binanın ne amaçlarla yapıldığı kesin olarak bilinemesse bile, o zamana kadar inşa edilen yapılardan farklı olduğu anlaşılabilmektedir.

Tepe Gawra'nın IX. düzeyinde, höyüğün doğu tarafında daha önce görülmemiş bir başka örneğe daha rastlanmıştır. Burada farklı tipte inşa edilmiş üç bölümlü bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Yapının duvarları kalın

<sup>32</sup> Pollock, 2017: 111-112; Pekşen, 2016: 55 – 56.

<sup>33</sup> Stein, 1994: 42-43.

<sup>34</sup> Lamberg-Karlovski, 1999: 170-174; Erarslan, 2008: 398.

<sup>35</sup> Frangiane, 2002: 180-188.

<sup>36</sup> Tobler, 1950: 49.

olmakla beraber, iç kısımlarının kırmızıya boyandığı görülmektedir. Odaları ise oldukça simetrik ve düzenli bir şekilde inşa edilmiştir. Yapılan arkeolojik kazılarda bu yapının hemen yanında bir mezar bulunmuştur. Mezarda çeşitli armağanlara ve değerli taşlara rastlanılmıştır. Frangipane'ye göre bu yapı seçkin aile üyelerinden bir tanesine aittir. Ubeyd kültürünün son dönemlerinde ortaya çıkan bu gelişmeler seçkin ailelerin veya elit sınıfının topluluğun geri kalanından ayrılmaya başladığına işaret etmektedir.<sup>37</sup> Bunun yanı sıra Tepe Gawra'da seçkin aileler arasında da bir katmanlaşmanın ortaya çıkmış olabileceğine dair izler vardır. Nitekim IX. düzeyde bir mezarda ele geçen değerli taşlar ve ziynet eşyalarının haricinde bir başka mezarda bulunan mühür, onay verme yetkisine sahip olan bir yüksek görevlinin varlığına işaret etmektedir. Her bir ailede en son karar verme yetkisini elinde bulunduran bir aile büyüğü veya lideri olmuş olabilir. Bu nedenle mührü ile beraber gömülen bu kişinin, yetki verme ve onaylama gücünü elinde bulunduran bir aile büyüğü olduğu yorumu yapılabilir.<sup>38</sup> Bazı araştırmacılar, Tepe Gawra'da yanında mezar bulunan binanın daha önce inşa edilen üç bölümlü yapılara benzer nitelikler taşımasından yola çıkarak, burayı bir tapınak olarak görmüşlerdir.<sup>39</sup> Binanın içinde uzman zanaatkarlar tarafından yapılan mühürlerin dışında, çok sayıda öğütme taşı, kil karıştırıcı, çömlek ve yontulmuş taş alet bulunmuştur. Özellikle mühürlerin varlığı Mezopotamya'da ticaretin gelişmeye başladığına işaret etmektedir. Dolayısıyla Mezopotamya'da sistematik ve uzun mesafeli bir mal değiş tokuşunun Ubeyd döneminden itibaren yapılıyor olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu gelişmeler, Ubeyd tesiri altındaki Tepe Gawra'da ele geçen buluntulardan hareketle yapının ekonomik faaliyetlerin yoğun olarak gerçekleştirildiği bir mekân olduğunu ortaya koymaktadır.<sup>40</sup>

### Sonuç

Tarihöncesi zamanlarda yaşanan gelişmeler Mezopotamya'da medeniyetin ortaya çıkışına zemin oluşturmuştur. Eski Mezopotamya tarihinin seyrini etkileyen en kritik dönemin Ubeyd dönemi olduğu söylenebilir. Medeniyetin inşa edilmesinde bir dönüm noktası olarak nitelendirebileceğimiz Ubeyd dönemdeki yaşam biçimi, temelde Neolitik Çağ insanın yaşam biçimine benzer bir şekildedir. Neolitik Çağ'dan farklı olarak bu dönemde eşitlikçi toplumsal yapının yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladığını gösteren en önemli buluntular ise üç bölümlü binalardır. Mezopotamya'da uzmanlaşmanın ve kurumsallaşmanın ilk defa Ubeyd döneminde başladığı görülmektedir. Bu kurumsallaşma, hiyerarşik düzenin ve ast-üst ilişkisine bağlı toplumsal bir katmanlaşmayla iç içe bir şekilde ilerleme kaydetmiştir.

Ubeyd döneminde ortaya çıkan üç bölümlü kamusal binalar, dönemin sosyal ve ekonomik karakteristiğinin anlaşılabilmesine olanak tanımaktadır. Oturum için kullanılan ev tipi konutlardan farklı olduğu görülen bu binaların Neolitik Çağ'ın erken dönemlerinde inşa edilen kamusal binalarla benzer nitelikler taşıdığı söylenebilir. Özellikle Suriye'de Tell Muretbe ve Jerf al-

<sup>37</sup> Frangipane, 2002: 182-184.

<sup>38</sup> Classen – Skalnik, 1993: 247-277.

<sup>39</sup> Tobler, 1950: 44; Akkermans, 1989: 343-344; Rothman, 1994: 107-108.

<sup>40</sup> Makkay, 1983: 2-5.

Ahmar, Anadolu'da ise Çayönü üç bölümlü binaların ilk inşa edildiği yerleşim yerleridir. Bu tipteki binalara Ubeyd döneminden önceki Hassuna/Samarra ve Halaf kültür dönemlerinde ise rastlanmamıştır. Üç bölümlü yapıların önemli bir kısmı Ubeyd kültür sahasının merkezleri olarak görülen Eridu ve Tepe Gawra'da yer almaktadır.

Üç bölümlü binaların dini sebeplerle mi yoksa ekonomik gerekliliklerle mi inşa edildiğine dair uzmanlar tarafından öne sürülen görüşler ele alındığında; binaların ekonomik nedenlerle inşa edildiğini savunan uzmanların görüşleri, konunun daha sağlam temeller ile açıklanabilmesine imkân vermektedir. Katmanlaşmanın henüz tam anlamıyla mevcut olmadığı köy tipi topluluklarda, kutsal addedileni tespit edebilmek zordur. Eşitlikçi topluluklarda inanç olgusu gündelik yaşamın gereksinimleri ile iç içe değerlendirilir. Dolayısıyla bu dönemde soyut anlamıyla müstakil bir inanç olgusundan bahsedilemez. Ubeyd dönemindeki üç bölümlü binalarda yeteri kadar somut nesneye rastlanmamaktadır. Tapınım gerçekleşen bir mekânda ise somut nesnelere ihtiyaç duyulur. Nitekim günümüzde bile soyut anlatım ile insanları tek bir çatı altında toplamak oldukça güç iken Kalkolitik Çağ'da böyle bir anlatım yoluyla insanları bir ideoloji etrafında toplamak imkânsız görünmektedir.

Ubeyd döneminin genelinde toplumsal yapı temelde eşitlikçi olmakla beraber, dönemin sonlarına doğru sınıfsal ayrışmanın başladığı tespit edilebilmektedir. Bu dönemdeki üç bölümlü binalar henüz tapınak olmasa da birer toplanma ve ağırlama mekânı olabilirler. Tepe Gawra'daki üç bölümlü binalarda ele geçen mühürler ticari faaliyetlerin uzman tüccarlar tarafından yapıldığına dair kanıt oluşturmaktadır. Toplumun içerisinde çıkan elit bir sınıf, ayrıcalıklı bir aile veya grup toplumun istikrarlı olarak beslenme problemlerini çözmüştür. Tarımsal ürünlerin toplanması ve topluma tekrar dağıtılmasını organize eden bu sınıf aynı zamanda kendisine de ekonomik bir çıkar sağlamıştır. Bu kamusal yapılarda değerli taşlar ve metaller, toplanan tarımsal ürünlerin yanı sıra yeni bir sermaye aracı olarak ayrıcalıklı sınıfın tekeline geçmiştir. Bu değerli taşlar uzak bölgelerden tüccarlar aracılığıyla getirilmiştir. Ayrıcalıklı sınıfı topluluğun geri kalanından ayıran en temel ekonomik unsur elde edilen bu metallerdir. Böylelikle yerleşik yaşamın başladığı Neolitik Çağ'dan itibaren sürdürülen eşitlikçi topluluk yapısı, tarımsal ve hayvansal sermayenin yanına değerli hammaddelerin eklenmesiyle ilk defa sınıflı bir toplumsal yapıya dönüşmeye başlamıştır. Ubeyd dönemindeki üç bölümlü kamusal binalar, kentlerin ve devletin ortaya çıkmasına zemin oluşturan yapılardır. Bu yapılar kurumsal anlamda dini ve idari yapının hüküm sürdüğü kentlerin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Karmaşık toplumsal yapı içerisinde toplumun yönetilebilmesinde ve yönlendirilebilmesinde en büyük katkıyı sağlayan faktör din faktörüdür. Ubeyd döneminde üç bölümlü binaların dini birer yapıya dönüşmesi için gerekli şartlar henüz sağlanamamıştır. Tapınak olduğuna hiç şüphe duyulmayan binalar ise ilk defa Sumer Kent Devletleri döneminde ortaya çıkmıştır.



**Kaynakça**

- ADAMS, R. M., 1981. *The Evoulation of Urban Society Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- AKKERMANS, P. M. M. G. – SCHWARTZ G. M., 2003. *The Archeology of Syria*, Cambridge University Press, Cambridge.
- AKKERMANS, P. M. M. G., 1989. “Tradition and Social Change in Northern Mesopotamia During the Later Fifth and Fourth Millenium B.C.” *Upon This Foundation: The Ubaid Reconsidered*, Ed.: Elizabeth f. Henrickson – Ingolf Thuesen, Helsingor, 1988.
- ARBUCKLE, B. S., 2014. “Pace and Process in the Emergence of Animal Husbandry in Neolithic Soutwest Asia”, *Bioarcheology of the Near East*, 8:53-81, ss. 53-81.
- BELWOOD, P., 2004. *First Farmers: The Origins of Agriculture Societies*, Blackwell Publishing, New Jersey.
- CHRISTDOU, R. – COQUEUGNIOT, L. – GOURICHON, E., 2008, “Neolithic Figurines Manufactured from Phalanges of Equids from Dja'de el Mughara, Syria”, *Journal of Field Archeology*, 34/3, ss. 319-335.
- CRAFFORD, H., 2015. *Sümer ve Sümerler*, Çev.: Nihal Uzun, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- ERARSLAN, A., 2008. “The Ubaid in the Urbanisation Process: The Birth of Urbanisation in the Near East”, *Belleten LXXII 264*, ss. 395-412.
- FRANGIPANE, M., 2002. *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, Çev.: Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- HARMANKAYA, S., 2013. “Mezopotamya'nın Tarih (Yazı) Öncesi Dönemleri”, *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, Ed.: K. Köroğlu. Eskişehir, ss. 2-19.
- HOLE, F., 1983. “Symbols of Religion and Social Organization at Susa”, *The Hilly Flanks and Beyond: Studies in Ancient Oriental Civilization*, Ed.: Cuyler Young – Philips Smith – Peder Mortensen, The University of Chicago Press, Chicago, ss. 315-329.
- HOLE, F., 1985. “The Organization of Susiana Society Periodization Of Site Distributions”, *Paléorient*, Volume 11/2, ss. 21-24.
- HUOT, J. L. – THALMANN, J. P. – VALBELLE, D., 2000. *Kentlerin Doğuşu*, Çev.: Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- HUOT, J. L., 1992. “The First Farmers at Oueili”, *The Biblical Archeologist*, Vol.55, No 4., ss. 188-195.
- KODAŞ, E., 2013. “Jerf El-Ahmar Ea 30 Binası ve Yakındoğu'da PPPNA-PPNB'ye Geçiş Dönemine Ait Kamu Binaları”, *Tüba-Ar*, 16, ss. 9-19.
- KÖROĞLU, K., 2016. *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- LAMBERG-KARLOVSKY, C. C., 1999. “Household Land Tenure and Communication System in the 6th-4th Millenia of Greater Mesopotamia”,

- Urbanisation and Land Ownership in the Ancient Near East*, Ed.: Michael Hudson – Baruch A. Levine, Eisenbrauns, Cambridge ss. 167-197.
- LARSON, G. – FULLER, D. Q., 2014. “The Evolution of Animal Domestication”, *The Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics*, ss. 115-136.
- LIVERANI, M., 2013. *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Routledge, New York.
- LLOYD, S., 1978. *The Archeology of Mesopotamia: From Old Stone Age to the Persian Conquest*, Thames and Hudson Ltd., London.
- MAISELS, C. K., 1999. *Uygurluğun Doęuđu: Yakındağu’da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş*, Çev.: Alaeddin şenel, İmge Kitapevi, Ankara.
- MAKKAY, J., 1983. “The Origins of the Temple-Economy As Seen in the Light of Prehistoric Evidence”, *Volume 45/1*, ss. 1-6.
- MIEROOP, M. V., 2018. *Eski Yakındağu Tarihi MÖ 3000-323*, Çev.: Sinem Gül, Homer Kitapevi, İstanbul.
- MILLER, N.F., 2006. “The Origins of Plant Cultivation in the Near East”, *The Origins of the Culture: An International Perspective*, Ed.: Wesley Cowan – Patty Jo Watson, University of Alabama Press, Alabama, ss. 39-58.
- NEMETH-NEJAT, K. R., 1998. *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, London.
- NISSEN, H. J., 2004. *Ana Hatlarıyla Mezopotamya: Yakındağu Arkeolojisinin İlk Dönemleri*, Çev.: Z. Zühre İlk gelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- OATES, J., 1976. “Prehistory in Northeastern Arabia”, *Antiquity L*, ss. 20-31.
- PEKŞEN, O., 2016. “Eski Mezopotamya’daki Savaşlarda Tanrıların Rolü”, *History Studies*, 8/2, ss. 55 – 68.
- PERKINS, A. L., 1949. *The Comparative of Archeology of the Early Mesopotamia*, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- POLLOCK, S., 2017. *Antik Mezopotamya: Var Olmamış Cennet*, Çev.: Burak Esen, Sümer Yayıncılık, İstanbul.
- POSTGATE, N. J., 1992. *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*, Routledge, New York.
- REDMAN, C. L., 1978. *The Rise of Civilization: From Early Farmers to Urban Society in the Near East*, W. H. Freeman and Company, New York.
- ROTHMAN, M. S., 1994. “Sealing as a Control Mechanism in Prehesitory: Tepe Gawra XI, X, VIII”, *Chiefdoms and Early State in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, Ed. Gil Stein – Mitchell S. Rothman, Prehistory Press, Madison, ss. 103-120.

- ROTHMAN, M. S. 2004. "Studying the Development of Complex Society: Mesopotamia in the Late Fifth and Fourth Millennia BC.", *Journal of Archaeological Research*, 12, ss. 75-119.
- ROUX, G., 1992. *Ancient Iraq*, Penguin Books, London.
- SKLANIK, P., 1993. "Bir Süreç Olarak Erken Devlet", *Erken Devlet: Kuramlar Veriler Yorumlar*, Çev.: Alaeddin Şenel, Ed.: Henry J. M. Claessen – Peter Skalnik, İmge Kitapevi, Ankara.
- STEIN, G., 1994. "Economy Ritual and Power in Ubaid Mesopotamia", *Chiefdoms and Early State in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, Ed. Gil Stein – Mitchell S. Rothman, Prehistory Press. Madison, ss. 35-46.
- TEKİN, H., 2017. *Tarihöncesinde Mezopotamya*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- TOBLER, A. J., 1950. *Excavations at Tepe Gawra vol. II.*, University of Pensilvania Press, Philadelphia, ss. 247-277.
- WRIGHT, H., 1998. "Uruk States in Southwestern Iran", *Archaic States (School of American Research Advanced Seminar Series)*, Ed. Gary Feinman – Joyce Marcus, SAR Press, ss. 171-197.
- YILDIRIM, E., 2017. *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler Krallar Kahramanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

## EKLER

Table I. Chronological Framework

B.C.	South Iran			Syria		Upper Euphrates		Tigris		Southern Mesopotamian	
2000	Middle Early Bronze										Old Babylonian Ur III
3000	IVa Eanna IVB-V	Godin IV Godin VI-1(V)	Early 17 Susa Acropolis	Sheik Hassan 4	Brak TW 11/12	Hasek Höyük	Arslantepe VIA			Nimveh (Gist) Spartak Nimroth C	Alkadian Early Dynastic Jemdet Nasr Late Uruk
3400	Eanna VI Eanna VII	Late 18 Susa Early 18 Sharafabad		Sheikh Hassan 5-7	Brak TW 13	Hacınebi B2				Norduruk B	Late Middle Uruk
3600	Eanna IX-VII	Susa 19-22		Sheikh Hassan 8-10/13	Brak TW 14-17	Hacınebi B1	Arslantepe VII			Norduruk A	Early Middle Uruk
3800	Eanna XI-X									Gawra B	
4000	Eanna XII	Goy Tepe M			Brak TW 18-19	Hacınebi A				Gawra A	Early Uruk
4200	Eanna XVI-XIV										
4300											
6700	Ubaid Halaf										'Ubaid transitional 'Ubaid 4f

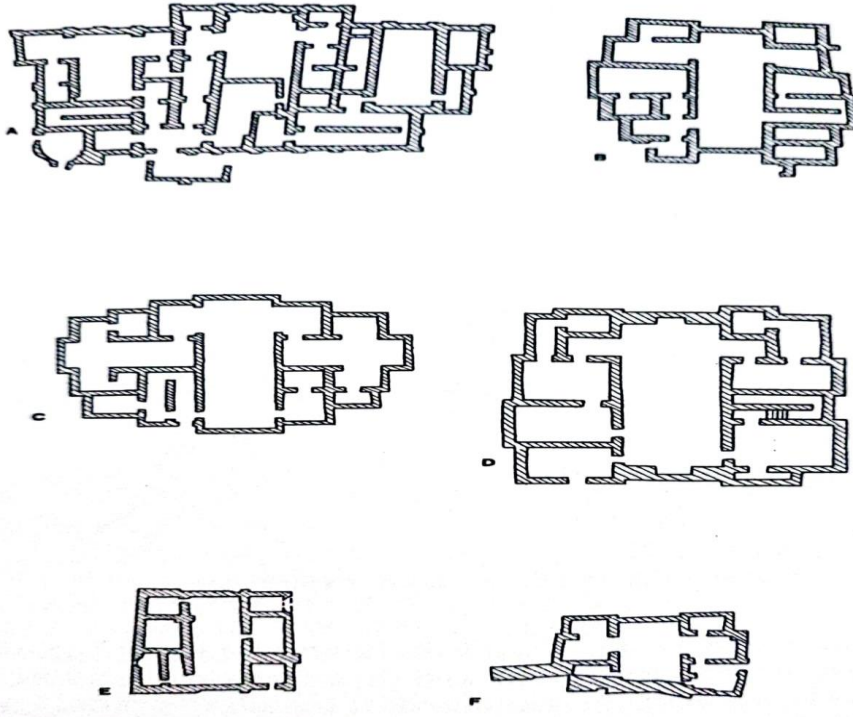
<sup>a</sup>In Gut's nomenclature, the Uruk period only begins during the period the traditional Uruk nomenclature calls Early Middle Uruk.

Görsel 1: Mezopotamya kültürlerinin görüldüğü bölgeleri ve tarihlendirilmeleri gösteren tablo (Rothman, 2004: 77).

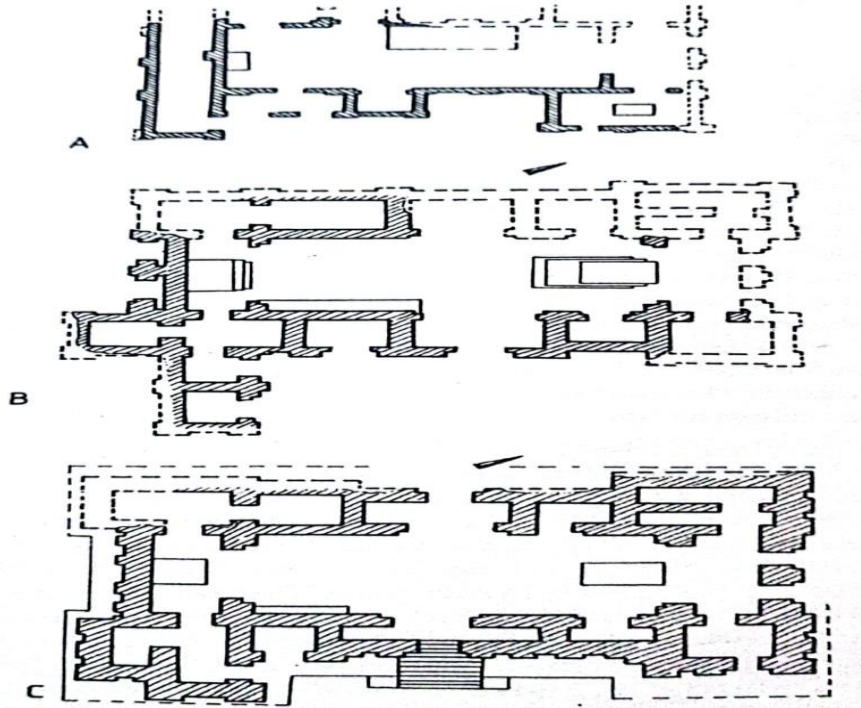




Görsel 2: Ubeyd Kültür Sahasının Yayılım Alanı (World History Encyclopedia, <https://www.worldhistory.org/image/513/map-of-ubaid-culture/>) 12.05.2023, 19:54.



Görsel 3: Ubeyd Döneminde bazı yerleşim yerlerinde inşa edilen üç bölümlü ev tipi konutlar. A: Abada höyüğü, B ve F: Gaura XV, C: Heyit Kasım höyüğü, D: Madhur höyüğü, E: Gaura höyüğü XIX (Frangipane, 2002: 145).



Görsel 4: Eridu A: IX., B: VIII. ve C: VII. düzeylerindeki üç bölümlü kamu binaları (Frangipane, 2002: 134).



ERZİNCAN MÜZESİ BİZANS SİKKELERİ (2009-2014)  
BYZANTINE COINS IN ERZİNCAN MUSEUM (2009-2014)

Muhammed Haluk ÖZKAN

Doktorant, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanat Kuramı ve Eleştiri Ana Bilim Dalı  
/ Türkiye

*Ph.D. Candidate, Atatürk University, Institute of Fine Arts, Department of Art Theory and Criticism /  
Türkiye*

hlkozkn@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-3535-0526

Muhammed Lütfi KINDİĞILI

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi / Türkiye  
Assoc. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Fine Arts / Türkiye

muhammet.kindigili@atauni.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-3000-3635

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History

6/1, Mart – March 2024 Samsun

E-ISSN: 2667-7059 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **30.07.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **21 – 45**



: <https://doi.org/10.33469/oannes.1334688>

This article was checked by



**Atıf – Cite as:** ÖZKAN, M. H. – KINDİĞILI, M. L., “Erzincan Müzesi Bizans Sikkeleri (2009-2014)”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 21 - 45.







OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi  
International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024  
21 – 45

*Araştırma Makalesi / Research Article*  
*Katkı Düzeyi: 1.Yazar: %50 – 2.Yazar: %50*  
*Contribution: Author 1: %50 – Author 2: %50*

## ERZİNCAN MÜZESİ BİZANS SİKKELERİ (2009-2014)\* *BYZANTINE COINS IN ERZİNCAN MUSEUM (2009-2014)*

Muhammed Haluk ÖZKAN – Muhammed Lütfi KINDİĞİLİ\*\*

### Öz

Zengin tarihinin yanı sıra geride bıraktığı önemli eserler ile Roma İmparatorluğunun devamı olan Bizans İmparatorluğu, sanatın her alanında bıraktığı taşınabilir kültür varlıkları ve arkeolojik verileri ile dikkat çekmektedir. Dönemin kültürel belleğine ait derin izler barındıran bu mevcut veriler arasında oldukça önemli bir grubu meydana getiren sikkeler, dönemlerine ışık tutmaktadır. Bizans İmparatorluğunun kültür ve medeniyeti, inanç sistemi, tarihi süreci gibi kronolojik izlerini sürme hususunda mevcut sikke örnekleri önemli bir yere sahiptir. Çalışmamız kapsamında Erzincan Müzesinde 2009-2014 yıllarına ait 27 adet Bizans Dönemi sikkesi incelenmiştir. Bu sikkeler arasında en erken tarihli olanı I. Justinus (518-527), en geç tarihli olanı ise X. Konstantinus (1059-1067) Dönemine aittir. Bunların dışında 5 farklı anonim follis grubu da

### Abstract

The Byzantine Empire, which is the continuation of the Roman Empire with its rich history as well as the important artifacts it left behind, draws attention with its portable cultural assets and archaeological data in every field of art. Coins, which constitute a very important group among these existing data and contain deep traces of the cultural memory of the period, enlighten their era. Existing coin samples have an important place in tracing the chronological traces of the Byzantine Empire such as culture and civilization, belief system, and historical process. Within the scope of our study, 27 Byzantine Period coins belonging to the years 2009-2014 were examined in the Erzincan Museum. Among the coins within the scope of the study, the earliest coin belongs to Emperor Justin I (518-527), the latest coin belongs to Emperor Constantine X (1059-1067), and there are 5 different examples of anonymous follis

\* Bu makale “Erzincan Müzesi Roma ve Bizans Dönemine Ait Bir Grup Sikke” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir: ÖZKAN, M., H., (2021): “Erzincan Müzesi Roma ve Bizans Dönemine Ait Bir Grup Sikke”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Sanat Kuramı ve Eleştiri Anabilim Dalı, Erzurum.

\*\* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.





müze envanterinde kendisine yer bulmuştur. Erzincan Müzesinde yer alan bu sikkeler dönemsel özellikleri, imparatorları, üzerinde yer alan yazıları, monogramları, hükümdarlık yılı, değer işaretleri, darphane işaretleri ve okunabilir durumda olan lejantları ile tanıtılmıştır. Ayrıca sikke üzerinde tasvir edilen figür veya figürlerin kime ait olduğu ile birden fazla kişinin yer aldığı kompozisyonlardaki figürlerin konumları, duruş pozisyonları ile çevrelerinde yer alan ve kompozisyonu tamamlayıcı niteliğe sahip objelerle birlikte değerlendirilmiştir. Makale kapsamında Erzincan Müzesi Bizans sikkeleri, Kuzeydoğu Anadolu'da Bizans Dönemi sikke dolaşımını bilimsel olarak ortaya koyabilme adına Erzurum, Refahiye, Malatya, Mardin ve Giresun Müzeleri ile Harput İç Kale Kazısında ele geçirilen örneklerle karşılaştırılmıştır.

groups. These coins in the Erzincan Museum are explained with their periodical characteristics, emperors, inscriptions, monograms, year of reign, value signs, mint marks, as well as readable legends. Additionally, the figure or figures depicted on the coins have been evaluated together with the objects around them that complement the composition, as well as the positions and postures of the figures in compositions with more than one person. Within the scope of the article, Erzincan Museum Byzantine coins were compared with the specimens found in Erzurum, Refahiye, Malatya, Mardin, and Giresun Museums, as well as Harput Inner Castle Excavation, in order to scientifically reveal the circulation of Byzantine Period coins in Northeastern Anatolia.

**Anahtar Kelimeler:** Sikke, Bizans, Erzincan Müzesi, İmparator, İsa.

**Keywords:** Coin, Byzantine, Erzincan Museum, Emperor, Jesus.

### Extended Abstract

The 27 Byzantine Period coins examined within the scope of our study and found in the Erzincan Museum were entered into the museum inventory list in 2009, 2011, 2013, and 2014. Erzincan and its surroundings have attracted the attention of civilizations that sought to dominate the region in almost every period of history. For this reason, it is quite natural that the coins, which are among the most important archaeological findings in the region, exhibit diversity. Within this diversity, the coins belonging to the Byzantine Period in the Erzincan Museum are also significant in terms of depicting the circulation of coins in the region.

The diversity of Byzantine (Eastern Roman) Period coins is due to the fact that each emperor who minted coins produced coins reflecting their own characteristics. Various inscriptions, monograms, types, reign symbols, and religious elements were used on the coins to propagate the emperor of the period. Despite their diversity, Byzantine Period coins can be classified according to their common and different aspects based on features such as figures, religious elements, inscriptions, monograms, period, unit, and mint. The Byzantine coins of the Erzincan Museum, which are the subject of the study, were first evaluated according to the depictions of the emperor and Jesus on the obverse, and then according to the reverse.

Of the coins in the Erzincan Museum, 17 were acquired through court proceedings, 8 through purchase, and 1 through confiscation, while there is no clear information about how 2 coins were acquired for the museum inventory. Among the coins within the scope of the study, the earliest coin belongs to Emperor Justin I (518-527), the latest coin belongs to Emperor Constantine X (1059-1067), and there are 5 different examples of anonymous follis groups. These coins in the Erzincan Museum are explained with their periodical characteristics, emperors, inscriptions, monograms, years of reign, value signs, mint marks, as well as readable legends. Additionally, the figures depicted on the coins have been evaluated together with the objects around them that complement the composition, as well as the positions and postures of the figures in compositions with more than one person. Based on this information, inferences were made about the prominent social, economic, religious, etc., aspects of the society.

Of the coins in the Erzincan Museum, 7 are follis and 1 is a half follis. The museum also has 16 anonymous follis belonging to groups A2, B, C, D, and I, as listed in catalogs 12-26. The group with the highest number of coins, 7, belongs to the A2 anonymous follis, while Group D has the lowest number of coins. Two coins in poor condition cannot be read. The Byzantine coins in the museum belong to 8 different emperors, namely Justin I (518-527), Justinian I (527-565), Justin II (565-578), M. Tiberius (582-602), Phokas (602-610), Heraclius (610-641), Constantine IX (1042-1055), and Constantine X (1059-1067). Of the coins in the museum, 26 are copper and 1 is gold (solidus). The coins were produced in 3 different mints: Constantinople, Antioch, and Nicomedia.

The Byzantine coins of the Erzincan Museum were compared with specimens found in the Erzurum, Refahiye, Malatya, Mardin, Giresun Museums, and the Harput Inner Castle Excavation to scientifically reveal the circulation of Byzantine coins in Northeastern Anatolia. The majority of the anonymous follis coins in the analyzed museums belong to the A2 group. Groups A1, B, C, D, E, F, G, I, and K anonymous follis are also found in the analyzed museums. A total of 20 different emperor coins are seen in the museums examined within the scope of our subject, namely Anastasios I (491-518), Justin I (518-527), Justinian (527-565), Justin II (565-578), Tiberius II (578-582), M. Tiberius (582-602), Phokas (602-610), Heraclius (610-641), Constantine II (641-668), Michael II (820-829), Theophilos (829-842), Leon VI (886-912), Romanus I (931-944), Constantine VII (913-959), Constantine IX (1042-1055), Constantine X (1059-1067), Romanus IV (1068-1071), Alexius I (1081-1118), Ioannes II (1118-1143), and Manuel Komnenos I (1143-1180). In the Byzantine coins of the Erzincan Museum and other museums, the clothing of emperors, religious depictions, and the attributes they hold in their hands are generally similar. Emperors are depicted wearing armor, paludamentum, chlamys, consul's robe, loros, divitesion, and stemma, with diadem, crown, and helmet on their heads. In the hands of the emperors, there are shields, spears, mappa, crosses, globus with crosses, scepter with eagle, labarum, shields with cavalry, and acacia. The figure of Jesus, a common religious depiction, is depicted on the coins wearing a tunic and himation with a crown nimbus and holding a Bible in his left hand. The Byzantine coins found in

these museums, which also include gold and silver coins, were mainly made of copper. Since Constantinople was the minting center where Byzantine coins were most frequently and for the longest period of time, it is the place where the largest number of Byzantine coins in the museums evaluated were minted. In addition to Constantinople, coins were also minted in the mints of Antioch, Magnesia, Nicomedia, Thessaloniki, and Kyzikos.

### Giriş

Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Erzincan, kurulduğundan beri birçok isimle anılmıştır. Şehir, antik kaynaklarda *Arziya*, *Aziris*, *Erez*, *Aringami*, *Arsingan*, *Erzinga*, *Erzingan*, *Erzencan*, *Erzingan* ve *Ezirgan* şeklinde adlandırılmış ve nihayetinde bugünkü ismini almıştır<sup>1</sup>. Bölgeye ilk yerleşimin milattan önce üç bin yıla kadar indirildiğini söylemek mümkündür<sup>2</sup>. Yer aldığı konum itibarıyla birden fazla medeniyetin kesişim noktası haline gelen şehir, birçok istilâya uğramıştır. Şehrin de içerisinde olduğu bölgeye MÖ 3000-2000 arasında Azzi-Hayaşalılar, MÖ 1000-600 arasında Urartular ve MÖ 600-334 arasında Medler ve Persler hâkim olmuşlardır. MÖ 334 yılında Büyük İskender hakimiyetine giren Erzincan, bunun ardından yaklaşık iki asır boyunca Helenistik Krallıklar, Partlar, Romalılar, Potnuslular ve Ermeniler arasındaki mücadelelere ev sahipliği yapmıştır. Bölgede İslami Dönem 699-1072 arasında Emeviler ile birlikte başlar<sup>3</sup>. Konu kapsamında sınırlı olarak değinmeye çalıştığımız bu kronolojiden de anlaşılmaktadır ki Erzincan ve çevresi tarihin hemen her döneminde bölgeye hâkim olmak isteyen uygarlıkların dikkatini çekmiştir.

Bizans (Doğu Roma) Dönemi sikkelerinin çeşitlilik göstermesinin sebebi sikke darbeden her imparatorun kendi özelliklerini yansıtan sikkeleri bastırması olmalıdır. Sikkeler üzerinde dönemin imparatorunun propagandasını yapmak amacıyla çeşitli yazılar, monogramlar, tipler, hükümdarlık sembolleri ve dini unsurlara yer verilmiştir<sup>4</sup>.

F. de Saulcy, etkisi daha çok bakır sikkeler üzerinde görülen ve I. Anastasius tarafından 498 yılında gerçekleştirilen sikke reformundan hareketle I. Anastasius ile Bizans Dönemi sikkelerinin darbedilmeye başladığını iddia ederken, J. Sabatier ise 395 yılında imparatorluğun ikiye bölünmesiyle eş zamanlı olarak sikke darbedilmesi gerektiği tezinin bir sonucu olarak *Arcadius* Dönemine işaret eder. Bu iki farklı iddianın varlığı bir yana, I. Anastasius Döneminden (491-518) Bizans'ın son imparatoru XI. Konstantinus Dönemine kadar Bizans sikkelerinin darbının devam ettiği somut bir gerçektir<sup>5</sup>. Geç Roma Dönemi sikkelerinin Bizans Dönemi sikkelerinde görülen etkisi, I. Anastasius'un sikke reformuyla birlikte son bulmuştur. Bu reformla bozulmuş Geç Roma nummileri piyasadan kaldırılmış ve yerine boyutları daha büyük ve üzerinde birimleri belirtilmiş sikkeler darp edilmiştir<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> İnbaşı, 2009: 189; Miroğlu, 1995: 118; Şahin, 2014: 166.

<sup>2</sup> Miroğlu, 1995: 318.

<sup>3</sup> Albayrak, 1983: 7; Yavi, 1994: 240.

<sup>4</sup> Grierson, 1999: 23.

<sup>5</sup> Tekin, 1999: 28.

<sup>6</sup> Demirel Gökcalp, 2007: 50.

### Erzincan Müzesi Bizans Dönemi Sikkeleri

Çalışmamız kapsamında Erzincan Müzesinde bulunan toplam 27 adet Bizans Dönemi sikkesi, müze envanter listesine 2009, 2011, 2013 ve 2014 yıllarında girmiştir. Söz konusu sikkelerin 16 tanesi mahkeme; 8 tanesi satın alma ve 1 tanesi müsadere yolu ile müzeye kazandırılmıştır. Katalogda yer alan 2 tane sikkenin ise müze envanterine nasıl ulaştırıldığı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sikkelerin birimlerine gelindiğinde 25 tane follis, 1 tane yarım follis ve 1 tane Histamenon (Çukur) 'dan oluşmaktadır. Müzede 16 adet anonim follis bulunmaktadır. Bunlar arasında en fazla sikkeye sahip olan grup A2 grubu anonim follisleridir. A2 grubunda ait 7 adet sikke, 5, 8, 14, 41 ve 47. varyasyonlara aittir. D grubu anonim follisler ise sayıca en az sikkeye sahip olan grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Müzede bulunan Bizans Dönemi sikkeleri I. Justinus (518-527), I. Justinianus (527-565), II. Justinus (565-578), M. Tiberius (582-602), Focas (602-610), Heraklius (610-641), IX. Konstantinus (1042-1055) ve X. Konstantinus (1059-1067) olmak üzere 8 farklı imparatora aittir. Müzede bulunan sikkelerden 26'sı bakır, 1'i ise altın (solidus)'dır. Sikkeler Konstantinopolis, Antiokhia ve Nicomedia olmak üzere 3 farklı darphanede üretilmiştir.

Bizans Dönemi sikkeleri çeşitliliklerine rağmen ön yüz ve arka yüz düzenlemelerinde görülen figür, dini unsurlar, yazı, monogram, dönem, birim ve darphane gibi özelliklerinden hareketle ortak ve farklı yönleriyle tasnif edilebilmektedir. Çalışma konusu olan Erzincan Müzesi Bizans Dönemi sikkeleri ilk olarak ön yüz düzenlemelerinde görülen imparator ve İsa tasvirlerine daha sonra ise arka yüz düzenlemelerine göre değerlendirilmiştir.

Bizans Dönemi sikkelerinin ön yüz düzenlemelerinde en dikkat çeken husus figürlerdir. Kullanılan figürler dönemin imparatorunun tasviri olabildiği gibi İsa ya da İsa/Meryem şeklinde dini temalı olarak da görülebilmektedir. Ait olduğu döneme göre boyut ve açısı değişkenlik gösterebilen figürler, konumlarının alametleri olan unsurlar ile pekiştirilmiş bir halde işlenmişlerdir. İmparator tasvirlerinde görülen taht motifleri ya da İsa/Meryem figürlerindeki takdis işareti, haç, İncil vb motiflerin kullanımları bu durumun bir yansımasıdır. İmparator betimlemesi olan sikkelerdeki figürleri verildikleri açığa, duruş pozisyonlarına ve kıyafetlerine bağlı olarak değerlendirmek mümkündür.

Bizans Dönemi sikkelerinde tercih edilen figürlerin verildikleri açı, dönemine göre farklılık arz etmektedir. Anastasius Dönemi (491-518) ve I. Justinus Dönemi (518-527) altın sikkelerde imparatorlar 4/3 cepheden verilmiştir. Bakır ve daha küçük olan altın/gümüş sikkelerde ise imparatorun profilden resmedildiği görülmektedir. İmparatorların tam cepheden resmedilmesine ilk olarak I. Justinianus Dönemi (527-565) sikkelerinde karşılaşılır<sup>7</sup>. 538-539 yılından itibaren düşük birimli sikkelerde profilden resmetme geleneği devam etse de follislerde ve yarım follislerde genel olarak imparator cepheden ve miğferli, konsüllük giysisi veya taç giymiş şekilde görülürler<sup>8</sup>. Erzincan Müzesi'ndeki Bizans Dönemi sikkelerinde Kat No. 1, 4, 5,

<sup>7</sup> Tekin, 1999: 29.

<sup>8</sup> Harl, 2002: 13.

6, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 ve 27’de cepheden resmedilme görülmektedir.

Bizans Dönemi sikkelerinde görülen figürlerin bir diğer önemli noktası ise duruş pozisyonlarıdır. Tek figürün kullanıldığı örneklerde duruş pozisyonlarının çeşitlilik göstermesine karşılık birden çok figürün olduğu sikkelerde ise belli bir düzenin devam ettirildiği görülmektedir. En erken örneklerden itibaren yalnızca imparator tasvirlerinin olduğu sikkelerde figürler hem taht üzerinde oturarak hem de ayakta verilmişlerdir. Birden çok figürün yer aldığı sikkelerde ise imparator ile birlikte ailesinden bir kişi ya da iktidarı paylaştığı kişiler resmedilmiştir. Bu tür sikkelerde imparator sol tarafta görülürken üç figürlü kompozisyonlarda ise ortada işlenmiştir<sup>9</sup>. Erzincan Müzesi’ndeki Bizans Dönemi sikkelerinde imparatorlar tek başlarına verildiği gibi eşleriyle beraber de görülebilmektedir. Kat. No. 6, 8, 9, 10, 11’de yer verilen imparator tasvirleri ayakta resmedilmiştir. Kat. No. 7’de sol tarafta imparator Focas, sağ tarafta eşi Leontia ile birlikte ayakta durur haldedir. Kat. No. 5’te imparator II. Justinus, sağ taraftaki karısı Sophia ile birlikte taht üzerinde oturur vaziyette görülmektedir. Kat. No. 11’de ise sağ tarafta imparator Konstantinus, sol tarafta eşi Eudokia ile birlikte ayakta verilmiştir.

Kostüm, Bizans Dönemi sikkelerinin ön yüzlerindeki figürlerde kompozisyonu tamamlayan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İmparator tasvirleri khlamys, paludamentum ve paludamentumsuz bir halde zırhlı ve loros olarak adlandırılan giyimleri ile işlenmişlerdir. Kılık-kıyafet tercihleri dönemsel olarak farklılık göstermekle birlikte üslup bakımından bir bütünlük arz eder. Sikkeler üzerinde yer alan imparatorlar IV. yüzyıldan VII. yüzyılın başlarına kadar asker kostümü ile resmedilmişlerdir. Paludamentum olarak bilinen askeri kostüm, imparatorun bir zırh üzerine giydiği sağ omuzdan bir fibula ile bağlanmış olan askeri bir pelerindir ve kökeni Roma İmparatorluğu Dönemine değin uzanmaktadır. Paludamentum, imparatorun görev elbisesi olduğu için sikkeler üzerinde sıkça tasvir edilmiştir<sup>10</sup>. Khlamys, imparatorun sivil kıyafetlerinden olup en asil olanıdır. Sivil kıyafetler arasında sıkça tasvir edilen khlamys, genellikle dini törenlerde ve taç giyme törenlerinde imparatorun üzerinde görülmektedir. Uzun erguvan rengi olup üzeri altın ve değerli mücevherlerle süslenmiş olan khlamys, VI. yüzyıldan itibaren sarayda yaşayan asiller tarafından da farklı renkte olmak kaydıyla giyilmiştir<sup>11</sup>. İmparatorun elbiselerinden bir diğeri ise lorostur. Genellikle beş metre uzunluğunda olan elbise üzeri değerli mücevherlerle işlenmiş olup imparatorun geleneksel konsüllük kaftanıdır. İmparator ve imparatoriçe tarafından giyilen, vücudun etrafını dolanan ve bir kısmı vücudun ön tarafından bir kısmı arka tarafından aşağı doğru sarkan şal biçimindedir. II. Justinianus sikkeleri üzerinde yer alan imparator tasvirlerinde loros net bir şekilde görülmektedir. IX. yüzyılın sonlarına doğru süslü loroslar yerini daha sade pelerinlere bırakmıştır. XI. yüzyılda ise imparatoriçelerin giyindiği loros

<sup>9</sup> Demirel Gökalp, 2007: 85.

<sup>10</sup> Ünal, 2006: 222.

<sup>11</sup> Ünal, 2006: 224

üzerinde vücudun alt kısımlarında kalkan şeklinde bir işaret yer almaya başlamıştır<sup>12</sup>.

İmparatorların giyindikleri kostümlerin yanı sıra ellerinde ve başlarında kullandıkları aksesuarlar da oldukça dikkat çekicidir. İmparatorun genellikle sağ elinde tuttuğu mappa, imparatorluk otoritesinin bir sembolüdür. İmparatorların VI. yüzyıldan itibaren stadyumda oyunları başlatmak için havaya attıkları beyaz mendilin adıdır<sup>13</sup>. İlk olarak II. Theodosios Dönemi'nde kullanılmaya başlanan haçlı globusun ise imparatorun evrensel hâkimiyetini sembolize ettiği düşünülmektedir. İmparatorun elinde taşıdığı ve küre şeklinde olan globusun üzerinde haç motifi yer almaktadır<sup>14</sup>. İmparatorların ve imparatoriçelerin başlarına taktıkları taçlar dönemsel olarak farklılık göstermektedir. Ekseriyetle Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi imparatorlarında görünen diademli taç, hükümlanlığın bir sembolü olarak kabul görmüştür. Üzeri değerli mücevherlerle süslü olan bu baş bandı, başın alın kısmını çevreleyen bir şerit şeklinde olup başın arka kısmında yapılan düğümün ense kısmından aşağıda doğru sarkık bir biçimde bırakılmasıyla oluşmaktadır<sup>15</sup>. Bizans Dönemi sikke tasvirlerinde karşımıza çıkan bir diğer taç ise pendilialı taçtır. İmparatorluk tacının her iki yandan aşağı doğru sarkan taca bağlı küpenin uç kısmında yer alan süslerdir. İmparatoriçeler uzun pendilialı taç giyinirler ve taçlarının üzerinde rozet ya da süslü bir taç bulunur ki bu farklılıklar ile sikke tasviri üzerinde yer alan imparatorlardan ayrılırlar<sup>16</sup>.

Erzincan Müzesi örneklerinden Kat. No. 8'de khlamys, Kat. No. 2, 3 ve 4'de paludamentumlu zırlı, Kat. No. 9, 10 ve 11'de ise sikkenin ön yüzünde İsa figürü tunik ve himation giyimli, arka yüzünde imparator loros giyimli olarak resmedilmiştir. Başlarında diadem veya taç ile birlikte verilmiş imparatorların ellerinde döneme göre farklılık gösteren, mappa kartal başlı asa, I. Justinianustan itibaren ortaya çıkan haçlı globus ve daha çok IX. yüzyıldan itibaren karşılaşılan labarum asa görülmektedir<sup>17</sup>. Kat. No. 1, 2, 3 ve 4'te imparatorlar başlarında diadem ile resmedilmiştir. Kat. No. 6'da imparator mappa ve kartal başlı asa, Kat. No. 10 ve 11'de labarum, Kat. No. 4, 5, 7, 8, 9, 10 ve 11'de ise haç ve haçlı globus tutar vaziyettedir.

Bizans Dönemi sikkelerinin ön yüz düzenlemelerindeki figürlerin ikinci grubunda dini temalı olarak atribuleri ile birlikte İsa ya da İsa/Meryem betimlemeleri görülmektedir. İsa betimlemesi, ilk kez II. Justinianus Dönemine (685-695) ait soliduslarda görülmüş olup imparatorun birinci ve ikinci iktidar dönemi olmak üzere iki farklı tipte sikkelere işlenmiştir. Sikkeler üzerindeki İsa tasvirleri, uzun saçlı ve uzun sakallı "*Pantokrator*" ya da kısa saçlı ve kısa sakallı olarak "*Suriye*" tiplidirler. Farklı tipteki tasvirlerin varlığına karşın takdis pozisyonu ve İncil motifi bu kompozisyonlarda değişmeyen unsurlar

<sup>12</sup> Sevcenko, 1991: 251; Grierson, 1982: 57.

<sup>13</sup> Ünal, 2006: 227

<sup>14</sup> Ünal, 2006: 226.

<sup>15</sup> Ünal, 2006: 228.

<sup>16</sup> Ünal, 2006: 228-229.

<sup>17</sup> Tekin, 1999: 29-30.



olarak karşımıza çıkar<sup>18</sup>. 726-842 yılları arasında yaşanan İkonoklazma Dönemi içerisinde yaşanan tasvir yasağının bir sonucu olarak sikkeler üzerinde İsa tasvirine yer verilmemiştir. X. yüzyıldan itibaren ise *Anonim Follisler*<sup>19</sup> üzerinde İsa betimlemeleri tekrar kullanılmaya başlanmıştır<sup>20</sup>.

Erzincan Müzesi Bizans Dönemi sikkelerinden 19 tanesinin ön yüzünde İsa figürü bulunmaktadır. Bunlar: Kat. No. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 ve 27'dir. 16 anonim follisten Kat. No. 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 A2, Kat. No. 19, 20, ve 21 B, Kat. No. 22, 23, 24 C, Kat. No. 25, D ve Kat. No. 26, 27 I guruplarına aittir. Erzincan örneklerindeki İsa figürleri; cepheden, sakallı, taç nimbuslu, tunik ve himation giymiş, takdis pozisyonunda, pelerinin kenarından tutar bir halde ve sol elinde nokta bezemeleri olan İncil ile birlikte betimlenmişlerdir.

Bizans Dönemi sikkelerinin arka yüz düzenlemelerinde dini temalı olarak haç motifleri ve İsa'ya övgü amacıyla yazılar görülmekteyken diğer taraftan yazı, monogram, sikkenin basıldığı dönemin imparatorunun hükümdarlık yılı, darphane ya da sembolü ile sikke değerini gösteren işaret gibi farklı unsurlara da yer verilmiştir<sup>21</sup>.

Bizans Dönemi sikkelerinde İsa'nın çarmıha gerilişini sembolize eden haç motifi Latin haçı (düz), Potent haç<sup>22</sup>, Patrik haçı ve basamaklı kaide üstünde haç olmak üzere dört farklı şekilde tasvir edilmiştir.<sup>23</sup> Erzincan Müzesi Bizans Dönemi sikkelerinden beş tanesinde haç motifi kullanılmıştır. Kat. No. 19, 20 ve 21'de üç basamaklı kaide üzerinde haç motifi, Kat. No. 26 ve 27'de ise Latin haçı işlenmiştir.

Bizans sikkelerinde yazılar, başlangıçta Anastasius Döneminde Latince, daha sonra Heraklius Döneminden itibaren resmi dil olarak kabul edilmesi sebebiyle Grekçe olarak yazılmışlardır<sup>24</sup>. Resmi dil değişikliği, sikkelerdeki imparator unvanlarına da yansımış olup Latince karmaşık unvanlar yerini VIII. yüzyıldan itibaren "Basileus" (kral) unvanına bırakmıştır<sup>25</sup>. Bizans

<sup>18</sup> Özcan, 2009: 541.

<sup>19</sup> Bu noktada kaynaklarda daha çok anonim follis olarak adlandırılan bu gurup hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Bizans anonim follisleri, I. Ioannes Tzimiskes Döneminde (969-976) basılmaya başlanmış olup 1092'deki I. Alexius'un yapmış olduğu büyük parasal reformundan sonra tedavülden kalkmıştır (Bellinger-Grierson, 1973: 634). Bakırdan olan bu anonim follisler, önceki yüzyıllarda darp edilen sikkelerden bazı farklılıklar göstermektedir. Anonim follislerden önce darp edilen sikkeler bir imparator adına basılmış ve üzerinde dönemin imparatoruyla ilgili kompozisyonlara yer verilmiştir. Anonim follisler ise herhangi bir imparatora ithaf edilmemiştir. Önceden altın sikkeler üzerinde betimlenen İsa figürü ise anonim follisler üzerinde de tasvir edilmeye devam etmiştir. Scylitzes, anonim follisler üzerinde İsa figürünün devam etmesini I. Ioannes Tzimiskes'in dindarlığıyla ilişkilendirmektedir (Demirel Gökalp, 2009: 219). Yaklaşık 100 yıl kadar piyasada kalmış anonim follisler 15 farklı sınıfa ayrılmış ve alfabetik olarak (A dan N' ye kadar) her gurup ayrı ayrı adlandırılmıştır (Demirel Gökalp, 2009: 219).

<sup>20</sup> Tekin, 1999: 32.

<sup>21</sup> Grierson, 1999: 23.

<sup>22</sup> Hristiyan dininin sembolü olan haçın her bir kolunun sonu kapatılmış olarak verilmesine denir (Ünal, 2006, 226).

<sup>23</sup> Tekin, 1999: 31.

<sup>24</sup> Ostrogorsky, 1986: 99.

<sup>25</sup> Tekin, 1999: 35; Ostrogorsky, 1986: 99.

sikkelerinde haçın kolları arasında ya da üç basamaklı kaide üzerinde dört satır halinde dini temalı olarak İsa'ya övgü yazıları da görülmektedir. Bizans sikkeleri üzerinde yer alan işaretlerden bir diğeri olan monogramlar, bir kişinin isminin ilk harfi kullanılarak yapılan ve onu nitelemek için kullanılan şekil olarak adlandırılmaktadır. Monogramın kullanım amacı ise sikke üzerinde fazla yer kaplayacak uzun isimlerin daha kısa şekilde anlatılmak istenmesidir<sup>26</sup>. Monogramlar sadece sikke üzerinde değil aynı zamanda mimaride, kontrol damgalarında, ağırlıklarda ve sıklıkla mühürlerde kullanılmıştır<sup>27</sup>. Erzincan Müzesi Bizans Dönemi sikkelerinden toplam 13 adet sikke üzerinde bu türden yazılara yer verilmiştir. Bunlardan Kat. No. 19, 20 ve 21'de arka yüzlerinde "kralların kralı" anlamını ifade eden "BAS İLE BAS İLE" yazısına, Kat. No. 12, 13, 14, 15, 16, 17 ve 18'de arka yüzlerinde ise "+HSHYS /XRISTYS /BASILEY /BASILE" (kralların kralı yüce İsa), Kat. No. 19, 20 ve 21'de arka yüzlerinde "IS-XS-BAS-ILE-BAS-ILE" ve Kat. No. 22, 23 ve 24'de ise NI KA ((İsa) kazanır/(İsa'nın) zaferine) yazısına yer verilmiştir. Erzincan örneklerinden Kat. No. 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 ve 25'de yalnızca ön yüzde, Kat. No. 22, 23 ve 24'te ise hem ön hem de arka yüzde "İsa" anlamına gelen "IC XC" yazısı görülmektedir. Ayrıca Kat. No. 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22 ve 24'ün ön yüzünde "tanrı bizimledir" anlamında "+EMMA NOVHA" ifadesi yer almaktadır.

I. Justinianus'un 12. iktidar yılından (539) itibaren Bizans Dönemi sikkelerinin arka yüzünde yer alan değer işaretinin sağ tarafında imparatorun sikkeyi kaçınıcı iktidar yılında bastığını işaret eden ve Latince harflerden oluşan sayılar yer almaya başlamıştır<sup>28</sup>. Erzincan Müzesi Bizans Dönemi sikkelerinden Kat. No. 4, 5, 6, 7 ve 8'de A/N/N/O (yıl) yazısı sonrasında hükümdarlık yılı belirtilmiştir. Kat. No. 4'de XII (I. Justinianus'un on ikinci iktidar yılı), Kat. No. 5'te V (II. Justinus'un beşinci iktidar yılı), Kat. No. 6'da VI (Mauricius Tiberius'un yedinci İktidar yılı), Kat. No. 7'de II (Focas'ın ikinci İktidar yılı) ve Kat. No. 8'de X (Heraklius'un onuncu iktidar yılı) şeklinde hükümdarlık yılı belirtilmiştir.

Bizans sikkelerinin arka yüzünde yer alan bir başka işaret ise sikkenin değerini gösteren ifadelerdir. Sikke değerleri Grekçe harfler ya da Roma rakamlarıyla ile belirtilmiştir<sup>29</sup>. Erzincan Müzesi Bizans Dönemi sikkelerinden Kat. No. 1, 2, 3, 5, 6, 7 ve 8'de olmak üzere toplan 7 adet sikkede M (40 nummi) ve Kat. No. 4'te K (20 nummi) değer işareti olarak görülmektedir.

Bizans sikkelerinin arka yüzünde, değer işaretinin alt kısmında sikkenin hangi darphanede basıldığını gösteren işaretler bulunmaktadır. 491-518 yılları arasında Bizans sikkeleri dört darphanede basılmıştır. Konstantinopolis, Thessaloniki, Nicomedia ve Antiokhia darphanelerinden en uzun süre sikke basan Konstantinopolis'dir<sup>30</sup>. Erzincan Müzesi Bizans Dönemi sikkeleri üç

<sup>26</sup> Tekin, 1999: 35-36; Tulay, 2001:143.

<sup>27</sup> Demirel Gökalp, 2007: 131.

<sup>28</sup> Tekin, 1999: 48.

<sup>29</sup> Harl, 2002: 17.

<sup>30</sup> Tekin, 1999: 40.

farklı darphaneye aittir. Kat. No. 3, 5 ve 8’de “CON” yazısı ile Konstantinopolis darphanesine, Kat. No. 1, 6 ve 7’de “ANTX, THEUP” yazısı ile Antakya (Antiokhia) darphanesine ve Kat. No. 4’de ise “N” harfi ile Nicomedia darphanesine ait oldukları anlaşılmıştır. Ayrıca Bizans sikkelerinde zaman zaman sikkenin basıldığı darphanenin kaçınıcı şubesinde darp edildiğini gösteren A (birinci), B (ikinci), Γ (üçüncü), Δ (dördüncü) gibi harfler de görülebilmektedir<sup>31</sup>. Kat. No. 5’deki Δ (dördüncü) işareti bu duruma bir örnektir.

### Değerlendirme ve Sonuç

Kuzeydoğu Anadolu’da Bizans Dönemi sikke dolaşımını bilimsel olarak ortaya koyabilme adına Erzincan Müzesi örneklerinin yanı sıra Erzurum, Refahiye, Malatya, Mardin ve Giresun Müzeleri ile Harput İç Kale Kazısında ele geçirilen sikkeleri bir bütün olarak ele almak ve değerlendirmek yerinde olacaktır. Adı geçen müzelerdeki eserler arasında kontekst buluntu sayısının artması ve dolayısıyla bölgede yapılacak olan kazılarda bu türden örneklerin müzelere kazandırılması ilerleyen dönemlerde daha net veriler sunmaya yardımcı olacaktır.

Erzurum Arkeoloji Müzesi’nde 2017 yılı sonuna kadar müzeye kazandırılan ve tanımlanabilir durumda olan 609 adet Bizans Dönemine ait sikke bulunmaktadır<sup>32</sup>. Sikkelerden 249 adedi anonim follis olup A, B, C, D, G ve I sınıflarına aittir. Bunlar arasında A2, 108 adet sikke örneği ile kendine en fazla yer bulan guruptur. Diğerleri ise B (48), C (45), D (11), G (17) ve I (6) şeklinde olup 14 adet anonim sikke ise tanımlanamamıştır. Geriye kalan 360 adet sikke ise I. Anastasius (19), I. Justinus (14), I. Justinianus (102), II. Justinus (97), II. Tiberius (57), Mauricius Tiberius (16), Focas (4), Heraklius (4), II. Constans (2), II. Mikhail (1), Theophilos (1), VI. Leon (2), I. Romanus (3), VII. Konstantinus (1), X. Konstantinus (18), IV. Romanus (2), II. Ioannes (4), I. Manuel Komnenos (3) ve II. Manuel (10) olmak üzere 19 farklı imparator dönemine aittir<sup>33</sup>. Erzurum Arkeoloji Müzesinde bulunan Bizans Dönemi sikkelerinde imparatorlar genel olarak diademli, zırhlı, paludamentum, loros ve khlamys giyimli olarak cepheden tasvir edilmiştir. İmparatorların sağ ya da sol ellerinde döneme göre farklılık gösteren haçlı globus, mappa, kartallı asa, süvari betimli kalkan, akakia ve patrik haçı görülmektedir. Sikkeler üzerinde yer alan İsa tasvirleri ise genel olarak, sakallı, taç nimbuslu, tunik ve himation giyimli, sağ eli takdis pozisyonunda yukarı kalkık sol eliyle ise İncil tutmaktadır. Erzurum Müzesinde tanımlanabilir durumdaki bakır sikkelerin, 10’ u follis, 3’ü yarım follis, 2’si decanummi ve 2’si ise pentanummiadır. Gümüş sikkelerin, 3 tanesi hexagram, 1 tanesi miliaresion, 14 tanesi asper ve 4 tanesi ise billon aspron trachydır. Erzurum Arkeoloji Müzesinde Nicomedia, Kyzikos, Antiokhia ve Thessaloniki darphanelerinin adının geçtiği örnekler mevcut olmasının yanı sıra sikkeler üzerinde ağırlıklı olarak Konstantinopolis darphanesinin varlığı dikkat çekicidir<sup>34</sup>.

<sup>31</sup> Karwiese, 2004: 116.

<sup>32</sup> Oyarçin-Payveren, 2021: 72.

<sup>33</sup> Oyarçin-Payveren, 2021: 76.

<sup>34</sup> Oyarçin-Payveren, 2021: 72.

Elâzığ Harput İç Kalesinde 2014-2017 yılları arasında yapılan kazılarda ele geçen 42 sikkeden 32 adeti Bizans Dönemine aittir. Bunlardan 20 adet sikke anonim follistir<sup>35</sup>. Erzincan Müzesinde olduğu gibi bu sikkelerde de çoğunluğu 11 adet ile A2 grubu oluşturmaktadır. Ayrıca B grubundan 4, C, D ve E gruplarından birer adet ve son olarak I grubundan 2 adet sikke mevcuttur. Geriye kalan 12 adet sikke ise I. Justinus (1), I. Justinianus (1), Heraklius (1), X. Konstantinus (5), IV. Romanus (1) ve I. Alexius (3) olmak üzere 6 farklı imparator dönemine aittir. Sikkeler üzerinde imparatorlar khlamys giyimli, loroslu ve pendilialı taç giyimli olarak betimlenmişlerdir. İmparatorların sağ ya da sol ellerinde haç, haçlı globus ve labarum görülmektedir. Sikkeler üzerinde yer alan İsa figürü ise, tunik ve himation giyimli, sakallı, haç nimbuslu, cepheden ve sağ elini takdis pozisyonunda kaldırmış, sol eliyle ise İncil tutar vaziyette tasvir edilmiştir. Harput İç Kalesinde ele geçirilen Bizans Dönemi sikkelerin tümü bakır madeninden yapılmış olup altın ve gümüş sikkeye rastlanılmamıştır. Bu bakır sikkelerin birimleri arasında 7 adet follis, 1 adet ise pentanummia bulunmakta olup Konstantinopolis darphanesinde basılmıştır. Ayrıca Nicomedia ve Thessaloniki darphanelerinde de basılan sikkeler mevcuttur<sup>36</sup>.

I. Justinianus (1), M. Tiberius (1), Theophilos (1) ve X. Konstantinus (1) dönemine ait olmak üzere Refahiye Müzesi'nde Bizans Dönemine ait 4 adet sikke bulunmaktadır<sup>37</sup>. Erzincan Müzesi'nde yer alan Bizans Dönemi sikkeleri ile kıyaslandığında, imparator ve darp edildikleri yer bakımından benzerlik göstermektedir. Ancak 2018 yılında Refahiye Müzesi ile ilgili yayımlanan çalışmada incelenen bu sikkeler hakkındaki verilerin kısıtlı olması, net bir karşılaştırma yapılmasının önüne geçmiştir.

Giresun Müzesinde müze envanterine kayıtlı Bizans Dönemine ait 100 adet sikke bulunmaktadır. Bu sikkelerden 49 adeti Erzincan Müzesinde benzeri bulunmayan İznik ve Trabzon İmparatorluklarına aittir. İznik İmparatorluk Dönemine tarihlenen 4 adet sikke III. Ioannes Doukas Vatatzes'e; Trabzon İmparatorluk Dönemine tarihlenen 45 sikke ise I. Ioannes Komnenos (1), I. Manuel Komnenos (25), II. Ioannes Komnenos (9), II. Aleksios Komnenos (2) ve IV. Aleksios Komnenos (8) dönemlerine aittir. Geriye kalan 51 adet sikkenin 11 adeti anonim follis, 40 tanesi ise imparatorluk sikkesidir. Giresun Müzesinde 6 farklı anonim follis grubu görülmektedir. Bunlar arasında kendine en fazla yer bulan grup ise 4 sikke ile G grubudur. Diğer grupların sikke dağılımı; A2 grubu (3), B grubu (1), C grubu (1), D grubu (1) ve I grubu (1) şeklindedir. 40 imparatorluk sikkesi I. Justinus (2), I. Justinianus (4), II. Justinus (4), II. Tiberius Kostantinus (2), Mauricius Tiberius (2), Focas (2), Heraklius (1), II. Konstans (2), X. Konstantinus Dukas (13), IV. Romanos (6), VII. Mikhaıl (1) ve II. Ioannes (1) olmak üzere 12 farklı imparator dönemine aittir<sup>38</sup>. Bu sikkelerin üzerinde imparatorlar genel olarak başlarında diadem, taç ya da miğfer; üzerlerinde ise zırh, paludamentum, khlamys, konsül giysisi, loros, divetesion ve stemma ile betimlenmiştir. Figürlerin sağ ya da sol

<sup>35</sup> Aytaç, 2017: 140-153; Bayram, 2019: 123-124.

<sup>36</sup> Bayram, 2019: 84-85.

<sup>37</sup> Özdemir, 2018: 107-119.

<sup>38</sup> Karaoğlu, 2017: 273-275.

ellerinde taşıdıkları mızrak, mappa, haçlı globus, skepter, labarum, akakia gibi büyük çoğunluğu Hristiyanlık sembolü olan atribuler ön plana çıkmaktadır. Giresun Müzesinde bulunan Bizans Dönemi sikkelerinde inanç merkezli bir başka unsur ise dini tasvirler olup bu bağlamda Konstantinopolis, Viktoria, Meryem ve Aziz Georgios betimlenmiştir. Erzincan Müzesinde bu tiplerden görülmezken; Erzurum Müzesinde muhafaza edilen Bizans Dönemi sikkelerinde Meryem figürü kullanılmıştır. Giresun Müzesinde bulunan sikkeler altın (20), gümüş (46) ve bakır (32) madenlerinden darbedilmişlerdir. Erzincan Müzesi'nden farklı olarak Giresun Müzesinde elektron ve billion (ayarı düşük altın ve gümüş)'dan basılan 2 adet sikke bulunmaktadır. Altın metalinden yapılan sikkelerin birimleri arasında 6 adet solidus, 1 adet semisis, 10 adet histamenon, 3 adet hyperpyron ve 1 adet ise elektron aspron trachy bulunmaktadır. Gümüş metalinin birimleri arasında 1 adet miliaresion, 1 adet billon asper trachy ve 45 adet asper yer alırken bakır madenin de ise 31 adet follis, 1 adet yarım follis tespit edilmiştir<sup>39</sup>. Giresun Müzesinde bulunan sikkeler 5 farklı darphaneden piyasaya sürülmüştür. Konstantinopolis (42), Antiokhia (5), Magnesia (4), Nicomedia (2) ve Kyzikos (2)<sup>40</sup>.

1970-2006 yılları arasında Malatya Arkeoloji Müzesi envanterinde 895 adet Bizans Sikkesi tespit edilmiştir. Bu sikkelerden toplam 464 tanesi 10 farklı anonim follis gurubuna ait olup, bunlar A1 grubu anonim follis (6), A2 grubu anonim follis (196), B grubu anonim follis (151), C grubu anonim follis (70), D grubu anonim follis (18), F grubu anonim follis (2), G grubu anonim follis (11), H grubu anonim follis (2), I grubu anonim follis (7) ve K grubu anonim follistir (1). Erzincan Müzesinden farklı olarak A1, F, G, H ve K anonim follis grupları dikkat çekmektedir. İncelenen sikkeler arasında en erken tarihli olanı I. Anastasius (491-518), en geç tarihli olanı ise III. Aleksios dönemine aittir. Müzede mevcut bu sikkelerden 65'i altın, 1'i gümüş, 6'sı billion, 820'si bronz ve 3 adeti ise sahtedir. Erzincan Müzesi Bizans Dönemi sikkelerinin birimlerine paralel olarak söz konusu müzede de büyük birimlerin (40 nummi) sayıca fazla olduğu görülmektedir. Bunun haricinde 30 nummi (1), 20 nummi (15) ve 5 nummi (2) birimlerine sahip sikkeler de bulunmaktadır. Malatya Arkeoloji Müzesinde yer alan Bizans Dönemine ait sikkelerin üzerinde darphane isimleri tespit edilen ve tanımlanabilir durumda olanlar Konstantinopolis (169), Antiokhia (44), Nicomedia (33), Thessaloniki (1), Kartaca (1), Kyzikos (9) olmak üzere 6 farklı darphanede basılmıştır.

Mardin Müzesi envanterine kayıtlı 230 adet Bizans Dönemine ait sikke mevcuttur. G, H, I ve K gruplarına ait olmak üzere toplam 4 anonim follis bulunmaktadır. Söz konusu sikkelerin darphaneleri bakımından dağılımına bakıldığında sikkelerin 8 farklı darphanede basıldığı görülmektedir. Çoğunluğu Konstantinopolis olmak üzere Antiokhia, Nicomedia, Kyzikos, Thessaloniki, Alexandria, Kartaca ve Kıbrıs olarak sıralanabilir (Erdoğan 2015: 144-224).

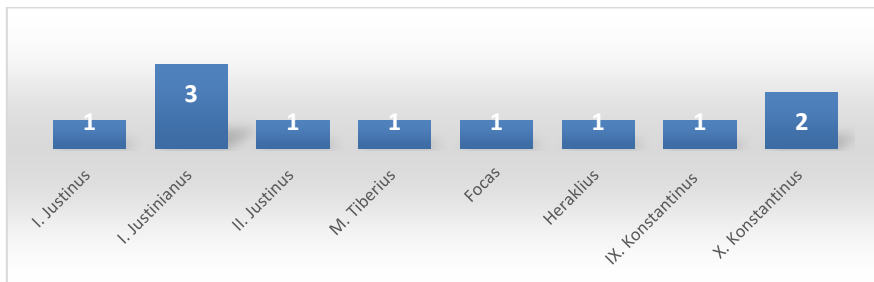
Değerlendirilen Erzurum, Refahiye, Malatya, Mardin ve Giresun Müzeleri ile Harput İç Kale Kazısında ele geçen anonim follis grupları A1, A2, B, C, D,

<sup>39</sup> Karaoğlu, 2017: 273-275.

<sup>40</sup> Karaoğlu, 2017: 273-275.

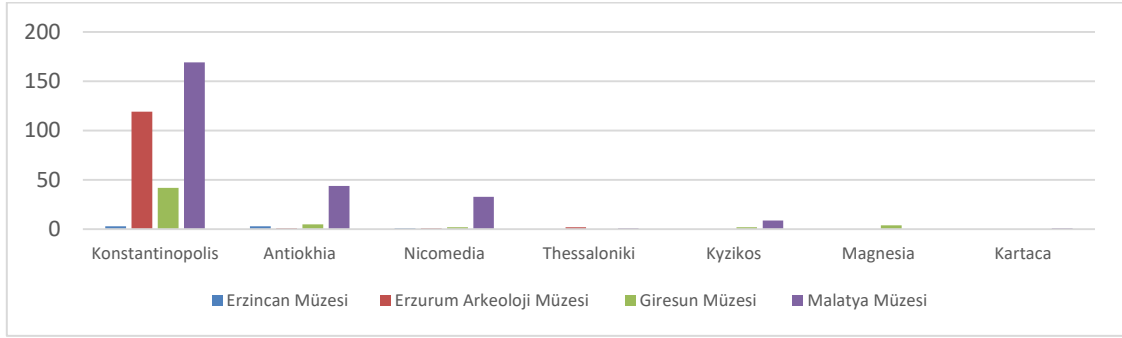
E, F, G, H, I ve K şeklindedir. Erzincan Müzesinde, karşılaştırılan müzelerle paralel olarak A2 grubu anonim sikkelerin sayıca fazla olduğu görülmektedir. Bunun haricinde konu kapsamında ele alınan 2009-2014 yılları arasında Erzincan Müzesi envanter listesinde mevcut Bizans Dönemi sikkeleri arasında B, C, D ve I, grubu anonim follisler de görülmektedir. İncelenen müzelerde I. Anastasius (491-518), I. Justinus (518-527), I. Justinianus (527-565), II. Justinus (565-578), II. Tiberius (578-582), Mauricius Tiberius (582-602), Focas (602-610), Heraklius (610-641), II. Konstantinus (641-668), II. Mikhail (820-829), Theophilos (829-842), VI. Leon (886-912), I. Romanus (931-944), VII. Konstantinus (913-959), IX. Konstantinus (1042-1055), X. Konstantinus (1059-1067), IV. Romanus (1068-1071), VII. Mikhail (1071-1078), I. Alexius (1081-1118), II. Ioannes (1118-1143), I. Manuel Komnenos (1143-1180) olmak üzere toplam 21 farklı imparatora ait sikke görülürken, Erzincan Müzesinde I. Justinus (518-527), I. Justinianus (527-565), II. Justinus (565-578), Mauricius Tiberius (582-602), Focas (602-610), Heraklius (610-641), IX. Konstantinus (1042-1055) ve X. Konstantinus (1059-1067) olmak üzere 8 farklı imparatora ait sikke bulunmaktadır. Bakır ve gümüş sikkelerin bulunduğu bu müzelerde, ele geçen Bizans Dönemine ait sikkeler, ağırlıklı olarak bakır madeninden üretilmiştir. Giresun, Malatya ve Erzincan Müzelerinde ise incelenen diğer müzelerden farklı olarak altından üretilen sikkeler de yer almaktadır. Söz konusu örnekler arasında göze çarpan bir diğer benzerlik ise darphanelerdir. Konstantinopolis, Bizans Dönemi sikkelerinin en sık ve en uzun faaliyet gösterdiği darphane merkezi olmasından dolayı değerlendirilen müzelerde bulunan Bizans Dönemi sikkelerinin de sayıca en fazla darp edildiği yerdir. Konstantinopolis haricinde Antiokhia, Magnesia, Nicomedia, Alexandria, Kıbrıs, Thessaloniki ve Kyzikos darphanelerine ait sikke örnekleri de bulunmaktadır. Malatya ve Mardin Müzelerinde diğer müzelerden farklı olarak Kartaca, Alexandria ve Kıbrıs darphanelerinde basılan sikkelerin yer aldığı görülmektedir. Erzincan Müzesinden ise Konstantinopolis, Antiokhia, Nicomedia olmak üzere üç farklı darphanede sikkelerin basıldığı tespit edilmiştir.

Erzincan Müzesi envanterine 2009-2014 yılları arasında kaydedilmiş olan ve çevre müzelerdeki benzerleriyle birlikte değerlendirilen Bizans Dönemi sikkeleri, Kuzeydoğu Anadolu'da daha önce konuyla ilgili elde edilen verileri destekler niteliktedir. Tanıtımı yapılan örneklerin yanı sıra yapılacak kazı ve sondajlarla çıkarılması muhtemel sikkeler bölgenin özellikle Yukarı Fırat Bölümü'ndeki Bizans Dönemi sikke dolaşımı hakkında daha kesin bilgiler sunacaktır.

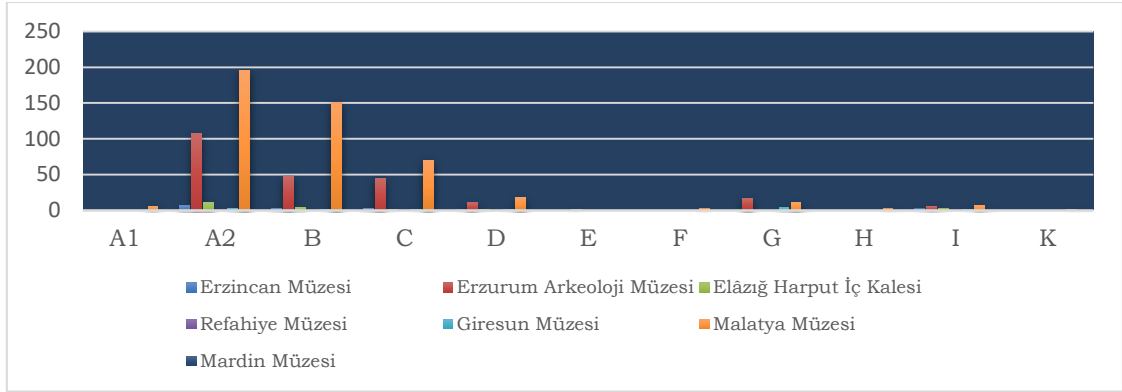


Grafik:1 Erzincan Müzesi Bizans Dönemi Sikkelerinin imparatorlara göre dağılımı.

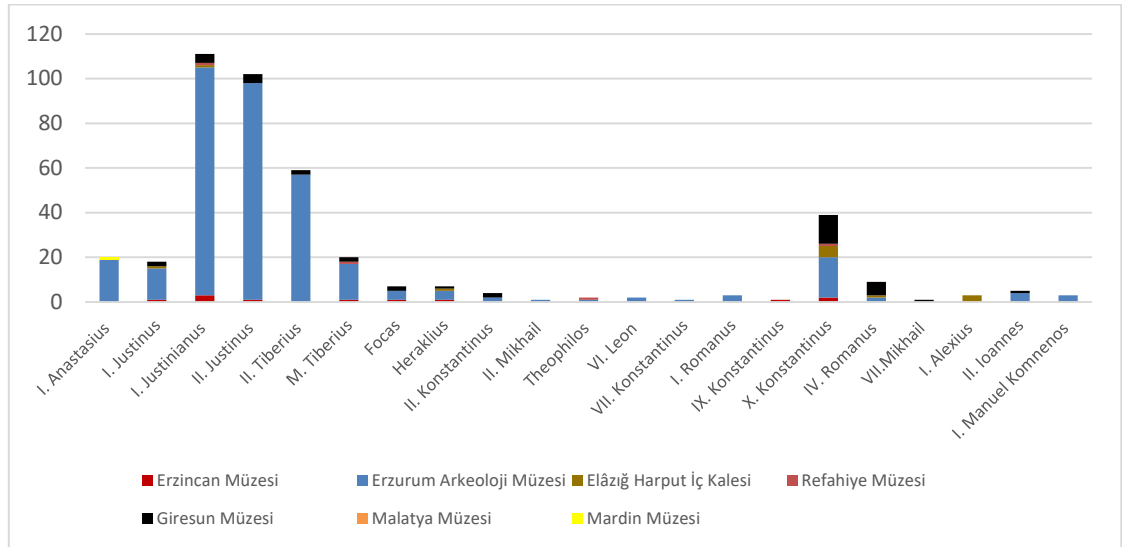




Grafik:2 Erzincan, Erzurum, Giresun ve Malatya Müzelerinin darphanelere göre dağılımı.



Grafik:3 Erzincan, Erzurum, Refahiye, Giresun, Malatya, Mardin Müzeleri ve Elâzığ Harput İç Kale Kazısında ele geçen anonim follis gruplarının dağılımı.



Grafik:4 Erzincan Müzesi, Erzurum Arkeoloji Müzesi, Malatya Müzesi, Mardin Müzesi, Refahiye Müzesi, Giresun Müzesi ve Elâzığ Harput İç Kalesi Bizans Dönemi Sikkelerinin imparatorlara göre dağılımı.

**KATALOG****I. JUSTINUS (518-527)**

Antiokhia

Follis

MS 526-527

Öy.: DNIVSTI NVSPPAVC

I. Justinus'un büstü, sağa, diademli, giyimli ve cepheden tasvir edilmiştir.

Ay.: M, yukarıda haç, sağda ve solda yıldız, aşağıda off. belirsiz.

Ref.: DOC 1, s. 60, no. 14.

**1\***. AE, 30 mm, 13,8 g, ky. 5, Müz. Env. No.: 2009/11.**I. JUSTINIANUS (527-565)**

Konstantinopolis

Follis

MS 527-538

Öy.: DNIVSTINI ANVSPPAVC

İmparatorun diademli, zırlı ve paludamentumlu büstü, sağa.

Ay.: M, yukarıda, haç, sol boşlukta yıldız, sağ boşlukta uzun haç.

Ref.: DOC 1, s. 81, no. 32.2.

**2\***. AE, 29 mm, 18.89 g, off. e., ky. 6, Müz. Env. No.: 2011/56.

MS 527-538

Öy.: DNIVSTINI ANVSPPAVC

İmparatorun diademli, zırlı ve paludamentumlu büstü, sağa.

Ay.: M, yukarıda, haç, sol boşlukta yıldız, sağ boşlukta uzun haç, aşağıda off. belirsiz.

Ref.: DOC 1, s.78, no. 28d.1.

**3\***. AE, 30 mm, 11,69 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2013/76.

Nicomedia

Yarım Follis

MS 538-539

Öy.: DNIVSTINI ANVSPPAVC

İmparator diademli, zırlı ve paludamentumlu büstü sağa. Sağ elinde haçlı globus, solda haç.

Ay.: K, sol tarafında A/N/N/O, sağda tarih: XII, üstte haç, off. belirsiz.

Ref.: DOC 1, s. 120, no. 140.4.

**4\***. AE, 27 mm, 9,26 g, ky. 7, Müz. Env. No.: 2009/29.**II. JUSTINUS (565-578)**

Konstantinopolis

Follis

MS 569-570

Öy.: DNIVSTI-NVSPPAVC

II. Justinus solda ve eşi Sophia sağda; cepheden, nimbuslu ve arkalıklı tahta oturuyorlar. II. Justinus sağ elinde haçlı globus. Sophia sağ elinde haçlı asa taşır, her ikisinin de başında taçlı nimbus var.

Ay.: M, solda A/N/N/O, yukarıda haç, sağda tarih: Կ, üstte haç.

Ref.: DOC 1, s. 207, no. 27a.

5\*. AE, 30 mm, 14,06 g, off. Λ, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/9.

### **MAURICIUS TIBERIUS (582-602)**

Antiokhia

Follis

MS 588-589

Öy.: [ ]

İmparator yonca biçimli süslü taçlı, cepheden, sağ elinde mappa, sol elinde kartallı asa taşır.

Ay.: M, solunda A/N/N/O, yukarıda haç ve sağ tarafta iktidar yılı 51

Ref.: DOC 1, s. 339, no. 158a.

6\*. AE, 31 mm, 2,24 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2013/2.

### **FOCAS (602-610)**

Antiokhia

Follis

MS 603-604

Öy.: DNFOCA NEPEAV

Solda Focas, sağda eşi Leontia. İmparator Focas, haçlı, elinde haçlı globus, Leontia, sağ elinde çapraz haçlı asa taşır. Başları arasında ise haç bulunmaktadır.

Ay.: M, solunda A/N/N/O, sağ tarafta ise tarih: II, yukarıda haç işareti.

Ref.: DOC 2/1, s. 187, no. 84.3.

7\*. AE, 26 mm, 10,32 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2011/34.

### **HERAKLIUS (610- 640)**

Konstantinopolis

Follis/ Tip 2-İkinci Basım (Overstrucked)

MS 613-614

Öy.: [ ]

Solda Heraklius sağda Heraclonas Konstantin her ikisi de ayakta. Khlamys ve haçlı taç giyimliler. Sağ ellerinde haçlı globus tutuyorlar ve başları arasında haç var.

Ay.: M, solda A/N/N/O, yukarıda haç, solda tarih: II/II.

Ref.: DOC 2/1, s. 228, no.79b.1; Tekin, 1999, s. 160 no. 126.

8\*. AE, 3 mm, 11,9 g, off. Λ, ky. 7, Müz. Env. No.: 2009/32.

### **IX. KONSTANTINUS (1042-1055)**

Konstantinopolis

Histamenon (Çukur)

MS 1042-1055

Öy.: +HXSISREX REFNANTIHM

İsa Pantokrator'un büstü, cepheden, sakallı, haç nimbuslu, nimbusundaki haçın üst kolunun sağında ve solunda hilal motifleri. Tunik ve himation giyimli. Sağ eli takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış, sol eli göğsünde İncil tutuyor. Üç noktalı bordür.

Ay.: +CΩNST[ ]BASILEUSR

İmparator büstü cepheden, sakallı, loroslu, yakalıklı, haçlı taçlı ve pendilialı, sağ elinde ucu haçlı asa tutuyor, sol elinde haçlı globus. Üçlü bordür.

Ref.: DOC 3/2, s. 739, 2a.1, Tekin 1999, s. 187, no. 271.

9\*. AV, 30 mm, 4,36 g, ky. 12, Müz. Env. No.: 2011/32.

### X. KONSTANTINUS (1059-1067)

Konstantinopolis

Follis

MS 1059-1067

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa kare souppedion üzerinde ayakta, cepheden, sakallı, haç nimbuslu, haçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himationlu, sağ eli ile pelerinini tutuyor, sol elinde İncil. Sağ ve sol boşlukta TC XC.

Ay.: Sağda: +KΩNTAK, solda: (CVAKAV[ ]O)

Solda Eudokia ayakta cephe-den, pendilialı taçlı ve loroslu. Sağda Konstantinus ayakta cepheden, pendilialı taçlı ve loroslu. Aralarında ortasında haç bulunan labarum tutuyorlar. Labarum üç basamaklı kaide üzerinde. Her ikisi de bir ellerini göğsüne götürmüş.

Ref.: DOC 3/2, s.774, no. 8.1.

10\*. AE, 25 mm,4.06 g, ky. 12, Müz. Env.No.: 2009/80.

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa kare souppedion üzerinde ayakta, cepheden, sakallı, haç nimbuslu, haçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himationlu, sağ eli ile pelerinini tutuyor, sol elinde İncil. Sağ ve sol boşlukta TC XC.

Ay.: Sağda: +KΩNTAK, solda: (CVAKAV[ ]O)

Solda Eudokia ayakta cepheden, pendilialı taçlı ve loroslu. Sağda Konstantinus ayakta cepheden, pendilialı taçlı ve loroslu. Aralarında ortasında haç bulunan labarum tutuyorlar. Labarum üç basamaklı kaide üzerinde. Her ikisi de bir ellerini göğsüne götürmüş.

Ref.: DOC 3/2, s.774, no. 8.1.

11\*. AE, 26 mm, 6,83 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/10.

### A2 Grubu Anonim Follis (976-1030-1035)

Follis

MS 1030-1035

5. varyasyon

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa cepheden, sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından, sol elinde İncil. Sağ ve sol boşlukta TC XC.

Ay.: +HSCY /XRISTY /BASILEY /BASILE

Yazının etrafı nokta bezemeler ile çember oluşturmuştur.

Ref.: DOC 3/2, s. 652, no. A2. 5.3.

12\*. AE, 30 mm,12,7 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2011/55.

8. varyasyon

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa cepheden, sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından, sol elinde İncil. Sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{TC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.:  $\text{H}\overline{\text{S}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{X}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\text{S}\overline{\text{T}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}\overline{\text{Y}} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}$

Yazının etrafı noktalar ile çember oluşturulmuştur. Altta dört nokta bezeme yer almaktadır.

Ref.: DOC 3/2, s. 653, no. A2.8.

**13\***. AE, 32 mm, 14.4 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2014/3.

14. varyasyon

Öy.:  $\text{H}\overline{\text{S}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{X}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\text{S}\overline{\text{T}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}\overline{\text{Y}} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}$

İsa cepheden, sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından, sol elinde İncil. Sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{TC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.:  $\text{H}\overline{\text{S}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{X}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\text{S}\overline{\text{T}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}\overline{\text{Y}} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}$

Yazının etrafında noktalarla oluşturulmuş bir halka vardır. Yazının alt kısmında ve üst kısmında nokta vardır.

Ref.: DOC 3/2, s. 655, no. A2.14.1

**14\***. AE, 34 mm, 13,6 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2013/3.

41. varyasyon

Öy.:  $\text{H}\overline{\text{S}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{X}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\text{S}\overline{\text{T}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}\overline{\text{Y}} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}$

İsa cepheden, sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından, sol elinde İncil. Sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{TC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.:  $\text{H}\overline{\text{S}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{X}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\text{S}\overline{\text{T}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}\overline{\text{Y}} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}$

Yazının etrafında noktalarla bir halka oluşturulmuştur. Altta ve üstte süsleme vardır.

Ref.: DOC 3/2, s. 668, no. A2. 41.1.

**15\***. AE, 29 mm, 10,1 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/31.

Öy.:  $\text{H}\overline{\text{S}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{X}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\text{S}\overline{\text{T}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}\overline{\text{Y}} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}$

İsa cepheden, sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından, sol elinde İncil. Sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{TC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.:  $\text{H}\overline{\text{S}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{X}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\text{S}\overline{\text{T}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}\overline{\text{Y}} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}$

Yazının etrafında noktalarla bir halka oluşturulmuştur. Altta ve üstte süsleme vardır.

Ref.: DOC 3/2, s. 668, no. A2. 41.1.

**16\***. AE, 29 mm, 10 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/30.

Öy.:  $\text{H}\overline{\text{S}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{X}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\text{S}\overline{\text{T}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}\overline{\text{Y}} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}$

İsa cepheden, sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından, sol elinde İncil. Sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{TC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.:  $\text{H}\overline{\text{S}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{X}\overline{\text{R}}\overline{\text{I}}\text{S}\overline{\text{T}}\overline{\text{Y}}\text{S} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}\overline{\text{Y}} / \text{B}\overline{\text{A}}\overline{\text{S}}\overline{\text{I}}\overline{\text{L}}\overline{\text{E}}$

Yazının etrafı noktalardan oluşan bir halka ile çevrilidir. Altta süsleme vardır.

Ref.: DOC 3/2, s. 668, no. A2. 41.1.

**17\***. AE, 30 mm, 8,2 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2014/2.

47. varyasyon

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa cepheden, sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından, sol elinde İncil. Sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.: +HSHYS /XRISTYS /BASILEY /BASILE

Yazının etrafında noktalarla halka oluşturulmuştur. Altta ve üstte nokta süslemeler vardır.

Ref.: DOC 3/2, s. 671, no. A2. 47.1

**18\***. AE, 34 mm, 10,1 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2013/7.

### **B Grubu Anonim Follis (1030-1042)**

Follis

MS 1035-1042

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa'nın sakallı, taç nimbuslu, taç nimbusun her kolunda kare şekiller olan büstü, cepheden. Tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından tutuyor, sol eli ile İncil tutuyor. Kapakta nokta bezeme, sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.: BAS ILE BAS ILE

Üç basamaklı kaide üzerinde haç, haçın kollarının ucunda birer nokta, haçın üst kollarında: IS/XS

Ref.: DOC 3/2, s. 677, no. B. 14.

**19\***. AE, 32 mm, 9,58 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/19.

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa'nın sakallı, taç nimbuslu, taç nimbusun her kolunda kare şekiller olan büstü, cepheden. Tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından tutuyor, sol eli ile İncil tutuyor. Kapakta nokta bezeme, sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.: BAS ILE BAS ILE

Üç basamaklı kaide üzerinde haç, haçın her bir kolunun ucunda birer nokta, haçın üst kollarının sağında ve solunda: IS/XS

Ref.: DOC 3/2, s. 677, no. B. 14.

**20\***. AE, 30 mm, 13,04 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/8.

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa'nın sakallı, taç nimbuslu, taç nimbusun her kolunda kare şekiller olan büstü, cepheden. Tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış pelerinin kenarından tutuyor, sol eli ile İncil tutuyor. Kapakta nokta bezeme, sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.: BAS ILE BAS ILE

Üç basamaklı kaide üzerinde haç, haçın her bir kolunun ucunda birer nokta, haçın üst kollarının sağında ve solunda IS XS.

Ref.: DOC 3/2, s. 676, B.1.

**21\***. AE, 33 mm, 10 g, ky. 5, Müz. Env. No.: 2009/27.

### **C Grubu Anonim Follis (1042-1050)**

Follis

MS 1042-1050

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa Antiphonetes'in dizlerine kadar betimlenmiş figürü, cepheden, sakallı, taç nimbuslu, tacın her bir kolunda nokta bezeme. Tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış; sol eli ile İncil tutuyor. Kapağın üzerinde bordür içerisinde nokta bezeme, sağ ve sol boşlukta IC XC.

Ay.: Mücevher taşları ile süslü haç, haçın kollarının ucunda birer nokta ve kolları arasında iki satır halinde; IC/XC / NI/KA

Ref.: DOC 3/2, s. 682, no. C. 13.

**22\***. AE, 26 mm, 6,25 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/28.

Öy.: İsa Antiphonetes'in dizlerine kadar betimlenmiş figürü, cepheden, sakallı, taç nimbuslu, tacın her bir kolunda nokta bezeme. Tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış; sol eli ile İncil tutuyor. Kapağın üzerinde bordür içerisinde nokta bezeme, sağ ve sol boşlukta IC XC.

Ay.: Mücevher taşları ile süslü haç, haçın kollarının ucunda birer nokta ve kolları arasında iki satır halinde; IC XC NI KA.

Ref.: DOC 3/2, s. 682, no. C. 13.

**23\***. AE, 21 mm, 3.57 g, ky. 5, Müz. Env. No.: 2011/46.

Öy.: +CMMA NOVHA

İsa Antiphonetes'in dizlerine kadar betimlenmiş figürü, cepheden, sakallı, taç nimbuslu, tacın her bir kolunda nokta bezeme. Tunik ve himation giyimli, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı kaldırmış; sol eli ile İncil tutuyor. Kapağın üzerinde bordür içerisinde nokta bezeme, sağ ve sol boşlukta IC XC.

Ay.: Mücevher taşları ile süslü haç, haçın kollarının ucunda birer nokta ve kolları arasında iki satır halinde IC XC- NI KA.

Ref.: DOC 3/2, s. 682, no. C. 13.

**24\***. AE, 32 mm, 9,66 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/26.

### **D Grubu Anonim Follis (1050-1060)**

Follis

MS 1050-1060

Öy.: Lejand yok, İsa arkalıklı tahtta oturuyor, cepheden, sakallı, haç nimbuslu, haçın her bir kolunda nokta bezeme, tunik ve himationlu, sağ elini takdis pozisyonunda yukarı göğsüne doğru kaldırmış, sol eli ile dizindeki kitap tutuyor, kapakta nokta bezeme, sağ ve sol boşlukta IC XC.

Ay.: ISXS- BASILE- BASILE

Yazının üzerinde + işareti.

Ref.: DOC 3/2, s. 685, no. D. 1; Tekin, 1999, s. 182, 250; Ünal, 2012, s. 81-82, 227-233; Demirel-Gökalp, 2017, s. 102, 1092; Evans, 2018, s. 243, 1248.



**25\***. AE, 30 mm, 10,6 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2014/1.

### I Grubu Anonim Follis (1075-1080)

Follis

MS 1075-1080

Öy.: Lejand yok, İsa'nın büstü cepheden, uzun çatallı sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda birer nokta, tunik ve himation giyimli, sağ eli takdis pozisyonunda göğsünde pelerinin kenarından tutuyor, sol elinde kitap tutuyor. Kapakta bezeme, sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.: Lejand yok, Latin haçı, her bir uça iki ufak nokta arasında büyük bir nokta ve ortada ufak haç, aşağıda haçın alt ucunun her iki yanında birer nokta ve bitkisel bezeme, üstte sağ ve sol boşlukta birer hilal.

Ref.: DOC 3/2, s. 696, no. I. 1; Tekin, 1999, s. 184-185, 262; Ünal, 2012, 84, 272; Demirel-Gökalp, 2017, 106, 1152.

**26\***. AE, 23 mm, 3,36 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/33.

Öy.: Lejand yok, İsa'nın büstü cepheden, uzun çatallı sakallı, taç nimbuslu, taçın her bir kolunda birer nokta, tunik ve himation giyimli, sağ eli takdis pozisyonunda göğsünde pelerinin kenarından tutuyor, sol elinde kitap tutuyor. Kapakta bezeme, sağ ve sol boşlukta  $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$ .

Ay.: Lejand yok, Latin haçı, her bir uça iki ufak nokta arasında büyük bir nokta ve ortada ufak haç, aşağıda haçın alt ucunun her iki yanında birer nokta ve bitkisel bezeme, üstte sağ ve sol boşlukta birer hilal.

Ref.: DOC 3/2, s. 696, no. I. 1; Tekin, 1999, s. 184-185, 262; Ünal, 2012, 84, 272; Demirel-Gökalp, 2017, 106, 1152.

**27\***. AE, 25 mm, 3,85 g, ky. 6, Müz. Env. No.: 2009/7.





5



6



7



8



9



10



11



12



13



14



15



16



17



18



19



20



21



22



23



24



25



26



27



**Kaynakça**

- ALBAYRAK, N., 1983. *Folklorumuz ve Erzincan*, Ermat Yayıncılık, Erzincan.
- AYTAÇ, F., 2017. “Harput İç Kale Kazılarında 2014-2015 Sezonunda Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri”, *Social Sciences*, 12/3, ss. 140-153.
- BAYRAM, M., 2019. *2014-2017 Yılları Arasında Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Sikkeleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- DEMİREL, G. Z., 2007. *Yalvaç ve Isparta Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bizans Sikkeleri*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.
- DEMİREL, G. Z., 2009. “Malatya Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Bizans Anonim Follisleri”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, ss. 217–250.
- DEMİREL, G. Z., 2017. *Kütahya Müzesi Bizans Sikkeleri*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- DOC 1 A.R. Bellinger-P. Grierson, 1992. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection Volume One Anastasios I to Maurice 491–602, Volume 1, (Second Impression)*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C.
- DOC 2/1 A.R. Bellinger-P. Grierson, 1968. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection Phocas to Theodosius III 602–717, Volume 2-Part 1, (First Impression)*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C.
- DOC 3/1 A.R. Bellinger-P. Grierson, 1973. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection Leo III to Nicephorus III 717-1081, Volume 3-Part 1, (First Impression)*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C.
- DOC 3/2 A.R. Bellinger-P. Grierson, 1973. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection Leo III to Nicephorus III 717-1081, Volume 3-Part 2, (First Impression)*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C.
- EVANS, J. D., 2018. *Coins from the Excavations at Sardis: Their Archaeological and Economic Contexts Coins from the 1973 to 2013 Excavations*, London.
- GRIERSON, P., 1982. *Byzantine Coinage*, Dumbarton Oaks Dumborton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C.
- GRIERSON, P., 1999. *Byzantine Coinage*, Dumbarton Oaks Dumborton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C.
- HARL, K. W., 2002. *Kazılarda Bulunan Sikkelerin Tanımlanması İçin Rehber (Bizans M.S. 498-1282)*, Çev.: Burçak Delikan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul. (Çalışmanın orijinali 2001’de yayımlanmıştır).
- İNBAŞI, M., 2009. “Erzincan Kazâsı (1642 Tarihli Avârız Defterine Göre)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, ss. 189-214.

- KARAOĞLU, T., 2017. *Giresun Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Bizans Sikkesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- KARWIESE, S., 2004. *Antik Nümizmatığe Giriş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- MİROĞLU, İ., 1995. "Erzincan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.11, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, ss. 319-321.
- OSTROGORSKY, G., 2019. *Bizans Devleti Tarihi*, Çev.: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. (Çalışmanın orijinali 1986'da yayımlanmıştır).
- OYARÇIN, K., -PAYVEREN, M., 2021. "Erzurum Arkeoloji Müzesi Bizans Sikkeleri (2005-2017)", *Tüba-Ked*, 24, ss. 69-92.
- ÖZDEMİR, M., 2018. "Refahiye Yöresinde Bulunan Roma ve Bizans Sikkeleri", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 16/6, ss.107-119.
- ÖZYURT-ÖZCAN, H., 2009. "Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bizans Döneminde Ait Bir Grup Anonim Sikke", X. Orta çağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Ankara 2009.
- SEVCENKO, N.P., 1991. "Loros", O. D. B (eds. A. M. Talbot- A. Kazdhan) 3 vols. New York- Oxford.
- ŞAHİN, T. E., 2014. *Hayaşa Bölgesi Tarihi*, C. II, Berikan Yayınevi, Ankara.
- TEKİN, O., 1999. *Bizans Sikkeleri*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- TULAY, A. S., 2001. *Genel Nümizmatik Sözlüğü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, C., 2006. "Geç Roma İmparatorluğu'ndan Erken Dönem Bizans İmparatorluğuna Geçiş Sürecinde Basılan Sikke Tasvirlerinde İmparator Kostüm ve Aksesuarları" *OLBA III Dergisi*, ss. 221-234
- ÜNAL, C., 2012. *Manisa Müzesi Bizans Sikkeleri*, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa.
- YAVİ, E., 1940. *Doğu Anadolu ve Erzincan*, Erzincan Valiliği, Erzincan.





MULAPİN: İÇERİĞİ, AMACI VE KEHANETLER  
MULAPIN: CONTENT, PURPOSE AND PROPHECIES


Harun DUMAN

Dr., Türkiye  
dumanharun63@gmail.com  
ORCID ID: 0000-0002-9477-8248

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **28.08.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **47 – 63**  
**doi** : <https://doi.org/10.33469/oannes.1351612>

This article was checked by  iThenticate®

**Atıf – Cite as:** DUMAN, H., “MULAPİN: İçeriği, Amacı ve Kehanetler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 47 - 63.







## MUL.APİN: İÇERİĞİ, AMACI VE KEHANETLER MULAPIN: CONTENT, PURPOSE AND PROPHECIES

Harun DUMAN

### Öz

Eski Çağ Mezopotamya insanı, gökyüzüne önem vererek göksel incelemeler yapmıştır. Bu incelemeler Sümerlerden başlayarak Babillilerle birlikte sistematik bir hâl almıştır. Dönemin insanı, gökyüzündeki cisimlerin hareketlerini tanrılardan bir mesaj olarak algılamış ve her bir gezegene tanrılarının isimlerini vermişlerdir. Gökyüzündeki yıldız ve takımyıldızlarının da hareketlerini incelemişler ve elde ettikleri kayıtları MUL.APİN (Saban Yıldızı) adlı metne kaydetmişlerdir. Buradaki amaç, gök cisimlerinin ilk doğuş ve batış tarihlerini belirlemek olmuştur. MUL.APİN'in yazım aşaması MÖ 8. ve 7. yüzyıllarda başlayarak MÖ 3. ve 2. yüzyıllara kadar sürmüştür.

MUL.APİN'in içeriği genel olarak yıldızlar ve hareketleri ile alakalı olsa da bunun yanında gözle görülebilen yedi gezegen üzerinde de durulmuştur. Bu gezegenlerin her birine en önemli tanrılarının isimlerini vermişlerdir. Buna göre Jüpiter/Marduk, Venüs/İhtar, Mars/Nergal, Satürn/Ninurta, Nabu/Merkür, Şamaş/Güneş ve Sin/Ay olmuştur. Ayrıca gökyüzünü üç bölüme

### Abstract

Ancient Mesopotamian people conducted celestial studies with a focus on the sky. These investigations originated with the Sumerians and were further developed systematically by the Babylonians. Individuals of that era interpreted celestial movements as messages from the gods, assigning the names of their deities to each planet. Additionally, they scrutinized the movements of stars and constellations in the sky, documenting their findings in a text known as MUL.APIN (Plow Star). The primary objective was to ascertain the initial birth and sunset dates of celestial bodies. The writing of MUL.APIN commenced in the 8th and 7th centuries BC and continued until the 3rd and 2nd centuries BC.

The contents of MUL.APIN predominantly revolve around stars and their movements, with a particular focus on the seven visible planets. Each of these planets was associated with their respective chief deities: Jupiter with Marduk, Venus with Ištar, Mars with Nergal, Saturn with Ninurta, Nabu with Mercury, Šamaš with the Sun, and Sin with the Moon. Moreover, they divided the sky into three sections, naming each after



ayırarak her birine en önemli tanrıların isimlerini vermişler ve bu göksel üç yola yıldızlar ve takımyıldızlarını yerleştirmişlerdir. Yine bu gözlemedikleri yıldızlara bakarak interkalasyon işlemi de yapmışlardır. Metnin ilerleyen bölümlerinde bir gölge saatinde günün tam saatinin nasıl elde edileceği üzerinde durulmuştur. Bunun yanında su saatinin kullanımı ile ilgili de bilgi verilmiştir. Son bölümlerde ise göksel cisimlere bakarak kehanet yapmışlardır. O dönemin insanına göre tanrılar, mesajlarını gezegenlerin hareketleri ile de bildiriyorlardı. Böylelikle göksel kehanet olgusu ortaya çıkmış ve kehanet yaparken; “Eğer X olursa, Y elde edilir” gibi bir formül kullanmışlardır.

their principal gods, and arranged the stars and constellations along these celestial paths. They also conducted intercalation by observing the stars. Later in the text, instructions were provided on how to determine the precise time of day using a shadow clock, along with information on the utilization of water clocks. The concluding chapters delved into prophecy based on celestial observations. According to the beliefs of that era, the gods communicated their messages through planetary movements, giving rise to the phenomenon of celestial prophecy, with formulas such as “If X happens, Y will be obtained.”

**Anahtar Kelimeler:** MUL.APİN, Gökyüzü, Gezegen, Takımyıldızları, Kehanet. **Keywords:** MUL.APIN, Sky, Planet, Constellations, Prophecy.

### Extended Abstract

MUL.APIN can be translated simply as the Plough Star. It was discovered as a Babylonian astronomical and astrological text approximately a hundred years ago. The initial portion of the two-part MUL.APIN was translated by Leonard William King. In 1989, Hermann Hunger and John Steele published it as a complete text and translation under the title “An Astronomical Compendium in Cuneiform”. MUL.APIN stands out as one of the most significant works of celestial science crafted by ancient Mesopotamian people. Scholars estimate its composition spanned from the Neo-Babylonian period of the 8th and 7th centuries BC to the 3rd and 1st centuries BC. MUL.APIN, presenting Mesopotamian celestial science in a schematic astronomy, was the first text to offer plausible explanations for the celestial bodies mentioned in the Mesopotamian celestial prophecy series Enūma Anu-Enlil (“Once upon a time Anu Enlil”).

The ancient Mesopotamian adventure of observing the sky dates back to antiquity. While it is beneficial to attribute these observations to the Sumerians, it was the Babylonians who made celestial observations more systematically. One of the earliest recorded observations in this context is the Venus tablet created by the Babylonian king Ammišaduqa (-1650 BC), as gleaned from cuneiform texts.

Central to these observations are the dates of the initial appearance or disappearance of stars and planets near the horizon during morning and evening. The journey of celestial observation, traceable to around 2000 BC, began to be meticulously recorded on tablets known as Astronomical

Chronicles circa 750 BC. The key objective was to determine the precise dates of the first rising and setting of planets and stars by revisiting past data and conducting new observations.

Why were the people of ancient Mesopotamia so engrossed in the sky? When pondering this question, several factors merit attention. Foremost among these is the significance that ancient Mesopotamian people attributed to the sky and celestial bodies. In the Babylonian creation epic Enūma Elish, Marduk's victory over Tiamat resulted in the allocation of stations or planets in the sky to the gods. This likely led people of the time to perceive planets as manifestations of the gods. They interpreted the movement of each celestial body as a divine message, thereby embarking on the practice of celestial prophecy. Thus, perhaps unwittingly, they bestowed upon us the earliest astronomical and astrological knowledge in the history of the world.

The content of MUL.APIN can be concisely summarized as follows:

1. The text divides the sky into three sections, naming them after their greatest gods, Anu, Enlil, and Ea, and assigns constellations to each section.
2. It attempts to determine the precise time of sunrise and the appearance of certain stars or constellations.
3. Information is provided regarding the setting and rising of stars simultaneously, noting 16 stars rise or become visible while others sink or disappear.
4. Time intervals of 15 constellations relative to the sun are detailed.
5. A section is dedicated to Zenith or Ziqpu stars.
6. Stars in the path of the moon or surrounding it are discussed.
7. The text presents a scheme for intercalation, involving the addition of days or months to the calendar.
8. Births of stars in relation to the sun and their correlation with wind directions are outlined.
9. Periods of planets are enumerated, with major planets named after gods.
10. The focus shifts to determining nighttime wind direction.
11. Seasonal positions of the sun are described according to the paths of Ea, Anu, and Enlil.
12. Further discussion on intercalation determines whether extra months need to be added during the year.
13. The text explains how to determine the time of day using a shadow clock.
14. It lists the necessary amount of water for a water clock to operate overnight on the 1st and 15th of each month in mina and šekel units.
15. The final chapter delves into heavenly prophecies.

## Giriş

Bu çalışmanın yapılmasındaki amaç orijinal bir tartışmayı başlatmaktan ziyade, Türkçeye bu tür çalışmaları kazandırmak olmuştur. Bu bağlamda yapılacak olan çalışmalara ön ayak olmak hedeflenmiştir. Kısmen de olsa çalışmada yer alan kehanetler bölümü hakkında yorum yapılmış ve genel itibariyle orijinal çalışmalarda verilmeyen bilgiler, okuyucuyu aydınlatmak adına dipnotlar kısmında açıklanmaya çalışılmıştır.

MUL.APİN, kısaca *Saban Yıldızı* olarak çevrilebilir. MUL.APİN, Babil astronomi ve astroloji metinleri olarak yaklaşık yüz yıl önce gün yüzüne çıkarılmıştır. İki bölümden oluşan MUL.APİN'in ilk bölüm çevirisini Leonard William King yapmıştır.<sup>1</sup> 1989'lu yıllarda ise Hermann Hunger ve David Pingree tarafından tam bir metin olarak ve çevirisiyle birlikte "*MUL.APIN: An Astronomical Compendium in Cuneiform*"<sup>2</sup> adıyla yayınlanmıştır. MUL.APİN, Eski Çağ Mezopotamya insanı tarafından yazılan en geniş göksel bilim çalışmalarındandır. Yazım aşamaları ise kısaca Yeni Babil dönemi olan MÖ 8. ve 7. Yüzyıllardan başlayarak MÖ 3. ve 2. Yüzyıllara kadar sürdüğü tahmin ediliyor. Mezopotamya göksel bilimini şematik bir astronomi içerisinde bizlere sunan MUL.APİN, Mezopotamya göksel kehanet serisi olan *Enūma Anu-Enlil*<sup>3</sup>'de (Bir Zamanlar Anu Enlil) değinilen gök cisimlerinin makul açıklamalarını veren ilk metin olmuştur.<sup>4</sup>

Eski Çağ Mezopotamya insanının gökyüzünü gözlem serüveni çok eski tarihlere dayanır. Bu gözlemleri Sümerlerden başlatmak faydalı olsa da Babilliler göksel incelemeleri Sümerlere göre daha sistematik şekilde yapmışlardır. Bu bağlamda yapılan ilk gözlemlerden bir tanesi, çivi yazılı metinlerden öğrendiğimiz Babil kralı Ammisaduqa'nın (MÖ - 1650) yaptırdığı Venüs tabletidir. Yapılan gözlemlerin merkezinde sabah ve akşam ufka yakın yıldızların ve gezegenlerin ilk ortaya çıkış veya kaybolma tarihleri yer alır. MÖ 2000'li yıllara tarihlendirebileceğimiz göksel inceleme serüveni, MÖ 750'li yıllarda *Astronomi Günlükleri* denilen tabletlere sistematik olarak kaydedilmeye başlanmıştır. Buradaki en önemli nokta ise geçmiş bilgilere bakarak ve yeni gözlemler yaparak gezegenler ve yıldızların ilk doğuş ve batış tarihleri hakkında tam ve net bir tarih belirlemek olmuştur.<sup>5</sup>

"Eski Çağ Mezopotamya insanı neden bu kadar gökyüzü ile ilgilenmiştir?" Sorusu akıllara geldiğinde üzerinde durulması gereken birkaç konu vardır. Bunlardan en önemlisi dönemin insanının gökyüzüne ve göksel cisimlere verdiği önemdir. Babil Yaratılış Destanı olan *Enūma Eliş*'te Marduk, Tiamat'ı yenerek tanrılara gökyüzünde istasyonlar veya gezegenler vermiştir. Bundan

<sup>1</sup> Hunger - Pingree, 1999: 57.

<sup>2</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. Hunger - Pingree, 1989).

<sup>3</sup> *Enūma Anu-Enlil* (Bir Zamanlar Anu Enlil) yaklaşık 7000 tane kehanetten oluşan göksel kehanet serisidir. İçeriğinde; Ay-Nanna Suen/Sin, Güneş-Utu/Şamaş, Jüpiter-Marduk, İskur/Adad, Mars/Nergal, Merkür/Nabu, Venüs-Inanna/İstar ve Satürn/Ninurta ile ilgili kehanetler barındırır. Ayrıca bazı büyük yıldızlar ve takımyıldızları ile ilgili kehanetler de mevcuttur. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Barton, 1994: 12; Verderame, 2002: 447; Baysal, 2018: 467; Rochberg, 2018: 121).

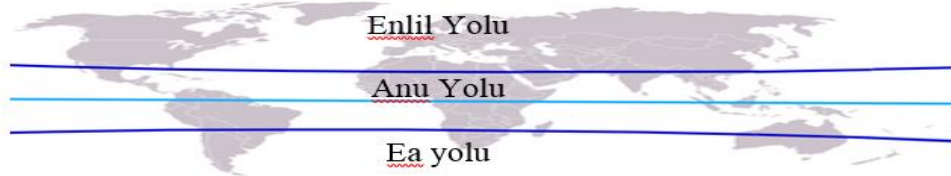
<sup>4</sup> Hunger - Steele, 2019: 1.

<sup>5</sup> De Jong, 2007: 108.

dolayı olsa gerek ki dönemin insanları, gezegenleri ve diğer göksel cisimleri tanrıların bir tezahürü olarak görmüştür. Onlara göre göksel cisimlerin her birinin hareketi, tanrıların onlara bir mesajıydı. Böylelikle gök cisimlerine bakarak kehanet yapmaya başladılar. Herhalde farkında olmadan da olsa dünya tarihinin ilk astronomik ve astrolojik bilgilerini bizlere miras bıraktılar.<sup>6</sup>

MUL.APİN içeriği kısaca şöyle özetlenebilir:

**1.** Gözlemedikleri yıldızları, gökyüzündeki yollara koymuşlardır. Bu yollardan kasıt, Kuzey Kutup Dönencesi, Yengeç ve Oğlak Dönencesidir. Bu ayrımlara yol denmiş ve en önemli tanrıların isimleri verilmiştir. Buna göre Kuzey Kutup Dönencesine Enlil Yolu, Yengeç Dönencesine Anu Yolu, Oğlak Dönencesine ise Ea Yolu denilmiştir. Enlil yolunda 33 yıldız, Anu yolunda 23 ve Ea yolunda ise 15 yıldız konumlandırılır. Yine bu bölümde yıldız ve yıldız gruplarının birbirleri ile olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Bazı yıldızlar ise tanrılar ile özdeşleştirilmiştir.<sup>7</sup>



**2.** İkinci bölümde güneşin doğuşunun tam zamanı verilmeye çalışılır. Bunun yanında belirli bazı yıldız veya takımyıldızlarının yükselişi/ortaya çıkışı hakkında tam zaman verilir. Yaptıkları incelemeler sonucunda yıldızlar veya takımyıldızlarının tam olarak gözle görülmesi ayın; 1., 5., 10., 15., 20. veya 25. günlerinde mümkün olduğunu yazmışlardır. Ayrıca kronolojik olarak düzenlenmiş bu bölümde ekinokslar ve gündönümleri için ideal tarihler de verilmektedir. Buldukları bu ideal veya kendilerine göre tam tarih ve zamanlar vasıtasıyla su saati verilerini düzenleyebilmişlerdir. Su saatinin ideal zamanı verebilmesi için, gündüz ve gece ne kadar su akması gerektiğini hesaplayabilmişlerdir.<sup>8</sup>

**3.** Bu bölümde aynı anda batan ve yükselen yıldızlar hakkında bilgi verilir. Buna göre 16 tane yıldız yükselirken veya gözle görülürken, diğerleri batır veya gözden kaybolur.<sup>9</sup>

**4.** Bu bölümde güneşe göre 15 tane takımyıldızının gözle göründükleri zaman aralıkları hakkında bilgi verilir. İlerleyen bölümlerde ise, yıldızların hepsinin, hem zaman hem de göksel mesafe açısından yılın 1/360'ı kadar bir geçit törenine veya gözle görülmelerine sahip olduğunu açıklayan bir özet ifadeyle sona erer.<sup>10</sup>

<sup>6</sup> Rochberg, 2011: 118; Baigent, 2015: 82.

<sup>7</sup> Cooley, 2013: 63; Hunger - Steele, 2019: 164.

<sup>8</sup> Hunger - Steele, 2019: 179; Cooley, 2013: 64.

<sup>9</sup> Hunger - Steele, 2019: 182; Cooley, 2013: 64.

<sup>10</sup> Hunger - Steele, 2019: 184; Cooley, 2013: 64.

**5.** Bu bölümde *Doruk* veya *Ziḡpu*<sup>11</sup> diye adlandırılan yıldızlara yer verilir. Ziḡpu yıldızları, gökyüzünü iki hayali çizgi ile bölen ve meridyen adı verilen hayali çizgiden geçen yıldızlardır. Gökyüzünün tam yukarısına bakan gözlemci, bundan dolayı gördüğü yıldızlara *Doruk* veya *Ziḡpu* yıldızları demiş olabilir.<sup>12</sup>

**6.** Bu bölümde ay yolundaki veya etrafındaki yıldızlara yer verilir. Bu bölüm ekliptiğin, yani güneşin etrafında izlenen yörüngenin, gerçekten pratik bir tanımıdır. Çünkü ayın yanından geçtiği yıldızların bir listesini içerir. İlerleyen bölümlerde de diğer büyük gezegenlerin de bu ekliptik yolu takip ettiğine değinilir.<sup>13</sup>

**7.** Bu bölümde interkalasyon yani takvime gün veya ay ekleme şeması verilmesinin yanı sıra güneşin, ayın ve *KAK.SI.SÁ* (*Sagitta/Okçu*) takımyıldızının konumları ve hareketlerinin gözlemlenmesi konu alınır. Buna göre şöyle bir hesap yapılır: “*Nisannu (Nisan) ayının 15’inde, Tammuz/Dumuz (Temmuz) ayının 15’inde, Tišrittu (Ekim) ayının 15’inde ve Tebetu (Ocak) ayının 15’inde güneşin doğuşunu, ayın görünümünü ve okçu takımyıldızının görünüşünü gözlemleyerek fazladan günlerin sayısını belirleyeceksin*” denilir.<sup>14</sup>

**8.** Bu bölümde güneşe göre yıldızların doğuşu ve rüzgârların yönleri ile ilişkilerine yer verilir. Buna göre şöyle denir: “*Elul/Ululu (Eylül) ayının 10’unda Eridu şehrinin yıldızı belirir ve 15’inde de ŠU.PA (Boötes/Çoban takımyıldızı) belirir. Yıldızların belirmediği gün, onların yükselişlerini, görünümünü, ıslanmalarını(?) ve esen rüzgârı gözlemleyeceksin. Atlar nehirden su içmemelidir. İkramlarınızı sunduktan sonra ve atlar zift/katrana temas ettiğinde su içebilir.* Garip gelen taraf atlar ile ilgilidir. Yine de atların da böyle bir tören veya seremonide yer alma ihtimalleri de vardır.<sup>15</sup>

**9.** Gezegenlerin periyodlarını içeren bu bölümde büyük gezegenlere tanrıların ismi verilmiş ve önceki bölümdeki gibi bir seremoni yapılmıştır. MUL.APIN’deki diğer birçok ideal değer ve zamanlama hesaplamaları gibi bu bölümde de büyük gezegenlerle (Ay, Güneş, Jüpiter, Venüs, Mars, Satürn ve Merkür) ilgili hesaplamalar yapılmıştır. Bunun yanında küçük gezegenlerle ilgili bilgiler de kesinlik ve daha çok gözlem gerektirdiği için bunlarla ilgili bilgilerin az olduğu söylenmiştir.<sup>16</sup>

**10.** Bu bölümde geceleyin rüzgârın yönünü belirleme üzerinde durulur. Bunu yapabilmek için, yılın belirli zamanlarında 4 tane belirli takımyıldızına bakmak gerektiği belirtilir.<sup>17</sup>

**11.** Bu bölümde *Ea*<sup>18</sup>, *Anu*<sup>19</sup> ve *Enlil*<sup>20</sup>’in yollarına göre güneşin mevsimsel konumları anlatılmaktadır. Bu durum, ayrıca her mevsimin tipik hava durumu ile de ilişkilendirilir.<sup>21</sup>

<sup>11</sup> Breger, 2022: 7.

<sup>12</sup> Hunger - Steele, 2019: 186; Cooley, 2013: 65.

<sup>13</sup> Hunger - Steele, 2019: 195; Cooley, 2013: 65.

<sup>14</sup> Hunger - Steele, 2019: 190; Cooley, 2013: 66.

<sup>15</sup> Hunger - Steele, 2019: 198; Cooley, 2013: 66.

<sup>16</sup> Hunger - Steele, 2019: 204; Cooley, 2013: 67.

<sup>17</sup> Hunger - Steele, 2019: 208; Cooley, 2013: 68.

**12.** Bu bölümde ise interkalasyon yani takvime fazladan ay ekleme üzerinde durularak yıl içerisinde fazladan ay eklemenin gerekli olup olmadığı belirlenir. Yaptıkları yöntemle göre bir olay ideal takvim çerçevesinde gerçekleşiyorsa o yıl normal zamanlı bir yıl olur. Eğer gökyüzünde farklı bir olguya rastlarsa yani daha önce gözlemledikleri bir olgu zamanında olmazsa fazladan gün veya ay o yıla eklenir. Söz konusu olgular ise gezegenlerin veya takımyıldızlarının güneşe göre doğuşlarıdır. İnterkalasyon hesaplaması ise bu bölümün sonuç kısmında şöyle belirtilir: “Gün, ay ve yılın ara değerini belirleyecekseniz, günün ara değeri olan 1,40’ı, belirlediğiniz bir ayın ara değeri olan 50 ile çarpmanız gerekir. Daha sonra bir ayın ara değeri olan 50’yi 12 ay ile çarpacaksınız ve bir yılı ölçmek için fazladan 10 gün belirleyeceksiniz. Üç yıl sonra o yılı fazladan/ artık yıl olarak belirleyeceksiniz”.<sup>22</sup>

**13.** Bu bölümde gün içerisinde zamanı belirlemenin nasıl yapıldığı anlatılır. Bu da bir gölge saati ile yapılır. Buna göre gözleme dayalı zaman belirleme değil de, karşılıklı gölgelerin birbirine kavuşması ile belirlenen bir zaman belirleme yöntemidir.<sup>23</sup>

**14.** Bu bölüm, su saatinin her ayın 1’inde ve 15’inde gece boyunca çalışması için gereken uygun su miktarını mina ve şekel ölçüm birimi cinsinden listeler.<sup>24</sup>

**15.** Bu son bölümde ise göksel kehanetlere yer verilir. Yıldızlar, takımyıldızları, gezegenler, meteorlar, ayın görünümü ve rüzgârın esmesi hakkında kehanetler sıralanır. Burada dikkat çeken, bu bölümdeki bazı kehanetlerin Enüma Anu-Enlil (EAE)’den alındığı fark ediliyor. Bu problem gibi gözükse de Eski Çağ Mezopotamya insanı, elindeki bilginin üzerine koyarak ilerlemeyi kendine hedef seçtiği için EAE’den aldığı bilgileri de bu nedenle makul bir çerçeveye oturtmuştur.<sup>25</sup>

MUL.APİN’deki gök cisimleri ile ilgili kehanetler aşağıdaki gibidir. Burada numaralandırma olarak esas alınan sayılar, Hunger ve Steele’nin *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN* adlı eserindeki kehanet numaralarına yapılan atıf dikkate alınarak numaralandırılmıştır. Kehanetlerin

<sup>18</sup> Süm. *Enki* (Toprağın Efendisi), Ak. *Ea* (Yaşam), Eski Çağ Mezopotamya bilgelik ve sular tanrısı. An/Anu’nun oğludur. Eşinin ismi ise Damkina’dır. Marduk’un babasıdır. Kült merkezi göl ve bataklıklara yakın olan Eridu şehridir. Meskeni ise nehirler (*Lugal-id*) veya bataklık ve suların olduğu kozmik bir bölge olan Apsu’dur (*Lugal-apsu*). (Ayrıntılı bilgi için bkz. Espak, 2006: 33; Leick, 1991: 40–41; Jacobsen, 2017: 217; Lambert, 2016: 111).

<sup>19</sup> Sümer kökenli olan An, Babililer tarafından Anu olarak adlandırılan gökyüzü tanrısıdır. Meskeni gökyüzüdür. Kült merkezi ise Uruk şehridir. Tapınağının ismi *E-an-na* (Gök Evi)’dir. Kozmik birliktelik oluşturduğu *Ki* (Toprak) adında bir eşi vardır. Enüma Elish’te Anşar ve Kişar’ın oğlu olarak geçer. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Civil-Gelb vd., 1968: 166; Pinches, 1906: 50; Eliade, 2018: 91; James, 1963: 23; Black - Green, 2003: 31).

<sup>20</sup> Süm. *Enlil*, Ak. *Ellil* ismi, havanın veya rüzgârın efendisi olarak çevrilebilir. Rüzgâr ve hava tanrısı olarak kabul edilir. Sıfatlarından bir tanesi (Efendilerin Efendisi)’dir. Kült merkezi Nippur şehridir. Tapınağının ismi ise *E-Kur* (Dağ Evi)’dir. Ninlil adında bir eşi vardır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurt - Bulut, 2019: 163; Jastrow, 1898: 52; Wang, 2011: 13; Foster, 1996: 654).

<sup>21</sup> Hunger - Steele, 2019: 209; Cooley, 2013: 68.

<sup>22</sup> Hunger - Steele, 2019: 209; Cooley, 2013: 68–69.

<sup>23</sup> Hunger - Steele, 2019: 216; Cooley, 2013: 69.

<sup>24</sup> Hunger - Steele, 2019: 219; Cooley, 2013: 70.

<sup>25</sup> Hunger - Steele, 2019: 223; Cooley, 2013: 70.



çoğu günümüze kadar okunur olarak ulaşmıştır. [...] olarak belirtilen işaret, kehanetin o blümünün zamanla silinmiş olmasına işaret eder. Öte yandan içinde kelime olarak [Eğer] gibi bir ifade verilmesi de silinen kelimenin yerine gelebilecek tahmini kelimeyi işaret eder. Kısmen de olsa dipnotlar kısmında kehanetler açıklanmaya çalışılmış ve bu sayede Eski Çağ Mezopotamya insanının göksel kehanetler hakkındaki algısı anlaşılmasına çalışılmıştır.

1. (II iii 16) Eğer [...]’nın yıldızları kırmızı<sup>26</sup> olursa, sulanan topraklar bereketlenecek.<sup>27</sup>
2. (II iii 17) Eğer *Karšul*? takımyıldızı 12. ayda sonuna kadar açılırsa/görünürse [...] ölüm (olacak?).<sup>28</sup>
3. (II iii 18) Eğer *Karšul* takımyıldızı içinde bir yıldız çok parlak<sup>29</sup> olursa, düşman/(düşmanlık olacak?).<sup>30</sup>
4. (II iii 19) Eğer [...] 2 veya 4 büyük olan sarı<sup>31</sup> renkte olursa, ölüm (olacak?).<sup>32</sup>
5. (II iii 20) Eğer [...] çok kırmızı olursa, sel ve yağmur (olacak?).<sup>33</sup>
6. (II iii 21) Eğer Balık/Pisces takımyıldızı [...] içinde ya kırmızı<sup>34</sup>, parlak, [...], ya da küçük olsun, ölüm (olacak?).<sup>35</sup>
7. (II iii 22) Eğer *U.RI.RI* (Merkür?) yıldızı görünürse, sel ve yağmur (olacak?).<sup>36</sup>
8. (II iii 23) Eğer *U.RI.RI* yıldızı Arabacı/Auriga takımyıldızına yaklaşırsa, atlar ölecek.<sup>37</sup>
9. (II iii 24) Eğer *U.RI.RI* yıldızı Başak/Virgo takımyıldızına yaklaşırsa, (yukarıdakinin) aynısı olacak.<sup>38</sup>
10. (II iii 25) Eğer *U.RI.RI* yıldızı Yengeç/Cancer takımyıldızına yaklaşırsa, önemli bir kişinin ölümüne işaret olacak/ o önemli kişi ölecek.<sup>39</sup>

<sup>26</sup> Eski Çağ Mezopotamya insanı kırmızı rengini astrolojik bağlamda Mars gezegeninin savaşçı özelliği ve rengi ile özdeşleştirse de kehanetlerde bazen iyi olarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda özellikle gezegenlerin veya yıldızların açık kırmızı rengi; sağlıklı olmak, tanrılar ile yakın olmak ve zenginliğin büyümesi olarak yorumlanmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Thavapalan, 2020: 112).

<sup>27</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 202.

<sup>28</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 202.

<sup>29</sup> Bu kehanette *Karšul* takımyıldızının modern adı bulunamamıştır. Fakat Eski Çağ Mezopotamya insanının gözünde bir yıldızın çok parlaması kötü sağlığa, fakirliğe ve depresyona işaret olarak yorumlanmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Thavapalan, 2020: 112).

<sup>30</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 202.

<sup>31</sup> Sarı rengi, Eski Çağ Mezopotamya insanının gözünde ve astrolojisinde; sarılık hastalığına veya fesatlığa/kıskançlığa, günün kısılgına, günün sonuna, bir lanetle ölmeye veya bir suçtan dolayı ölmeye işaret olarak yorumlanmıştır. Bu yüzden bu kehanetin sonuç bölümünün kötü yorumlanması normaldir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Thavapalan, 2020: 112).

<sup>32</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 202.

<sup>33</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 202.

<sup>34</sup> Bu kehanette ise kırmızı renginin kötü tarafı üzerinde durulmuştur. Genel olarak dönemin insanları kırmızı rengini Mars/Nergal gezegeni ile ilişkilendirdikleri için böyle bir yorum yapmış olabilirler. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Duman, 2021: 78).

<sup>35</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 202.

<sup>36</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 202.

<sup>37</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 202.

<sup>38</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

11. (II iii 26) Eğer *U.RI.RI* yıldızı Yengeç/Cancer takımyıldızına sağdan yaklaşırsa, önemli bir kişinin ölümüne işaret olacak/ o önemli kişi ölecek.<sup>40</sup>
12. (II iii 27) Eğer *U.RI.RI* yıldızı Yengeç/Cancer takımyıldızına soldan yaklaşırsa, önemli bir kişinin ölümüne işaret olacak/ o önemli kişi ölecek.<sup>41</sup>
13. (II iii 28) Eğer Karga/Corvus takımyıldızı [...] aşağı güney rüzgârı yönüne doğru (görünürse?), susam bollaşacak.<sup>42</sup>
14. (II iii 29) Eğer Karga/Corvus takımyıldızı [...] kuzey rüzgârı yönüne doğru (görünürse?) arpa (hasadı?) bol olmayacak.<sup>43</sup>
15. (II iii 30) Eğer Aslan<sup>44</sup>/Leo takımyıldızının yıldızları [...], kral nereye giderse gitsin muzaffer olacak.<sup>45</sup>
16. (II iii 31) Bu bir sefer/savaşa gitme yıldızıdır.<sup>46</sup>
17. (II iii 32) Eğer *KAL.NE*<sup>47</sup> [...] ve 4 tane yıldız/herhangi bir yıldız kümesinin içinde olmayan 4 tane yıldız yaklaşırsa, şehrin efendisi/kralı ölecek.<sup>48</sup>
18. (II iii 33) Eğer Jüpiter/*Sag.me.gar* parlak<sup>49</sup> olursa, sel ve yağmur (olacak?), gökkuşağının adı bolluğun (günü?) olacak;<sup>50</sup>
19. (II iii 34) Güneyde yağmur olacak, kuzeyde sel olacak, doğuda yağmur olacak, batıda yıkım olacak.<sup>51</sup>
20. (II iii 35) Lisi<sup>52</sup>/Nabu<sup>53</sup> yıldızının görünür olduğu gün, 3 gün boyunca bir adam evinin etrafındaki her şeyi uyandırmalıdır;<sup>54</sup>

<sup>39</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>40</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>41</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>42</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>43</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>44</sup> Aslan, çoğu medeniyette kraliyetin sembolü olarak görülür. Yırtıcı doğası ve gücünden dolayı kral veya krallıkla özdeşleştirilir. Eski Çağ Mezopotamya literatüründe de çoğu kralın kendisini aslan ile özdeşleştirdiği bilinir. Bu bağlamda Aslan takımyıldızının bir savaş veya sefere çıkma veya zafer habercisi olarak görülmesi normaldir. Fakat kehanetlerin gerçekleşme ihtimalleri göz önüne alındığında kehanetlerdeki bu zafer elde edilecek bölümü kralların elini güçlü tutmak adına kâhinler tarafından yazılmış olabilir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Mieroop, 2016: 100–101; Watanabe, 2002: 42.)

<sup>45</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>46</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>47</sup> *KAL.NE* yıldızına genel olarak modern bir isim verilememiştir. Yine de kâhinler, büyük gezegenlere atıfta bulunmak için bu terimi kullanmış olabilirler. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Hunger - Steele, 2019: 223).

<sup>48</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>49</sup> Eski Çağ Mezopotamya astrolojisinde ve genel olarak göksel kehanetlerde bir gezegenin, özellikle de Marduk gibi büyük bir tanrıyı temsil eden Jüpiter'in, parlak veya ışıltılı olması tanrıların yanlarında olacağı ve iyi şeyler olacağına yorumlanırdı. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Thavapalan, 2020: 112).

<sup>50</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>51</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>52</sup> Lisi, bir takımyıldızı olarak tanrı Nabu'ya atfedilir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Hunger - Pingree, 1999: 61).

<sup>53</sup> Marduk'un oğlu, ilahi yazıyı yazan tanrı veya bir bakıma yazı tanrısıdır. Tapınım yeri Borsippa'dır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Wallenfels, 2000: 458; Jastrow, 1915: 218).

21. (II iii 36) İnsanları, sığırları, koyunları ve eşekleri;<sup>55</sup>
22. (II iii 37) ve o adam uyumayarak Lisi/Nabu'ya dua etmeli, sonra o ve onun evinin etrafındaki her şey başarıyı yaşayacak/tadacak.<sup>56</sup>
23. (II iii 38) Eğer 9, 10 ve 11. ayda Ay'ın sol boynuzu/tarafı uzarsa/gerilirse ve;<sup>57</sup>
24. (II iii 39) Dünyaya doğru bakarsa, belalar (azalacak?).<sup>58</sup>
25. (II iii 40) Eğer Güneş bir bulut kümesinin içinde doğarsa, bir kral öfkelenecek ve silahlarını kaldıracak.<sup>59</sup>
26. (II iii 41) Eğer Güneş bir bulut kümesinin içinde batarsa, bir kral ölecek.<sup>60</sup>
27. (II iii 42) Eğer batıdan bir yıldız parlar ve Lisi/Nabu yıldızına girerse: bir devrim olacak.<sup>61</sup>
28. (II iii 43) Eğer batıdan bir yıldız parlar ve ŞU.PA<sup>62</sup>/Enlil yıldızı (Çoban/Boötes) yıldızına girerse, bir devrim olacak.<sup>63</sup>
29. (II iii 44) Eğer batıdan bir yıldız parlar ve Ay'a girerse, bir devrim olacak.<sup>64</sup>
30. (II iii 45) Eğer [bu] yıldız Ay'dan üç yıldız olarak çıkarsa, başarısız bir saldırı (olacak?).<sup>65</sup>
31. (II iii 46) Eğer doğudan güneye doğru bir yıldız parlarsa ve EN.TE.NA.BAR.ĦUM/Erboğa-Centauri<sup>66</sup>(Ha-ba-ši-ra-nu/fare?)'u geçerse ve;<sup>67</sup>
32. (II iii 47) Batıdan batarsa, üç yıl boyunca bolluk olacak.<sup>68</sup>
33. (II iii 48) Eğer batıdan doğunun ortasına [bir yıldız] geçerse, üç yıl boyunca;<sup>69</sup>
34. (II iii 49) [Memleket] [fenalık] yaşayacak.<sup>70</sup>
35. (II iii 50) Eğer gökyüzünün ortasından [bir yıldız] parlayıp batıdan batarsa, memlekette;<sup>71</sup>

<sup>54</sup> Hunger - Steele, 2019: 159; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>55</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>56</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>57</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>58</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>59</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>60</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>61</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>62</sup> ŞU.PA veya modern ismi ile Boötes/Çoban takımyıldızı, Eski Çağ Mezopotamya astrolojisinde tanrı Enlil'e atfedilir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Reiner - Pingree, 1981: 71).

<sup>63</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 203.

<sup>64</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>65</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>66</sup> EN.TE.NA.BAR.ĦUM, E.A.E'de Erboğa/Centauri takımyıldızı olarak verilmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Reiner - Pingree, 1981; 4).

<sup>67</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>68</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>69</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>70</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

36. (II iii 51) Ağır bir kayıp olacak.<sup>72</sup>
37. (II iii 52) Eğer [...]’nın Akrep/Scorpius takımyıldızı görünürse ve güney rüzgârı eserse, o yıl güzel olacak.<sup>73</sup>
38. (II iii 53) Eğer [...] parlamazsa, güzel olacak.<sup>74</sup>
39. (II Gap B1) [...] Marduk<sup>75</sup> (Jüpiter/*Sag.me.gar*)’in yıldızı yılın başında görünür hale gelirse, o yıl karık iyi olacak.<sup>76</sup>
40. (II Gap B2) [Eğer] Marduk’un yıldızı, yıldızlara yaklaşırsa, o yıl Adad<sup>77</sup> yıkıma sebep olacak.<sup>78</sup>
41. (II Gap B3) Eğer Marduk’un yıldızı, Karga/Corvus takımyıldızına yaklaşırsa, susam (hasadı) erken olacak ve bol olacak.<sup>79</sup>
42. (II Gap B4) Eğer Marduk’un yıldızı bir adamın vücudunu görürse, (hastalık?) o adamı saracak.<sup>80</sup>
43. (II Gap B5) Eğer bir adam Marduk yıldızının önünde banyo yaparsa, orada suç olacak.<sup>81</sup>
44. (II Gap B6) Eğer Marduk yıldızı kara renginde görünürse, o yıl *asakku*/hastalık olacak.<sup>82</sup>
45. (II Gap B7) Eğer *ŞU.PA/Enlil* (Çoban/Boötes) takımyıldızı loş bir şekilde görünürse, sel geç olacak.<sup>83</sup>
46. (II Gap B8) Eğer *ŞU.PA/Enlil* (Çoban/Boötes) görüldüğünde parlamaya devam ederse, sel erken olacak.<sup>84</sup>
47. (II iii 1) Eğer *ŞU.PA/Enlil* (Çoban/Boötes) alev gibi parlamaya devam ederse, hasat bol olacak.<sup>85</sup>
48. (II iii 2) Eğer *ŞU.PA/Enlil* (Çoban/Boötes) çok alçakta ise ve loş ise, sel olmayacak.<sup>86</sup>
49. (II iii 3) Eğer *ŞU.PA/Enlil* (Çoban/Boötes) görüldüğünde güneşe doğru dönük ise, Eğer batı rüzgarları başlarsa/artarsa ve;<sup>87</sup>

<sup>71</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>72</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>73</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>74</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>75</sup> Sümerlerin *Amar.ud.-utu* dediği Babil baş tanrısı olan Marduk, bilgelik ve sular tanrısı olan Enki/Ea’nın oğludur. *Damkina* ve *Zarpanitum* adlı iki eşi vardır. Tanrı Nabu onun oğludur. Babildeki tapınağına *E-sagila* (Yüce Ev) denir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Pinches, 1906: 241; Frayne - Stuckey, 2021: 202; Lambert, 2016: 42).

<sup>76</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>77</sup> Süm. İskur, Ak. Adad denilen Eski Çağ Mezopotamya Fırtına Tanrısıdır. Tapınımı çok yaygın olmasa da Sümerlerde Karkar şehrinde tapının görmüştür. *E-u-gal-gal-la* (Büyük Fırtınaların Evi) adında bir tapınağı vardır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Nardo, 2007: 147; Schwemer, 2001: 136; Schwemer, 2007: 131; Ürkmez, 2019: 230).

<sup>78</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>79</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>80</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>81</sup> Hunger - Steele, 2019: 161; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>82</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>83</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>84</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>85</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 204.

<sup>86</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 204.

50. (II iii 4) Güneye dönerse, 6. ayın 10. gününde memleketin topraklarında yıkıma sebep olacak.<sup>88</sup>
51. (II iii 5) Eğer *ŠU.PA/Enlil* (Çoban/Boötes) gün batımına doğru dönükse ve doğduğunda gökyüzünün önüne bakarsa;<sup>89</sup>
52. (II iii 6) ve rüzgâr esmiyorsa, kıtlık olacak ve bir hanedanın sonu felaketler içinde olacak.<sup>90</sup>
53. (II iii 7) Prangalar ile Anšan' a giden Ur kralı İbbi-Sin<sup>91</sup>'in kehaneti;<sup>92</sup>
54. (II iii 8) Onun ardından askerler ağlayacak/düşecek.<sup>93</sup>
55. (II iii 9) Eğer onlar bir adamı yönetici yaparlar ve güney rüzgârı eserse, bu adam/hanedan iyi olacak.<sup>94</sup>
56. (II iii 10) Eğer onlar bir adamı yönetici yaparlar ve kuzey rüzgârı eserse, o adam ince/verimsiz ekmek yiyecek.<sup>95</sup>
57. (II iii 11) Eğer onlar bir adamı yönetici yaparlar ve doğu rüzgârı eserse, o adamın günleri kısa olacak.<sup>96</sup>
58. (II iii 12 ) Eğer onlar bir adamı yönetici yaparlar ve batı rüzgârı eserse, o adam başarılı/refah olmayacak.<sup>97</sup>

Çivi yazılı metinlerde geçen takımyıldızları, batıdaki karşılıkları ve Türkçe karşılıkları şu şekildedir:<sup>98</sup>

Çivi Yazılı Metinler	Modern İsmi	Türkçe
<b>ŠUDUN, ŠU.PA</b>	Boötes	Çoban Takımyıldızı
<b>ŠUDUN.ANŠE-EGIR-ti,na dul-lum ar</b>	Boötes	Çoban Takımyıldızı
<b>GAM-ti, kip-pat, MUL BAL.TEŠ.A</b>	Corona Borealis	Kuzeytacı Takımyıldızı
<b>MUL ša<sub>2</sub> maš-a-ti</b>	Herculis	Herkül/Güçlü Adam
<b>MUL ša<sub>2</sub> taš-ka-a-ti, MUL ša<sub>2</sub> tak-ša-a-ti</b>	Herculis	Herkül/Güçlü Adam
<b>MUL DELE, MUL e-du</b>	Herculis	Herkül/Güçlü Adam

<sup>87</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>88</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>89</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>90</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>91</sup> III. Ur Devleti krallarındandır. Yönetimi 24/25 yıl sürmüştür. Anšan'a (Elam) sefer düzenledikten sonra ciddi bir gerileme yaşamıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Jacobsen, 1939: 199–200).

<sup>92</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>93</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>94</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>95</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>96</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>97</sup> Hunger - Steele, 2019: 163; Watson - Horowitz, 2011: 205.

<sup>98</sup> Hunger - Pingree, 1999: 271–277; Breger, 2022: 5.

<b>GAŠ~AN TIN, UZ<sub>3</sub></b>	Lyra	Çalgı Takımyıldızı
<b>qu<sub>2</sub>-ma-ri ša<sub>2</sub> UD.KA.DUH.A</b>	Cygni/Cygnus	Kuğu Takımyıldızı
<b>MUL ni-bi-i ša<sub>2</sub> GABA- šu<sub>2</sub></b>	Cygni/Cygnus	Kuğu Takımyıldızı
<b>kin-si</b>	Lacerta	Kertenkele Takımyıldızı
<b>a-si-di</b>	Andromeda	Zincirli Prenses
<b>4 ša<sub>2</sub> LU.LIM, ŠI ša<sub>2</sub> LU.LIM</b>	Cassiopeia	Kraliçe Takımyıldızı
<b>um-mu-lu-ti</b>	Perseus	Kahraman Takımyıldızı
<b>ni-bi-i ša<sub>2</sub> Š~U.GI</b>	Perseus	Kahraman Takımyıldızı
<b>na-as-ra-pi</b>	Persei/Perseus	Kahraman Takımyıldızı
<b>GAM<sub>3</sub>, gam-lu</b>	Auriga	Arabacı Takımyıldızı
<b>KIŠIB GAM<sub>3</sub>, rit-ti GAM<sub>3</sub></b>	Auriga	Arabacı Takımyıldızı
<b>MAŠ.TAB.BA EGIR-i</b>	Gemini	İkizler Takımyıldızı
<b>AL.LUL, ALLA</b>	Cancri/Cancer	Yengeç Takımyıldızı
<b>2 MUL<sup>mes</sup> ša<sub>2</sub> ŠAG.DU UR.GU.LA/UR.A</b>	Leonis/Leo	Aslan Takımyıldızı
<b>4 ša<sub>2</sub> GABA-šu<sub>2</sub></b>	Leonis/Leo	Aslan Takımyıldızı
<b>2 ša<sub>2</sub> GIS~.KUN-šu<sub>2</sub></b>	Leonis/Leo	Aslan Takımyıldızı
<b>DELE ša<sub>2</sub> KUN-šu<sub>2</sub></b>	Leonis/Leo	Aslan Takımyıldızı
<b>e<sub>4</sub>-ru<sub>6</sub></b>	Coma Berenices	Berenices'in Saçı
<b>ŠUDUN.ANŠE, na-dul- lum</b>	Boötes	Çoban Takımyıldızı

### Sonuç

MUL.APİN/Saban Yıldızı adlı göksel inceleme serisi, Eski Çağ Mezopotamya insanı için muazzam bir başarıyı teşkil edecek bir yapıya sahiptir. Binlerce yıl önce kısıtlı imkânlarla ancak bu kadar mükemmel bir göksel inceleme raporu çıkarılabilir. Bu bağlamda inanç bakımından çevresindeki deneyimlere kutsallık atfederek kendisine bir inanç sistemi oluşturabilen dönemin insanları, aynı şekilde gökyüzündeki cisimlerin hareketlerine de anlam yükleyerek kendisine rehber olabilecek bir yol haritası çizmeye çalışmıştır.

MUL.APİN'deki bilgilere göre Eski Çağ Mezopotamya insanı, gökyüzünü üç bölüme ayırmışlar ve en büyük üç tanrı olan Anu, Enlil ve Ea isimlerini bu bölümlere vermişlerdir. Buna göre Kuzey Kutup Dairesini hava tanrısı Enlil'e

vererek bu bölüme *Enlil Yolu* demişlerdir. Yengeç Dönencesini de gök tanrı Anu'ya vererek bu bölüme *Anu Yolu* demişlerdir. Oğlak Dönencesini de bilgelik tanrısı Ea'ya vererek bu bölüme de *Ea Yolu* demişlerdir.

MUL.APİN, sadece göksel gözlem raporu olarak karşımıza çıkmaz. Ayrıca gökyüzündeki cisimlerin incelenmesi ile takvim de oluşturulmaya çalışılmış, bir yılın takriben ne kadar güne tekabül edeceği de hesaplanmaya çalışılmıştır. Ayrıca takvim oluşturulurken İnterkalasyon veya fazla gün konusu da görmezden gelinmeyerek işlenmiştir.

MUL.APİN'in sonunda göksel kehanetlerle ilgili bir bölüm vardır. Bu kehanetler çok fazla olmasa da genel itibariyle bakıldığında bütünsel olarak geçmişteki göksel kehanetlere göre nispeten daha tutarlıdır. Burada geçmiş kehanetlerden kasıt *Enūma Anu-Enlil/Bir Zamanlar Anu Enlil* adlı göksel kehanet serisidir. Genel olarak bakıldığında EAE'nin içeriğinde de takımyıldızları görülür. Fakat MUL.APİN, o dönemde gökyüzünde varlığı tespit edilen takımyıldızlarının çoğunu barındırır. Ayrıca MUL.APİN, bu takımyıldızlarının güneşe göre doğumlarını veya ilk gözle görüldükleri anı, batışlarını yani gözden kayboluşlarını not etmiştir. Bu bilgilerden yola çıkacak olursak MUL.APİN, EAE'nin makul ve doğru yorumlanmış bir hali diyebiliriz.

Eski Çağ Mezopotamya insanına göre tanrılar ve tanrıçalar yukarıda yani gökte yaşarlardı. Tanrılarını ve tanrıçalarını Personification/Kişileştirerek kendileri gibi düşünmüşlerdir. Fakat bu doğaüstü varlıklar onlara göre insani vasıflar taşımaz, sadece insana benzerdi. Buradan yola çıkan dönemin insanları, gökteki gezegenleri veya gözle görülebilen takımyıldızlarını tanrılara atfetmişlerdir. Buna göre Jüpiter/Marduk, Venüs/İştâr, Ay/Sin, Güneş/Şamaş, Mars/Nergal, Ninurta/Satürn, Nabu/Merkür olmuştur.

Onlara göre gezegenlerin her birinin hareketinde büyük manalar vardı. Enūma Eliş'te Marduk, Tiamat'ı yendikten sonra tanrılara gökyüzünden istasyonlar vermiştir. Yani gökyüzündeki gezegenler bir bakıma tanrılar onlarda tezahür etmesi gibi algılanmıştır. Buradan yola çıkmış olsalar gerek ki gezegenlerin hareketlerini tanrılarında bir mesaj olarak algılamışlardır. Bundan dolayı göksel kehanet denilen kavram ortaya çıkmış ve gezegenlerin hareketleri incelenerek bazı olaylar önceden tahmin edilmeye çalışılmıştır. Bu kehanetlerin gerçekleşip gerçekleşmediği büyük bir muamma olsa da insanın genel olarak geleceği bilmek isteme arzusu belki de Eski Çağ Mezopotamya insanını da buna yöneltmiştir.

Gökyüzü incelenirken bulunan bilgiler, en eski astronomi ve astroloji bilgilerini barındırmıştır. Bu bilgiler, birikerek çevre ülkelere zamanla geçmiş, özellikle dönemim Yunan ve Roma dünyası bu göksel bilgiler ile çok ilgilenmiştir. Sonuç olarak Eski Çağ Mezopotamya insanının başlattığı bu serüven, günümüze kadar gelecek olan göksel incelemelere zemin hazırlamıştır.



**Kaynakça**

- BAIGENT, M., 2015. *Astrology in Ancient Mesopotamia: The Science of Omens and the Knowledge of Heavens*, Simon and Schuster, New York.
- BARTON, T., 1994. *Ancient Astrology*, Routledge Press, London.
- BAYSAL, A. S., 2018. “Mezopotamya Astrolojisinin Doğuşu, Gelişimi ve Kaynakları”, *The Journal of Academic Social Science*, 65/6 ss. 461–475.
- BLACK, J. - GREEN, A., 2003. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfritler Semboller*, Çev.: Necdet Hasgül, Aram Yayıncılık, İstanbul.
- BREGER, G., 2022. *Zippu-stars and Cuneiform Knowledge: Meaning, Applications, Contexts*, University of California, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, California.
- CIVIL, M. - GELB, J. - LANDSBERGER, B. - OPPENHEIM, A. L. - REINER, E., 1968. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (AII)*, C. 1, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- COOLEY, J. L., 2013. *Poetic Astronomy in the Ancient Near East: The Reflexes of Celestial Science in Ancient Mesopotamia, Ugaritic and Israelite Narrative*, Eisenbrauns, Winona Lake Indiana.
- DUMAN, H., 2021. *Eskiçağ Mezopotamya İnançlarında Gök Hiyerofanisi ve Yunan Dünyasına Etkisi*, Erciyes Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- ELIADE, M., 2018. *Dinler Tarihine Giriş*, Çev.: Lale Arslan Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul.
- ESPAK, P., 2006. *Ancient Near Eastern Gods Enki and Ea: Diachronical Analysis of Texts and Images From the Earliest Sources to the Neo-Sumerian Period*, Tartu University, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tartu.
- FOSTER, B.R., 1996. *Before The Muses: An Anthology of Akkadian Literature*, CDL Press, Maryland.
- DOUGLAS, F.R. - STUCKEY, J.H., 2021. *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East: Three Thousand Deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia and Elam*, Eisenbrauns, Pennsylvania.
- LEICK, G., 1991. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*, Routledge Press, New York.
- HUNGER, H. - PINGREE, D., 1999. *Astral Science in Mesopotamia*, Brill, Leiden.
- HUNGER, H. - PINGREE, D., 1989. *MUL.APİN: An Astronomical Compendium in Cuneiform*, Archiv für Orientforschung Beiheft 24; Verlag Ferdinand Berger and Söhne, Horn-Austria.
- HUNGER, H. - STEELE, J., 2019. *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APİN*, Routledge, New York.

- JACOBSEN, T., 2017. *Karanlığın Hazinesi: Mezopotamya Dininin Tarihi*, Çev.: Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul.
- JACOBSEN, T., 1939. *The Sumerian King List*, The University of Chicago Press, Chicago/Illinois.
- JAMES, E. O., 1963. *The Worship of the Sky God: A comparative Study in Semitic and Indo-European Religion*, The Athlone Press, London.
- JASTROW, M., 1915. *The Civilisation of Babylonia and Assyria: Its Remains, Language, History, Religion, Commerce, Law, Art and Literature*, J.B. Lippincott Company, Philadelphia/London.
- JASTROW, M., 1898. *The Religion of Babylonia and Assyria*, Ginn & Company, Boston.
- JONG, T.D., 2007. "Astronomical Dating of the Rising Star List in MUL.APIN", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 97, ss. 107–120.
- KURT, M. - BULUT, E., 2019. "Enlil Kültürünün Mezopotamya Toplumlarının Siyasal ve Sosyokültürel Yapısına Etkisi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed.: L. Gürkan Gökçek - Ercüment Yıldırım - Okay Pekşen, 161–192, Değişim Yayınları, İstanbul.
- LAMBERT, W. G., 2016. *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology: Selected Essays*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- MIEROOP, M.V.D., 2016. *Philosophy Before The Greeks: The Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, Princeton University Press, New Jersey.
- NARDO, D., 2007. *Ancient Mesopotamia*, Greenhaven Press, New York.
- PINCHES, T. G., 1906. *The Religion of Babylonia and Assyria*, Archibald Constable Company Press, London.
- REINER, E. - DAVID P., 1981. *Babylonian Planetary Omens Part Two*, Undena Publications, Malibu.
- ROCHBERG, F., 2018. "The Catalogues of Enūma Anu Enlil", *Assyrian and Babylonian Scholarly Text Catalogues*, Ed.: Ulrike Steinert, 121–136. De Gruyter, Berlin.
- ROCHBERG, F., 2011. "The Heavens and The Gods in Ancient Mesopotamia: The View from a Polytheistic Cosmology", *Reconsidering the Concept of Revolutionary Monotheism*, Ed.: Beate Pongratz Leisten, 117–236, Eisenbrauns, Winona Lake.
- SCHWEMER, D., 2001. *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen: Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- SCHWEMER, D., 2007. "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies Part I", *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 7/2, ss. 121–168.
- THAVAPALAN, S., 2020. *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*, Brill, Leiden- Boston.

- ÜRKMEZ, Ö., 2019. “Adad’tan Jüpiter’e Fırtına Tanrısı’nın Kuzey Mezopotamya’daki Dönüşümü”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed.: L. Gürkan Gökçek - Ercüment Yıldırım - Okay Pekşen, 229–252, Değişim Yayınları, İstanbul.
- VERDERAME, L., 2002. “Enuma Anu Enlil Tablets 1-13”, *Under One Sky: Astronomy and Mathematics in the Ancient Near East*, Ed.: John M. Steele ve Anette Imhausen, 447–458, Ugarit Verlag, Münster.
- WALLENFELS, R., 2000. *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, Charles Scribner’s Sons, New York.
- WATANABE, C. E., 2002. *Animal Symbolism in Mesopotamia A Context Approach*, Institut für Orientalistik der Universität Wien, Spitalgasse Wien.
- WATSON, R. - HOROWITZ, W., 2011. *Writing Science Before Greeks: A Naturalistic Analysis of the Babylonian Astronomical Treatise Mul.Apin*, Brill, Leiden Boston.
- XIANHUA, W., 2011. *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*, Ugarit Verlag, Münster.





## HİTİT DÜNYASINDA ÇIPLAKLARA DAİR BAZI GÖZLEMLER SOME OBSERVATIONS ON NUDISTS IN THE HITTITE WORLD


Zekiye Nihan KIRÇIL

Dr., Türkiye  
nihanozgunkircil@outlook.com  
ORCID ID: 0000-0002-7214-9571

### OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **23.10.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **65 – 91**  
**doi** : <https://doi.org/10.33469/oannes.1379844>

This article was checked by 

**Atıf – Cite as:** KIRÇIL, Z. N., “Hitit Dünyasında Çıplaklara Dair Bazı Gözlemler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 65 - 91.





## HİTİT DÜNYASINDA ÇIPLAKLARA DAİR BAZI GÖZLEMLER SOME OBSERVATIONS ON NUDISTS IN THE HITTITE WORLD

Zekiye Nihan KIRÇIL

### Öz

İnsanlık tarihinde daima kendini gösteren zaman zaman ise en büyük tabulardan bir tanesi sayılan çıplaklık, birçok toplumda ve kültürde farklı şekillerde işlenmiştir. Bazı kültür çevrelerinde çıplaklık oldukça doğal bir durum olsa da bu durum güzellik ve idealizm çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kimi zaman ise bazı anlayışlarda çıplaklık ahlaksız ve utanç verici olarak kabul edilmiştir. M.Ö. 2.binyılda Anadolu'da siyasi hakimiyet kuran Hititlerin geride bıraktığı çivi yazılı metinlere bakıldığında, bu konunun işleniş biçimine dair çok çeşitli bilgiler olmasa da yine de çıplaklığa dair bazı somut örnekler görülmektedir. Çeşitli Hitit bayramlarında karşılaşılan ve doğal kabul edilen çıplaklık, Hititlerde ritüelistik bir eylem olarak kabul edilmiştir. İncelenen Hitit çivi yazılı metinlere göre çıplak olan görevliler şarkıcılar, dansçılar, ALAN.ZU<sub>9</sub>, köpek adamlar ve *hapiya*-adamlardır. Bu görevlilerden bazılarının çıplak performans sergilemesi kimi zaman insanları ve tanrıları güldürmek için bir eğlence biçimi olarak değerlendirilirken, çıplaklığın geçmişte önemli bir yere

### Abstract

Nudity, which has always manifested itself in human history and is sometimes considered one of the biggest taboos, has been treated in different ways in many societies and cultures. Although nudity is quite natural in some cultural circles, this situation is evaluated within the framework of beauty and idealism, while in some understandings, nudity is considered immoral and shameful. When we look at the cuneiform texts left behind by the Hittites, who established political dominance in Anatolia in the 2nd millennium BC, we can still see some concrete examples of nudity, although we do not have a wide range of information on how this issue was handled. Nudity, which we encounter in various Hittite festivals and is considered natural, was accepted as a ritualistic act by the Hittites. According to the Hittite cuneiform texts analyzed, the officials who were naked were singers, dancers, ALAN.ZU<sub>9</sub>, dog-men, and hapiya-men. While the naked performance of some of these officials is sometimes considered a form of entertainment to make people and gods laugh, it also suggests that nudity may be related to hunting, which had an

sahip olan avcılıkla ilgili olabileceğini de düşündürmektedir. Aynı zamanda Hitit dünyasında çıplaklık, bazen aşağılayıcı, küçük düşürücü durumları ifade etse de çıplak kimselerin giydirilmesiyle ilişkili olarak iyilik eyleminin vurgulandığı bazı durumlar da bulunmaktadır. Mitolojide ise olumsuz durumlardan korunmak adına bazen çıplak olan tanrıları giydirmek gerekirken bazen de çıplak tasvir edilen ve bolluk ile bereketi simgeleyen tanrıçaların çıplaklığı kötü kimseleri baştan çıkarmak adına araç olarak kullanılmıştır. Bugün hala tartışmalı bir konu olan çıplaklığın Hitit dünyasına nasıl yansıdığı ise bu çalışmada Hititçe çiviyazılı kaynaklar sayesinde irdelenmeye çalışılacaktır.

important place in the past. At the same time, although nudity in the Hittite world sometimes expresses humiliating and degrading situations, there are some situations where the act of goodness is emphasized in relation to the dressing of naked people. In mythology, it was sometimes necessary to clothe naked gods to protect them from negative situations, while sometimes the nudity of goddesses, who were depicted naked and symbolized abundance and fertility, was used as a means to seduce evil people. In this study, we will try to examine how nudity, which is still a controversial issue today, is reflected in the Hittite world through Hittite cuneiform sources.

**Anahtar Kelimeler:** Hititler, Çıplaklar, Hititlerde Çıplak Görevliler, Hitit Bayramlarında Çıplaklık, Hititçe Çiviyazılı Metinler.

**Keywords:** The Hittites, Nudists, Naked Officials in the Hittites, Nudity in Hittite Festivals, Hittite Cuneiform Texts.

### Extended Abstract

People in primitive times did not have a negative view of nudity as we do today. For example, nudity was considered quite normal for people who had to live in hot climatic conditions; in fact, the use of clothing was not developed at that time, probably because it was not felt necessary. However, in the modern world, nudity has been accepted as a big taboo by everyone, both religiously and socially, and thus human beings have started to use the clothes they need.

In Anatolia, nudity has been a subject of study since Neolithic times. Nude figures can be found on various cylinder seals found in Aydin, Tyskiewicz, and the Assyrian Trade Colonies period Karum. When we look at the reliefs of Alacahöyük, two figures are depicted nude. One of them is the nude male in front of the priest in the relief on the face of the orthostat belonging to the west tower at the entrance of the Sphinx Gate, and the other is the third nude figure from the left among the six males facing to the right. Although there are various interpretations as to whom these figures represent, no definite conclusion has yet been reached.

To date, various studies have been conducted on nudity in the Hittites. In Hittite, the word "nekumant-" means "naked, wretched, miserable, poverty-stricken, the covering under the saddle of horses". When we look at the Hittite written sources, it is noticeable that there are various texts on nudity. We learn from written sources that nudists took part in Hittite festival rituals. In the text of the KI.LAM festival, it is stated that the naked official was a singer.

In the text KBo 10.23 from another KI.LAM fest found in the K building in Hattuša/Büyükale provides information about the dancers in charge of the fest. The fact that one of the dancers, out of a total of ten, is naked and performs her dance in a naked state suggests the phenomenon of hunting. This is because one of the wall paintings at Çatalhöyük depicts a scene described as a “hunting dance”. In this scene, naked figures, described as acrobats and in motion, stand out. At the KI.LAM festival, the naked dancer’s dance can be interpreted as part of the ritual. Although S. de Martino does not clearly conclude the reason for the dancer’s nudity, he considers the dancer’s clothing as an obstacle to the movement performed by the dancer. However, he argues that the iconographic materials do not support this idea and gives the example of the Inandik vase as evidence for this. Because the top frieze of the Inandik vase clearly shows that the dancers are dressed. It is also noteworthy that the dancers on the Hüseyindedede B vase are also dressed.

In the text KBo 10.23 from the fest of KI.LAM, this time the naked attendant is LÚALAN.ZU<sub>9</sub>. The fact that the naked ALAN.ZU<sub>9</sub>s are found squatting in the pool, marnuwan-drink is poured on their backs by the cult officials, and ALAN.ZU<sub>9</sub>s are cleaned in the pool suggests that this scene has a religious meaning. Although the nakedness of these attendants does not at first suggest physical humiliation and punishment, it may be a case of shaming mixed with joking. At the same time, this performance performed by the naked officials was also interpreted as a kind of entertainment to make people and gods laugh.

From Hittite texts, we learn that the dog men participating in the rituals of the fest held spears, offered gifts to the king, wore masks, barked, and danced. When we look at the text KUB 46.18 from the KI.LAM fest, we see that the dogmen wore clothes. In a fragment from the witaššiya-fest, we learn that the dog men were naked and danced in this way.

According to Hittite written sources, NIN.DINGIR is known with the title “sister of the god”. NIN.DINGIR, who occupies a position close to the royal family, is a priestess who is not directly connected to a single god and appears only in fest texts. In one of the fragmentary texts of the priestess NIN.DINGIR, one of the naked attendants are hapiya-men. These are cult attendants who accompany the priestess of NIN.DINGIR and have a wide variety of duties, the most important of which include dancing inside or outside the temple, on their own or with the priestess of NIN.DINGIR. According to Hittite sources, hapiya-men are known to wear šeknu-clothing during the ritual. In the fragment KUB 20.90 of the NIN.DINGIR priestess, we see that the hapiya-men discarded their šeknu-garments and became naked.

The instruction text for priests and temple personnel is a text prepared with the fear that they must fulfill the needs and wishes of the Hittite gods perfectly or else face the anger of the gods. When we look at the entire text, it is understood that cleanliness is one of the most important rules that temple personnel must always follow. Hittite sources show that both the people and the temple staff were conscious of cleanliness. This passage shows that temple personnel will be humiliated and degraded for some offenses that do not require death. The humiliation here is realized by the temple personnel



entering the temple of the deity, which is considered extremely sacred, naked and performing their duties.

As a result, nudity, which is considered normal in primitive societies and sometimes the main symbol of fertility, is a great taboo in the modern world, both religiously and socially. In order to adapt to the harsh climatic conditions of the era they lived in, societies came up with and developed the idea of the clothing they needed, and as a result, this understanding was directly reflected on both the human body and the understanding of art of that period. The Hittite texts we analyzed show that nudity was handled in various ways in the Hittite world. Nudity, which we encounter on different holidays and is considered natural, is a ritualistic act. According to the Hittite cuneiform texts, the officials who are naked are singers, dancers, ALAN.ZU<sub>9</sub>, dog men, hapiya-men. While the performance of some of these officials in the nude is sometimes considered a form of entertainment to make people and gods laugh, it also suggests that nudity may be related to hunting, which had an important place in the past. While nudity in Hittite texts sometimes metaphorically depicts a low, despicable, and impoverished state, at other times the dressing of naked people shows that an act of kindness was performed. The expression “naked” in Hittite texts depicting horses appears as the absence of any harness, bridle, or saddle on the horses. In mythology, it is sometimes necessary to clothe the naked gods to protect them from negative situations, while sometimes the nudity of the goddesses, who are usually depicted naked and symbolize abundance and fertility, is used as a means to seduce those who are harmful.

### Giriş

Kadim dönemlerdeki insanların çıplaklığa olan bakış açıları günümüzdeki gibi olumsuz bir anlayışa sahip değildi. Ancak modern dünyada çıplaklık hem dini hem de toplumsal açıdan herkes tarafından büyük bir tabu olarak kabul edilmiş ve böylece insanlık ihtiyaç duyduğu giysiyi üretmeye başlamıştır. Sıcak iklim şartlarında yaşamak zorunda olan insanlar için çıplaklık oldukça normal karşılanıyor; hatta ihtiyaç hissedilmediğinden olsa gerek kıyafet kullanımı o dönemde geliştirilmeyordu. Sert hava koşullarında yaşayan insanlar ise doğa koşullarından korunmak adına vücutlarını örtmüşlerdir. Yapılan araştırmalara göre insanların vücutlarını örtme ihtiyacı, ilk kez Son Buzul Çağına denk gelmektedir<sup>1</sup>. Yine Prehistorik dönemlerdeki insanlar çeşitli hayvanların postlarını veya bu postlardan üretilen yünlerden elde ettikleri giysileri giymişlerdir<sup>2</sup>.

### Çıplaklığın Kısaca Tarihsel Süreci

Tarih öncesi dönemlerde ele geçen bazı eselerde dikkat çeken unsurların başında çıplaklık gelmektedir. Paleolitik çağdaki heykeller incelendiğinde bunların çoğunlukla çıplak kadın betimlemeleri olduğu açıkça görülmektedir. O dönemin dünya görüşünü yansıtan kadın heykellerinin çıplak olmasının

<sup>1</sup> Türkoğlu, 2002: 1-160

<sup>2</sup> Yıldız, 2022: 172.

ana sebebi, üremeye yapılan atıftır. Hatta öyle ki bazı kadın figürlerin hamile olarak betimlenmesi üremenin önemini gösteren somut eserlerdendir. Buna örnek vermek gerekirse “Willendorf Venüsü” (Fig. 1) günümüzden yaklaşık 25.000 yıl öncesine ait bir heykeldir. Bu heykel üzerine yapılan çalışmalar sonucunda söz konusu heykelin altı aylık hamile bir kadının çıplak görüntüsünü yansıttığını göstermektedir.<sup>3</sup>

Anadolu’da çıplaklık, Neolitik çağlardan beri işlenen konulardan birisidir. Paleolitik dönemde geri planda kalan kadınlar, Neolitik dönemle birlikte ön plana çıkmıştır. Özellikle kadınların doğurucu özelliğini ön plana çıkaran çıplak kadın figürler, o dönemde sıkça rastlanılan sanat eserleri arasındadır (Fig. 2 - 3).

Neolitik döneme ait bir diğer örnek, Çatalhöyük’teki duvar resimlerinin birinde yer alan ve “avcılık dansı” olarak tanımlanan sahnedir (Fig. 4). Bu sahnede akrobat olarak tanımlanan ve hareket halindeki çıplak figürler göze çarpmaktadır.<sup>4</sup>

Kalkolitik döneme örnek olarak Burdur-Hacılar yerleşiminde ele geçen kilden yapılmış çıplak kadın figürleridir (Fig. 5 - 6). Bu figürlerle bolluk ve bereketin vurgulandığı düşünülmektedir.

Tunç çağlarında ise çıplak figürlere Aydın (Fig. 7), Tyskiewicz (Fig. 8) ve Asur Ticaret Kolonileri dönemi *Karum*’unda ele geçen çeşitli silindir mühür (Fig. 9) ve heykelde (Fig. 10) de rastlamaktayız.<sup>5</sup> Alacahöyük kabartmalarına baktığımızda ise çıplak olarak iki figür resmedilmiştir. Bunlardan bir tanesi, Sfenksli Kapı’nın girişindeki batı kulesine ait ortostatın yüzündeki kabartmada rahibin karşısındaki çıplak erkek (Fig. 11), bir tanesi ise sağ yöne doğru yönelmiş altı erkek arasında soldan üçüncü çıplak figürdür (Fig. 12).<sup>6</sup> Bu figürlerin kimi temsil ettiğine dair çeşitli yorumlar yapılsa da henüz kesin bir sonuca varılamamıştır.

### Hitit Bayramlarında Çıplaklar

Bugüne kadar Hititlerde çıplaklık üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır.<sup>7</sup> Hititçede *nekumant-* kelimesi “çıplak, sefil, düşkün, züğürt, atların eyerinin altına örtülen örtü” anlamlarında kullanılmaktadır.<sup>8</sup> Hitit yazılı kaynaklarına bakıldığında çıplaklıkla ilgili metinlerin çeşitli olduğu göze çarpmaktadır. Hitit bayram ritüellerinde çıplakların görev aldıklarını öğrenmekteyiz.

Boğazköy/Büyükale’nin güneydoğusundaki kazılarda 1950’li yıllarda bulunan KI.LAM bayramının bazı tabletlerine göre KI.LAM bayramı, Hatti geleneklerini barındıran başkent *Hattuša*’da ilkbahar ayında kraliyet çifti tarafından kutlanan ve üç gün süren bir bayramdır. Üç gün boyunca kutlanan

<sup>3</sup> Martin, 2022: 34.

<sup>4</sup> Mellaart, 1967: 133.

<sup>5</sup> Baltacıoğlu, 1995a: 6.

<sup>6</sup> Darga, 1992: 142; Baltacıoğlu, 1995a: 2, 7; Baltacıoğlu, 1995b: 7.

<sup>7</sup> Martino, 1985: 253-262; Martino, 2018: 45-65.

<sup>8</sup> Friedrich, 1952-1954: 150; Kammenhuber, 1961: 338; Martino, 1985: 253; Martino, 1998-2001: 65-66; Güterbock ve Hoffner, 1989: 433; Ünal, 1998: 600; Ünal, 2007: 478; Puhvel, 2007: 307; Kloekhorst, 2008: 602.

bu bayramın programı temelde aynıdır ve iki ana törene sahiptir. İlk tören, kral, saray kapısından diğerine geçerken çeşitli kült objelerinin krala takdim edildiği bir geçit törenine sahiptir. İkinci tören ise Tahıl Tanrıçasının tapınağı, kral ve kraliçe tarafından ziyaret edilmekte ve tanrılara kurbanlar çeşitli Hitit kentlerinden gelen bazı görevliler tarafından sunulmaktadır<sup>9</sup>.

KI.LAM bayramına ait metinde çıplak olan görevlinin şarkıcı olduğu ifade edilmektedir.

**KBo 20.26+<sup>10</sup>**

**ay.III**

5' *ma-a-an* LÜ.ME[ŠNAR GISZA.LAM.GAR-az *pa-an-zi* II DUMUMEŠ.É.GAL GISza-hur-ti *ap-pa-an-zi*]

6' *ta-an* GISZA.[LAM.GAR-aš *pé-e-ra-an* LÚ GISGIDRU *za-hur-ti-in ú-da-i ta-an* NIN.DINGIR-*i da-a-i ta-aš-ša-an*]

7' NIN.DINGIR-aš *e-[š]a x*]

8' I <sup>TÜGBÄR</sup>-*an* [D]UMU.É'.[GAL

9' *za-hur-ti ki-i-it*-[*ta*

10' [LÜN]AR-*y[a n]e-ku-ma-[an-za*

**ay.III**

5' Şarkıcılar çadırdan çıktıkları zaman iki saray görevlisi sandalyeyi tutarlar.]

6' Ve as[*a adamı sandalyeyi çadırın önüne getirir. Ve onu NIN.DINGIR rahibesi için yerleştirir. Daha sonra*

7' NIN.DINGIR rahibesi *otu[ru]r. ... [*

8' Bir (adet) kumaşı [*sa]ray g'ö're[vlisi*

9' sandalyede *dur[ur.*

10' [Ve şarkıcı [*çı]pla[k(tır).*

*Hattuša/Büyükkale'deki K binasında ele geçen diğer bir KI.LAM bayramına ait metin, bayramda görevli olan dansçılara dair bilgi aktarmaktadır. Toplam on kişi olan dansçılardan bir tanesinin çıplak oluşu ve çıplak vaziyette dansını sergilemesi avcılık olgusunu akla getirmektedir. KI.LAM bayramında çıplak vaziyetteki dansçının dansını sergilemesi ritüelin bir parçası olarak yorumlanabilir. S. de Martino, dansçının çıplak olmasının nedenini net bir sonuca bağlamamıştır. Aynı zamanda dansçının gerçekleştireceği harekete engel olmamak için dansçının çıplak olduğunu da ifade etmiştir. Ancak ikonografik materyallerin bu fikri desteklemediğini bu duruma kanıt olarak ise İnadık vazosunu örnek vermektedir. Çünkü İnadık vazosunun (Fig. 13) en üst frizinde dans eden akrobatların giyimli olduğu*

<sup>9</sup> Ardzinba, 2010: 40vd.

<sup>10</sup> Burgin, 2019: 86-87.

açıkça görülmektedir. Yine Hüseyinde B vazosundaki (Fig. 14) dansçıların da giyimli olduğu dikkat çekmektedir.<sup>11</sup>

**KBo 10.23**<sup>12</sup>

**ay.IV**

7 *na-na-an-kal-ta-aš-ša* <sup>GİŞ</sup>MAR.GÍD.DA

8 <sup>LÜ</sup>MESHUB.BÍ *ma-a-an* 10 <sup>LÜ</sup>MES

9 *ma-a-na-at me-iq-qa-e-eš*

10 EGIR-*an a-ra-an-ta*

11 *nu-uš-ma-aš-kán* I-*aš iš-tar-na*

12 *ne-kum-ma-an-za*

13 *nu-kán* <sup>LÜ</sup>HUB.BÍ I-ŠU

14 *ne-ya*

**ay.IV**

7 *nanankalta* arabasında

8 dansçılar on erkek

9 veya (daha) fazla (olabilir).

10 (Onlar) arkada dururlar.

11 Onların içinden bir tanesi

12 çıplak(tır).

13 Dansçı bir defa

14 döner.

KI.LAM bayramına ait bir başka metinde (KUB 2.3+), bu sefer çıplak olan görevli <sup>LÜ</sup>ALAN.ZU<sub>9</sub> (“rezitasyon görevlisi?/şakacı?”)’dur. Metinde çıplak olan ALAN.ZU<sub>9</sub>’ların havuzda çömelmiş vaziyette bulunmaları, sırtlarına kült görevlileri tarafından *marnuwan*-içkisinin dökülmesi ve ALAN.ZU<sub>9</sub>’ların havuzda temizlenmesi bu sahnenin dini bir anlam taşıdığını göstermektedir. Bu görevlilerin çıplak oluşu her ne kadar bedensel aşağılanma ve cezalandırmayı ilk olarak akla getirmese de belki de şaka ile karışık bir utandırma durumu söz konusu olabilir. Aynı zamanda çıplak olan görevlilerin icra ettiği bu performans, insan ve tanrıları güldürmek için bir çeşit eğlence olarak da yorumlanmıştır.<sup>13</sup>

<sup>11</sup> Martino, 2018: 46.

<sup>12</sup> Singer, 1983-1984: 13; Klinger, 2008: 195.

<sup>13</sup> Arıkan, 2002: 218; Ünal, 2016: 219-220.

**KUB 2.3+<sup>14</sup>****öy.II**

- 11 *ma-a-na-aš-ta* LUGAL-uš<sup>GIŠ</sup>ZA.LAM.GAR-az  
 12 *ú-iz-zi ta-aš ti-ya-zi*  
 13 GUNNI-aš *kat-ta-an mar-nu-wa-an-da-aš*  
 14 *lu-ú-li-ya* II LÚ.MEŠALAN.ZU<sub>9</sub>  
 15 *ne-ku-ma-an-te-eš lu-ú-li-kán*  
 16 *an-da pár-aš-na-a-an-te-eš*  
 17 MUNUSAMA.DINGIR<sup>LIM</sup> D<sup>D</sup>Ti-ti-ú-ut-ti  
 18 UGULA MUNUS.MEŠKAR.KID *mar-nu-wa-an-da-aš*  
 19 *lu-ú-li-ya* III-ŠU *hu-ya-an-zi*  
 20 UGULA MUNUS.MEŠKAR.KID GÍR GIŠ *har-zi*  
 21 *pí-ra-[an-n]a-aš-ši* LÚSANGA<sup>D</sup> Ti-ti-ú-u[t-ti]  
 22 *hu-u-ya-a[n-z]a* LÚSANGA<sup>GIŠ</sup>PA *har-zi*  
 23 *pí-ra-an-ši-kán ši-pár-ti-iš*  
 24 *ha-mi-in- kán-zi*  
 25 *nu-kán A-NA* LÚ.[MEŠ]ALAN.ZU<sub>9</sub>  
 26 *iš-ki-ši-iš-ši [ ] mar-nu-an*  
 27 III-ŠU *la-a-hu-u-[wa-]a-i*  
 28 LÚ.MEŠALAN.ZU<sub>9</sub> *lu-ú-li-ya-az*  
 29 *a-ri-ya-an-zi ša-wa-tar-ra*  
 30 III-ŠU *pa-ri-ya-an-zi*  
 31 *ta-aš-ta pa-a-an-zi*

**öy.II**

- 11 Kral çadırdan  
 12 geldiğinde ve o  
 13 ocağın yanına yürüdüğünde *marnuwan-ıçkisi*  
 14 (dolü) havuza iki ALAN.ZU<sub>9</sub>  
 15 çıplak (olarak) havuzun  
 16 içine çömelmişler(dir).  
 17 *Titiutti* tanrısının rahipleri  
 18 (ve) fahişelerin başı *marnuwan-ıçkisi*  
 19 (dolü) havuzda üç defa dönerler.

<sup>14</sup> Martino, 1984: 138 dn.43; Groddek, 2009: 29; Ünal, 2016: 219.

- 20 Fahişelerin başı ağaçtan hançer tutar.  
 21 Onun ön[ün]de *Titiutti* tanrısının rahibi  
 22 koşar (vaziyette) rahip asa tutar.  
 23 Onun önünde takıyı  
 24 bağlar lar.  
 25 Ve ALAN.ZU<sub>9</sub>'ların  
 26 sırtına [ ] *marnuwan*-içkisini  
 27 üç defa döker.  
 28 ALAN.ZU<sub>9</sub>'lar havuzda  
 29 temizlenirler. Ve boynuzu  
 30 üç defa üflerler.  
 31 Ve onlar giderler.

Koruyucu tanrıların <sup>KUŞ</sup>*kurša* bayramında çıplakların Kuzey Anadolu bölgesine lokalize edilen *Hatenzuwa* kentinin koruyucu tanrısıyla beraber anıldığı görülmektedir. Metnin devamı kırık olduğu için çıplak olan kişiye dair kesin bir bilgi öğrenememekteyiz.

**KUB 20.13**<sup>15</sup>

**ay.IV**

- 6' <sup>UZU</sup>*ma* TU<sub>7</sub><sup>HLA</sup> *i-en-zi ma-ah-ha-an-ma-aš-ša[-an]*  
 7' *nu-kán wa-al-la-aš ha-aš-ta-i* <sup>DUG</sup>UTÚL-az [da-a-n-zi]  
 8' *na-at-kán* EGIR-pa A-NA DINGIR<sup>LM</sup> *ti-an-zi*  
 9' *nu* DINGIR<sup>MES</sup> *a-ku-wa-an-na a-pu-u-uš-pát ir-h[a-a-an-zi]*  
 10' *ma-ah-ha-an-na* <sup>DLAMMA</sup> <sup>URU</sup>*Ha-te-en-zu-wa* [  
 11' *nu ne-ku-ma-an-te-eš ú-wa-an-zi* [ ]

**ay.IV**

- 6' Yağı ise çorba yaparlar. Fakat  
 7' budun kemiğini tencereden [aldıklarında]  
 8' onu tanrı için geri koyarlar.  
 9' Tanrılara içmeleri için onları kurban sun[arlar].  
 10' *Hatenzuwa* kentinin koruyucu tanrısı -dığında [  
 11' ve çıplak olanlar gelirler. [ ]

Hititçe metinlerden bayram ritüellerine katılan köpek adamların mızrak tuttuklarını, krala hediye sunduklarını, maske taktıklarını, havladıklarını ve dans ettiklerini öğrenmekteyiz. KI.LAM bayram ait bir metne<sup>16</sup> baktığımızda

<sup>15</sup> McMahon, 1991: 172-173; Groddek, 2004: 25.

<sup>16</sup> Bkz. KBo 10.25 ay.VI 9'-10'. Bkz. Singer, 1984: 53.

köpek adamların kıyafet giydiklerini görmekteyiz.<sup>17</sup> *witaššiya-* bayramına ait bir fragmanda ise köpek adamların çıplak olduğunu ve bu şekilde dans ettiklerini öğrenmekteyiz.

**KUB 46.18**<sup>18</sup>

**öy.**

9' -]zi nu <sup>D</sup>Im-ea-al-li-in har-du-pi-in GUB-aš IŠ[-TU GAL a-ku-an-zi

10' NINDA<sup>†</sup>a-kar-mu-un pâr-ši-ya-na-an-ša-an iš-ta-na-ni da-a[-i

11' LÜ.MEŠUR.GI<sub>7</sub> wa-ap-p]i-ya-an-da nu ne-ku-um-ma-an-te-eš tar-na-an-zi n[u

12' na-aš-]ta ša-an-ha-an-zi nu <sup>D</sup>KAL <sup>D</sup>Hu-wa-aš-ša-an-na-an GUB[-aš ...

**öy.**

9' -] ... Tanrı *Imralli*'yi (ve) *hardupi*-bitkisini ayakta bardak[ta içerler.

10' <sup>†</sup>a-karmu ekmeğini parçalanmış (şekilde) sunağa koy[ar.

11' köpek adamlar havlarla[lar. Ve çıplak (vaziyette) dans ederler. V[

12' daha s[onra temizlenirler. Tanrıça *Inara* (ve) Tanrıça *Huwaššanna*'yı ayak[ta

*haššumaš* bayramına ait olan pasajda, kör bir adam soyulup dövülmekte, ardından dövülen bu kör kişi, *hešta*-evine götürülmektedir<sup>19</sup>. Bu pasajla ilgili çeşitli yorumlar yer almaktadır. Bu yorumlardan birisi, sözü edilen kör adamın aktif rolde olmadığı sadece kimliği tespit edilemeyenler tarafından aşağılandığını ifade etmektedir. Ayrıca bu eylemin dinsel açıdan sembolik bir tören veya ayinin bir parçası olduğu da belirtilmektedir.<sup>20</sup>

**IBoT 1.29**<sup>21</sup>

**ay.**

39' KUŠ MÁŠ.GAL-ma da-a-n-zi 'I' <sup>LÜ</sup>IGI.NU.GÁL-ma ne-ku-ma-an-da-ri-an-zi

40' na-an wa-al-ha-an-ni-an-zi na-an <sup>É</sup>hé-eš-ta pé-e-hu-da-an-zi

41' nu a-da-an-zi a-ku-wa-an-zi na-aš-ta DUMU.LUGAL pa-ra-a ú-<sup>†</sup>iz'-zi

42' nu EGIR-pa I-NA <sup>É</sup><sup>D</sup>Ka-tah-ha pa-iz-zi ...

**ay.**

39' Erkek keçinin derisini alırlar. Kör bir adamı soyarlar.

40' Ve onu döverler. Onu *hešta*-evine götürürler.

<sup>17</sup> Singer, 1984: 53.

<sup>18</sup> Martino, 1985: 259-260.

<sup>19</sup> Erbaşı, 2010: 698.

<sup>20</sup> Arıkan, 2002: 218.

<sup>21</sup> Arıkan, 2002: 217; Mouton, 2011: 10-16.

41' (Orada) yerler, içerler. Daha sonra prens öne doğru gelir.

42' Ve Tanrıça *Katahha*'nın tapınağına gider.

...

Hitit yazılı kaynaklara göre NIN.DINGIR, “tanrının kız kardeşi” unvanıyla bilinmektedir<sup>22</sup>. Kraliyet ailesine yakın bir pozisyonda yer alan NIN.DINGIR tek bir tanrıya doğrudan bağlı olmayan ve yalnızca bayram metinlerinde karşılaşılan çıkan bir rahibedir. NIN.DINGIR rahibesine ait bir fragman metninde çıplak kalan görevlilerden bir tanesi *hapiya*- adamlarıdır.<sup>23</sup> Bu görevliler, NIN.DINGIR rahibesine eşlik eden ve çok çeşitli görevlere sahip kült görevlileridir; en önemli görevleri arasında ise tapınak içinde veya dışında, kendi başlarına ya da NIN.DINGIR rahibesiyile dans etmeleri vardır. Hitit kaynaklarına göre *hapiya*- adamlarının ritüel sırasında *šeknu*- giysisi giydikleri de bilinmektedir.

NIN.DINGIR rahibesine ait bu fragmanda ise *hapiya*- adamlarının *šeknu*- giysilerini atarak çıplak kaldıkları görülmektedir.

**KUB 20.90**<sup>24</sup>

**ay.IV**

6' ... LÚ.MEŠ *ha-pí-ya-aš*

7' [TÜGš] *i-ik-nu-uš pé-eš-ši-ya-an-zi*

**ay.IV**

6' ... *hapiya*- adamları

7' [š] *eknu*- giysilerini atarlar.

Orta Hitit dönemine tarihlendirilen *Madduwatna* metninde, *nekumant*-sıfatı geçmektedir. Kısaca metinden bahsetmek gerekirse, *Ahhiyawalı Attaršiya* tarafından ülkesinden kovulan *Madduwatta*, o dönemin kralı I./II. *Tuthaliya*'ya sığınmıştır. *Tuthaliya*, politik çıkarlarını gözeterek *Madduwatta*'yı koruması altına almış ve ona bağlılık yemini ettirmiştir. Ancak *Madduwatta* bu yemini birçok kez ihlal ederek *Tuthaliya*'ya ihanet etmiştir. Metnin bu kısmında *Madduwatta*, *Arzawa* kralı *Kupanta-Kurunta*'ya savaş açmış ancak *Madduwatta* kaçarak hayatta kalmayı başarabilmiştir. Metindeki *Madduwatta*'yı niteleyen *nekumant*-, çıplak anlamının dışında mecazi olarak alçak, aşağılık ve yoksul bir halde olduğunu anlatmaktadır.<sup>25</sup>

**KBo 19.38+KUB 14.1**<sup>26</sup>

**öy.**

50 *nu-uš-ši 'É-ŠU* [x-x-r] *a<sup>2</sup>-an IŞ-BAT nu DAM<sup>MEŠ-</sup> ŠU* [DUMU<sup>MEŠ-</sup> ŠU  
NAM.RA<sup>HL.A</sup>]-<sup>r</sup> *ŠU-NU* [a]-*aš-šu-u-<sup>r</sup>ya' hu-u-ma-an-ta-pát da-a-aš I-[NA<sup>2</sup> ku-it]*

<sup>22</sup> Taggar-Cohen, 2006a: 388; Taggar-Cohen, 2006b: 314-315.

<sup>23</sup> Kırçıl, 2023: 39, 93 vd.

<sup>24</sup> Groddek, 2004: 157.

<sup>25</sup> Martino, 1985: 254.

<sup>26</sup> Beckman - Bryce, vd., 2011: 78-79.



51 *hu[-u-ma-an-te-eš<sup>2</sup>] A-NA NI-ŠI DINGIR<sup>[LM wa-aš-ta-an]-ni-iš-ki-ir nu[-uš DINGIR<sup>MES e-ep-pir]</sup> na'-aš-ta mMa-ad-du-wa-at-ta-aš-pát ne-ku-ma-an-za [iš-pár-za-aš-ta]</sup>*

...

**öy.**

50 Ve onu 'evini' [ ]... yakaladı. Eşler'ini' [çocuklarını, savaş tutsaklar]'ını 've' tüm [ma]l varlığını aldı.

51 He[psi] tanrının yeminine kar[şı günah] işlediler. Ve [tanrılar onları yakaladılar]. 'Da'ha sonra *Madduwatta* çıplak (olarak) [kaçtı].

...

Hitit ülkesinin ileri gelenlerinden olan *Pimpira*'dan bahseden bir fragmanda, muhtaç ve fakir kimselere karşı yapılan iyiliklerden söz edilmiştir. Söz konusu bu fragmanda, aç olanların doyurulduğu susamış olanların susuzluklarının giderildiği çıplakların da giydirildiği açıkça belirtilmiştir.

**KUB 35.157+<sup>27</sup>**

**ay.**

2' [<sup>LU</sup>GIG-a]n a-ú nu k[i-iš-du-wa-an-ti NINDA-an]

3' [pa-a-i k]a-ni-ri-wa-an-ṭ[i-ma wa-a-tar pa-a-i]

4' [nu<sup>(?)</sup> ha-ṭ]i-eš-ša-an-ti [I-an pa-a-i]

5' [ne-ku-ma-an-ti-ma] TÚG-an [pa-a-i]

6' ] <sup>KUŠ</sup>E.S[IR pa-a-i]

**ay.**

2' [Hasta (kimse)]ye bak! Ve [aç (kimseye) ekmeği]

3' [ver! Su]samış (kimseye)[ ise suyu ver!]

4' [ve(?)] kurumuşa [yağı ver!]

5' [Çıplak (kimseye) ise] elbiseyi [ver!]

6' ] aya[kkabıyı ver!]

Rahip ve tapınak personelleri talimat metni, Hitit tanrılarının ihtiyaç ve isteklerinin kusursuz bir şekilde yerine getirilmesi aksi halde tanrıların öfkesiyle karşı karşıya kalılabileceği korkusuyla hazırlanmış bir metindir. Metnin tamamına bakıldığında, tapınak personellerinin daima uyması gereken kaidelerin başında temizliğin yer aldığı anlaşılmaktadır. Hitit kaynakları hem halkın hem de tapınakta görevli olan herkesin temizlik bilincine sahip olduğunu göstermektedir. İncelenen metnin bu pasajı, ölüm gerektirmeyen bazı suçlarda tapınak personelinin küçük düşürülüp aşağılanacağını göstermektedir. Buradaki aşağılanma ise tapınak personelinin son derece

<sup>27</sup> Cammarosano, 2006: 20, 27.

kutsal sayılan tanrının tapınağına çıplak girerek görevini yerine getirmesiyle gerçekleştirilmektedir.

**KUB 13.5+<sup>28</sup>**

**III**

30 *a-pa-a-aš-ma A-NA DINGIR<sup>LIM</sup>-ŠU ša-ra-a še-e-šu-u-an-zi le-e kar-aš-ta-ri*  
 31 *ták-ku-wa-aš kar-aš-ta-ri-ma na-an-kán ma-a-an UL ku-na-an-zi*  
 32 *lu-ri-ya-ah-ha-an-du-ma-an nu ne-ku-ma-an-za TUG-aš-ši-kán NÍ.TE-ši*  
 33 *an-da le-<sup>r</sup>e-<sup>r</sup>pát e-eš-zi nu wa-a-tar III-ŠU la-ba-ar-na-aš lu-li-ya-za*  
 34 *I-NA É DINGIR<sup>L</sup>-ŠU pé-e-da-a-ú nu-uš-ši a-pa-a-aš lu-ú-re-eš e-eš-du*

**III**

30 O tanrısının yanında yukarıda bulunmayı ihmal etmesin!  
 31 Eğer ihmal ederse (o zaman) eğer onu öldürmezlerse  
 32 ona hakaret etsinler! Çıplak olarak - vücudunda elbise  
 33 olmasın! - *Labarna*'nın kuyusundan üç kez  
 34 tapınağına su götürsün! Bu ona hakaret olsun!

İmparatorluk dönemine ait bir saray kroniğinde, askerlerin kralın huzurunda yaptıkları atışlarda başarıları olanlara ödül olarak şarabın verilmesi, başarısız olanlara ise çıplak vaziyette su taşıtmanın bir çeşit cezalandırma yöntemi olduğunu göstermektedir.

**KBo 3.34<sup>29</sup>**

**II**

33 *ma-a-an LUGAL-wa-aš pé-ra-an ši-eš-kán-zi ku-iš ha-az-zi-iz-zi nu-uš-še*  
*GEŠTIN-an a-ku-wa-an-na pí-an-zi,*  
 34 *e-az [LÚ<sup>MES</sup> ÉRI]N LUGAL ku-iš na-at-ta-ma ha-az-zi-iz-zi nu-uš-še i-ya-al*  
*GAL-ri pí-an-zi*  
 35 *[dan-na-a]t-ta-an né-ku-ma-an-za ú-wa-a-tar pí-it-ta-iz-zi*

**II**

33 Eğer kralın huzurunda devamlı (ok ve yay ile) atış yaparlarsa, hedefi vuranlara şarabı içmek için verirler.  
 34-35 Onlar [kralın ask]erleri(dir). Fakat hedefi vuramayanlara çıplak (bir vaziyette) su taşı(t)mak için [bo]ş bir *iyal*-kabı verirler.

Aynı metnin ön yüzünde ise direkt *nekumant-* kelimesi geçmese de çıplaklığa atıfta bulunan pasaj yer almaktadır. Bu bölümde, *Nunnu* ve *Šarmaššu* adındaki iki adam cezalandırılır ve kral bu cezanın yeterince ağır

<sup>28</sup> Süel, 1985: 60-61; Miller, 2013: 258-259.

<sup>29</sup> Soysal, 1989: 14, 85; Gilan, 2015: 123-124.

olduğuna ikna olmak için *Nunnu* ve *Şarmaşsu*'nun giysilerini açıtırıp iki erkeğin vücutlarındaki kanı görmek istemektedir. Böylece bu iki kişi kanlarını gösterebilmek için kralın karşısında çıplak kalmaktadır.

**KBo 3.34**<sup>30</sup>

**I**

19 *ma-a-an lu-uk-ka-at nu A-BI LUGAL hal-za-iš ku-uš ar-ha ku-iš, pé-hu-te-et*

20 *TÜG-ZU-NU TÜG-iš-hi-al-še-me-et-ta ku-it na-at-ta eš-ha[-aš-]kán-ta*

21 *UM-MA LÜ.MEŠ ME-ŠE-DI še-ku-nu-uš-me-et an-da ne-e-an n[u] TÜG<sup>HL.A.</sup>-uš ar-ha*

22 *na-i-er nu e-eš-har LUGAL-uš' a-uš-ta UM-MA <sup>m</sup>ŠAR-MA-AŠ-ŠU 'D'UTU-me-et*

23 *pa-i-mi na-a-ú-i u-uh-hi na-a-ú-i UM-MA LUGAL<sub>1</sub>-MA i-ir ki-ma-az kar-da ši-iš-ta*

**I**

19 Ertesi gün (olduğunda) kralın babası seslendi: Kim bunları götürdü?

20 Onların giysileri ve kemerleri niçin kanlı d[eğ]il?

21 Saray muhafızları (şöyle) dedi: Onların hırkaları içeri götürülmüş(tür). (Onların) giysilerini

22 geri çevirdiler. Ve kral kanı gördü. *ŠARMAŠŠU* (şöyle) dedi: Güneşim!

23 Henüz gitmiyorum! Henüz bakmıyorum! Kral ise (şöyle) dedi: Gidin! Bunu ise hatırında tutun!

**Hitit At Eğitim Metinlerinde Çıplaklık**

Hititçe at eğitim metinlerine bakıldığında atların eğitiminde şu sıranın izlendiği görülmektedir: Atlar araca koşulmuştur; koşulan atlar dörtnaldan yavaş yürüyüş şekli olan tırısa kaldırılmıştır; atların üzerinde hem takımları olarak hem de takımları olmadan yani çıplak vaziyette eğitime tabi tutulmuşlardır. Metinde geçen ve atları betimleyen çıplak ifadesi, atların üzerinde herhangi bir koşum takımının, gemin ve eyerin bulunmaması halidir.

**KUB 29.45+KUB 29.43**<sup>31</sup>

**I**

11' *[I-NA UD 2<sup>KAM.</sup>-ya nu-uš nam-]ma tu-u-ri-ya-an-zi na-at za-al-la-az 3 DANNA*

12' *[ú-wa-an-zi ŠÀ<sup>BA</sup> w]a-aš-ša-an-te-eš 1 DANNA ú-wa-an-zi ne-ku-ma-an-ti-ša-at*

13' *[II DANNA ú-wa-an-zi ...*

<sup>30</sup> Soysal, 1989: 11, 84; Gilan, 2015: 123-124.

<sup>31</sup> Kammenhuber, 1961: 170-173.

**I**

- 11' [İkinci günde ay]rıca onları koşarlar. Ve onlar üç mil tırısa  
 12' [kalkarlar. Örtünm]üş (vaziyette) bir mil gelirler. Çıplak (olarak) onlar  
 13' [iki mil gelirler. ...

**KUB 29.40**<sup>32</sup>**öy.II**

- 20' [I-NA UD 9<sup>2</sup>KAM-*ma ma-ah-ha-an lu-uk-kat-t*]a nu-uš t[u-u-r]i-ya-an-zi  
 21' [na-at wa-aš-ša-an-te-eš 1 DANNA za-al-la-az] ú-wa-an-zi ne-ku-ma-an-  
 t[i-ša-at]  
 22' [za-al-la-az DANNA ú-wa-an-zi nu-uš (nam-ma<sup>2</sup>) l]a-a-an-zi nu-uš-kán  
 23' [aš-nu-wa-an-zi ...

**öy.II**

- 20' [Dokuzuncu günde ise sabah olur olm]az onları ko[şar]lar.  
 21' [Ve onlar örtünmüş (vaziyette) bir mil tırısa] kalkarlar. Çıpl[ak (olarak)]  
 22' [mil tırısa kalklarlar. Ve onların (sonra<sup>2</sup>) yularını çö]zerler. Ve onları  
 23' [tanzim ederler. ...

**KUB 29.46+**<sup>33</sup>**öy.I**

- 24' [I-N]A UD 14<sup>KAM</sup>-*ma-aš nam-ma u*]a-ah-nu-an-zi<sup>2</sup>  
 25' [ ] ar-nu-an-zi nu-uš-ma[-aš  
 26' [nu ne-ku-ma-a]an-te-eš 3 ME g[i-pi-eš-šar pâr-ha-an-zi

**öy.I**

- 24' On dördüncü gü[nd]e ise onu tekrar ç[evirirler]?.  
 25' [ ] getirirler. Ve onl[arı]  
 26' [ve çıpl]ak (olarak) üç yüz arşın kovalarlar.

**ay.IV**

- 4' na-at a-da-an-zi ma-a[h-ha-an-ma UD-az wa-ah-nu-zi nu-uš-kán pa-ra-a]  
 5' hu-it-ti-ya-an-zi ne[-ku-ma-an-ti-ša-at 1 DANNA]  
 6' za-al-la-az ú-wa-an-[zi

<sup>32</sup> Kammenhuber, 1961: 180-181.<sup>33</sup> Kammenhuber, 1961: 192-193.

**ay.IV**

4' Ve onu yerler. Gün dönd[üğü zaman onları öne doğru]

5' çekerler. Çı[plak (olarak) bir mil]

6' tırısı kalkar[lar.

**KUB 29.50<sup>34</sup>****ay.IV**

7' I-NA ITU 1<sup>KAM</sup> UD 14<sup>KAM</sup>-ma-aš nam-m[a tu-u-ri-ya-an-zi]

8' na-at nam-ma wa-aš-ša-an-te-eš 1 DAN[NA za-al-la-az ]

9' ú-wa-an-zi ne-ku-ma-an-ti-ša-at 1[/2 DANNA za-al-la-az ]

10' [ú-]wa-an-zi ...

**ay.IV**

7' Kırk dördüncü günde ise onları tekra[r koşarlar.]

8' Ve onlar tekrar örtünmüş (vaziyette) bir mi[l tırısı ]

9' kalkarlar. Çıplak (olarak) y[arım mil tırısı ]

10' [kal]karlar. ...

**KBo 8.49+<sup>35</sup>**

2' [I-NA UD x<sup>KAM</sup>-ya lu-uk-kat-ta nu-u]š tu-u-ri-ya-an-z[i na-at wa-aš-ša-an-te-eš]

3' [za-al-la-az x DANNA ú-wa-an-zi ne-]ku-ma-an-ti-ša-at za[-al-la-az x DANNA]

4' [ú-wa-an-zi ...

2' [x. günde ise sabah onl]arı koşar[lar. Onlar örtünmüş (vaziyette)]

3' [x mil tırısı kalkarlar. Çıp]lak (olarak) onlar [x mil tırıs]a

4' [kalkarlar. ...

**Hitit Mitolojisinde Çıplaklık**

Hurric-Hititçe çift dilli “Özgürlüğün Şarkısı” mitinde, başkahramanlar hayvanlar veya cansız nesnelere. Bu mitostaki hayvanlar ile cansız nesnelere aslında insan gibi oldukları anlatılmaktadır. Metnin bu bölümü, tanrının da insan olarak algılandığını ve Fırtına Tanrısının durumu kötüye

<sup>34</sup> Kammenhuber, 1961: 212-213.

<sup>35</sup> Kammenhuber, 1961: 204-207.

onu olumsuz hallerden kurtarmak adına tanrıyı giydirmenin doğru olacağını göstermektedir.

**KBo 32.16**<sup>36</sup>

**öy.II**

24 [(ZIZ-tar) ku-i(š-ša ½ PA-R)]I-SI šu-un-na-i

25 [(Š)E- -m(a-aš-ši ku-i)]-š-ša I PA-RI-ŠA šu-un-na-i

26 [(ma-a-an) <sup>DIM</sup>(-aš-ma ne-ku-ma-an-za)] na-an ku-iš-ša

27 [(<sup>TUG</sup>ku-ši-ši-ya-az wa-aš-ša-u-e-ni DINGIR-uš U)]N

**öy.II**

24 [Her(kes yarım ölç)ek (kızılca buğdayı)] doldurur.

25 [(Her)]kes bir ölçek (ta)hılı doldurur.

26 [(Eğer) Fırtına Tanrısı (çıplak ise)] ona herkes

27 [(cübbe giydirir. Tanrı in)]san(dır).

*Kumarbi* efsanesinin bir parçası olarak değerlendirilen *Hedammu* mitosunda, deniz ejderi/yılanı *Hedammu*'nun bitmek bilmeyen arzu ve istekleri anlatılmaktadır. Aşk tanrıçası *Šaušga (Ištar)* ise cazibesini kullanarak *Hedammu*'yu tahrik edip kontrol altına almaktadır. M.Ö. 3.binden itibaren bilinen çıplak tanrıça ikonografilerinin Suriye kökenli olduğu ifade edilmektedir.<sup>37</sup> M.Ö. 2.binyılında ise çıplak kadın figürü, sıklıkla aşk, bereket ve savaş tanrıçası *Ištar*'ın bir biçimi olarak yaygınlaşmıştır. Çift cinsiyetli olan *Šaušga/Ištar*'ın kadın olarak gösterildiği ikonografisi, Yazılıkaya Açık Hava tapınağında yer almaktadır. Konya-Karahöyük'te ele geçen *Ištar* heykelciği (Fig. 15), Kayseri-İmamkulu'da çıplak ve kanatlı olarak tasvir edilen *Šaušga/Ištar*'ın figürü (Fig. 16) Anadolu'da da çıplaklığın sanata yansıtıldığının somut kanıtlarından sadece birkaçıdır.<sup>38</sup> Bu mitostaki çıplaklık ise zararlı olan bir kimseyi baştan çıkarmak için kullanılmıştır.

**KUB 33.86**<sup>39</sup>

**II**

7' nu-kán <sup>MUŠ</sup>Hé-da-am-mu-uš da[-

8' hu-u-wa-hu-eš-na-az SAG.DU-an [

9' nu <sup>DIŠTAR</sup>-in a-uš-ta <sup>DIŠTAR</sup>-i[š ANA <sup>MUŠ</sup>Hé-d(am-mu IGI-an-da)]

10' NÍ.TE<sup>MEŠ</sup> ne-ku-ma-an-ta ša-ra-a [(e-ep-ta) ]

**II**

7' ve *Hédammu* ... [

<sup>36</sup> Neu, 1996: 277.

<sup>37</sup> Haas, 1994: 356.

<sup>38</sup> Alexander, 1991: 167; Alp, 1999: 55.

<sup>39</sup> Siegelová, 1971: 54-55; Puhvel, 1991: 427.

8' başını dalgalardan [

9'-10' ve *Šaušga*'yı gördü. *Šaušga*, [çıplak vücudunu *Héd(ammu'ya)*] kaldır[dı.]

### Sonuç

Kadim toplumlarda normal karşılanan kimi zaman ise bereketin ana sembolü olan çıplaklık, modern dünyada hem dini hem de sosyal açıdan büyük bir tabudur. Yaşadıkları çağın sert olan iklim şartlarına uyum sağlayabilmesi açısından toplumlar ihtiyaç duydukları giysi fikrini ortaya atıp geliştirmiş, bunun sonucunda da bu anlayış hem insan bedenine hem de o dönemin sanat anlayışına direkt olarak yansımıştır.

İncelediğimiz Hititçe metinler göstermektedir ki çıplaklık, Hitit dünyasında çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Farklı bayramlarda karşımıza çıkan ve doğal karşılanan çıplaklık ritüelistik bir eylemdir. Hititçe çiviyazılı metinlere göre çıplak olan görevliler ise şarkıcı, dansçı, ALAN.ZU<sub>9</sub> (rezitasyon görevlisi<sup>2</sup>/şakacı), köpek adam, *hapiya*-adamıdır. Bu görevlilerin bazılarının çıplak vaziyette sergilediği performans zaman zaman insan ve tanrıları güldürmek için bir çeşit eğlence kapsamında ele alınırken bununla birlikte çıplaklığın, o dönemde geçmişten süregelen ve önemli bir yere sahip avcılıkla da ilişkisi olabileceğini akla getirmektedir.

Hitit metinlerindeki çıplaklık kimi zaman mecazi anlamda alçak, aşağılık ve yoksul bir durumu betimlerken kimi zaman ise çıplak olan kimselerin giydirilmesi iyilik eyleminin yapıldığını göstermektedir. Hitit metinlerindeki atları betimleyen çıplak ifadesi ise atların üzerinde herhangi bir koşum takımının, gemin ve eyerin bulunmaması hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Mitolojide ise bazen olumsuz durumlardan korunmak adına çıplak olan tanrıların giydirilmesi gerekirken bazen ise genellikle çıplak olarak tasvir edilen ve bolluk ile bereketi simgeleyen tanrıçaların çıplaklığı, zararlı olan kimseleri baştan çıkarmak adına araç olarak kullanılmıştır.

### Kaynakça

- ALP, S., 1999. *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans / Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Kavaklıdere Kültür Yayınları No:6, Ankara.
- ALP, S., 2003. *Hitit Güneşi*, Tübitak Yayınları, Ankara.
- ALEXANDER, R. L., 1991. "Šaušga and the Hittite Ivory from Megiddo", *Journal of Near Eastern Studies* 50, ss.161-182.
- ARDZINBA, V. 2010. *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Ankara.
- ARIKAN, Y., 2002. "Hitit Belgelerinde Körler", *Anadolu arşivleri/Archivum Anatolicum* 4, ss.207-224.
- BALTACIOĞLU, H., 1995a. *Alaca Höyük Sfenksli Kapı'ya ait Altı Kült Görevlisi Kabartması Konusunda Bazı Gözlemler*, Ankara.
- BALTACIOĞLU, H., 1995b. *Alaca Höyük Sfenksli Kapı'ya Ait Bir Kabartma Konusunda Yeni Gözlemler*, Ankara.

- BALTACIOĞLU, H., 1996. *Alacahöyük Sfenksli Kapıya Ait Üç Kabartmada Saptanan Bir Ünvan ve Kökeni*, Anadolu Araştırmaları / Jahrbuch für Kleinasiatistische Forschung 14, ss.93-103.
- BECKMAN, G. - BRYCE, T. - CLINE, E., 2011. *The Ahhiyawa Texts*, Atlanta.
- BURGIN, J. M., 2019. *Functional Differentiation in Hittite Festival Texts. An Analysis of the Old Hittite Manuscripts of the KI.LAM Great Assembly*, Studien zu den Boğazköy-Texten 65, Wiesbaden.
- CAMMAROSANO, M., 2006. *Il decreto antico-ittita di Pimpira*, Firenze.
- DARGA, M., 1992. *Hitit Sanatı*, İstanbul.
- DURU, R. 2016. *Tarım' dan Yazı' ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi' nin Altıbin Yılı (MÖ 8000- MÖ 2000)*, Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA), Antalya.
- ERBAŞI, F. S., 2010. "Bir erginleme töreni olarak Haššumaš bayramı", Süel A. (ed.), 7 Hit Congr VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 25-31 Ağustos 2008 – Acts of the VIIth International Congress of Hittitology, Çorum, August 25-31, 2008, ss.693-702.
- FRIEDRICH, J., 1952-1954. *Hethitisches Wörterbuch*. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. 1.-4. Lieferung, Heidelberg.
- GILAN, A., 2015. *Formen und Inhalte althethitischer Literatur*, Texte der Hethiter 29, Heidelberg.
- GRODDEK, D., 2004. *Hethitische Texte in Transkription KUB 20*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 13, Dresden.
- GRODDEK, D., 2009. *Hethitische Texte in Transkription. KUB 2*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 30, Wiesbaden.
- GÜTERBOCK, H. G. - HOFFNER, H. A., 1989. *The Hittite dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. L-N, fasc. 4: nai- to nutarnu-, (CHD 3/4) Chicago.
- HAAS, V., 1994. *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden.
- HODDER, I, 2016. "Ups and Downs at Çatalhöyük 2016", Çatalhöyük 2016 Archive Report by members of the Çatalhöyük Research Project, ss.7-16.
- KAMMENHUBER, A., 1961. *Hippologica Hethitica*, Wiesbaden.
- KIRÇIL, Z. N., 2023. *Hititçe Çiviyazılı Kaynaklara Göre Teteşhapi ve Kültü*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- KLINGER, J., 2008. "Rituale", Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. Neue Folge. Bd 4. Omina, Orakel, *Rituale und Beschwörungen* 4: ss.187-206.
- KLOEKHORST, A., 2008. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden.
- KULAÇOĞLU, B. 1992. *Tanrılar ve Tanrıçalar*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara.



- KULAKOĞLU F., 2019. “Anadolu’dan Bir Hitit Kült Sahnesinin Akdeniz Kültür Coğrafyasındaki Yeri”, *Kültürlerin Bağlantısı Başlangıcından Roma Dönemi Sonuna Kadar Eski Yakın Doğuda Ticaret ve Bölgelerarası İlişkiler, Connecting Cultures Trade and Interconnections in the Ancient Near East from the Beginning until the End of the Roman Period*, Editörler/Editors Vasıf Şahoğlu - Müge Şevketoğlu - Yiğit H. Erbil, Anadolu/Anatolia, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, ss.205-226.
- MARTIN, Ö. S., 2022. *Giyim Kuşam ve Çıplaklık: Tarihöncesi Çağlarda Yakındoğu’da Giyim Kültürü*, Sakin Kitap, İzmir.
- MARTINO, S. DE, 1984. “Il LÚALAN.ZÚ come “mimo” e come “attore” nei testi ittiti”, *Studi micenei ed egeo-anatolici* 24: ss.131-148.
- MARTINO, S. DE, 1985. “Nudità rituale e senso del pudore nella letteratura ittita”, *Oriens antiquus, Rivista del Centro per le Antichità e la Storia dell’Arte del Vicino Oriente* 24: ss.253-262.
- MARTINO, S. DE, 1998-2001. “Nacktheit. A. II. Bei den Hethitern”, *Reallexikon der Assyriologie* 9: ss.65-66.
- MARTINO, S. DE, 2018. “Nudità di uomini e dèi nell’Anatolia ittita”, M. Barbanera (ed.), *Figure del corpo nel mondo antico*: ss.45-65.
- MCCMAHON, G., 1991. *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*. Assyriological Studies 25, Chicago.
- MELLAART, J., 1967. *Çatal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia*, McGraw-Hill, New York.
- MILLER, J. L., 2013. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Atlanta.
- MOUTON, A., 2011. “Réflexions autour de la notion de rituel initiatique en Anatolie hittite. Au sujet de la fête hašsumaš (CTH 633)”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11: ss.1-38.
- NEU, E., 1996. *Das hurritische Epos der Freilassung Bd. 1: Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattuša*, Studien zu den Boğazköy-Texten 32, Wiesbaden.
- ÖZTÜRK, G., 2019. Yeni Kazılar Işığında MÖ. 3. Binyıl’ın Sonunda ve MÖ. 2. Binyıl’ın Başında Kültepe Mühür ve Mühür Baskıları, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- PUHVEL, J., 1991. *Hittite Etymological Dictionary, Vol.3: Words beginning with H*, Berlin - New York.
- SIEGELOVÁ, J., 1971. *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus*, Studien zu den Boğazköy-Texten 14, Wiesbaden.
- SINGER, I., 1983-1984. *The Hittite KI.LAM Festival*, Studien zu den Boğazköy-Texten 27-28, Wiesbaden.
- SİPAHİ, İ. T., 2014. “Son Yıllardaki Çalışmaların ve Buluntuların Işığında Eski Hitit Kabartmalı Vazoları Üzerine Değerlendirmeler (An Assessment on

- the Old Hittite Relief Vases in the Light of Recent Research and Materials)", *Anadolu* 40, ss.21-43.
- SOFFER, O. - ADOVASIO, J. M. - HYLAND, D. C., 2000. "The "Venus" Figurines", *Textiles, Basketry, Gender, and Status in the Upper Paleolithic*. *Current Anthropology*, Volume 41, Number 4, August-October.
- SOYSAL, O., 1989. *Mursili I. - Eine historische Studie*. PhD Dissertation, Würzburg.
- SÜEL, A., 1985. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- TAGGAR-COHEN A., 2006a. *Hittite Priesthood*, *Texte der Hethiter* 26, Heidelberg.
- TAGGAR-COHEN A., 2006b. "The NIN.DINGIR in the Hittite Kingdom: A Mesopotamian priestly office in Hatti?", *Altorientalische Forschungen* 33, ss.313-327.
- TÜRKOĞLU, S. 2002. *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam*, İstanbul.
- ÜNAL, A., 1998. "Weitere Deutungsversuche der Orthostatenreliefs am Sphinxtor von Alaca Höyük aus philologischer Sicht: Zur Identität des nackten Menschen auf dem Westfries", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 16-22 Eylül 1996/Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology Çorum*, September 16-22: ss.293-604.
- ÜNAL, A., 2007. *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen/A Concise Multilingual Hittite Dictionary / Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg.
- ÜNAL, A., 2016. *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- YILDIZ, D., 2022. "Giysilerin Tarihsel Sürecine Genel Bir Bakış", *The Journal of Social Science*, Year 6, Volume 6, Number 11.

**Figürler**

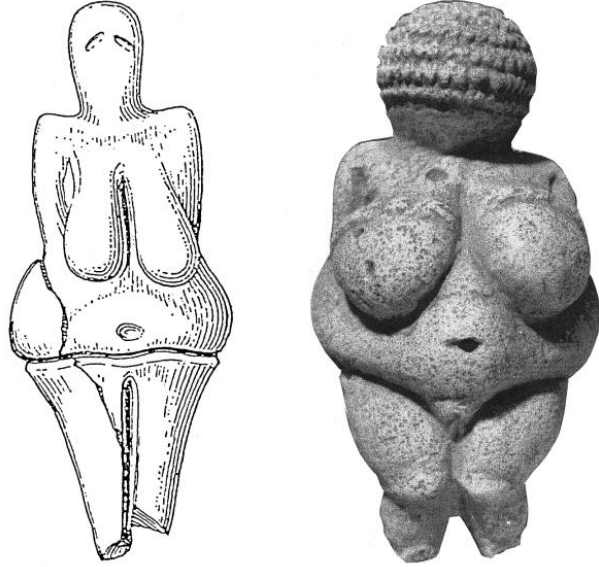


Fig. 1: Willendorf Venüsü (Soffer, Adovasio and Hyland, 2000: 515).



Fig. 2: Çatalhöyük - Çıplak ve Şişman Tanrıça Heykelciği (Hodder, 2016: 7, Fig. 1).



Fig. 3: Çatalhöyük - Çıplak ve Şişman Tanrıça Heykelciği (Hodder, 2016: 8, Fig. 2).

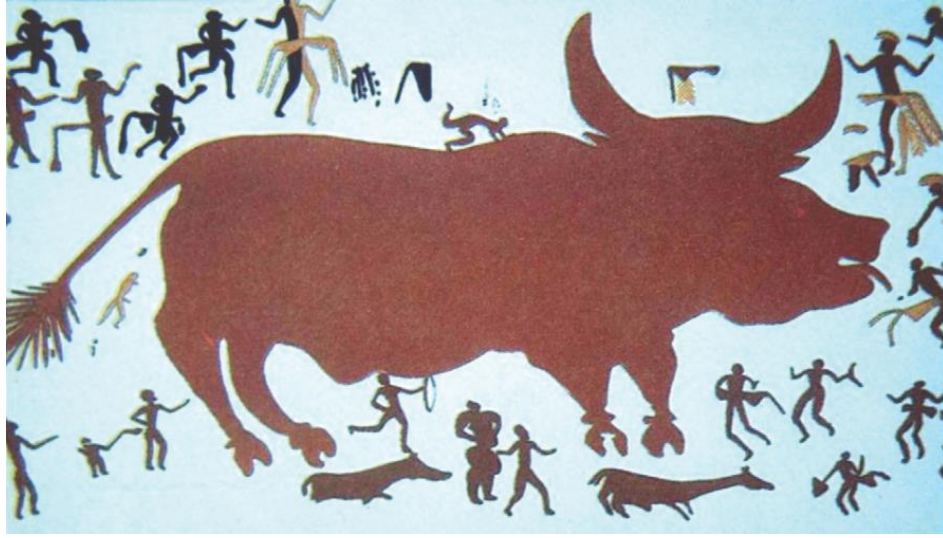


Fig. 4: Çatalhöyük - Çıplak Figürler ve Boğa Freski (Kulakoğlu, 2019: 215).



Fig. 5: Burdur - Hacılar Çocuklu Çıplak Tanrıça Heykeli (Kulaçoğlu, 1992: 56, Lev.52.; Duru, 2016: 144).



Fig 6: Burdur - Hacılar Leoparlı Çıplak Tanrıça Heykeli (Kulaçoğlu, 1992: 55, Lev.51.; Duru, 2016: 144).



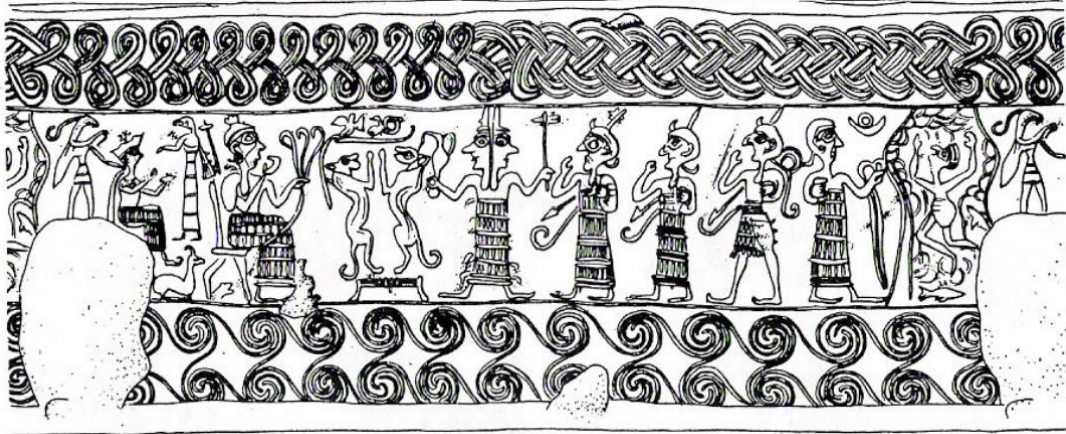


Fig. 7: Aydın Mührü (Alp, 1999: 49).

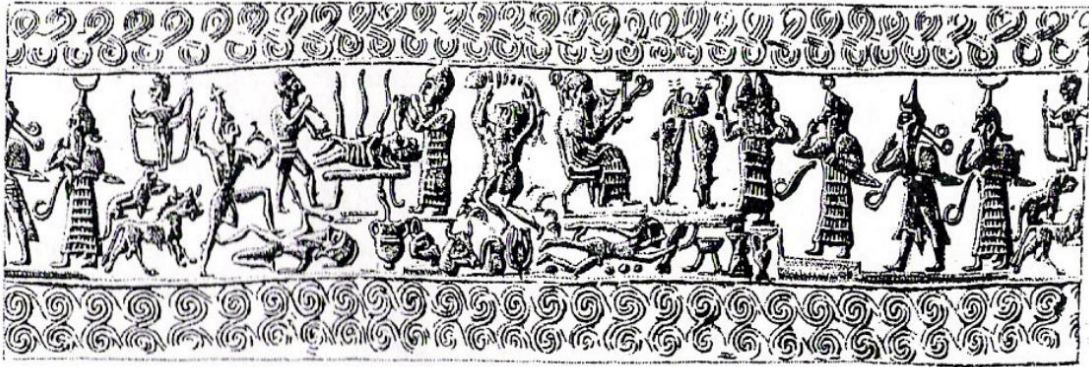
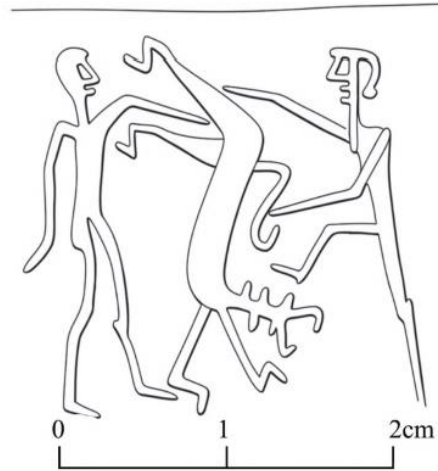


Fig. 8: Tyskiewicz Mührü (Alp, 1999: 43).



Kt. 82/t. 248

Fig. 9: Mücadele Sahneli Lapis-Lazuli Silindir Mühür. İki Çıplak Kahraman ve Baş Aşağı Duran Aslan Mühür Damgası (Öztürk, 2019: Levha 15).



Fig. 10: Kültepe/Kaniş-Karum - Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Fildişi Çıplak Tanrıça Heykelciği (Özgüç, 2005: 206).

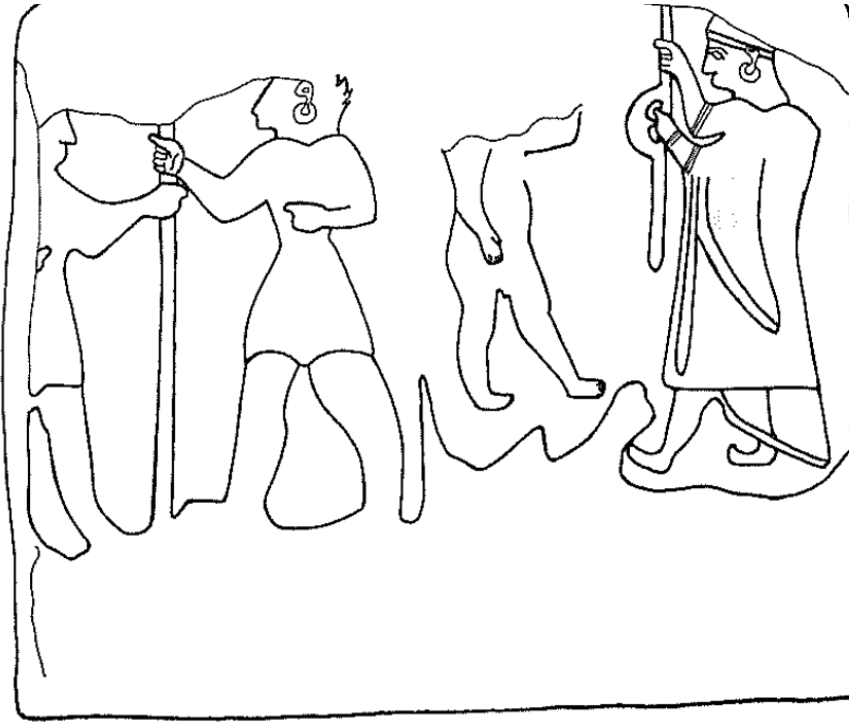


Fig 11: Alacahöyük - Sfenksli Kapı Batı Kulesi Kabartması (Baltacıoğlu, 1996: 94).



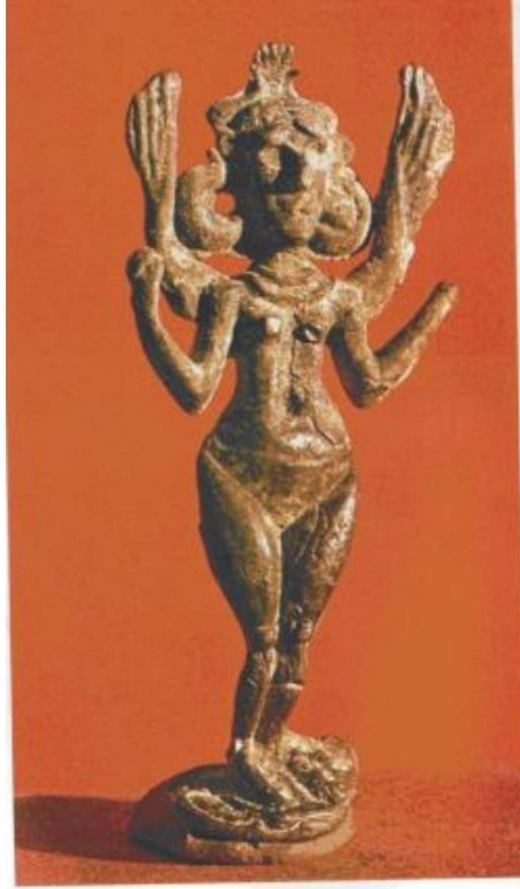


Fig. 15: Konya-Karahöyük'te Ele Geçen *Istar* Heykelciği (Alp, 2003: Resim 31).

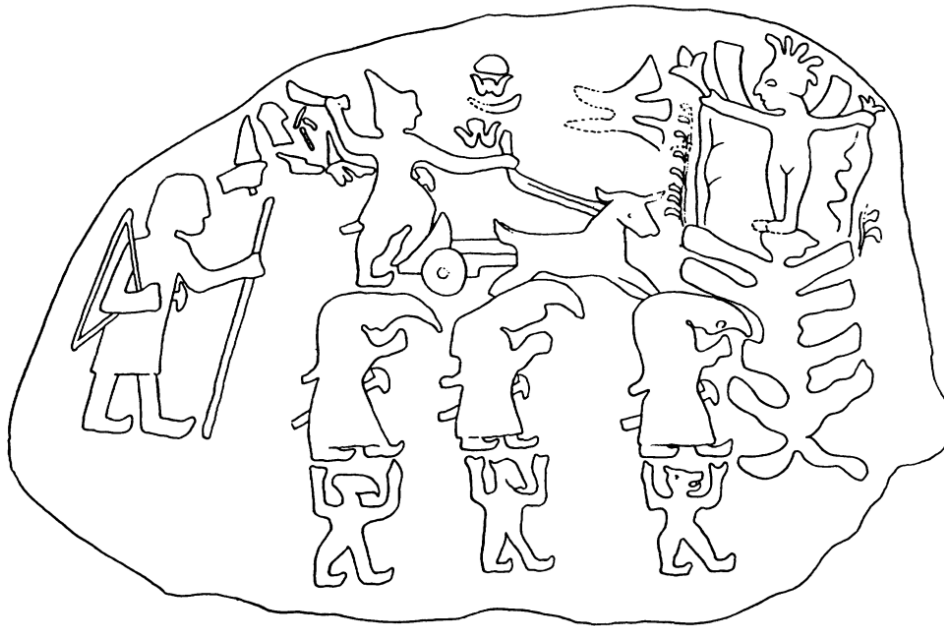


Fig. 16: Kayseri - İmamkulu Rölyefi. Çıplak ve Kanatlı Olarak Tasvir Edilen Şauşga/*Istar* Figürü (Alexander, 1991: 170).







KARADENİZ'İN KUZEYİNDE İSKİT KURGANLARINDA BULUNAN  
BALTA ÖRNEKLERİ  
AXE SAMPLES FOUND IN SCYTHIAN KURGANs IN THE NORTH OF  
THE BLACK SEA


Kürşat KOÇAK

Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye  
Assoc. Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of  
History / Türkiye  
kursatkocak@nevsehir.edu.tr  
ORCID ID: 0000-0001-9019-1784

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **01.11.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **93 – 104**  
**doi** : <https://doi.org/10.33469/oannes.1384668>

This article was checked by 

**Atıf – Cite as:** KOÇAK, K., “Karadeniz’in Kuzeyinde İskit Kurganlarında Bulunan Balta Örnekleri”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 93 - 104.





## KARADENİZ'İN KUZEYİNDE İSKİT KURGANLARINDA BULUNAN BALTA ÖRNEKLERİ

### AXE SAMPLES FOUND IN SCYTHIAN KURGANS IN THE NORTH OF THE BLACK SEA

Kürşat KOÇAK

#### Öz

İskitler hakkında kendi yazılı metinlerinin olmaması kökenleri hakkında pek çok tartışmayı günümüze kadar beraberinde getirmiştir. Özellikle ilk araştırmaları yapan Rus ilim adamları bu konuyu muğlakta olan kanıtlarla İrani kökene bağlamaya çalışmıştır. Ancak Türk ilim adamları ise yaşam biçimlerini Bozkır kültürüne bağlamışlar ve İskitlerin Türkistan (Orta Asya) kökenli oldukları fikrini öne sürmüşlerdir. Bu durumda ise Herodot'un İskitlerin kökeninin doğuya dayandığını belirten bilgileri etkili olmuştur. İskitlerin doğudan geldiği ve Bozkır kültürü dairesine ait olduğu kanaatini biz de taşımaktayız. Ancak İskitler doğudan batıya pek çok maddi kültür unsurları taşıırken daha fazlasını da Ön Asya dünyasından almıştır. Özellikle Ön Asya ile Orta Asya arasında metal eşyaların taşınmasında aracılık etmiştir. Ön Asya'daki metal eritme teknolojisi de bu sayede doğuya taşınmış ve ileride metal aletlerin gelişim evriminde önemli rol oynamıştır. Orta Asya'da MÖ 5000'ler civarında taş ve

#### Abstract

The absence of written texts by the Scythians themselves has led to ongoing debates about their origins. Early Russian scholars tried to link them to Iranian roots based on inconclusive evidence. However, Turkish scholars have argued that the Scythians' way of life is tied to the Steppe culture and suggested that they originated in Turkistan (Central Asia). Herodotus' information, indicating that the origins of the Scythians lie in the east, has been influential in this regard. We also hold the view that the Scythians came from the east and belong to the Steppe cultural sphere. Yet, while the Scythians carried many material culture elements from the east to the west, they also acquired more from the Near Eastern world. They particularly acted as intermediaries in the transfer of metal goods between Near Asia and Central Asia. The technology of metal smelting from Near Asia was thereby transferred eastward, playing an essential role in the evolutionary development of metal tools. In Central Asia around 5000 BCE, piercing and cutting tools were made from stone and bone, but copper



kemik malzeme ile delici ve de kesici aletler imal edilirken MÖ 3000'lerde ise bakır eşya kullanılmaya başlanmıştır. Bakırın kalitesinin artırılması ile Tunç (Bronz) metalinin eşyalarda kullanımı önemli derecede artmıştır. Bozkır kültüründe bronz kullanımı çok yaygın olmasına rağmen bronzun karışımı olan kalayın zor bulunması sonucu demir kullanılmaya başlanmıştır. İskitler bronz üzerinde uzmanlaşmalarına rağmen demir kullanmışlar ve demirden pek çok alet edevat yapmışlardır. Bunlar arasında inceleyeceğimiz metal obje ise, baltadır. Özellikle Karadeniz'in Kuzeyindeki kurganlarda elde edilmiş birkaç balta örneğini ele alacağız.

**Anahtar Kelimeler:** Balta, İskit, Bozkır Kültürü, Bronz, Demir.

goods started to be used around 3000 BCE. With the improvement in the quality of copper, the use of bronze (an alloy of copper and tin) significantly increased in material culture. Despite the widespread use of bronze in Steppe culture, iron began to be used due to the difficulty of finding tin, a component of bronze. Although the Scythians specialized in bronze, they also used iron and made various tools and equipment from it. The metal object we will examine in this context is the axe. We will particularly focus on a few examples of axes obtained from the kurgans in the northern Black Sea.

**Keywords:** Axe, Scythian, Step Culture, Bronze, Iron.

### Extended Abstract

The absence of written texts by the Scythians themselves has led to ongoing debates about their origins. Early Russian scholars tried to link them to Iranian roots based on inconclusive evidence. However, Turkish scholars have argued that the Scythians' way of life is tied to Steppe culture and suggested that they originated in Turkistan (Central Asia). Herodotus' information, indicating that the origins of the Scythians lie in the east, has been influential in this regard. We also hold the view that the Scythians came from the east and belong to the Steppe cultural sphere. Yet, while the Scythians carried many material culture elements from the east to the west, they also acquired more from the Near Eastern world. They particularly acted as intermediaries in the transfer of metal goods between Near Asia and Central Asia. The technology of metal smelting from Near Asia was thereby transferred eastward, playing an essential role in the evolutionary development of metal tools. In Central Asia around 5000 BCE, piercing and cutting tools were made from stone and bone, but copper goods started to be used around 3000 BCE. With the improvement in the quality of copper, the use of bronze (an alloy of copper and tin) significantly increased in material culture. Despite the widespread use of bronze in Steppe culture, iron began to be used due to the difficulty of finding tin, a component of bronze. Although the Scythians specialized in bronze, they also used iron and made various tools and equipment from it. Prior to the Scythians, metalwork occurred in the Andronovo culture, dated between 1700 and 1200 BCE. One of the biggest challenges of that era was accessing ore, as extracting it from deep underground and processing it at high temperatures was not feasible. However, the existence of metal had been discovered and started to enter human life in primitive ways. During this period, metal was obtained from shallow, open mines located in the northern mountains of Kazakhstan. The

most commonly used ores were metal oxide ores collected from surface deposits. These ores were then crushed with stone mallets and smelted in primitive furnaces. Axes belonging to the Afanasyevo culture period have been found in excavations in Central Asia. These axes were made from stone, copper, and bronze. These early stone axes were either perforated or non-perforated, and they are among the first prototypes of Steppe culture. These perforated stone axes are rectangular in shape and have a round hole on the top. They are of two types: short and long. This design remains somewhat current even today. Around 2000 BCE in the Ural Altai, Sayan Mountains, high-quality forged weapons were produced in the Sintashta culture, especially from copper arsenic bronze and slightly iron arsenic copper. Extraordinary weapons were produced from tin-containing bronze during this period. Especially cast bronze spears, daggers, arrowheads, and axes were produced. In East Kazakhstan, the rock paintings at Sagir depict scenes of two warriors with very interesting socketed axes. These rock paintings are significant evidence that axes have been used in Central Asia from very ancient times. Particularly, examples of axes have been found in Scythian kurgans. In Altai, there is a unique type of war axes belonging to the Scythian period. These axes have pointed, small pickaxe-like tips. Among the materials buried with the warriors in Scythian kurgan structures, such types of war axes have been encountered. Traces of this type of axe are also present in the Pazyryk kurgan series. There were two types of axes used in Altai during the Scythian period, and they were divided into bronze and iron. Both types also had subtypes with minor differences. These axes were two types of pointed war axes. The axes found in the kurgans of the northern Black Sea are mostly war axes. Axes suitable for daily use are also available among them. Since the warriors were buried with their weapons in the kurgans, war axes were also buried. These axes were mostly made of bronze and iron. The Scythians, coming from the east, used Altai and Tagar, Hun axes. The Scythians made these axe heads from bronze and iron and used them by attaching handles. Some types of war axes must have originated in Mesopotamia and come to Anatolia. These axes must have passed to the native peoples of the Caucasus through Anatolia. The Scythians are likely to have amalgamated local axes with their own and used them. They particularly improved the quality of their metals. Especially in Near Asia, pointed types of war axes were used for piercing armor. Such types of war axes were used by the Scythians. Additionally, two other types of axes have been obtained from the kurgans: one with a knife-like edge and the other with figures on the back. It is understood from the findings that the Scythians used three types of axes: war axes, daily use axes, and ritual axes. The development of the Scythians' ironwork also allowed them to make and use axes in abundance. The metal object we will examine in this context is the axe. We will particularly focus on a few examples of axes obtained from the kurgans in the northern Black Sea.

## Giriş

Herodot'a göre doğudan gelip Karadeniz'in kuzeyine yerleşen İskitler bol ormanlık ve sulu bir alana göç etmişlerdir. Burası Karadeniz'in Kuzeyindeki geniş alanlar idi. Bu alanlara İç Asya'nın coğrafi şartlarının ağırlaşmasından dolayı gelmiş olmaları muhtemeldir. İskitler büyük sürü besleyen bir kavimdir ve sürüleri için su ve yeme ihtiyacı vardır. Dolayısıyla dünyanın en bereketli toprakları seçilmiştir diyebiliriz. Arkeologların yaptıkları kazılardan elde edilen sonuçlara göre bitki türlerinin sayısının bu göçebelerin hayatını doğrudan etkilediğini söylemek mümkündür. En azından Batı Kazakistan sahasında hayvanların yiyebileceği ot türünün sadece yedi, İtil Irmağını geçip Doğu Avrupa sahasına ulaştınca bu sayının iki bin olması, zaman içerisinde Orta Asya'dan batıya göçün gerçekleşmesinin esas sebebinin açıklamaktadır.<sup>1</sup> İskitlerin bu ormanlık sahaya ulaşması sonucu atalar kültürü çerçevesinde devasa diyebileceğimiz kütükten kurganlar yapmışlardır. Bu kurganlarda kullanılan dev kütüklerin kesimi ise şüphesiz baltalar ile mümkün olmuştur. Metal işleme teknikleri ise, İskitler'den önce MÖ 1700-1200 yılları arasına tarihlenen Andronova kültüründe gerçekleşmiştir. O devirin en büyük sorunlarından biri doğal olarak maden cevherine ulaşmaktı ve günümüzde olduğu gibi madeni derinlerden çıkarıp yüksek derecelerdeki fırınlarda işlemesi imkânsızdı. Ancak madenin varlığı öğrenilmiş, insan hayatına ilkel yollarla da olsa girmeye başlamıştı. Bu devirde maden yatakları Kazakistan'ın kuzeyinde sıra dağlardaki sığ, açık yeryüzüne çok yakın ocaklardan sağlanmaktaydı. En çok kullanılan maden toprağın yüzeyinde birikmiş metal oksit cevheri idi. Bu cevher, taş balyozlarla dövüldükten sonra ilkel ocaklarda eritilirdi (Bu işlemde muhtemelen akça ağaçtan yapılan odun kömürü kullanmış olabilirler). Metal işleyicileri, balçıktan ve taştan yapılmış kalıplar kullanırlardı. Baltabaşı, mızrak başı, ok ucu, kazma başı, vb. metal nesnelere dökerlerdi.<sup>2</sup> İskitlerde aynen bu geleneği devam ettirmiş ve balta imal etmişlerdir.

Balta için TDK sözlüğünde “*Ağacı kesme, yontma, yarma vb. işlerde kullanılan ağaç saplı, demir araç*” tasviri yapılmıştır.<sup>3</sup> Balta, odun kesme işleminin yanında dünyada kullanılmış en eski savaş aletlerinden biridir. İlk devirlerde sert taşlar ile yapılan baltanın kesici ucu, zaman içerisinde tunç ve demire dönüşen, insanı kolayca öldürebilen veya yaralayan nitelik kazanmıştır. Koruyucu özelliği zaman geçtikçe gelişen, dayanıklı hale gelen zırh ve miğferlere karşı topuzun etki oranı azalırken, daha güçlü ve keskin bir silah olan savaş baltaları önem kazanmaya başlamıştır. Bu yükseliş ile birlikte, baltanın kullanım amacına göre şekillendiği görülür. Tarihte bilinen en eski silahlarından olan balta, ilk çağlarda taş ve sopadan müteşekkil bir alettir. Zaman içerisinde metalin bulunması ve işlenmesiyle birlikte zırhları dahi delegecek sertlik ve sağlamlığa ulaşmıştır. Dünyada çeşitli coğrafyalarda birbirine benzer tasarımlar ile kendini ispat eden baltaya dair örnekler baktığımızda, silahların evrenselliğini bir kez daha görmekteyiz.<sup>4</sup> İlk

<sup>1</sup> Taşağıl, 2022: 37.

<sup>2</sup> Okladnikov, 2000: 123.

<sup>3</sup> [www.tdk.gov.tr](http://www.tdk.gov.tr).

<sup>4</sup> Horunlu, 2022: 70.

örneklerini Ön Asya'da gördüğümüz metal balta özellikle maden cevherlerinin bol bulunduğu Anadolu'da ise sık kullanılmıştır.

Eski Anadolu'da Hititler döneminde de balta ve çeşitleri bulunmaktaydı. Hitit metinlerinde demirden, gümüşten, bronz ve bakırdan balta çeşitleri zikredilmiştir.<sup>5</sup> Hititlerden kalanlar ise daha çok askeri amaçlı ana maddesi bronzdan yapılmış çift taraflı baltalar idi.<sup>6</sup> Hem savaş için hem de gündelik hayat için kullanılmıştır. Ancak Ön Asya'da savaş için yüksek kalitede ve keskin tarzda yapılmıştır. Bu devir baltaları savaş için olanı arka tarafı çekiç şeklinde iken önü sivri kazmaya benzemektedir. Gündelik hayatta kullanılanın arkası yine çekiç şeklinde ancak önü ağaçları kesecek şekilde oval keskin bıçak tarzdaydı. Bu metal aletlere ahşap bir sap takılmaktaydı. İlkel taştan yapılmış baltalara ahşap saplar bağlanırken daha sonra metal baltanın içine açılan yuvalara takılmıştır. Bazen de baltaya monteli sivri demir uca (pırazvanaya) sap monte edilmiştir.<sup>7</sup> Anadolu'da bulunan en kıymetli balta örnekleri ise, Kültepe Kaniş'ten çıkarılmıştır ve görünüşe göre İskit balta tipleri ile çok benzerdir. Kültepe'de bulunan hilal şekilli baltalar yine burada bulunan gözlü baltaların atasıdır ve Eski Anadolu geleneğinde devam etmiştir. Hilal şekilli baltaların son örnekleri MÖ 3. binyılın ikinci yarısında Anadolu'ya Suriye Filistin üzerinden Mezopotamya'dan girmiştir ve Kaniş Karum Ib seviyesinde bulunmuştur. Bu tip baltalar Koloni çağından sonra Anadolu'da ortadan kalkmıştır. Anadolu'ya Kaniş baltaları yabancı tüccarların yaptığı ticaret vasıtasıyla gelmiştir. Anadolu dışında hilal şekilli balta örneği sadece MÖ 2. binin ilk çeyreğinde Babil'de bilinmektedir. Pencereci baltalar MÖ 2. binde Suriye Filistin'den Mısır'a popüler silah tipleri olarak girmiş ve onların ilk örnekleri Koloni çağında Kültepe ve Acem höyükte ortaya çıkarılmıştır. Kültepe mezar sunularından metal örnekleri çoğunlukla ikiye ayrılır. Kaniş'te yerel atölye üretimi pencereci baltalar taş kalıplara dökülerek imal edilirdi. Sap deliği olan çift ağızlı baltalar gerçek savaş silahları idi, her ikisinin metal örneği ve taş kalıbı Kültepe'de bulunmuştur. Bu baltaların ilk örnekleri erken bronz çağında görülmesine rağmen nadiren Koloni Çağı'nda görülmüştür. Bu gelenek Hitit dönemi boyunca devam etmiştir. Hem sap deliği olan baltalar hem de taş kalıp örnekleri Kültepe'de bulunmuştur. Bunlar Kuzey Suriye ve Mezopotamya baltalarından MÖ 2. binyılın yarsından esinlenilmiştir, fakat yerel farklı ayırt edici özelliklere de sahiptir. Kaniş Karum Ib tabakasındaki bir mezardan çıkarılan balta, çıkıntılı shaft deliğinin arkasındaki kulp düğmesi ile benzersizdir.<sup>8</sup> Büyük ihtimalle Mezopotamya'da geliştirilen bu balta tipleri, uluslararası ticaret ile Anadolu'ya gelmiştir ve binlerce yıl boyunca gelişimini devam ettirmiştir. Baltanın gelişmesinde hem savaşta hem günlük yaşamda kullanımının olması onu yaygın bir alet haline getirmiştir. Anadolu'nun Demir Çağı'na geçmesi ve bu coğrafyada demir cevherinin bol bulunması balta üretimini ve kullanımını artırmıştır. MÖ I. bin yıllarda ise Anadolu tipi baltalar Anadolu'nun kuzeyine ve Kafkasya bölgesinde yayılmış olmalıdır. Baltaların evrensel aletler olması, İskitlerin bu aracı tam olarak nerden aldığı bilgisine ulaşmamızı zorlaştırmaktadır. Ancak İskitlerin, Orta Asya'nın doğusundan

<sup>5</sup> Tuncer, 2020: 43, 312, 365, 395.

<sup>6</sup> Gökçek –Abacı, 2019: 128.

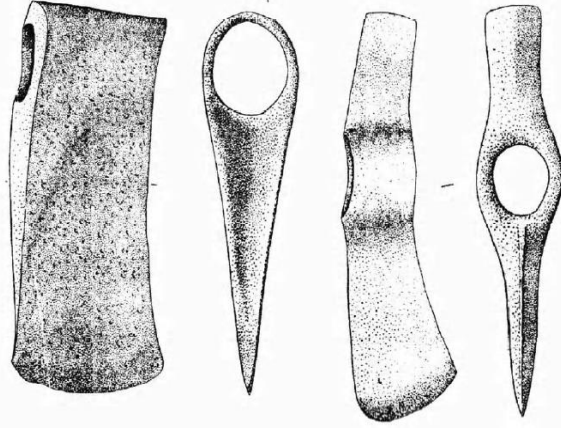
<sup>7</sup> Horunlu, 2022: 70.

<sup>8</sup> Yıldırım, 2010: 118.

gelen balta tiplerini Anadolu baltaları ile bütünleştirerek kullanmış olma ihtimalleri yüksektir.

### İskit Devri Baltaları

Baltalar daha ziyade Afenasyevo kültür devrine ait kazılarda ele geçmiştir. Bu baltalar taştan, bakırdan ve bronzdan imal edilmişlerdir. Devrin taş baltaları deliksiz ve delikli olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu tip baltalar Bozkır kültürünün ilk prototipleri sayılabilir. Afenasyevo kültürüne ait Altay coğrafyasında bulunan delikli taş baltaların sayısı 20 civarındadır. Bu delikli taş baltalar dikdörtgen şeklindedir ve üst tarafında yuvarlak delik mevcuttur. Kısa ve uzun olmak üzere iki tiptir. Delikli olanlar günümüzdeki kısmen anımsamaktadır.



Toraman, 2018: 136. Altay'da Afenasyevo kültürüne ait bakırdan yapılmış baltalar.

Altay bölgesinde Klepeçiha köyü civarında Afenasyova kültürüne ait üç ta üç tane bakır balta bulunmuştur.<sup>9</sup> MÖ 2000 yılları civarında Ural Altay, Sayan dağlarında Sintaşti kültüründe özellikle bakır-arsenik-bronz ve hafif demirli arsenik bakırdan yüksek kalite dövme silahlar üretilmiştir. Bu devirde kalay içeren bronzdan sıra dışı silahlar da vardır. Özellikle bronzdan döküm mızraklar, hançerler, ok uçları ve baltalar bunlar arasındadır.<sup>10</sup> Doğu Kazakistan'da Sagir de bulunan kaya resimlerindeki bir savaş sahnesinde tasvir edilen baltalar ilginç örneklerden biridir.<sup>11</sup> Bu kaya resimleri baltanın çok eski devirlerden itibaren Orta Asya'da kullanıldığını gösteren önemli delillerdir.

<sup>9</sup> Toraman, 2018: 134, 135, 136. "Afenasyova kültürü Klepeçiha köyünde bulunan baltalar deliklidir, baltanın deliğinin çapı 3-3.5 cm civarındadır. Baltaların uzunlukları 12- 15 cm arasında, ağızları uzunlukları ise 3-8 cm arasındadır. Bu baltaların ikisi dikdörtgen şeklindedir ve sap takılan delikleri üst kısımdadır. Birisi ince yapılıdır ve her iki ucu da içe doğru hafif eğiktir. Bunun sonuncusunun sap takılan deliği orta kısımda yer alır." Toraman, 2018: 136.

<sup>10</sup> Baumer, 2012: 148.

<sup>11</sup> Yablonsky, 1995: 213.





Yablonsky, 1995: 214.

Kazakistan'ın güneyinde Tagisken'deki bir kurganda İskit devrine ait MÖ 5. yüzyıla tarihlenen bronz ve demir balta başı ele geçirilmiştir.<sup>12</sup> Ayrıca bu çağlarda Hun döneminden kalma baltalar da arkeolojik araştırmalar neticesinde bulunmuştur. Dolayısıyla bu buluntular baltaların, Orta Asya'da yaygın bir şekilde kullanımını göstermektedir. 1973 yılında İç Moğolistan'daki T'ao-hun-pa-la'daki Hun kurgan buluntuları arasında ortasında delik bulunan, bir ucu sivri, diğer ucu da kuş ağzı şeklinde yapılan bronz balta ele geçmiştir. 1976 yılında ise Yü-lung-t'ai'deki Hun kurganlarından çıkarılan demir baltaların ucu kuş biçiminde imal edilmiştir. Yine 1988 yılında İç Moğolistan'ın Yi-chin huo-luo-ch'i de yapılan kazıda bronzdan yapılmış bir adet balta bulunmuştur. Bunun haricinde aynı bölgedeki Hu-lu-ssu-t'ai'de bir Hun kurganında da bir adet bronzdan imal edilmiş, uzunluğu 18.5 cm, ağız kısmının kalınlığı 1.6 cm olan keskin bir balta bulunmuştur.<sup>13</sup> Pazırık kurganlarında bulunan savaş baltaları da silah olarak kullanılmıştır. Pazırık II numaralı kurganda öldürülen savaşçının kafatasındaki ve tüm kurganlardaki atların kafataslarındaki aynı türden izlere bakılırsa, bu savaş baltalarının çapı, 16-18 mm. civarında idi. Savaş baltasının bir kesiti yuvarlak değil ovaldi (11 mm'ye 16 mm.), sivri ucu ise yuvarlak veya daha sık olarak eşkenar dörtgen kesitliydi.<sup>14</sup>Bu kazı sonuçlarından anlaşılmaktadır ki, Bozkır kültüründe balta kullanımı gündelik hayatta kullanıma daha yatkındır. Yani baltaların Orta Asya'da kullanımının bir hayli yaygın olduğunu söylemek yanlış olmaz. İskitler muhtemelen bu baltaları alıp kullanmışlardır. İskitlerin kullanmış oldukları baltalar geniş sahalardaki kurganlara yayılmışlardır.

<sup>12</sup> Yablonsky, 1995: 218.

<sup>13</sup> Sarıtaş, 2010: 64.

<sup>14</sup> Rudenko, 1970: 219.

İskitler bu savaş araç ve gereçlerinin bir müstemilatı olarak eye ve bileği taşıma da kullanmışlardır.<sup>15</sup>

İskitlerde baltanın kullanımı ile ilgili olarak ilk defa Herodot tarafından nakledilen efsaneden bilgi sahibi olmaktadır:

“İskitya’da gökyüzünden altından yapılmış zanaat eserleri düşüyor: bir saban, bir boyunduruk, bir balta ve bir kupa. Gökten düşen altın nesnelere sıcak kor halinde son derecede sıcaktılar. Büyük kardeşler bu ateşten kor halindeki nesnelere dokunamazken, küçük kardeşe sıra gelince bu nesnelere soğuyor ve en küçük kardeş bunları eline alıyor.”<sup>16</sup>

Daha sonra bu küçük çocuk İskit hükümdarı oluyor. Görüldüğü üzere gökten düşen altın nesnelere arasında balta da vardır. Daha sonraki dönemlerde günlük hayatta ve savaşta balta sık sık kullanılmıştır. Özellikle kurganlarda balta örnekleri sıkça karşımıza çıkmaktadır. Altay’da İskit devrine ait savaş baltalarının özgün bir tipi vardır. Bu baltalar, uçları sivri küçük kazma biçiminde olan savaşçı baltalarıdır. İskit kurgan yapılarında defnedilen savaşçıların malzemeleri içinde bu tür savaşçı baltalara rast gelinmiştir. Pazırık kurgan serisinde de bu tip baltalara ait izler mevcuttur. İskit devrinde Altay’da kullanılan baltaların iki tipi mevcuttu ve bunlar bronz ve demir olarak ikiye ayrılmaktaydı. Her iki tipin de kendi aralarında küçük farklardan kaynaklanan türleri mevcuttu. Bu baltalar iki tip sivri uçlu savaş baltaları idi.<sup>17</sup> Bunlar ayakta ve at üstünde kullanılmaktaydı. Bunlardan biri geniş doğrama bıçağı, diğeri yuvarlak ve sivri ön tarafı ile ayrılmaktadır. Her ikisinin de sapa tutturmak için bir deliği ve çıkıntılı bir sırtı vardı. Sosyal statünün ve geleneksel gücün sembolü olarak görülen kuşgözü baltalar, genellikle merasimlerde aksesuar silah olarak kullanılırdı. Bu yüzden çok fazla bulunmazlardı. Küçük merasim baltaları, dört yüzlü sırtıyla kama şeklinde veya uzun ve biraz kavisli olup, balta sapının deliğine doğru genişleyen bir görünüme sahipti. Bazen bu baltaların küplerinde, Hun baltalarına benzer imgesel olarak kuş veya hayvan başının tasvirleri kullanılırdı. Aynı zamanda namluda da yani ucunda kuş gagası veya hayvan başının tasvir edildiği heykel görümlü motiflerin kullanıldığı görülmektedir.<sup>18</sup> Görüldüğü üzere İskitlere ait üç tip balta vardır. Birincisi gündelik yaşam için kullanılan geniş ağızlı baltalar, ikincisi savaşta kullanılan zırh delici özelliği olan sivri uçlu baltalar, üçüncüsü ise sivri uçlu savaş baltalarına hayvan tasviri veya motifleri ekleyerek yapılan tören baltalarıdır. Tören baltaları sivri uçlu olup ön kısmı bazen yırtıcı kuş şeklinde de dökülmekteydi.

B. N. Grakov, Karadenizin Kuzeyinde İskit kurganlarında yapmış olduğu kazılarda çıkan baltalar hakkında detaylı bilgi vermiştir. O’na göre İskit mitolojisinde altın balta olmasına rağmen kurganlardan bulunan baltalar demirdir. Çeşitli tipleri olan baltaların çoğu, dar, keskin ağızlı ve dikdörtgen şekillidir. Çok azının kazma olarak kullanılan kısmın üst tarafında yuvarlak bir çekiç vardır. Baltaların delikleri yuvarlaktır. İskit savaşçılarına ait kurganlarda otuz civarında balta ele geçirilmiştir. Kırım’da yapılan

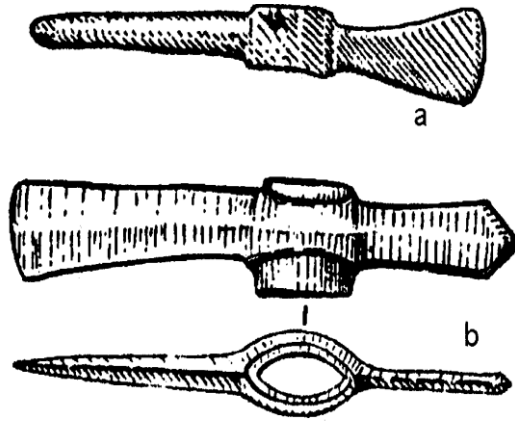
<sup>15</sup> Durmuş, 2012: 161.

<sup>16</sup> Herodotos, 2006: 295.

<sup>17</sup> Toraman, 2018: 158.

<sup>18</sup> Artamonov, 2020: 52.

araştırmalarda ise sadece 2-3 örnek bulunmuştur. Bozkırda biri Khersones, diğeri Janov'dan bulunan savaşçı heykellerinin kemerlerinin sağ tarafında teberler bulunan iki savaşçı heykeli ele geçirilmiştir. Varonej kapları ve Taman Yarımadası'nda Bolşaya Blinitsa kurganında bulunan rahibe Demeter'in kafasının yer aldığı kalathos, biri yaşlı, diğeri genç iki savaşçının resimlerinde savaş baltaları da yer almaktaydı. Solocha kurganındaki yay sadağı ve Certomlyck kurganındaki kılıflar üzerinde ellerinde savaş baltaları olan genç savaşçıların tasvirleri yer almaktadır. Büyük ihtimalle Kırım'da İskit ustaları bunları yerlilerin ellerinde görmüşler.<sup>19</sup> Bokovenko'ya göre Tuva İskitlerinde, Uyük kültürünün son aşamasında Badanka IV kurganında bulunmuş önemli materyaller ele geçmiştir. Bunlar arasında dikkate değer savaş baltaları mevcuttur. Bu devir baltaları Arzhan kurgan devri geleneğinin devamıdır. Tüm savaş baltalarının arka çekiç kısmı yuvarlaktır ve bazı durumlarda burası keçi figürü ile süslenmiştir. Büyük ihtimalle bunlar ritüellerde kullanılmış olmalıdır. Burada ele geçmiş tüm savaş baltalarının gözleri delikli dir. Baltaların sırt kısmı yuvarlak, altı kenarlı veya oval olmak üzere şekil bakımından farklılık gösterirler. Bu sivri uçlu baltaların yerini bazen de bilinen keskin ağızlı baltalar almıştır. Savaş baltalarının tamamı ahşap saplı ve bu sapların ortalama uzunluğu 80 cm kadardır. Saplar ahşap veya metal bir kama ile yerine sabitlenmiştir. Sapın takıldığı yerler genellikle bronz kaplama ile güçlendirilmiştir. Ayrıca balta kayışlarla veya deri çantalarla kemere asılırdı.<sup>20</sup>



Bokovenko, 1995a: 227. Bronz savaş baltaları.

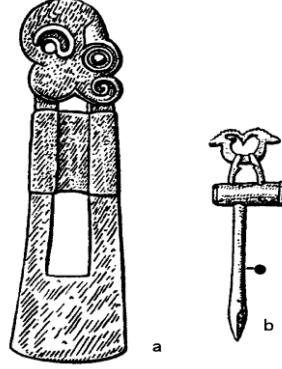
Güney Sibirya'nın İskit kültürleri arasında bulunan Tagar kültürüne ait Minusinsk havzasının coğrafi konumu nedeniyle özel bir yeri vardır. Güney Sibirya Minusinsk havzası Krasnoyarsk bölgesinde yer almaktadır.<sup>21</sup> Tagar kültüründe mevcut farklı türdeki savaş baltaları oldukça tipiktir. Bunların en eskisi bir balta kafasıdır, kesiti yuvarlaktır ve uzun bir kol üzerinde çokgen yüzlü veya mantar şeklinde bir arka çekice sahiptir. Belirli zaman sonra baltaların sap kısmı kısalmış ve bununla birlikte çekiç kısmı genellikle keçi veya geyik gibi hayvan heykelcikleri şeklinde yapılmaya başlanmıştır. Ancak bu

<sup>19</sup> Grakov, 2006: 184, 185.

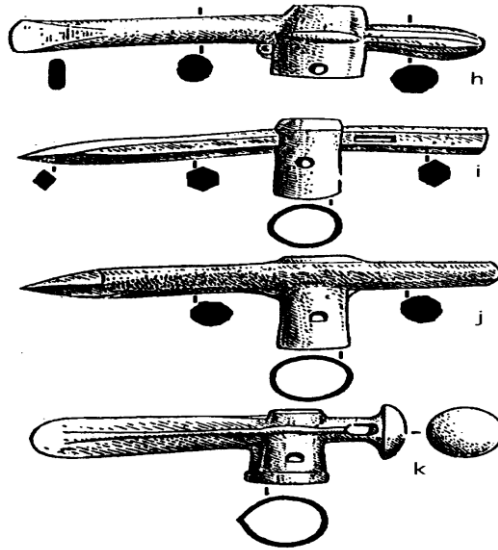
<sup>20</sup> Bokovenko, 1995a: 275, 277.

<sup>21</sup> Bokovenko, 1995b: 299.

baltalar genellikle ritüel amaçlı olmalıdır. Yaygın olarak kullanılan savaş baltasının ya yırtıcı kuş kafası veya mantar şeklinde bir çekici, ya da bir yaban domuzu şekli vardı. Bazen baltanın kolları oldukça güzel bir hayvan tasviriyle süsleniyordu. Balta sapını güçlendirmek için kullanılan yüksük genellikle basit bir formdaydı ve bazıları zoomorfik tasvirlerle süslenmekteydi.<sup>22</sup>



Bokovenko, 1995b: 304. Tagar devri savaş baltaları.



Bokovenko, 1995b: 304. Tagar savaş baltaları.

Karadeniz'in kuzeyindeki İskit kurganlarından çıkan baltalar çoğunlukla savaş baltalarıdır. İçlerinde günlük kullanıma uygun baltalar da mevcuttur. Bu kurganlardan çıkan baltalar sivri uçlu olup savaş baltalarıdır. Kurganlarda ise savaşçıların silahları da gömüldüğü için savaş baltaları da gömülmüştür. Bu baltalar ağırlıklı olarak bronz ve demirden yapılmıştır.

<sup>22</sup> Bokovenko, 1995b: 302.

## Sonuç

İnsanların mezolitik çağlarda ilkel olarak taştan yapmış oldukları baltalar, zaman içerisinde metalden yapılmış ve yeni tekniklerle daha kullanışlı hale getirilmiştir. İskitler doğudan geldikleri için Altay, Tagar ve Hun baltalarını daha çok kullanmış olmalıdırlar. İskitler bu baltaların başlarını bronz ve demirden yapmışlar ve onları sap takarak kullanmışlardır. Savaş baltalarının bazı tipleri Mezopotamya'da ortaya çıkmış ve kuvvetle muhtemel buradan Anadolu'ya gelmiştir. Bu baltalar Anadolu üzerinden Kafkasya yerli halklarına geçmiş olmalıdırlar. İskitlerin yerli baltalarla kendi baltalarını kaynaştırıp kullanmış olma ihtimali yüksektir. Özellikle metallerinin kalitesini artırmışlardır. Ayrıca Ön Asya'da savaş baltalarının sivri uçlu tipleri zırhları delmek için kullanılırdı. İskitler de bu tip savaş baltalarını kullanılmıştır. Yine kurganlardan bıçak ağızlı ve arkasında figürler olan diğer iki tip baltalar ele geçmiştir. Buluntulardan anlaşılmaktadır ki, İskitler üç tip balta kullanmışlardır; bunlar savaş baltaları, günlük kullanım baltaları ve ritüel baltalarıdır. İskitlerin demir işçiliğinde de gelişmiş olması, baltaları bol miktarda yapmalarını ve kullanmalarını sağlamıştır.

## Kaynakça

- ARTAMONOV, M., 2020. *Kimmerler ve İskitler (Başlangıcından MÖ. IV. Yüzyıla Kadar)*, Çev.: Muhammed ŞEN, Selenge Yayınları, İstanbul.
- BAUMER, C., 2012. *The History of Central Asia (The Age of the Steppe Warriors)*, I. B. Tauris, Newyork .
- BOKOVENKO, N. A., 1995a. "Tuva During The Scythian Period", *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Ed.: Jeannine Davis Kimball – Vladimir A. Bashilov – Leonid T. Yablonsky, Zinat Press, Berkeley, ss. 265-285.
- BOKOVENKO, N. A., 1995b. "The Tagar Culture In The Minusinsk Basin", *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Ed: Jeannine Davis Kimball – Vladimir A. Bashilov – Leonid T. Yablonsky, Zinat Press, Berkeley, ss. 299-315.
- DURMUŞ, İ., 2012. *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÖKÇEK, L. G. – ABACI, O., 2019. *Anadolu'nun Eski Çağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul.
- GRAKOV, B. N., 2006. *İskitler*, Çev.: D. Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul.
- HERODOTOS, 2006. *Tarih*, Çev.: Mümtekin ÖKMEN, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- HORUNLU, T., 2022. *Mezopotamya'da Savunma Sistemleri, Savaş Araç ve Gereçleri (MÖ I. Bin'in İlk Yarısı)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

- OKLADNIKOV, A.P., 2000. "Tarihin Şafağında İç Asya", *Erken İç Asya Tarihi*, Ed.: Denis SİNOR, Çev. Alaeddin ŞENEL, İletişim Yayıncılık, İstanbul, ss. 61-140.
- RUDENKO, I. S., 1970. *Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burial of Iron Age Horsemen*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- SARITAŞ, E., 2010. *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma Ve Kazılara Göre İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat (En Eski Çağlardan IX. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*, Scala Yayıncılık, İstanbul.
- TAŞAĞIL, A., 2022. *İlk Türkler (Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar)*, Kronik Yayınları, İstanbul.
- TORAMAN, A., 2018. *Arkeolojik Veriler Işığında Altaylarda At Koşumları ve Savaş Aletleri, (İlk Zamanlardan IX. Yüzyıla Kadar)*, Erciyes Üniversitesi SBE Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- TUNCER, H., 2020. *Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dokuma: Siyasi, Ekonomik ve Dini Yönleriyle*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- YABLONSKY, L. T., 1995. "The Material Culture Of The Saka And Historical Reconstruction", *Nomads Of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*, Ed.: Jeannine Davis Kimball – Vladimir A. Bashilov – Leonid T. Yablonsky, Zinat Press, Berkeley, ss. 201-235.
- YILDIRIM, T., 2010. "Weapons of Kültepe", *Anatolia's Proluge Kultepe Kanesh Karum*; Ed.: Fikri KULAKOĞLU – Selmin KANGAL, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, ss. 116-123.

**İnternet Kaynakları**

www.tdk.gov.tr



KONYA ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDEN BİR GRUP METAL ESER  
A GROUP OF METAL ARTIFACTS FROM KONYA ARCHAEOLOGY  
MUSEUM

Ali ÖZCAN

Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye  
Assoc. Prof. Dr., Yalova University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History  
/ Türkiye

alioz.can@hotmail.com


ORCID ID: 0000-0003-3531-7035

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **03.12.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **105 – 135**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1399701>

This article was checked by 

**Atıf – Cite as:** ÖZCAN, A., “Konya Arkeoloji Müzesi’nden Bir Grup Metal Eser”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 105 - 135.





OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

6/1, Mart – March 2024

105 – 135

Araştırma Makalesi / Research Article

## KONYA ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDEN BİR GRUP METAL ESER\* A GROUP OF METAL ARTIFACTS FROM KONYA ARCHAEOLOGY MUSEUM

Ali ÖZCAN

### Öz

Bu makale ile Konya Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda bulunan 3 kolcuklu balta, 9 yassı balta/keski ve 2 keskidenden oluşan toplam 15 adet maden eser yayınlanmaktadır. Eserler üç farklı gruptan oluşmaktadır. Kolcuklu baltalar, gövdelerinin her iki kısmında kolcuk adlı çıkıntıları olan balta biçimidir. Yassı gövdeli, dar ense kısmından teber kısmına doğru genişleyen eserler yassı balta/keski olarak adlandırılmaktadır. Uzun/kısa boyutlu, dörtgen/kare kesitli gövdeli, ağızları dövülerek düzleştirilmiş eserler keski grubunu oluşturmaktadır. Eserler, 2010 ve 2015 yıllarında İbrahim Bağcı tarafından müzeye getirilmiştir. Envanter kayıtlarında eserlerin buluntu yerleri hakkında belirgin bir bilgi mevcut değildir. Kazı buluntusu olarak ele geçmiş ve yayını yapılmış benzer balta tipleri dikkate alınarak analogi yöntemi

### Abstract

This article presents a total of 15 metal artifacts from the collection of the Konya Archaeological Museum, consisting of 3 lugged axes, 9 flat axes/chisels, and 2 chisels. These artifacts are categorized into three different groups. Lugged axes are axes with protrusions called lugs on both sides of the bodies. The artifacts with flat bodies that widen from the narrow neck to the battle ax are referred to as flat axes/chisels. Artifacts with long/short dimensions, square-shaped bodies, and mouths flattened by forging constitute the chisel group. The artifacts were brought to the museum by İbrahim Bağcı in the years 2010 and 2015. However, there is no specific information about the find spots of the artifacts in the inventory records. Considering the similar types of axes that were recovered and published as excavation finds, the dating of the artifacts was carried out using the analogy

\* Bu makalenin konusunu oluşturan eserler, T.C. Konya Valiliği, İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Müze Müdürlüğü'nün 12.03.2021 tarihli E-34068228-155.01-1214135 sayılı bilimsel çalışma ve yayın izni ile yayınlanmaktadır. Yardımlarını gördüğüm Konya Müze Müdürü Ömer Faruk Türkan ve müze uzmanları arkeolog Nuriye Ülker, arkeolog Nedime Özçalık, arkeolog Mehmet Mertek'e içtenlikle teşekkür ederim.





ile eserlerin tarihlendirilmeleri yapılmıştır. Çalışmamızda eserlerin ait oldukları balta ve keski tipleri ile kullanım alanları hakkında bilgiler verilmiştir. Yayımladığımız eserlerin durumu ve benzerlerinin işlevlerini dikkate alarak özel amaçlar (ritüeller, törenler vs.), taş, maden ve ahşap işlerinde kullanılmış aletler oldukları söylenebilir. Yayını gerçekleştirilen maden eserler, Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir. Çalışma konusunu oluşturan kolcuklu, yassı balta/keski ve keskinin Orta ve Kuzey Anadolu'da ele geçen eserler ile benzer özelliklere sahip olduğu görülmüştür. 1, 5, 13 ve 14 katalog numaralı eserlerin tek parça kalıpta üretilmesi yerel işçilik özelliği olarak değerlendirilebilir. Bu çalışma ile 15 parça eseri inceleyip yayını gerçekleştirerek, maden eserler konusunda bilimsel literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

method. In our study, information is provided about the types of axes and chisels the works belong to and their areas of use. Considering the condition of the published artifacts and the functions of similar ones, it can be said that they were tools used for specific purposes (rituals, ceremonies, etc.) in stone, metal, and woodwork. The published metal artifacts are dated to the Middle Bronze Age and Late Bronze Age. It has been observed that the lugged axes, flat axes/chisels, and chisels that constitute the subject of the study have similar characteristics to artifacts found in Central and Northern Anatolia. The artifacts layer numbered 1, 5, 13, and 14, being produced in a single-piece mold, can be regarded as a characteristic of local craftsmanship. The aim of this research is to review and publish fifteen artifacts in order to add to the body of knowledge on metal artifacts in science.

**Anahtar Kelimeler:** Kolcuklu Balta, Yassı Balta, Keski, Bronz Çağı, Konya Arkeoloji Müzesi.

**Keywords:** Lugged Axe, Flat Axe, Chisel, Bronze Age, Konya Archaeology Museum.

### Extended Abstract

This article presents 3 lugged axes, 9 flat axes/chisels, and 3 chisels recorded in the inventory of the Konya Archaeology Museum. The artifacts were brought to the museum in two groups, in 2010 and 2015. However, there is no information available about the discovery locations of the artifacts acquired by the museum. Lugged axes are called lugged axes due to the protrusions on both sides of a flat axe surface. Flat axes/chisels represent axe types that were widely used in the Bronze Age. Specifically, the flat axe type described here widens from narrow neck parts towards the mouth. Artifacts with square-shaped, long/short bodies and mouths flattened by forging are classified as chisels. Primarily, artifacts found in situ locations were published before being examined in the excavation work. The dating has been done through the metal artifacts analogy method of the Konya Archaeology Museum, taking into account similar axes and chisels.

The artifacts with catalog numbers 1, 2, and 4, and drawings 1, 2, and 4 are classified as lugged axes. The lugged axe with catalog number 1 and drawing 1 is known to be a popular type of axe produced during the Hittite Period. Lugged axe types similar to those produced in the Konya Archaeology Museum, which have been produced in Anatolia, were manufactured

throughout the Middle and Late Bronze Ages in Anatolia. The body of the lugged axe with catalog number 1 and drawing 1 is adorned with a rectangular strip measuring 1.4 x 5 cm, extending between the grooves of the handle. On top of the rectangular strip, it is decorated with eight zigzag motifs consisting of horizontal grooves with a length of 0.6 cm. The possibility exists that the artifact was produced in line with the needs of a temple or an official structure rather than for everyday use. When examining the cross-section of the artifact with catalog number 1 and drawing 1, it is notable that one side is curved while the other side is flat. The physical condition of the axe suggests that it was produced in a single-piece mold.

The artifacts with catalog numbers 5-13 and drawing numbers 5-13 are classified as flat axe/chisel types. The flat axe/chisels are frequently used in daily routines and are a common axe type. There are also flat axe/chisels which were left in graves as memorial gifts. The artifacts with catalog numbers 5-7 and drawing numbers 5-7 are the type of narrow neck and wide-mouthed axes/chisel. Similar published flat axe/chisel types dated II and III stages of the Early Bronze Age. Three flat axes/chisels which are situated in the Konya Archaeology Museum can be dated to the same age. The cutting edges of the flat axes numbered 6, 7, and drawing 6, 7 are bent from the middle of their bodies. When examining the sharp edges of the axes, it is observed that they have been flattened by forging. The appearance of the axes indicates that this process has been repeated several times. The bottom part of the axe has also been deformed as a result of a hard object hitting it. Based on the condition of the artifact, it can be speculated that it was used in stone or metal craftsmanship.

The flat axes/chisels with catalog numbers 8-13 and drawing numbers 8-13 are of a similar form. The narrow neck of these artifacts slightly widens towards the mouth. The flat body expands at the mouth. The shape of these axes is achieved through the forging of the mouth. Similar flat axes/chisels with scientific publications dated to the II and III stages of the Early Bronze Age. These artifacts can be dated to the same period. The artifacts with catalog numbers 3, 14, 15, and drawing numbers 3, 14, 15 are classified as chisels. The similar ones of the artifact numbered 3 and drawing 3 dated to the Hittite Period. The artifact numbered 3 and drawing 3 can be dated to the same age. The similar ones of the artifact numbered 14, 15, and drawing 14, 15 dated to the Late Bronze Age. Both artifacts can be dated to the Late Bronze Age similarly. The chisel numbered 3 and drawing 3 attracts attention as flattened from the narrow neck by hitting with a hard object and deformed. It is possible that this artifact was used in stone or metal works. On the other hand, the narrow neck of the artifact numbered 14, 15, and drawing 14, 15 has not been deformed. The cutting edge of chisels has been sharpened. We estimate that both artifacts were used in carpentry with a wooden hammer. When examining the sections of artifacts 14, 15, and drawing 14, 15, it can be observed that one side is flat while the other side is curved. This detail indicates that the artifacts were produced in a single-piece mold. The axe and chisel types discussed in the study were produced by pouring liquid metal into pre-prepared stone molds. Following the casting process, the mouths of the axes and chisels were sharpened through forging. The lugged axes examined

in the study exhibit similarities with artifacts previously found in North and Central Anatolia. The flat axes/chisels that we evaluated resemble both wide-bodied and short-bodied axes found in Central and Northern Anatolia. The bodies of these types of chisels expand from the short neck towards the mouth. Similar examples of square-sectioned short chisels have been found in studies conducted in Central Anatolia.

### Giriş

Bu makalede Konya Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda bulunan 3 kolcuklu balta, farklı ölçülerde 9 yassı balta/keski ve 3 keski olmak üzere üç farklı türden madeni eser yayınlanmaktadır. 15 maden eser, Konya Arkeoloji Müzesi'ne İbrahim Bağcı tarafından iki farklı zaman diliminde, 2010 ve 2015 yıllarında getirilmiştir. Eserler müze tarafından satın alınarak envantere kaydedilmiştir. İbrahim Bağcı'dan herhangi bir bilgi alınamaması nedeniyle eserlerin buluntu yerleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Çalışmamızda ele alınan eser çeşitleri olan kolcuklu balta, yassı balta/keski ve keski hakkında bilgiler verilmiştir. Katalog kısmında maden eserlerin özellikleri ile güncel durumlarına yer verilmiştir. Analoji yöntemi ile eserlerin tarihlendirilmeleri yapılarak işlevleri konusunda bilgiler verilmiştir. Maden eserleri yayınlamak bilimsel literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

### Kolcuklu Baltalar

Kolcuklu baltalar, yassı balta gövdesinin her iki ucuna birbirinin simetrisi şeklinde yerleştirilmiş kolcuk biçimli çıkıntılara atfen bilimsel literatürde aynı özellikteki balta türüne verilen isimdir. Bu tip baltalar ense, kolcuk ve namlu kısımlarından oluşmaktadır. Kolcuklu baltaların üretimi, kazı çalışmalarında ele geçen kalıplardan<sup>1</sup> anlaşıldığı kadarıyla önceden hazırlanmış kalıba eritilmiş madenin dökülmesi suretiyle gerçekleştirilmektedir. Kalıba dökülen madenin soğuma sürecinin sonunda balta kalıptan çıkarılmaktadır. Bu işlemden sonra baltanın ağız kısmının dövülmesi aşamasına geçilmektedir. Ağız kısmı dövülen balta, keskinleştirilerek kullanıma hazır hale getirilmektedir.<sup>2</sup> Orta ve Geç Tunç Çağı'nda Anadolu'da ele geçmiş kolcuklu baltaların üretiminde bronz tercih edilmiştir. Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda başlayan kolcuklu balta üretimi Geç Tunç Çağı sonuna kadar devam etmiştir.<sup>3</sup> Avrupa'da Demir Çağı'nda, 7-5. yüzyıllar arasında kolcuklu baltalar üretilmiştir. Kolcuklu balta üretiminde demirin de kullanıldığı bilinmektedir.<sup>4</sup> Kolcuklu baltalar, Orta ve Geç Tunç Çağı boyunca Yakın Doğu'da kullanılmış popüler balta tipleridir. Söz konusu

<sup>1</sup> Taş kolcuklu balta kalıpları için bkz. von der Osten, 1933: 89, Fig. 88; Özgüç, 1955: Res.-Fig. 5c; Özgüç, 1986: Lev-Pl. A, 2; Lev-Pl. 79, 3, 8,9, 10a; Bilgen A.N.-Z. Bilgen, 2015: 102, Fig. 114; Müller-Karpe, 1994: Taf. 19, 1, 2, 3, 4; Taf. 31, 1B, 2C, Taf. 32, 2B, 3A; Taf. 33, 3A, 3B; Taf. 34, 4A, 4B, 4C, 4D, 4F; Yağcı-Kaya, 2012: 177, Resim 7; Süel, M., 2015: 182, Resim 16, 17. Balta üretiminde kil kalıpların da kullanıldığı belirtilmektedir. Tekin, 2015, 81 vd.

<sup>2</sup> Umurtak, 1996: 57.

<sup>3</sup> Muscarella, 1988: 412; Bilgi, 1994: 255.

<sup>4</sup> Birlad (Bârlad/Romanya)'da ele geçmiş demir kolcuklu baltalar için bkz. Gimbutas, 1965: 231, Fig. 159, 4, 5, 232. Alishar Höyük'te ele geçmiş demir kolcuklu balta için bkz. Oğuz, 1933: 54, 59, Şekil 53, e - 1242a.

çağda kolcuklu balta üretimi geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Anadolu, Balkanlar, Kafkaslar, Suriye, İran, Mısır ve Kıbrıs'da kolcuklu balta üretimi gerçekleştirilmiştir.<sup>5</sup>

Kolcuklu baltalar, günlük işlerde kullanılmıştır.<sup>6</sup> Mezarlarda ölü hediyesi olarak bırakılma<sup>7</sup> ve savaş aleti olarak kullanım<sup>8</sup> baltanın işlevleri arasındadır. Yan yüzeyleri bezeme ile süslü ve yazılı balta örnekleri de mevcuttur. Karahöyük (Konya)'te ele geçen kolcuklu baltanın yan yüzeyinde *signe royal* motifi ile süslenmiştir.<sup>9</sup> Kayseri Arkeoloji Müzesi envanterine 2355 numarası ile kayıtlı balta üzerinde zikzaklar ile süslenmiş daire ile içinde yoncayı andıran 4 motif işlenmiştir.<sup>10</sup> Hitit kenti Şapinuwa (Ortaköy/Çorum)'da D binası adlı dini yapıda bulunmuş kolcuklu baltalar ritüellerle ilişkilendirilmiştir.<sup>11</sup> Şapinuwa D yapısı buluntusu kolcuklu baltanın üzerinde çivi yazısı ile "LUGAL.GAL" (büyük kral) yazılıdır.<sup>12</sup> Düz yüzeyleri motiflerle süslenmiş ve yazılı baltaların ritüel, törenlerde kullanılmış oldukları düşünülebilir. Süslenmiş baltalar mülkiyet açısından ele alındığında krala; yüksek dereceli görevlilere; herhangi bir tapınak, yapının envanterine ait de olabilirler. Ele geçmiş kolcuklu baltaların özelliklerine bakıldığında, kullanım alanının çeşitliliği dikkati çekmektedir. Çalışmamızda Konya Arkeoloji Müzesi envanterine kayıtlı 1, 2, 4 katalog numaralı (Çizim 1, 2, 4) 3 kolcuklu balta yayınlanmaktadır.

### Yassı Balta/Keskiler

Yassı balta/keskiler, balta tipleri içerisinde basit görünümlü bir türü oluşturmaktadır. Bu tip baltalar genel olarak köşeli ense kısmı, dörtgen kesitli ince/kalın gövde ve kavisli bir namludan oluşmaktadır. Yassı baltaların eski örneklerinin taştan üretildiği bilinmektedir. Başlangıçta taştan üretilmiş yassı balta/keskiler zamanla madenden üretilmeye başlanmıştır. Bu tip balta/keskiler Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren Tunç Çağı'nın sonlarına kadar üretilerek kullanılmıştır.<sup>13</sup> Yassı balta/keskiler, Anadolu'da yaygın olarak kullanılmış popüler balta çeşididir.<sup>14</sup> Benzer şekilde yassı balta/keski çeşitleri Hindistan, Mezopotamya, Suriye, Filistin, Kıbrıs ve Yunanistan'da M.Ö. 3. bin yılın son çeyreğinden Tunç Çağı'nın sonuna kadar üretilmiştir.<sup>15</sup> Anadolu'da üretilen yassı balta/keskilerin üretiminde maden

<sup>5</sup> Maxwell-Hyslop, 1953: 79 vd.; Özgüç, T.-N. Özgüç, 1953: 67, 68; Gimbutas, 1965: 93, 94. Ugarit (Ras Shamra)'te ele geçen kolcuklu baltalar için bkz. Schaffer, 1956: Fig. 234, 235, 236.

<sup>6</sup> EB/48 plan karesinde silo yakınında bulunan tunç kolcuklu balta için bkz. Öztan, 2010: 243, 250, Resim 11.

<sup>7</sup> Acemhöyük II. yapı katında küp mezar hediyesi olarak bulunan kolcuklu balta için bkz. Özgüç, 1966: 7, Lev. XXI, 2; Balbağı (Çorum) kolcuklu baltası mezar buluntusu olarak ele geçmiştir. Süel, 1989: 155, Çiz. 5, Bl.bg/9.

<sup>8</sup> Tekin, 2018: 83; Keskin-Yıldız, 2022: 130 vd.

<sup>9</sup> Alp, 1994: 104, Lev. 249/758.

<sup>10</sup> Erdoğan, 2022: 178.

<sup>11</sup> Süel, A., 2015: 102, 103, 108, Fig. 5.

<sup>12</sup> Süel, A.-M. Süel, 2004: 231, 234, Resim 8.

<sup>13</sup> Umurtak, 1996: 57.

<sup>14</sup> Muscarella, 1988: 410.

<sup>15</sup> Hood, 1982: 663; Ürdün'de Zarka'da bulunan Khirbet al-Batrawy sarayında Erken Tunç Çağı'nın III. evresine tarihlenen bakır yassı baltalar için bkz. Nigro, 2015, 77 vd., Fig. 5-8; Ras Shamra'da ele geçen yassı baltalar için bkz. Schaffer, 1956: 271; Fig. 234, 235, 236; Girit'te

olarak genellikle bakır ve bronz kullanılmıştır.<sup>16</sup> Yassı balta/keskileri işlevleri açısından ele aldığımızda Tunç Çağı'nda, günlük hayatta çok kullanılan iş aletleri arasındadır. Bunun yanı sıra baltalar ölü hediyesi olarak mezarlara<sup>17</sup> bırakılmıştır.<sup>18</sup> Kazı buluntusundan bu tip baltaların yapı temel ritüellerinde de kullanıldığı anlaşılmıştır.<sup>19</sup>

Yassı keski/baltalar diğer balta ve keski çeşitlerinde olduğu üzere ısıtılarak eritilmiş madenin önceden hazırlanmış kalıba dökülmesi ile üretilmektedir. Kazı çalışmalarında keskilere ait taş kalıplar da ele geçmiştir.<sup>20</sup> Balta ağzının her iki uç kısmında balta gövdesinin hizasından dışa doğru uzanması dövme işleminin bir sonucu olarak görülmektedir.<sup>21</sup> Genel olarak yassı balta/keskilerin taş, maden yahut ahşap işçiliğinde kullanılmış olabileceklerini söyleyebiliriz. Ele aldığımız 5-13 katalog numaralı (Çizim 5-13) metal eserler, çalışmamızda yassı balta/keski olarak sınıflandırılmıştır.

### Keskiler

Keskiler, uzun/kısa gövdeli, dörtgen/kare kesitli, yassı yüzeyleri dar/geniş ağız dövülerek şekillendirilmiş metal aletlerdir. Bu tip eserler, ense kısmına vurulması suretiyle oymaya ve kesmeye yarayan alet tipleridir. Bu keski tipleri önceden şekillendirilmiş taş kalıba sıvı madenin dökülmesi suretiyle üretilmektedir.<sup>22</sup> Çalışmamızda ince formlu, kare kesitli ağız dövülerek şekillendirilmiş 2, 14, 15 katalog numaralı (Çizim 2, 14, 15) 3 adet eser, dar enli keski olarak sınıflandırılmıştır.

### Katalog

#### **Kat. No: 1, 2010.6.1 Envanter Numaralı Eser (Çizim 1)**

Ölçüler: Boyu 17,5 cm, genişliği ense kısmında 3 cm, ortada 5 cm, ağızda 4,8 cm'dir. Orta kısımda 1 cm, ense kısmında 0,8 cm kalınlığındadır.

Quartier Mu, Malia'da ele geçmiş taş yassı balta/keski kalıbı Protopalatial Döneme (M.Ö. 1900-1750, tarihlendirme için bkz. McEnroe, 2010: 7, Table 1.1) tarihlendirilmiştir. Poursat-Oberweiler, 2011: 129, Figure 13.5, 13.6; 130; Selanik Arkeoloji Müzesi (Yunanistan) yassı balta/keskileri için bkz. Tzachili, 2008: 16, Fig. 1, 2; Martkopi, Sachkhere (Gürcistan) yassı balta/keskileri (Bronz Çağı) için bkz. Sagona, 2018: 306, 307, 308, Figure 7.4.

<sup>16</sup> Umurtak, 1996: 57.

<sup>17</sup> Alaca Höyük H mezarı buluntuları arasında iki yassı balta bulunmaktadır. Koşay, 1951: 60-62, H 97, H 98, Lev. CXXXV-Pl. CXXXV, Res. I, Fig. I, 97, 98; Alaca Höyük E mezarı buluntuları arasında iki yassı balta bulunmaktadır. Koşay, 1951: 69, E 8, E9, Lev. CLXVII-Pl. CLXVII, Res. 2, Fig. 2, E.8, E.9; Alaca Höyük K mezarı buluntuları arasında iki yassı balta bulunmaktadır. Koşay, 1951: 72, K 30, K 31, Lev. CLXXXIII-Pl. CLXXXIII, Res. 3-Fig. 3, K 30, K 31; Alaca Höyük S mezarı buluntuları arasında bir yassı balta bulunmaktadır. Koşay, 1951: 74, S 4, 75, Lev. CCIII-Pl. CCIII, S.4; Devret Höyük, mezarlarında ele geçen yassı baltalar için bkz. Türker vd., 2018: 110-112, 124, 125.

<sup>18</sup> Yıldırım, 2011: 457.

<sup>19</sup> Oylum Höyük'te ÖBY 86 numaralı odanın temelinin altında ele geçen yassı balta/keskinin, yapı temel adağı olarak bulunduğu yere bırakıldığı düşünülmüştür. Özgen-Engin, 2010: 9. Ayrıca bkz. Engin, 2011: 19, 20, Çizim 1, Resim 1.

<sup>20</sup> Yassı balta/keskilere ait taş kalıplar için bkz. Müller-Karpe, 1994: Taf. 15-37.

<sup>21</sup> Umurtak, 1996: 57.

<sup>22</sup> Arslantepe (Malatya) buluntusu, kireçtaşı döküm kalıbı için bkz. Müller-Karpe, 1994: 198, Taf. 17, 2.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş kolcuklu baltadır. Baltanın ense kısmı köşeli formludur. Kolcuk kısmından ağza doğru içbükey kenarlı, namlulu, dışbükey ağızlıdır. Baltanın her iki tarafında üçgen şekilli kolcuklar bulunmaktadır. Baltanın orta kesiminde, kolcuklar arasında 1,4 cm genişliğinde 5 cm eninde, yatay iki çizgi ile sınırlandırılmış dörtgen şerit oluşturulmuştur. Bu dörtgen şeridin içerisine dövme tekniği ile yapılmış 0,6 cm uzunluğunda yatay yivlerden oluşan motif bulunmaktadır. 4 adet zikzak motifin altına doğru 4 adet daha yapılarak toplam 8 adet zikzak motifi ile süslenmiştir. Orta kısmı kalındır. Kalınlığı ense ve ağza doğru azalmaktadır. Baltanın ağız keskinliğini muhafaza etmekle birlikte kullanımdan dolayı ağız kısmında ezilmeler mevcuttur. Yüzeyinde ise oksitlenmeler bulunmaktadır.

Tip: R. Maxwell-Hyslop, benzer baltaları tip II olarak sınıflandırmıştır.<sup>23</sup> H. Erkanal, Tip V olarak sınıflandırmıştır.<sup>24</sup>

### **Kat. No: 2, 2010.6.2 Envanter Numaralı Eser (Çizim 2)**

Ölçüler: Boyu 14 cm, genişliği ense kısmında 2,7 cm, ortada 5,1 cm, ağızda 4,5 cm'dir. Orta kısımda 1 cm kalınlığındadır.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş kolcuklu baltadır. Her iki tarafında kolcuklardan ağza doğru derin içbükey şekilli namlusu dışbükey ağız ile son bulmaktadır. Baltanın ağız kısmı çok kavisli değildir. Her iki kısmında uçları kütleştirilmiş simetrik kolcukludur. Kolcuklardan arkaya düz olarak uzanan hat kavisli ense kısmı ile son bulmaktadır. Baltanın orta kısmı kalındır. Kalınlık ense ve ağza doğru azaltılmaktadır. Baltanın ağız kısmı lokal yıpranmalar dışında keskinliğini muhafaza etmektedir. Eserin tüm yüzeyi korozyon tabakası ile kaplanmıştır.

Tip: Benzer baltalar, A. Erkanal tarafından tip III olarak sınıflandırılmıştır.<sup>25</sup> R. Maxwell-Hyslop'un tasnifine göre tip I olarak sınıflandırılmaktadır.<sup>26</sup>

### **Kat. No: 3. 2010.6.5 Envanter Numaralı Eser (Çizim 3)**

Ölçüler: Boyu 20 cm, genişliği baş kısmında 2 cm, ortada 1,3 cm, ağızda 1,5 cm'dir. Üst kısımda 1,3 cm olan kalınlığı ortada 1,1 cm'dir.

Tanım: Döküm ve dövme tekniği ile üretilmiş, dörtgen kesitli keskidir. Gövdeden 0,5 cm yukarıya uzanan oval yuvarlak başlıdır. Baş kısmı, sert bir cisimle vurulması neticesinde ezilmiştir. Uç kısmı dövülerek inceltilmiş keskin ağızlıdır. Kalınlığı üst kısımdan ağza doğru azalmaktadır. Yüzeyinde oksit tabakası mevcuttur.

Tip: A. Müller-Karpe'nin keski tipleri sınıflandırmasına göre benzer keski tip 2 olarak sınıflandırılmıştır.<sup>27</sup>

<sup>23</sup> Maxwell-Hyslop, 1953: 72, Plate VIII, 3; 85.

<sup>24</sup> Erkanal, 1977: 7, Tafel 4, 40-49.

<sup>25</sup> Erkanal, 1977: 5, 6, Tafel 2, 21-25.

<sup>26</sup> Maxwell-Hyslop, 1953: 72, Plate VIII, 2; 84.

<sup>27</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101, 162; 229, Taf. 65, 16, Taf. 65, 18.

**Kat. No: 4. 2010.8.9 Envanter Numaralı Eser (Çizim 4)**

Ölçüler: Boyu 16 cm, genişliği ense kısmında 2,8 cm, ortada 6,2 cm ve ağızda 3 cm'dir. Orta kısımda 1 cm kalınlığındadır.

Tanım: Döküm ve kalıp tekniğinde üretilmiş, yassı kolcuklu baltadır. Her iki yana yerleştirilmiş simetrik kolcukları kütleştirilmiştir. İçbükey kenarlı namlulu olup, namlu dışbükey kavisli keskin ağızla son bulur. Ense kısmı köşeli formludur. Her iki kenarda uçları küt şekilde son bulan üçgen formlu kolcukları vardır. Kesitine bakıldığında kalınlığı ortadan uçlara doğru incelmektedir. Tüm yüzeyi oksit tabakası ile kaplanmıştır.

Tip: R. Maxwell-Hyslop'un tasnifine göre tip I olarak sınıflandırılmaktadır.<sup>28</sup>

**Kat. No: 5. 2015.13.4 Envanter Numaralı Eser (Çizim 5)**

Ölçüler: Boyu 20,5 cm, genişliği ense kısmında 2,3 cm, ortada 4 cm ve ağızda 8 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 1,6 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş yassı balta/keskidir. Dörtgen kesitlidir. Köşeli arka kısmından ağza doğru genişleyen yan yüzeylidir. Geniş ağız dışbükey formludur. Kesit kalınlığı ağza doğru azalmaktadır. Yüzeyi demir pası görünümlü tabaka ile kaplanmıştır.

Tip: Benzer yassı balta/keskiler A. Müller-Karpe tarafından tip 6 olarak sınıflandırılmıştır.<sup>29</sup>

**Kat. No: 6. 2015.13.5 Envanter Numaralı Eser (Çizim 6)**

Ölçüler: Boyu 18,5 cm, genişliği ense kısmında 2,5 cm, ortada 3 cm ve ağızda 6,5 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 1,2 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş yassı balta/keskidir. Dörtgen kesitlidir. Kısa uç kısmından düz ve genişleyerek ağza uzanan yan yüzeyi dışbükey formlu ağız ile son bulmaktadır. Kalınlığı keskin olmayan arka kesiminde hafifçe azalmaktadır. Keskin ağız kısmına doğru ise oldukça incelmektedir. Geniş ağızlıdır. Eser yıpranmadan ötürü ağız kısmı gövdenin ortasından itibaren bir tarafa doğru eğilmiştir. Dip kısmında sert bir cisimle vurulmasından kaynaklı deformasyon mevcuttur. Keskinleştirmek amacıyla dövülmesi neticesinde ağız kısmı yamulmuştur. Kullanım nedeniyle baltanın ağız kısmı keskinliğini kaybetmiştir. Yüzeyini kaplayan yeşil renkli korozyon tabakası yer yer dökülmüştür.

Tip: Benzer formlu yassı balta/keskiler A. Müller-Karpe tarafından tip 1 olarak sınıflandırılmaktadır.<sup>30</sup>

**Kat. No: 7. 2015.13.6 Envanter Numaralı Eser (Çizim 7)**

Ölçüler: Boyu 18 cm, genişliği ense kısmında 2,1 cm, ortada 3,5 cm ve ağızda 6,5 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 1,2 cm'dir.

<sup>28</sup> Maxwell-Hyslop, 1953: 72, Plate VIII, 2; 84.

<sup>29</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 164, Taf. 67, 12, 22-27.

<sup>30</sup> Müller-Karpe, 1994: 160, 161; Taf. 65, 21-24; 161, Abb. 101; Taf. 65, 1-9, 21-24.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş yassı balta/keskidir. Kullanım sonucu yıpranmış ağız kısmı yamulmuştur. Kısa arka kısmından ağza doğru genişleyen yan yüzeylidir. Ağız kısmı geniş, dışbükey formludur. Ortada dikdörtgen kesitlidir. Kalınlığı her iki uca doğru hafifçe azalmaktadır. Ağız kısmı ise dövülerek inceltirilmiştir. Ağız kısmı keskinliğini kaybetmiştir. Dip kısmı sert bir cisimle vurulma neticesinde ezilmiştir. Balta yüzeyinde yeşil renkli korozyon tabakası oluşmuştur.

Tip: A. Müller-Karpe, benzer eserleri tip 1 olarak sınıflandırmıştır.<sup>31</sup>

**Kat. No: 8. 2015.13.7 Envanter Numaralı Eser (Çizim 8)**

Ölçüler: Boyu 11,5 cm, genişliği ense kısmında 1,5 cm, ortada 2,5 cm, ağızda 4,5 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 1,2 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş yassı balta/keskidir. Üst ve altta hafif içbükey formlu gövdelidir. Dışbükey formlu geniş, ağızlıdır. Dikdörtgen kesitlidir. Kalınlığı ortada ve arka uçta yaklaşık olarak eşit ölçülerdedir. Ağız kısımda ise kalınlığı azalmıştır. Dövülen ağız kısmı keskinleştirilmiştir. Yüzeyi yeşil renkli korozyon ile kaplanmıştır.

Tip: A. Müller-Karpe tarafından tip 6 olarak sınıflandırılmıştır.<sup>32</sup>

**Kat. No: 9. 2015.13.8 Envanter Numaralı Eser (Çizim 9)**

Ölçüler: Boyu 13,5 cm, genişliği ense kısmında 2 cm, ortada 3 cm ve ağızda 5,3 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 1,3 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş yassı balta/keskidir. Dikdörtgen kesitli gövdelidir. Kısa arka yan yüzeyden ağza doğru hafif içbükey şekilde uzanan yan yüzeylidir. Dışbükey formlu ağız gövdesinden geniştir. Kalınlığı orta ve arka uçta yaklaşık ölçülerdedir. Ağız kısmı dövülerek inceltilmiş ve keskinleştirilmiştir. Yüzeyini kaplayan yeşil korozyon tabakası büyük ölçüde dökülmüştür. Demir pası görünümlü yüzey görünümünü oluşturmuştur.

Tip: A. Müller-Karpe tarafından benzer yassı balta/keskiler tip 6 olarak sınıflandırılmıştır.<sup>33</sup>

**Kat. No: 10. 2015.13.9 Envanter Numaralı Eser (Çizim 10)**

Ölçüler: Boyu 13 cm, genişliği ense kısmında 2,1 cm, ortada 2,3 cm ve ağızda 5,5 cm'dir. Orta kısımda 1,4 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş yassı balta/keskidir. Gövdesi dikdörtgen kesitlidir. Bir uçtaki kısa yan yüzeyinden ağza doğru içbükey formlu kenarlıdır. Büyük ağız dışbükey formlu ve kavislidir. Kalınlığı orta ve keskin olmayan arka kısımda yaklaşık ölçülerdedir. Ağız kısmı ise dövülerek inceltilmiş ve keskinleştirilmiştir. Keskinliğini korumaktadır. Yüzeyi yeşil renkli korozyon tabakası ile kaplanmıştır. Baltanın dip kısmında korozyon tabakasının dökülmesi ile demir pası renkli görünüm oluşmuştur.

Tip: A. Müller-Karpe benzer eserleri tip 6 olarak sınıflandırmıştır.<sup>34</sup>

<sup>31</sup> Müller-Karpe, 1994: 160, 161; Taf. 65, 21-24; 161, Abb. 101; Taf. 65, 1-9, 21-24.

<sup>32</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 164, Taf. 67, 22-27.

<sup>33</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 164, Taf. 67, 22-27.



**Kat. No: 11. 2015.13.10 Envanter Numaralı Eser (Çizim 11)**

Ölçüler: Boyu 10 cm, genişliği ense kısmında 2 cm, ortada 2,5 cm ve ağızda 3 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 0,6 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş yassı balta/keskidir. Dövülerek istenilen şekle getirilmiştir. Kısa yan yüzeyden ağza doğru yanlarda düz bir hat görünümünde ağza doğru uzanmaktadır. Ağız kısmı dışbükey formludur. Ağız her iki ucunda bulunan yan yüzeyler hafif içbükey formludur. Ortada ve keskin olmayan arka kesimde dörtgen kesitlidir. Kalınlığı orta ve keskin olmayan arka uçta birbirine yakın ölçülerdedir. Ağza yaklaştıkça kesit kalınlığı azalmaktadır. Ağız kısmı dövülerek inceltirilmiştir. Genel olarak sağlamdır. Dip kısmında korozyon tabakasının dökülmesi ile demir pası renkli görünüm oluşturmuştur. Yüzeyinde lokal korozyon mevcuttur.

Tip: Benzer yassı balta/keskiler tip 6 olarak sınıflandırılmıştır.<sup>35</sup>

**Kat. No: 12. 2015.13.11 Envanter Numaralı Eser (Çizim 12)**

Ölçüler: Boyu 13 cm, genişliği ense kısmında 2 cm, ortada 2,7 cm ve ağızda 5 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 1,4 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş yassı balta/keskidir. Kısa ve düz arka ucundan ağza doğru her iki yanda düz hat şeklinde uzanan kenarlıdır. Ağza yakın kısımda, hafif içbükey formlu yan kenarlıdır. Ağız dışbükey formludur. Ortada ve keskin olmayan ucunda kalınlığı birbirine yakın ölçülerdedir. Ağız kısmı ise dövülerek keskinleştirilmiştir. Baltanın kesin ağız kısmı sağlamdır. Dip kısmında korozyon tabakasının dökülmesi ile demir pası renkli görünüm oluşturmuştur.

Tip: Benzer eserler tip 6 olarak sınıflandırılmaktadır.<sup>36</sup>

**Kat. No: 13. 2015.13.12 Envanter Numaralı Eser (Çizim 13)**

Ölçüler: Boyu 12 cm, genişliği ense kısmında 1,5 cm, ortada 2,3 cm ve ağızda 4 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 0,7 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş yassı balta/keskidir. Kısa ve düz arka ucundan başlayarak ağza doğru hafif içbükey bir hat olarak uzanan yan kenarlıdır. Geniş ağızlı dışbükey formludur. Orta kesimde dörtgen kesitlidir. Kalınlığı ortadan keskin olmayan kısa uca doğru ve ağız yönüne doğru hafifçe azalmaktadır. Ağız kısmı dövülerek istenilen şekle getirilmiştir. Baltanın ağız keskinliğini korumaktadır. Yüzeyi yer yer yeşil renkli korozyon tabakası ile kaplanmıştır. Dip kısmında korozyon tabakasının dökülmesi ile demir pası renkli görünüm oluşturmuştur.

Tip: Benzer yassı balta/keski formları tip 6 olarak sınıflandırılmıştır.<sup>37</sup>

<sup>34</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 164, Taf. 67, 22-27.

<sup>35</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 164, Taf. 67, 22-27.

<sup>36</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 164, Taf. 67, 22-27.

<sup>37</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 164, Taf. 67, 22-27.

**Kat. No: 14. 2015.13.13 Envanter Numaralı Eser (Çizim 14)**

Ölçüler: Boyu 13 cm, genişliği baş, orta ve ağız kısmında 1,3 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 1,2 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş keskidir. Düzgün dört yüzeyle, uç kısma doğru inceltilmiş ağızlı, dörtgen kesitlidir. Yüzeyinde yeşil renkli korozyon tabakası bulunmaktadır. Dökülen yeşil renkli tabakalı kısımların altında pas görünümü oluşturmuştur.

Tip: A. Müller-Karpe'nin keski sınıflandırmasına göre bu tip keski tip 3 olarak tanımlanmıştır.<sup>38</sup>

**Kat. No: 15. 2015.13.14 Envanter Numaralı Eser (Çizim 15)**

Ölçüler: Boyu 11 cm, genişliği baş kısmında, 1,1 cm, ortada 1,1 ve ağızda 1,2 cm'dir. Orta kısımda kalınlığı 1,1 cm'dir.

Tanım: Döküm tekniği ile üretilmiş dik keskidir. Düzgün dört yüzeyle, uç kısma doğru inceltilmiş ağızlı, kare kesitli keskidir. Yüzeyi yeşil renkli korozyon tabakası ile kaplanmıştır. Yer yer dökülen yeşil renkli tabakanın altında pas görünümü ortaya çıkmıştır.

Tip: A. Müller-Karpe bu tip keski, tip 3 olarak sınıflandırılmıştır.<sup>39</sup>

**Tarihlendirme**

1, 2 ve 4 katalog numaralı kolcuklu baltaların (Çizim 1, 2, 4) buluntu yerleri bilinmese de yakın benzerleri kazı çalışmalarında *in situ* konumlarında ele geçmiştir. 1 katalog numaralı eserin benzeri kolcuklu balta Ortakaraören Höyük (Konya)'te<sup>40</sup> ve Kültepe'de Koloni Devri atölyesinde Ib tabakasında ele geçmiştir.<sup>41</sup> Kültepe kazılarında Ib katında, *in situ* konumunda benzer forma sahip kolcuklu balta (Kt b/k 104) açığa çıkarılmıştır.<sup>42</sup> Kültepe Ib katında benzer kolcuklu balta, kalıbı ile birlikte ele geçmiştir.<sup>43</sup> Kayseri Arkeoloji Müzesi<sup>44</sup> ve Eski Şark Eserleri Müzesi'nde<sup>45</sup> benzer formu eserler bulunmaktadır. Seyitömer Höyük kurtarma kazılarında IVB evresi K sektöründe 64 numaralı mekânın tabanında 4 adet benzer kolcuklu balta (K.954 A, B, C, D) bulunmuştur.<sup>46</sup> Bu eserlerden 3 balta, katalog 1 numaralı Konya baltası ile benzer özelliktedir. Seyitömer Höyük Kurtarma Kazısı kolcuklu baltalarının bulunduğu IVB evresi Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir.<sup>47</sup> Alishar Höyük kazılarında benzer kolcuklu baltalar ele

<sup>38</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 162, 230, Taf. 66, 4; Taf. 66, 5.

<sup>39</sup> Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 162, 230, Taf. 66, 4; Taf. 66, 5.

<sup>40</sup> 1997.10.1 envanter numaralı eser için bkz. Karauğuz, 2005: 214, Levha LIX, 2.

<sup>41</sup> Özgüç, 1955: 73, 74; Res.-Fig. 18.

<sup>42</sup> Özgüç, T.-N. Özgüç, 1953: Lev. LVI, 572.

<sup>43</sup> Özgüç, 1986: 38, Lev.-Pl. A, 2; Lev.-Pl. 79, 3.

<sup>44</sup> Özgüç, T.-N. Özgüç, 1953: Lev. LIV, 512.

<sup>45</sup> Müller-Karpe, 1993: 231, Abb. 2, 2. Eserin envanter numarası, ölçü, özellikleri için bkz. Müller-Karpe, 1993: 234, Abb. 2, 2.

<sup>46</sup> Bilgen, 2011: 380-381, Resim 19. Ayrıca bkz. Bilgen, A.N.-Z. Bilgen, 2015: 102, Fig. 114.

<sup>47</sup> Tarihlendirme için bkz. Bilgen, A.N.-Z. Bilgen, 2015: 61 vd.

geçmiştir.<sup>48</sup> Hitit başkenti Hattuša (Boğazkale)'da benzer formulu balta Geç Tunç Çağı tabakasında ele geçmiştir.<sup>49</sup> Benzer Dündartepe kolcuklu baltası Hitit Dönemine tarihlenmiştir.<sup>50</sup> Beycesultan kazılarında benzer 3 balta, Geç Tunç Çağı tabakasında ele geçmiştir.<sup>51</sup> Pirot Höyük (Malatya) kurtarma kazıları buluntusu az kavisli ense ve ağzı ile benzer kolcuklu balta, Hitit Dönemine tarihlendirilmiştir.<sup>52</sup> 1 katalog numaralı Konya Arkeoloji Müzesi kolcuklu baltası, Afyon Arkeoloji Müzesi'nde bulunan E-1069 ve E-1068 envanter numaralı kolcuklu baltaların benzeridir. Afyon Arkeoloji Müzesi kolcuklu baltaları M.Ö. II. bin yılın ortalarına tarihlendirilmiştir.<sup>53</sup> Eserin bir benzeri de Isparta Müzesi'nde bulunmaktadır. 5-1-05 envanter numaralı Isparta Müzesi baltası, M.Ö. II. bin yılın ilk yarısına tarihlenmiştir.<sup>54</sup> Benzer 4 adet köşeli enseli kolcuklu balta, Samsun Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda bulunmaktadır. Samsun Arkeoloji Müzesi'nde kolcuklu baltaları Ö. Bilgi tarafından Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>55</sup> Muğla Müzesi'nde uzun formulu benzer 2000 envanter numaralı kolcuklu balta Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>56</sup> Benzer formulu, Kültepe kökenli olduğu ifade edilen AO 9736 envanter numaralı eser Louvre Müzesi koleksiyonunda bulunmaktadır.<sup>57</sup>

2 katalog numaralı eserin (Çizim 2) benzeri kavisli enseli ve uzun ağızlı kolcuklu balta, Hitit kenti Şapinuwa (Ortaköy/Çorum) kazılarında dini özellikli D binasında ele geçmiştir.<sup>58</sup> Şapinuwa ve Konya baltalarının ağız kısımlarının düz şekilde sonlanmış olması dikkati çekmektedir. Şapinuwa'da ele geçen baltanın bulunduğu D yapısı M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirilmektedir.<sup>59</sup> Kültepe Ib katında iki adet<sup>60</sup> ve II. yapı katında 1 adet<sup>61</sup> benzer formulu kolcuklu balta kalıpları ele geçmiştir. 2 katalog numaralı eserin benzeri Sadberg Hanım Müzesi kolcuklu baltası Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>62</sup> Benzer bir kolcuklu balta örneği Korucutepe kazısında Q-20 plankaresinde III. tb, I numaralı oda içinden gelmiştir. Söz konusu Korucutepe yapısı Hitit Dönemine tarihlendirilmektedir.<sup>63</sup> Pirot Höyük (Malatya) kazılarında ele geçen az kavisli ense ve ağza sahip Konya kolcuklu baltasına oldukça benzemektedir. Baltanın bulunduğu E13 plankaresinde dolgu toprağında ele geçen eser Geç Tunç Çağ'ın geç evrelerine tarihlenmiştir.<sup>64</sup> İkiztepe buluntuları arasında yer alan

<sup>48</sup> e 1243a numaralı balta için bkz. von der Osten, 1937: 112, Fig. 107, e 1243a. Alishar buluntusu e - 1590 numaralı kolcuklu balta için bkz. Oğuz, 1933: 54, 59, Şekil 53, e - 1590.

<sup>49</sup> Bittel vd., 1975: 228, 229, Abb. 131a-b; 123.

<sup>50</sup> Kökten, K.-N. Özgüç-T. Özgüç, 1945: 380; Lev. LXXI 1/Lev. IX 1.

<sup>51</sup> Lloyd-Mellaart, 1955: 89, 1-3; 90.

<sup>52</sup> Karaca, 1985: 39, 47, Resim 5; Akdeniz-Karaca, 2004: 51, 52, 57; Çizim 4, Resim 4.

<sup>53</sup> Fidan vd., 2017: 57, 58, Fig. 2; 63, Katalog no: 3, 4.

<sup>54</sup> 5-1-05 envanter numaralı eser için bkz. Çetin, 2015: 116, 133, 135, 149, Fig. 4.

<sup>55</sup> Bilgi, 1994: 256, 257; 266, Katalog No: 30, 267, Katalog No: 31, 32, 33; Levha 57, Res. 5, 30, 31, 32, 33.

<sup>56</sup> Keskin-Yıldız, 2022: 137, 143, Fig. 1, 2.

<sup>57</sup> Przeworski, 1935: 409, 4; Çizim için ayrıca bkz. Chantre, 1898: 79, Fig. 58.

<sup>58</sup> Süel, A.-M. Süel, 2004: 231; 234, Resim 8.

<sup>59</sup> Süel, A.-M. Süel, 2013: 178 vd.

<sup>60</sup> Özgüç, 1986: 38, Lev.-Pl. 79, 8, 9.

<sup>61</sup> Özgüç, 1986: 38, Lev.-Pl. 10a.

<sup>62</sup> 6640 envanter numaralı eser için bkz. Anlağan-Bilgi, 1989: 55.

<sup>63</sup> Ertem, 1988: 2, 27, 28, Kat. 73.

<sup>64</sup> Karaca, 1985: 39, 47, Resim 5; Akdeniz-Karaca, 2004: 51, 52, 57; Çizim 4, Resim 4.

benzer kavisli enseli İkiztepe kolcuklu baltası Geç Tunç Çağ'a tarihlenmiştir.<sup>65</sup> Samsun Arkeoloji Müzesi'nde Bafra-Bengü'den gelmiş benzer yassı omuzlu kolcuklu balta mevcuttur. Bafra-Bengü kolcuklu baltasının Orta Tunç Çağı sonu ile Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilebileceği düşünülmektedir.<sup>66</sup> Bolu Arkeoloji Müzesi'nde benzer kavisli enseli uzun ağızlı baltanın ağız düz şekilde son bulmaktadır. 3801 numaralı eser analogi yöntemi ile Geç Tunç Çağ'a tarihlendirilmiştir.<sup>67</sup>

Çalışmamızda 4 katalog numarası (Çizim 4) ile ele alınan esere benzer ense ve kolcuğa sahip baltalara ait taş kalıplar, Şapinuwa (Ortaköy/Çorum) D binasının kuzeydoğusundaki açmalarda ele geçmiştir.<sup>68</sup> Şapinuwa D yapısı M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirilmektedir.<sup>69</sup> Benzer kolcuklu balta Boğazköy'de ele geçmiştir.<sup>70</sup> Seyitömer Höyük kurtarma kazılarında IVB evresi R sektöründe 74 numaralı mekânın A odası tabanında 2 adet benzer kolcuklu balta (R.597 M, N) bulunmuştur.<sup>71</sup> 2 balta, 4 katalog numaralı Konya baltası ile aynı özelliktedir. Seyitömer Höyük kolcuklu baltalarının bulunduğu IVB tabakası Orta Tunç Çağı'na tarihlenmektedir.<sup>72</sup> Eserin bir benzeri Sadberg Hanım Müzesi'nde bulunmaktadır. Sadberg Hanım Müzesi'ndeki benzeri Geç Tunç Çağı'na tarihlenmiştir.<sup>73</sup>

Çalışmamızda ele alınan 3 kolcuklu baltanın (Kat. No: 1, 2, 4) benzerlerinin Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı'na ait oluşunu dikkate alarak aynı dönemlere tarihlendirilmelerinin uygun olduğunu düşünmekteyiz. 1 katalog numaralı eserin benzerleri, Hitit Döneminde de çokça üretilmiş, köşeli enseli ve her iki yanda üçgen kolcuklu popüler balta tipini temsil etmektedir. Hitit kazılarında bulunan kolcuklu baltalar arasında, ağız az kavisli örneklerin varlığı dikkati çekmektedir. Eserin benzerlerine bakılarak Hitit Dönemine tarihlendirilmesinin uygun olacağını düşünmekteyiz. 2 katalog numaralı eserin benzerlerinin Orta Tunç Çağı sonundan itibaren Geç Tunç Çağı boyunca üretildiği belirtilmektedir.<sup>74</sup>

5 katalog numaralı yassı balta/keskinin (Çizim 5) benzeri, Korucutepe buluntusu yassı balta/keski<sup>75</sup> Geç Kalkolitik Çağ tabakasında açığa çıkarılmıştır.<sup>76</sup> Karain Mağarası B Gözü kazısında benzer yassı balta/keski açığa çıkarılmıştır. Karain B Gözü kazısında bulunan yassı balta/keski Erken Tunç Çağı tabakasında ele geçmiştir.<sup>77</sup> Antalya Müzesi'nde KB 2003/163 (A) envanter numaralı benzer formu yassı balta/keski bulunmaktadır. Karain

<sup>65</sup> Sam.M.11-1/1970 numaralı İkiztepe buluntusu, yuvarlak enseli kolcuklu balta ve tarihlendirme için bkz. Bilgi, 2001b: 70; 104, 109 a1.

<sup>66</sup> Bilgi, 1994: 255-257, 267, Katalog No: 36, Levha 57, Res. 5, 36.

<sup>67</sup> Yıldırım, 2001: 130, 141, Fig. 6, 144, Plate 2, b.

<sup>68</sup> Süel, M. 2015: 172-174; 182, Resim 16, 17.

<sup>69</sup> Süel, A.-M. Süel, 2013: 178 vd.

<sup>70</sup> 76/361 envanter numaralı balta için bkz. Boehmer, 1979: 2, Kat. Nr. 2486; Tafel I, 2486.

<sup>71</sup> Bilgen, 2011: 444, Resim 201.

<sup>72</sup> Tarihlendirme için bkz. Bilgen, A.N.-Z. Bilgen, 2015: 61 vd.

<sup>73</sup> 6642 envanter numaralı eser için bkz. Anlağan-Bilgi, 1989: 56.

<sup>74</sup> Yıldırım, 2001: 130.

<sup>75</sup> Duru, 1996: Levha 161, 10.

<sup>76</sup> Tarihlendirme için bkz. Umurtak, 1996: 57.

<sup>77</sup> Yalçınkaya vd., 2004: 24, 28, Çizim: 8.

Mağarası buluntusu yassı balta/keski Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir.<sup>78</sup>

6 katalog numaralı eserin (Çizim 6) bir benzeri Dündartepe (Samsun) Kalkolitik Çağ tabakasında ele geçmiştir.<sup>79</sup> İkiztepe 1974-1986 yılları kazılarında açığa çıkarılan benzer formlu yassı balta Erken Tunç Çağı'nın II. ve III. evrelerine tarihlendirilmektedir.<sup>80</sup> İkiztepe'de b.3702 numaralı buluntu yerinde ele geçen benzer formlu 2 yassı balta/keski, Erken Tunç Çağı'nın III. evresine tarihlenmektedir.<sup>81</sup> Sinop Müzesi'nde bulunan 4-1/74 envanter numaralı benzer bir yassı balta/keski Erken Tunç Çağı'nın III. evresine tarihlenmiştir.<sup>82</sup>

7 katalog numaralı yassı balta/keskinin (Çizim 7) bir benzeri Dündartepe kazısında Kalkolitik Çağ tabasında ele geçmiştir.<sup>83</sup> İkiztepe 1974-1986 yılları kazılarında ele geçen benzer İkiztepe yassı balta/keskisi Erken Tunç Çağı'nın II. ve III. evrelerine tarihlendirilmiştir.<sup>84</sup> İkiztepe, b.3702 numaralı buluntu yerinde ele geçen, Konya Arkeoloji Müzesi 7 katalog numaralı eserine benzer, 2 yassı balta/keski Erken Tunç Çağı'nın III. evresine tarihlendirilmiştir.<sup>85</sup> Sinop Müzesi koleksiyonundaki 4-1/74 envanter numaralı benzer yassı balta/keski Erken Tunç Çağı'nın III. evresine tarihlenmiştir.<sup>86</sup>

8 katalog numaralı eserin (Çizim 8) benzeri Bekaroğlu Köyü (Çorum) kökenli 1-7-98 envanter numaralı Çorum Arkeoloji Müzesi yassı balta/keskisi Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>87</sup> Amasya Arkeoloji Müzesi'nde bulunan benzer yassı balta/keski Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>88</sup> Karain Mağarası B gözünde ele geçen bronz yassı balta/keskinin Kalkolitik Çağ ile Eski Tunç Çağlarına ait olabileceği belirtilmiştir.<sup>89</sup> Benzer Karain KB 2008/1 numaralı Antalya Müzesi yassı balta/keskisi, Erken Tunç Çağı tabakası buluntusudur.<sup>90</sup>

9 katalog numaralı eserin (Çizim 9) benzeri Amasya Arkeoloji Müzesi yassı balta/keskisi Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>91</sup> Çorum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan, Bekaroğlu Köyü kökenli 1-7-98 envanter numaralı yassı balta/keskisi Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>92</sup> Antalya Müzesi'nde bulunan benzer KB 2008/1 numaralı yassı balta/keskinin bulunduğu seviye Erken Tunç Çağı tabakasıdır.<sup>93</sup>

<sup>78</sup> Keskin, 2019: 11, Cat. No.1, Fig. 3, 4; 12.

<sup>79</sup> Kökten, K.-N. Özgüç-T. Özgüç, 1945: 373; Lev. LXVI 3/Lev. IV 3.

<sup>80</sup> Bilgi, 1990: 75, Res. 32.

<sup>81</sup> Bilgi, 2003: 18, 20, 24, Res. 3.

<sup>82</sup> Bilgi, 2001a: 23, 060, 4-1/74; Tablo 6, Şek. 060.

<sup>83</sup> Kökten, K.-N. Özgüç-T. Özgüç, 1945: 373; Lev. LXVI 3/Lev. IV 3.

<sup>84</sup> Bilgi, 1990: 75, Res. 32.

<sup>85</sup> Bilgi, 2003: 18, 20, 24, Resim 3.

<sup>86</sup> Bilgi, 2001a: 23, 060, 4-1/74, Tablo 6, Şek. 060.

<sup>87</sup> İpek-Zimmermann, 2007: 51, 52, Fig. 3b, 57.

<sup>88</sup> Özgüç, 1978: 33; Lev.-Pl. 69, 3.

<sup>89</sup> Yalçınkaya vd., 2010: 46, 61, Resim: 1.

<sup>90</sup> Keskin, 2019: 11, Cat. No. 2, Fig. 5, 6, 12.

<sup>91</sup> Özgüç, 1978: 33; Lev.-Pl. 69, 3.

<sup>92</sup> İpek-Zimmermann, 2007: 51, 52, Fig. 3b, 57.

<sup>93</sup> Keskin, 2019: 11, Cat. No. 2, Fig. 5, 6; 12.

10 katalog numaralı yassı balta/keskinin (Çizim 10) bir benzeri Amasya Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır. Eser Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>94</sup> Çorum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Bekaroğlu Köyü kökenli 1-7-98 numaralı benzer yassı balta/keski Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>95</sup>

11 katalog numaralı eserin (Çizim 11) bir benzeri, Oylum Höyük'te ele geçmiş kısa yassı balta/keski, Orta Tunç Çağı'na tarihlenen ÖBY 86 numaralı mekânda bulunmuştur.<sup>96</sup> İkiztepe 1993-1994 yılı kazı çalışmalarında 2. mimari tabakada benzer yassı balta/keski bulunmuştur. Tabaka Erken Tunç Çağı'nın III. evresine tarihlenmektedir.<sup>97</sup> Devret Höyük (Amasya) kazılarında Erken Tunç Çağı'na tarihlenen III. tabakada benzer yassı balta/keski ele geçmiştir.<sup>98</sup> 11 katalog numaralı eserin Amasya Arkeoloji Müzesi'nde bulunan benzeri, Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir.<sup>99</sup> Benzer Çadır Höyük (Sungurlu/Çorum) kökenli Halûk Perk Müzesi yassı balta/keskisi Erken Tunç Çağı'nın II./III. evresine tarihlendirilmiştir.<sup>100</sup> Benzer Orta Tunç Çağı yassı balta/keskisi 15-1/1970 envanter numarası ile Samsun Arkeoloji Müzesi envanterine kayıtlıdır.<sup>101</sup> Benzer formlu yassı balta/keski Kusura (Afyon) C tabakası, M.Ö. II. bin yıl buluntuları arasındadır. 18 cm. boyutundaki Kusura baltası 10 cm. uzunluğundaki Konya baltasından ebat olarak büyüktür.<sup>102</sup>

12 katalog numaralı eserin (Çizim 12) bir benzeri Çorum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Bekaroğlu Köyü kökenli balta/keski Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>103</sup> Amasya Arkeoloji Müzesi'nde bulunan benzer yassı balta/keski T. Özgüç tarafından Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>104</sup>

13 katalog numaralı eserin (Çizim 13) benzeri Amasya Arkeoloji Müzesi yassı balta/keskisi Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>105</sup> Orta Anadolu kökenli olduğu belirtilen Sadberg Hanım Müzesi eseri yassı balta/keski Orta Tunç Çağı'nın II./III. evrelerine tarihlendirilmiştir.<sup>106</sup> Bekaroğlu Köyü kökenli 1-7-98 numaralı benzer balta/keski Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir.<sup>107</sup>

Konya Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda bulunan yassı balta/keskiler arkeolojik çalışmalarda ele geçmiş yassı balta/keski tipleri ile benzerlik göstermektedir. Katalog 5, 6, 7 numaralı üç eser (Çizim 5, 6, 7), birbirine benzer yassı balta/keski tipleridir. Yassı balta/keski dar bir en ile başlamakta ve ağza doğru eni genişlemektedir. Ağız kısmı dip kısmına göre çok daha geniş enlidir. Ağız kısmı az kavislidir. 5, 6, 7 envanter numaralı yassı

<sup>94</sup> Özgüç, 1978: 33; Lev.-Pl. 69, 3.

<sup>95</sup> İpek-Zimmermann, 2007: 51, 52, Fig. 3b.

<sup>96</sup> Özgen-Engin, 2010: 9, 20, Resim 14.

<sup>97</sup> Bilgi, 2011b: 140-142, 160, Res. 30.

<sup>98</sup> Türker, vd., 2018: 112, Resim 4, 125; 133.

<sup>99</sup> Özgüç, 1978: 33; Lev.-Pl. 69, 3.

<sup>100</sup> Dönmez, 2008: 406, 408, 411, Res. 4, Çiz. 4.

<sup>101</sup> Bilgi, 1994: 266, Katalog No: 27; Levha 57, Res. 5, 27.

<sup>102</sup> Lamb, 1937: 41, 42, Fig. 19,1. Tarihlendirme için bkz. Lamb, 1938: 217-240.

<sup>103</sup> İpek-Zimmermann, 2007: 51, 52, Fig. 3b, 57.

<sup>104</sup> Özgüç, 1978: 33; Lev.-Pl. 69, 3.

<sup>105</sup> Özgüç, 1978: 33; Lev.-Pl. 69, 3.

<sup>106</sup> Anlağan, 1990: 70, Levha 47, Res. 5.

<sup>107</sup> İpek-Zimmermann, 2007: 51, 52, Fig. 3b, 57.

balta/keskilerin benzerleri Kalkolitik Çağdan itibaren üretilmeye başlanmıştır.<sup>108</sup> Benzer formlu yassı balta/keskiler Erken Tunç Çağı'nın II. ve III. evrelerine tarihlenmiştir. Konya Arkeoloji Müzesi yassı balta/keskilerinin aynı döneme tarihlendirilmesinin uygun olacağını düşünmekteyiz. Yassı balta/keskilerden katalog 8, 9, 10, 12, 13 numaralı eserler (Çizim 8, 9, 10, 12, 13) benzer formlu balta grubudur. Dar enli ense kısmı ağza doğru hafifçe genişlemektedir. Bu baltaların tümü ağız kısmında genişleyen hilal/kavisli uca sahiptir. Bu tip baltaların ağız kısımları çok kavislidir. Uç kısmı altta ve üstte gövdenin dışına taşacak şekilde uzanmaktadır. 11 katalog numaralı yassı baltanın gövde kısmı diğer yassı balta/keskilere göre daha geniştir. Benzer yassı balta/keskiler Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nın II. ve III. evrelerinde yaygın şekilde üretilmiştir. Konya Arkeoloji Müzesi yassı baltalarının da aynı döneme tarihlendirilebileceğini düşünmekteyiz.

3 katalog numaralı esere (Çizim 3) benzer kare kesitli keski tipleri Alaca Höyük'te ele geçmiştir.<sup>109</sup> A. Müller-Karpe, benzer tip 2 keskiyi Hitit Dönemine tarihlendirmiştir.<sup>110</sup>

14 katalog numaralı kare kesitli keskiye (Çizim 14) benzer bir eser M.Ö. 14. yüzyıla tarihlenen Uluburun Batığı'ndan çıkarılmıştır.<sup>111</sup> Ugarit (Ras Shamra) kazısında ele geçen benzer kısa keskinin bulunduğu tabaka M.Ö. 14. yüzyıla tarihlenmektedir.<sup>112</sup> Benzer, Alaca Höyük<sup>113</sup> ve AT/89 No 7208 envanter numaralı Açına keskileri<sup>114</sup> Hitit Dönemine tarihlendirilmektedir.<sup>115</sup>

15 katalog numaralı keskinin (Çizim 15) bir benzeri Boğazköy buluntuları arasındadır.<sup>116</sup> Ugarit'te bulunmuş kısa keski (M.Ö. 14. yüzyıl) 2013.13.14 numaralı eserin de bir benzeridir.<sup>117</sup> Benzer KW 579 numaralı keskinin bulunduğu Uluburun Batığı M.Ö. 14. yüzyıla tarihlenmektedir.<sup>118</sup> Benzer Alaca Höyük<sup>119</sup> ve AT/89 No 7208 envanter numaralı Açına (Hatay) keski<sup>120</sup> Hitit Dönemine tarihlendirilmiştir.<sup>121</sup> Benzer A.75.20.04 numaralı Amasya Müzesi yassı balta/keskisi Erken Tunç Çağı'nın III. evresine tarihlendirilmiştir.<sup>122</sup>

<sup>108</sup> Kökten, K.-N. Özgüç-T. Özgüç, 1945: 373.

<sup>109</sup> Müller-Karpe, 1994: 229; Taf. 65, 16, 18.

<sup>110</sup> Müller-Karpe, 1994: 162.

<sup>111</sup> Pulak, 1988: 1 vd., 19, Fig. 17.

<sup>112</sup> Schaffer, 1956: 254, 255; 273, Fig. 237.

<sup>113</sup> Müller-Karpe, 1994: 230, Taf. 66, 4.

<sup>114</sup> Woolley, 1955: 283, Typ Ch. 6; Plate LXXIII, Ch. 6, AT 89; Müller-Karpe, 1994: 230, Taf. 66, 5.

<sup>115</sup> Tip 3 olarak sınıflandırılan eserlerin tarihlendirilmesi için bkz. Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 162, 230, Taf. 66, 4; Taf. 66, 5.

<sup>116</sup> Boehmer, 1979: 9, Kat. Nr. 2589, Tafel VII, 2589.

<sup>117</sup> Schaffer, 1956: 254, 255, 273, Fig. 237.

<sup>118</sup> Pulak, 1988: 1 vd., 19, Fig. 17.

<sup>119</sup> Müller-Karpe, 1994: 230, Taf. 66, 4.

<sup>120</sup> Woolley, 1955: 283, Typ Ch. 6; Plate LXXIII, Ch. 6, AT 89; Müller-Karpe, 1994: 230, Taf. 66, 5.

<sup>121</sup> Tip 3 olarak sınıflandırılan eserler ve tarihlendirilmeleri için bkz. Müller-Karpe, 1994: 161, Abb. 101; 162, 230, Taf. 66, 4; Taf. 66, 5.

<sup>122</sup> Bilgi, 2001a: 23, 061, A.75.20.04; Tablo 6, Şek. 61; 9; ayrıca bkz. Özgüç, 1978: Lev.-Pl. 69, 4.

İncelenen eserlerden katalog 3, 14 ve 15 numaralı kare kesitli keskinlerin (Çizim 3, 14, 15) benzerlerinin Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmesini dikkate alarak aynı döneme tarihlendirilebileceğini düşünmekteyiz.

### Eserlerin İşlevleri

Makalede ele alınan eserlere görünüm ve işlevleri açısından bakıldığında kolcuklu balta, yassı balta/keski ve keski olarak üç gruba ayrılmaktadır. Eserlerin müzede incelenmesi sırasında, güncel durumlarına bakıldığında işlevleri ve hangi işlerde kullanıldıklarına dair izleri taşıdıkları görülmüştür. 1 katalog numaralı baltanın kolcukları arasında 1,4 x 5 cm ölçülerindeki alanın içerisinde yapılan 8 adet zikzak bezeme ile süslenmiştir. Benzer bezeme Kültepe kökenli olduğu ifade edilen Louvre Müzesi AO 9735 envanter numaralı eserin her iki kolcuğu arasında bulunmaktadır.<sup>123</sup> Achemhöyük buluntusu 2 baltanın kolcukları arasında 4 paralel sıra halinde zikzak bezeme bulunmaktadır.<sup>124</sup> Karahöyük'te ele geçen kolcuklu baltanın yan yüzeyi *signe royal* bezeme ile süslenmiştir.<sup>125</sup> Kültepe kolcuklu baltası, Konya ve Achemhöyük eserlerine benzer şekilde kolcukları arasında 3 sıra zikzak bezeme bulunmaktadır.<sup>126</sup> Konya Arkeoloji Müzesi'nde bulunan 1989.5.1 envanter numaralı balta üzerine kazıma metodu ile ağaç motifi ile kolcuklar arasında paralel uzanan çizgiler arası çapraz çizgiler ile süslenmiştir.<sup>127</sup> Üzeri bezemeli kolcuklu balta tiplerinin varlığı<sup>128</sup> ile Şapinuwa'da dini yapıda ele geçmesini<sup>129</sup> dikkate alarak katalog 1 numaralı baltanın günlük kullanım için üretilmediğini düşünebiliriz. Söz konusu balta tapınağın yahut resmi bir yapının ihtiyaçları doğrultusunda üretilmiş olmalıdır.

Katalog 6 ve 7 numaralı eserlerin (Çizim 6, 7) oldukça yıpranmış halleri kullanım alanları hakkında fikir vermektedir. Yassı balta/keskinlerin ağız kısımları yassı gövdenin bir tarafına doğru eğilmiştir.<sup>130</sup> Bununla birlikte keskin ağız kısımları düzgün görünmektedir. Yoğun kullanımdan ötürü eğilen/yamulan ağız kısımları, mevcut hallerine bakıldığında, belirli aralıklarla dövülerek tekrar keskinleştirildiği izlenimini vermektedir. Bu işlem belli ki defalarca tekrar edilmiştir. Her iki baltanın deforme olmuş görünüşleri ağır işlerde kullanılmış olduklarını düşündürmektedir. Aynı şekilde baltaların ense kısımları ezilerek deforme olmuştur. Ense kısımları sert bir cisimle vurulması neticesinde ezilmiştir. Benzer formlu iki baltanın olasılıkla taş işçiliğinde kullanılmış olabileceklerini düşünmekteyiz. Ayrıca her iki baltanın gövdelerinin de uzun oluşu taş işçiliğine uygun görünmektedir. Katalog 3 numaralı eser ve benzer tip keskinlerin dar ağız kısmının ahşap işçiliği için uygun olmadığı belirtilmektedir. Benzer dörtgen kesitli, dar ağızlı keskinlerin ahşap işçiliğinden ziyade taş ile maden işçiliğine uygun olduğu

<sup>123</sup> Przeworski, 1935: 409, 5; 411, Fig. 1b. Çizim için ayrıca bkz. Chantre, 1898: 79, Fig. 59.

<sup>124</sup> Özgüç, 1966: 7, 8; Lev. XXI, 2; Erkanal, 1977: Tafel 1, 8; Tafel 4, 49.

<sup>125</sup> Alp, 1994: 104, Lev. 249/758.

<sup>126</sup> Erkanal, 1977: Tafel 1, 6.

<sup>127</sup> Karauğuz, 2005: 214, Levha LIX, 1.

<sup>128</sup> Erdoğan, 2022: 178.

<sup>129</sup> Süel, A., 2015: 102; 108, Fig. 5.

<sup>130</sup> Bilinçli şekilde gövdesi tümüyle bükülmüş yassı balta/keskinlerin varlığı bilinmektedir. Gediksaray-Harmancık (Amasya) baltası için bkz. Müller-Karpe, 1988: 203, 207, Resim 2.



düşünülmektedir.<sup>131</sup> Katalog 3 numaralı eseri incelediğimizde üst kısmının dövülmeden kaynaklı olarak ezildiği hemen dikkati çekmektedir. Söz konusu ezilme ve deformasyon, keskinin üstten dövme ve vurma şeklinde güçlü bir kuvvete maruz kaldığını göstermektedir. Bu keskinin taş işçiliğinde kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Katalog 14 ve 15 numaralı keskinlerin (Çizim 14, 15) benzerlerinin üst kesimlerinin deforme olmamasından hareketle ahşap bir balta ile kullanıldığı düşünülmektedir. Bu tip keskinlerin taş ve metal işçiliği dışındaki alanlarda kullanılmış olabileceği tahmin edilmektedir.<sup>132</sup> Keskinlerin üst kesimleri düz bir şekilde, gövdenin devamı şeklinde sonlanmıştır. Keskinin üst kısmında, metal yahut taş ile vurulduğuna dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Her iki keskinin mevcut durumu ağır işlerde kullanılmadıklarına işaret etmektedir. Eserler büyük olasılıkla ahşap ve marangozluk işlerinde kullanılmıştır.

Ele aldığımız eserler, madenin önceden hazırlanmış kalıba dökülmesiyle üretilmiştir. Kazı çalışmalarında ele geçen balta döküm kalıpları incelendiğinde, tek bir parça veya iki parça olarak da üretilenler<sup>133</sup> mevcuttur. Çalışmamızda değerlendirilen baltaların görünüşleri baltaların nasıl bir kalıp ile üretildikleri konusunda ipuçları sunmaktadır. Üstten bakıldığında, bir yanı kavisli diğer yan yüzeyi düz örneklerin tek parça kalıplarda üretildikleri anlaşılmaktadır. Buna göre 1 katalog numaralı kolcuklu balta, 5 katalog numaralı yassı balta/keski ve 14, 15 katalog numaralı keskinlerin bir yan yüzeyi kavisli iken diğer yüzeyi düzdür. Bu eserlerin tek parçadan oluşan kalıpta üretildiği anlaşılmaktadır. Çalışmada yer alan diğer eserler ise iki parça kalıptan oluşan kalıpta üretilmişlerdir. Bu tip kalıplarda iki kalıp arasından sıvı madenin akmasını sağlayan ince bir kanal bırakılmakta, böylece balta keskinin düzgün ve iki yüzünün simetrik görünmesi sağlanmaktadır.<sup>134</sup>

### Sonuç

Yayını gerçekleştirilen Konya Arkeoloji Müzesi kolcuklu balta tipleri, Kuzey ve Orta Anadolu'da bulunan kolcuklu balta tipleri ile yerel işçilik özellikleri bulunmakla birlikte benzer form ve özelliklere sahiptir. Katalog 1, 5, 13 ve 14 numaralı eserlerin tek kalıp ile üretilmiş olmaları kendine özgü yerel işçilik özellikleri olarak değerlendirilebilir. 1, 13, 14 katalog numaralı eserler Geç Tunç Çağı benzerlerinden tek kalıpla üretilmesi yönüyle ayrılmaktadır. Benzer şekilde 5 katalog numarası ile incelediğimiz yassı balta/keski Eski Tunç Çağı'na tarihlenen benzerlerinden tek kalıpta üretilmesi yönüyle ayrılmaktadır. Kolcuklu baltalarda sözü edilen coğrafi bölgede bulunan eserler ile işçilik ve formları yönünden bölgesel farklılıkların fazla olmadığını söyleyebiliriz. Uzun formlu geniş ağızlı yassı balta/keskinler ile daha kısa boyutlu geniş gövdeli, çok geniş kavisli bıçaklara sahip keskinler de Orta ve Kuzey Anadolu örneklerine benzemektedir. Ele geçen ensiz dörtgen kesitli keskinler de Orta Anadolu'da ele geçen eserler ile benzer form ve özelliklere sahiptir.

<sup>131</sup> Tip 2 keskinler için bkz. Müller-Karpe, 1994: 162.

<sup>132</sup> Tip 3 keskinler için bkz. Müller-Karpe, 1994: 162.

<sup>133</sup> Tekin, 2015: 82-84; Bamyacı-Özdemir, 2022: 15, Fig. 7, 8.

<sup>134</sup> Tekin, 2015: 84-86.

**Kaynakça**

- AKDENİZ, E., Ö. KARACA, 2004. "Pirost Höyük'de Bulunan Kolcuklu Yassı Balta ve Bu Tip Baltaların Anadolu'da Yayılımı", *Anadolu Araştırmaları* 17/1, ss. 51-66.
- ALP, S., 1994. *Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri*, Ankara.
- ANLAĞAN, Ç., 1990. "Sadberk Hanım Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Eski Tunç Çağı Eseri", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. I, Ankara, ss. 65-70, Lev. 45-62.
- ANLAĞAN, Ç.-Ö. BİLGİ, 1989. *Sadberg Hanım Müzesi. Protohistorik Çağ Silahları*, İstanbul.
- BAMYACI, A.O.-A. ÖZDEMİR, 2022. "Murat Höyük Erken Tunç Çağı Taş Kalıpları", *Arkeoloji Dergisi XXIX*, ss. 1-16.
- BİLGİN, A.N., 2011. *Seyitömer Höyük Kazısı Ön Raporu (2006-2010)*, Dumlupınar Üniversitesi-TKİ, Kütahya.
- BİLGİN, A.N.-Z. BİLGİN, 2015. "Orta Tunç Çağ Yerleşimi (IV. Tabaka)", *Seyitömer Höyük I*, Ed.: A.N. Bilgin, İstanbul, ss. 61-118.
- BİLGİ, Ö., 1990. "1974-1986 Kazı Dönemlerinde Bulunan Tunç Silahların Işığında İkiztepe'nin Önasya'daki Yeri", *X. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 1, Ankara, ss. 71-77, Levha 63-67.
- BİLGİ, Ö., 1994. "Samsun Müzesi Protohistorik Çağ Silahları ve Orta Karadeniz Bölgesi Maden Sanatı Hakkında Yeni Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 1, Ankara, ss. 253-268, Levha 53-58.
- BİLGİ, Ö., 2001a. "Orta Karadeniz Bölgesi Protohistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi", *Bulleten LXV/242*, ss. 1-35.
- BİLGİ, Ö., 2001b. *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri Hind-Avrupalıların Anavatanı Sorununa Yeni Bir Yaklaşım*, İstanbul.
- BİLGİ, Ö., 2003. "İkiztepe Kazılarının 2001 Dönemi Sonuçları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, ss. 17-28.
- BİLGİ, Ö., 2011a. "Samsun-İkiztepe Kazılarının 2009 Dönemi Çalışmaları", *32. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. IV, ss. 440-445.
- BİLGİ, Ö., 2011b. "Samsun İkiztepe Arkeolojik Kazıları Tepe III Çalışmaları (1993-1994 Dönemi Sonuçları)", *Anadolu Araştırmaları* 15, ss. 137-165.
- BİTEL K.-J. BOESSNECK-B. DAMM-H.G. GÜTERBOCK-H. HAUPTMANN-R. NAUMANN-W. SCHIRMER 1975. *Das Hethitische Felsheiligtum Yazilikaya*, Boğazköy-Hattuša 9, Berlin.
- BOEHMER, R.M., 1979. *Die Kleinfunde aus der Unterstadt von Bogazköy: Grabungskampagnen 1970-1978*, Boğazköy-Hattuša 10, Berlin.
- CHANTRE, E., 1898. *Recherches Archéologiques dans L'Asie Occidentale Mission en Cappadoce*, Paris.

- ÇETİN, C., 2015. “Isparta Müzesi’ne ait bir grup tunç silah hakkında değerlendirme”, *Olba* XXIII, ss. 111-151.
- DÖNMEZ, Ş., 2008. “Halûk Perk Müzesi’nden Orta-Kuzey Anadolu Kökenli bir Grup Metal Eser”, Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı. Euergetes, I. Cilt, Ed.: İ. Delemen-S. Çokay-Kepçe-A. Özdzibay-Ö. Turak, İstanbul, ss. 405-411.
- DURU, R., 1996. *Kuruçay Höyük II. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, Ankara.
- ENGİN, A., 2011. “Oylum Höyük Kazılarında Ele Geçen Bir Grup Orta Tunç Çağı Yapı Adak Eşyası”, *Bellekten* 75/272, ss. 19-50.
- ERDOĞDU, M., 2022. *Kayseri’de ve Kayseri Arkeoloji Müzesindeki Hitit Dönemine Ait Eserler*, Kayseri.
- ERKANAL H., 1977. *Die Äxte und Beile des 2. Jahrtausends in Zentralanatolien*, München.
- ERTEM, H., 1988. *Korucutepe I. 1973-1975 Kazı Yıllarında Ele Geçen Erken Hitit-İmparatorluk Çağı Arası Buluntuları*, Ankara.
- FİDAN, E.-M. MASSA-O. MCILFATRICK-M. ÜYÜMEZ-A. İLASLI, 2017. “Afyon Arkeoloji Müzesi’nden Tunç Çağlarına Tarihlenen Bir Grup Metal Eser”, *Colloquium Anatolicum* 16, ss. 55-70.
- GIMBUTAS, M., 1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris-The Hague-London.
- HOOD, S., 1982. *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, Volume II, Oxford.
- İPEK, Ö.-T. ZIMMERMANN, 2007. “Another Glipse at “Hattian” Metal Work? - A Group of Bronze Age Metal Items from Bekaroğlu Köyü, District of Çorum, Turkey”, *Anatolia Antiqua* 15, ss. 49-58.
- KARACA, Ö., 1985. “Pirrot Höyük 1983 Kazıları”, *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, ss. 37-48.
- KARAUĞUZ, G., 2005. *Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında M.Ö. II. Binde Orta Anadolu’nun Güney Kesimi*, Konya.
- KESKİN, H.L., 2019. “Mağaralardan Metaller: Karain ve Kılıçini Metal Buluntularının Antalya Bölgesi Geç Prehistoryası Açısından Önemi”, *Cedrus* VII, ss. 1-39.
- KESKİN, H.L.-M. YILDIZ, 2022. “Muğla Müzesi’nden Bir Kolcuklu Balta Üzerine Bazı Düşünceler”, *Archivum Anatolicum* 16/1, ss. 121-146.
- KOŞAY, H.Z., 1951. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Kazısı 1937-1939’daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara.
- KÖKTEN, K.-N. ÖZGÜÇ-T. ÖZGÜÇ 1945., “1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Bellekten* 9, ss. 361-400.

- KULAKOĞLU, F., 2011 “Kültepe Kaniş Karumu: Anadolu'nun En Eski Uluslararası Ticaret Merkezi”, *Anadolu'nun Önsözü. Kültepe-Kaniş Karumu. Asurlular İstanbul'da*, Ed.: F. Kulakoğlu-S. Kangal, İstanbul, ss. 40-51.
- LAMB, W., 1937. “Excavations at Kusura near Afyon Karahisar”, *Archaeologia* 86, ss. 1-64.
- LAMB, W., 1938. “Excavations at Kusura near Afyon Karahisar: II”, *Archaeologia* 87, ss. 217-273.
- LLOYD, S.-J. MELLAART 1955. “Beycesultan Excavations: First Preliminary Report”, *Anatolian Studies* 5, ss. 39-92.
- MAXWELL-HYSLOP, R., 1953. “Bronze Lugged Axe- or Adze Blades from Asia”, *Iraq* 15/1, ss. 69-87.
- MCENROE, J.C., 2010. *Architecture of Minoan Crete. Constructing Identity in the Aegean Bronze Age*, Austin.
- MUSCARELLA, O.W., 1988. *Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in The Metropolitan Museum of Art*, New York.
- MÜLLER-KARPE, A., 1988. “M.Ö. III. ve II. Binde Anadolu'da El Sanatları Konusunda Yapılan Araştırmalar (1986)”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. II., ss. 203-210.
- MÜLLER-KARPE, A., 1993. “Hethitische Dechsel”, *Istanbuler Mitteilungen* 43, Festschrift für Peter Neve, zum 65. Geburtstag am 3. April 1994 von Freunden und Kollegen, ss. 227-234.
- MÜLLER-KARPE, A., 1994. *Altanatolisches Metallhandwerk*, Neumünster.
- NIGRO, L., 2015. “The Copper Axes Hoard in the Early Bronze IIIb Palace of Batrawy, Jordan”, *Copper and Trade in the South-Eastern Mediterranean Trade routes of the Near East in Antiquity*, Ed.: K. Rosińska-Balik-A. Ochał-Czarnowicz-M. Czarnowicz-J. Dębowska-Ludwin, Oxford, ss. 77-83.
- OĞUZ, R., 1933. “Anadolu Arkeologya Tarihinde Alishar Hafriyatı”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* I, ss. 22-63.
- ÖZGEN, E.-A. ENGİN, 2010. “Oylum Höyük, 2008”, *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. III, ss. 1-20.
- ÖZGÜÇ, T., 1955. “Koloni Devrinin Geç Safhasına (Ib) Ait Bir Atölye Hakkında”, *Belleten* 19/73; ss. 73-76, Res.-Fig. 1-38b.
- ÖZGÜÇ, T., 1978. *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, T., 1986. *Kültepe-Kaniş II. Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar*, Ankara.
- ÖZGÜÇ, N., 1966. “Acemhöyük Kazıları”, *Anadolu/Anatolia* 10, ss. 1-28.
- ÖZGÜÇ, T.-N. ÖZGÜÇ, 1953. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949*, Ankara.

- ÖZTAN, A., 2010. "Acemhöyük 2008 Yılı Kazıları", 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, ss. 235-250.
- POURSAT, J.C.-C. OBERWEILER, 2011. "Metalworking at Malia, Quartier Mu: High or Low Technology?", *Metallurgy: Understanding How, Learning Why. Studies in Honor of James D. Muhly*, Ed.: P.P. Betancourt-S.C. Ferrence, Philadelphia, Pennsylvania, ss. 125-131.
- PRZEWORSKI, S., 1935. "Der Grottenfund von Ordu. Ein Beitrag zu den Kleinasiatisch-Kaukasischen Beziehungen am ende des II. Jh.v.Chr.", *Archiv Orientální Journal of the Czechoslovak Oriental Institute, Prague* VII/3, ss. 390-414.
- PULAK, C., 1988. "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign", *American Journal of Archaeology* 92/1, ss. 1-37.
- SAGONA, A., 2018. *The Archaeology of the Caucasus from Earliest Settlements to the Iron Age*, New York.
- SCHAFFER, C.F.A., 1956. *Ugaritica III. Sceaux et cylindres hittites, épée gravée du cartouche de Mineptah. tablettes chypro-minoennes et autres découvertes nouvelles da ras shamra*, Paris.
- SÜEL, A., 2015. "The Religious Significance and Sacredness of the Hittite Capital City Sapinuwa", *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014, Studia Asiana* 9, Ed.: A. D'Agostino-V. Orsi-G. Torri, Firenze, ss. 101-114.
- SÜEL, M., 1989. "Balıbağı/1988 Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXVIII, ss. 145-163.
- SÜEL, M., 2015. "Ortaköy-Şapinuwa 2014 Kazı Çalışmaları", 5. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Ed.: Ö. İpek-R. İbiş, Çorum, ss. 169-184.
- SÜEL, A.-M., SÜEL 2004. "2002 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları", 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, ss. 229-234.
- SÜEL, A.-M. SÜEL, 2013. "Şapinuwa: Hitit Devleti'nin Başka Bir Başkenti", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, Ed.: M. Doğan-Alparslan-M. Alparslan, İstanbul, ss.178-193.
- TEKİN, H., 2015. *Eski Anadolu Madenciligi*, Ankara.
- TEKİN, H., 2018. *Madeni Eserler Tipolojisi*, Ankara.
- TÜRKER, A., A. ŞARBAK, M.T. ÇIRAK, C.G. TIRIL, 2018. "Devret Höyük Ölü Gömme Gelenekleri ve Mezar Uygulamaları", *TÜBA-AR Özel Sayı*, ss. 107-137.
- TZACHILI, I., 2008. "Aegean Metallurgy in the Bronze Age: Recent Developments", *Proceedings of an International Symposium held at the University of Crete, Rethymnon, Greece, on November 19-21, 2004*, Ed.: I. Tzachili, Athens, ss. 7-33.

- UMURTAK, G., 1996. "Maden Eserler", *Kuruçay Höyük II. 1978-1988 Kazılarının Sonuçları Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı Yerleşmeleri*, Ed.: R. Duru, İstanbul, ss. 56-126.
- von der OSTEN, H.H., 1933. *Discoveries in Anatolia 1930-31*, Chicago.
- von der OSTEN, H.H., 1937. *The Alishar Hüyük Season of 1930-32*, Part III, Chicago.
- WOOLLEY, S.L., 1955. *Alalakh. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949*, London.
- YAĞCI, R.-F.H., KAYA 2012. "Soli Pompeiopolis Kazıları 2010", 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, ss. 169-177.
- YALÇINKAYA, I.-H. TAŞKIRAN-M. KARTAL-M.B. KÖSEM, 2004. "2002 Yılı Karain Kazıları", 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, ss. 19-28.
- YALÇINKAYA, I.-H. TAŞKIRAN-M. KARTAL-K. ÖZÇELİK-M.B. KÖSEM-G. KARTAL, 2010. "2008 Yılı Karain Mağarası Kazıları", 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. IV, ss. 41-62.
- YILDIRIM, T. 2001. "A Group of Hittite Bronze Objects from the Seben District of Bolu", *Anatolica XVII*, ss. 127-144.
- YILDIRIM, T. 2011. "Resuloğlu Mezarlığında Ele Geçen Bir Grup Sap Delikli Balta", *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri. Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar*, Ed.: A. Öztan-Ş. Dönmez, Ankara, ss. 457-469.

**Ekler**



Kat. No. 1. 2010.6.1., Kat. No. 2. 2010.6.2.



Kat. No. 3. 2010.6.5., Kat. No. 4. 2010.8.9.





Kat. No. 5. 2015.13.4., Kat. No. 6. 2015.13.5.



Kat. No. 7. 2015.13.6., Kat. No. 8. 2015.13.7.





9

10

Kat. No. 9. 2015.13.8., Kat. No. 10. 2015.13.9.



11

12

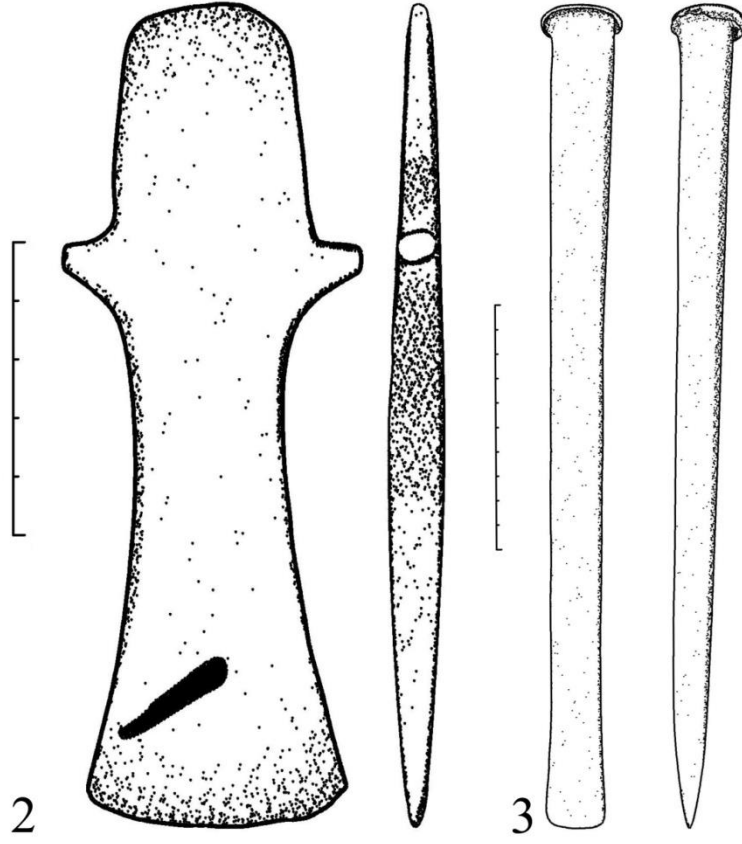
Kat. No. 11. 2015.13.10., Kat. No. 12. 2015.13.11.



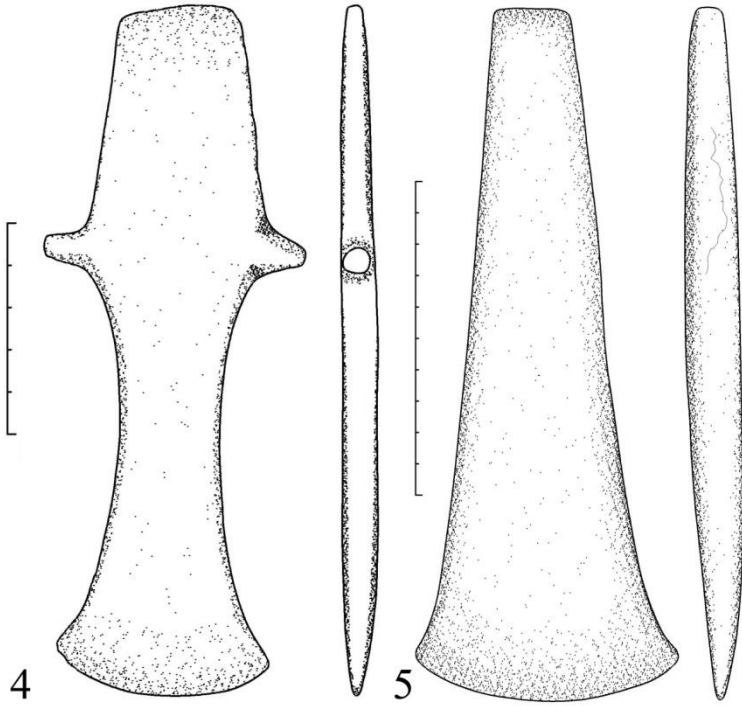
Kat. No. 13. 2015.13.12., Kat. No. 14. 2015.13.13.



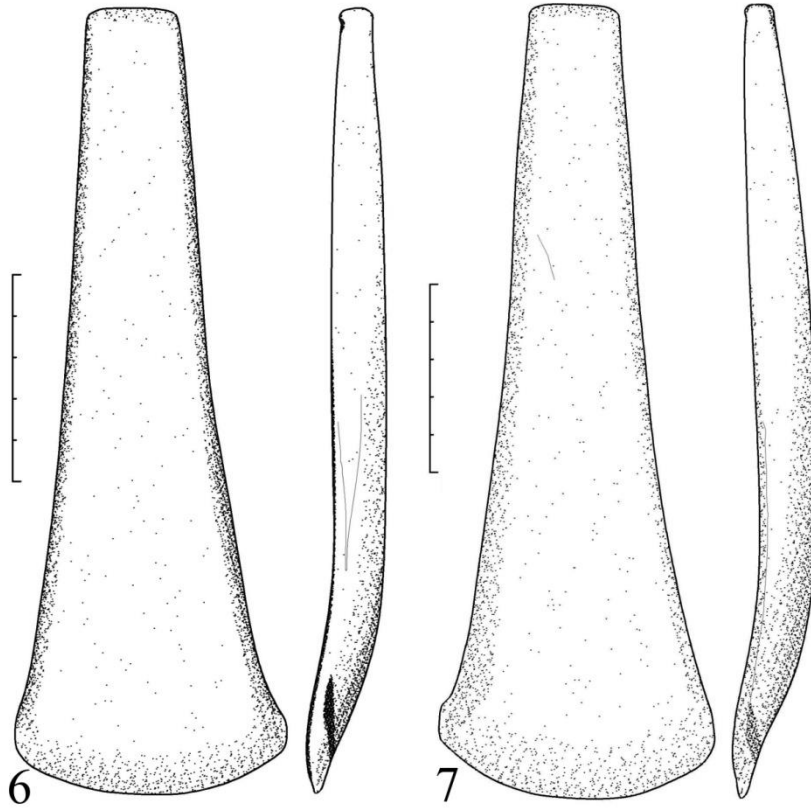
Kat. No. 15. 2015.13.14., Çizim 1. 2010.6.1.



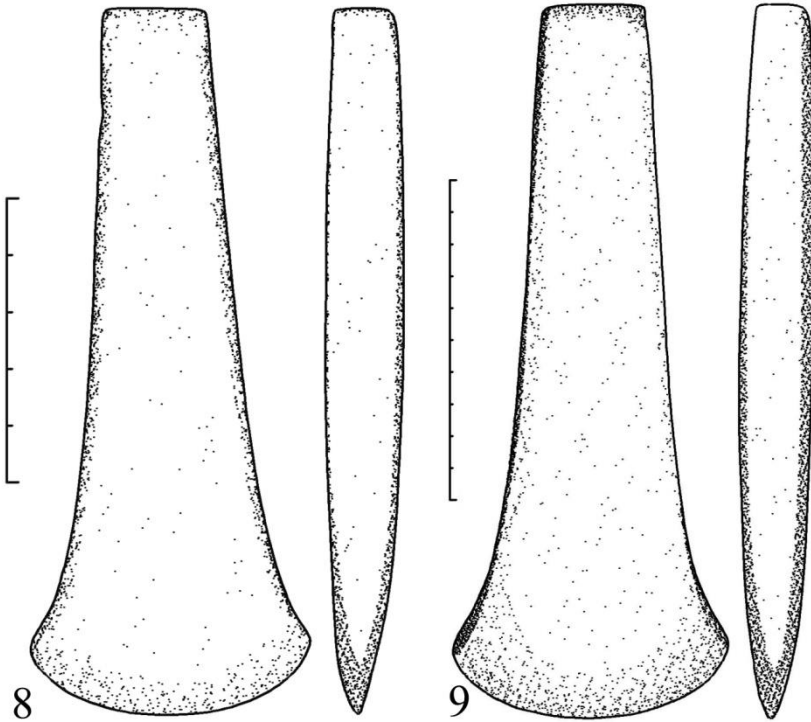
Çizim 2. 2010.6.2., Çizim 3. 2010.6.5.



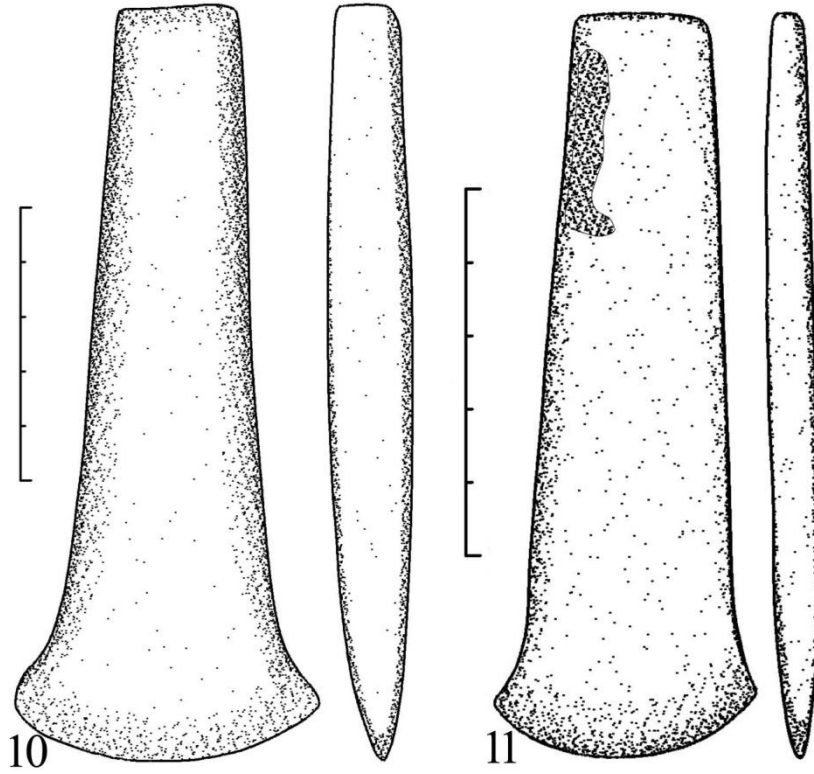
Çizim 4. 2010.8.9., Çizim 5. 2015.13.4.



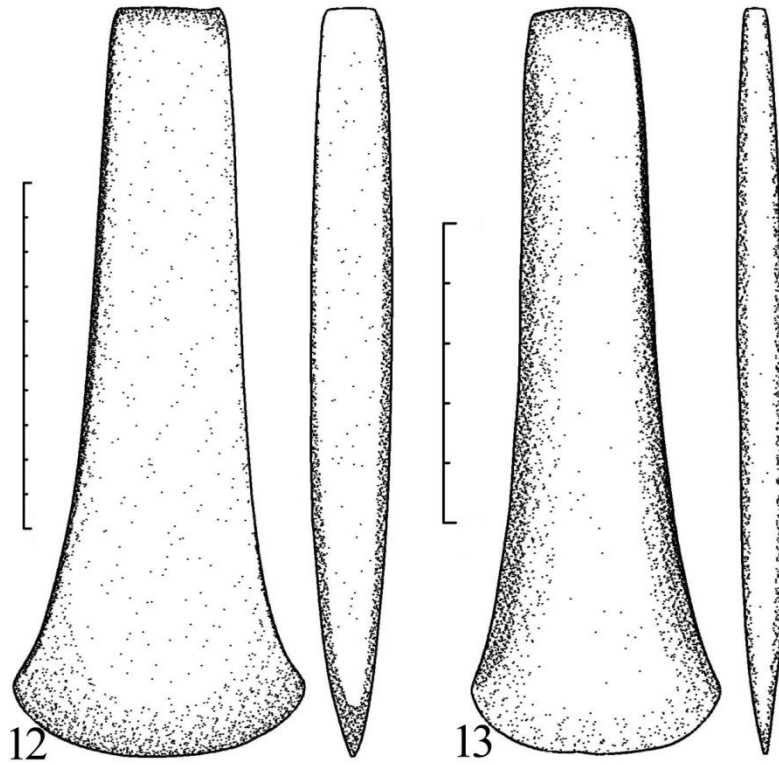
Çizim 6. 2015.13.5., Çizim 7. 2015.13.6.



Çizim 8. 2015.13.7., Çizim 9. 2015.13.8.

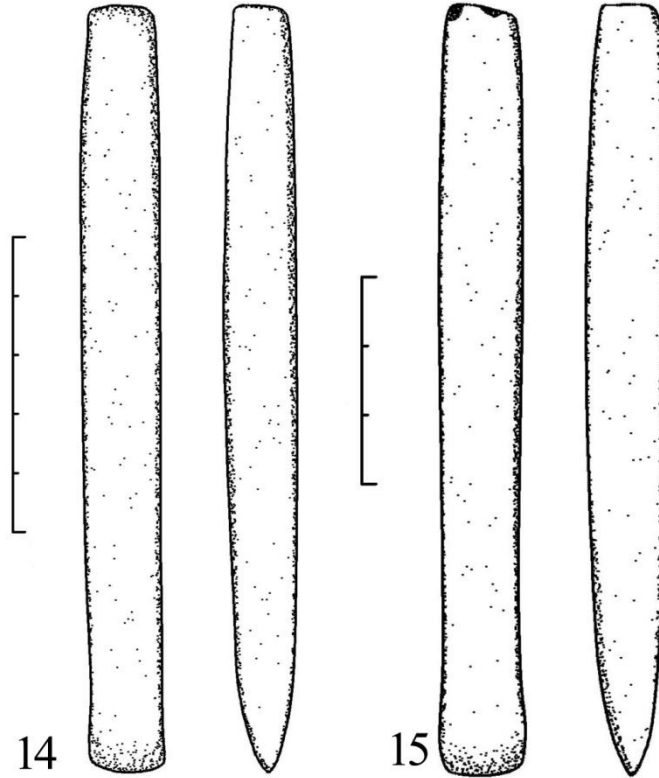


Çizim 10. 2015.13.9., Çizim 11. 2015.13.10.

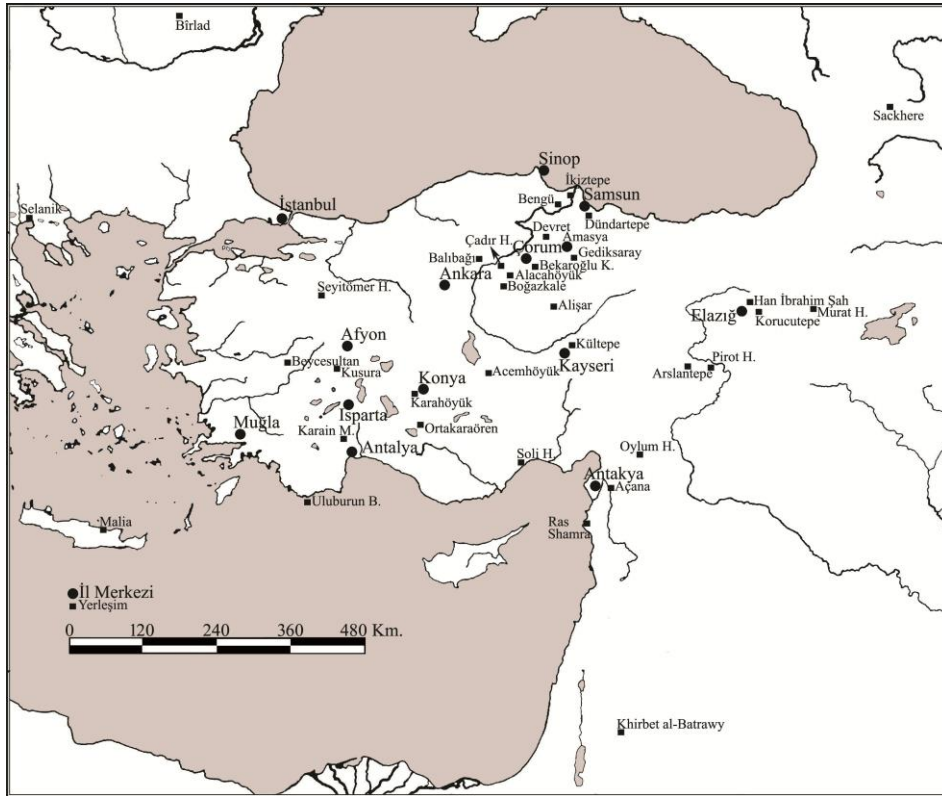


Çizim 12. 2015.13.11., Çizim 13. 2015.13.12.





Çizim 14. 2015.13.13., Çizim 15. 2015.13.14.



Harita I. Metinde İsmi Geçen Yerler.





ROMA DEVRİ KÜÇÜK ASYASI'NDA SPORCU DERNEKLERİ: PISIDIA  
ANTIOKHEIA ÖRNEĞİ

*THE ATHLETIC GUILDS IN ROMAN ASIA MINOR: THE CASE OF  
PISIDIA ANTIOKHEIA*


Recep ALTIN

Dr. / Türkiye  
recepaltin89@gmail.com  
ORCID ID: 0000-0002-9605-020X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **11.12.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **137 – 159**  
**doi** : <https://doi.org/10.33469/oannes.1403510>

This article was checked by 

**Atıf – Cite as:** ALTIN, R., “Roma Devri Küçük Asyası’nda Sporcu Dernekleri: Pisidia Antiokheia Örneği”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 137 - 159.







OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

6/1, Mart – March 2024

137 – 159

Araştırma Makalesi / Research Article

## ROMA DEVRİ KÜÇÜK ASYASI'NDA SPORCU DERNEKLERİ: PISIDIA ANTIOKHEIA ÖRNEĞİ\*

### THE ATHLETIC GUILDS IN ROMAN ASIA MINOR: THE CASE OF PISIDIA ANTIOKHEIA

Recep ALTIN

#### Öz

Tüm kurumlar gibi antik dönemin sanatçı ve sporcu dernekleri de bir dizi temel ihtiyacın neticesi olarak ortaya çıkıp gelişmiştir. Başlangıçta sınırlı bir coğrafyada -Hellas anakarasında- düzenlenen agonistik festivallere (bedensel, atlı ve müzikal yarışmalar) yalnızca yakın kent ve bölgelerden katılımcılar iştirak ediyordu. Günümüz küreselleşme sürecini andıran Hellenistik Dönem'le birlikte ise agonistik festivaller Akdeniz dünyasının dört bir köşesine yayılmıştır. Yaşanan bu hızlı değişim, herkesten daha çok agonistik organizasyonların baş aktörleri olan sanatçı ve sporcuları etkilemiştir. Roma'nın MÖ II. yüzyılda Akdeniz'in doğusunda askeri ve siyasi bir figür olarak ortaya çıkıp MÖ I. yüzyıl itibariyle bölgede tek hâkim güç olmasıyla var olan tüm festivaller tek çatı altında

#### Abstract

Like all institutions, the artists' and athletes' associations of antiquity emerged and developed out of a series of basic needs. Initially, agonistic festivals were held in a limited geography -mainland Hellas- and were attended only by participants from nearby cities and regions. Henceforth, in the Hellenistic period, which resembles today's globalization process, agonistic festivals spread to all corners of the Mediterranean world. This rapid change particularly affected artists and athletes, who were the main actors in agonistic organizations. When Rome emerged as a military and political figure in the eastern Mediterranean in the second century BC and became the sole dominant power in the region by the first century BC, all existing festivals were connected under one roof. Hereby, an enormous festival

\* Bu makale, 30 Ekim-3 Kasım 2018 tarihleri arasında düzenlenen *IV. International Academic Research Congress* adlı sempozyumda tarafımda sözlü olarak sunulan ve özet metni yayınlanan "Küçük Asya'daki Sporcu Dernekleri: Pisidia Antiokheia Örneği" başlıklı bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.



birbirine bağlanmıştır. Böylelikle geniş bir coğrafyada muazzam bir festival ağı kurulmuştur. Nitelikli bilgi ihtiyacının had safhaya çıktığı bu noktada ya da ortamda sporcu derneklerinin ilk kez Küçük Asya'da ortaya çıktığı görülmektedir. Sporcu dernekleri üzerine günümüze değin birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, konu ilk günkü muğlaklığını ve tartışılabilirliğini halen korumaktadır. Özellikle derneklerin ortaya çıkış süreci, şekli ve de yerleşik yerel şubeler problemi tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır. Üç bölümden oluşan bu çalışma kapsamında kısaca Yunan-Roma dünyasındaki festival geleneğine değinildikten sonra sporcu derneklerinin ortaya çıkış süreci, tarihi seyri, yapısı, işlevleri, merkezi otoriteyle ilişkisi ve Pisidia Antiokheia'sı özelinde yerleşik yerel şubeler sorunu incelenecektir.

network was established across a wide geography. At this point or in this environment, where the need for qualified information reached the highest level, it is seen that athletic guilds emerged for the first time in Asia Minor. Although many studies have been carried out on athletic guilds to date, the subject is still uncertain and debatable at many points. Particularly, the process of the emergence of guilds, their form, and the problem of settled local branches constitute the focal point of the discussions. Within the scope of this three-part study, after briefly mentioning the festival tradition in the Greco-Roman world, the emergence process of athletic guilds, their historical course, structure, functions, relationship with the central authority, and finally, the issue of static local branches in the case of Antioch of Pisidia will be examined.

**Anahtar Kelimeler:** Pisidia Antiokheia, Sporcu Derneği, Agon, Festival, Anadolu.

**Keywords:** Pisidia Antioch, Athletics Guilds, Agon, Festival, Asia Minor.

### Extended Abstract

The phenomenon of sports and sports historiography, which struggled to find a place for itself in historical research for a long time, has undeniably made a significant impact in the literature today. However, the number of studies on the history of sports in our country is still not at a sufficient level. Particularly, the scarcity of works written by ancient historians is striking. With this study, it is aimed to fill a gap in the field, albeit a small one.

The phenomenon of sports, being a multidimensional reality, was in direct interaction with many areas from religious life to culture, from economy to politics, in ancient times as it is today. Particularly, when examining the Ancient Greek civilization, it becomes evident that all sports activities emerged and developed within the scope of religious festivals called agones. With the Classical and especially the Hellenistic Period, the number of agones, which had the opportunity to spread over a wider area (from Sicily to Syria, from Egypt to Anatolia), increased day by day. With Rome emerging as a military and political figure in the eastern Mediterranean in the 2nd century BC and becoming the sole dominant power in the region by the 1st century BC, all existing festivals were linked together under one roof. Thus, an enormous festival network was established across a wide geography. It is at this point or in this environment that athletic guilds appear for the first time in Asia Minor. However, no source provides clear and detailed information about athletes'

associations. So much so that Forbes, who conducted the first comprehensive research on the subject, likened this clutter of data and the disturbing gap between them to a "patchwork" that remains in the hands of people no matter where they are held. Therefore, as will be seen later in the article, many points on the subject are still very vague and controversial.

The earliest information about athletes guilds comes from two different sources from the 1st century BC: a) a funerary inscription found in the city of Erythrai and b) a letter sent by the triumvir M. Antony to the koinon Asias. Many researchers have put forward various theories based on these documents. However, what is certain is that whether it is two separate structures that will merge in the future, as document a indicates, or an organization as in document b, which is single from the beginning but expanding in scope day by day; In any case, the first athletic guilds associations appeared and developed in Asia Minor in the 1st century BC. It is thought that the athletic guild (or guilds), which completed their structuring within themselves during the early imperial period and expanded their field of activity day by day, were fully institutionalized during the reign of Claudius. Because it is observed from the documents of this period that the association was extremely active in a wide geography extending from the east to the west of the empire. It is not surprising that, like many emperors, Trajan and his successor the philhellen Hadrian communicated with the most important social rent groups of the time: associations of artists and athletes. Indeed, documents from this period confirm that the imperial authority was more involved in the agonistic field than ever before. However, when and how the intervention in question started and ended and where it ended are highly controversial issues. What is certain about both the artists' and athletes' associations is that approximately in the middle of the second century AD, the headquarters of both associations were moved to Rome after various arrangements. The permanent center in Rome has been of great benefit to both sides until the date when such formations ceased to exist.

Athletic guilds were not just headquartered in Rome. Whether settled or itinerant, this organization had local branches or representative offices in the states. One of them was located in Pisidia Antioch. The operation of the athletic guilds in the city is definitively proved by a decret honoring the pankratiast Titus Aelius Aurelius Menandros, dated to the middle of the 2nd century AD, and the inscription "Athletic Guilds" seen on the seating rows of the city theater. The biggest difference of the associations of athletes and artists, whose activities and purposes of existence were largely similar to other craftsman guilds, was that they had an international (oikoumenik) character. Indeed, these characteristics have earned them great esteem as obvious and indispensable representatives of imperial agonistic policies. Undoubtedly, like all institutions, the athletes' associations of antiquity emerged and developed as a result of a series of basic needs. Within the scope of the study, it was seen that this basic need was to share information and in parallel to this, to increase the organizational ability of a stray group (athletes of the period) acting individually. As O. van Nijf correctly points out, associations of athletes and artists with an oikoumenik character are precisely a product of this new world order. Because the existence of such structures with international

claims could only be possible with the guarantor and support of a single authority ruling over a wide geography. The central organization of the athletic guilds, which first emerged and developed in Asia Minor in the Late Republic Period, was moved to Rome in the middle of the 2nd century AD. The athletic guild, which continuously expanded its sphere of influence and increased its prestige since the emperor Claudius period, experienced its golden age in the 3rd century, when agonistic festivals peaked. From the 4th century onwards, the evidence for the association became sparse and began to disappear. As a result, in 430 AD, with the donation of the association's central headquarters in Rome to the church, athletic associations disappeared from the stage of history.

### Giriş

Tarih araştırmalarında uzun bir süre boyunca kendine yer bulamayan spor olgusu ve spor tarihçiliği günümüzde inkâr edilemez bir şekilde literatürde kendine yer açmıştır. Ancak ülkemizde spor tarihi ile ilgili çalışmaların miktarı hala yeterli düzeyde değildir. Özellikle Eskiçağ tarihçileri tarafından kaleme alınmış eser sayısı yok denecek kadar azdır. Sporcu dernekleri üzerine günümüze değin çok sayıda çalışma yapılmış olmasına rağmen, konu birçok noktada ilk günkü muğlaklığını ve tartışılabilirliğini halen korumaktadır. Özellikle derneklerin ortaya çıkış süreci, şekli ve de yerleşik yerel şubeler problemi tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır. Pisidia Antiokheia kenti özelinde Roma Devri Küçük Asya'sındaki sporcu derneklerini konu alan bu çalışmayla küçük de olsa alandaki bir boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.

Çok boyutlu bir gerçeklik olan spor olgusu günümüzde olduğu gibi antik dönemde de dini yaşamdan kültüre, ekonomiden siyasete birçok alanla doğrudan etkileşim içindeydi. Nitekim Eski Yunan medeniyeti özelinde bakıldığında (rekabetçi) sportif faaliyetlerin tamamının *agon* olarak adlandırılan dini festivaller kapsamında ortaya çıkıp gelişmiştir.<sup>1</sup> Grekçe kökenli olan *agon* (ἀγών) kavramının antik dönemde kullanım yerine göre birçok anlamı ve geniş bir kapsamı olmakla birlikte konu itibarıyla *agon* “yarışma-festival-şenlik” anlamına gelmektedir.<sup>2</sup> Başlangıçta programları büyük oranda dini ritüellerden ibaret olan bu organizasyonların kapsamına zamanla daha fazla sportif, atlı ve müzikal yarışma dahil edilmiştir. Programları sürekli zenginleşen ve süreleri uzayan agonistik festivaller zamanla antik kent yaşamının vazgeçilmez unsurları haline gelmiştir. Söz konusu festivallerin (ya da *agon*'ların) ilki MÖ 776 yılında kutlanmaya

<sup>1</sup> Murray, 2014: 310.

<sup>2</sup> İlk ve asıl anlamı “toplantı” ya da “toplanma” (Hom. *Il.* 23.258; 24.1; Hom. *Od.* 8.200) olan *agon*'un aynı zamanda; “rekabet” (Hdt. 7.11; 8.102), “davaların savunulması” (Plat. *Ap.* 24c; Plat. *Resp.* 494e), “hatiplerin söylev vermesi” (Pol. 9.32.4), “müsabaka alanı” (Hom. *Il.* 23.685; Hom. *Od.* 8.260), “müsabaka izlemek için bir araya gelme” (Aesch. *Ag.* 845), “savaş” (Thuk. 2.89) gibi yan anlamları da bulunmaktaydı. *Agon* kavramının daha kapsamlı tanımı ve Eski Yunan medeniyeti için arz ettiği önem hakkında bk. Altın, 2022: 20-27.

başlanan ve modern olimpiyatlara da adını veren *Olympia* yarışmalarıdır. Bu festivalden yaklaşık iki asır sonra yine *Hellas* anakarasında *Pythia*, *Isthmia* ve *Nemea* adındaki üç şenlik kutlanmaya başlanmıştır. Yine aynı yüzyılda bir yandan *Panatheneia* gibi yeni ve kalıcı festivaller kurulurken diğer yandan şehirlerde *stadion* ve *gymnasion* gibi sportif altyapılar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Hem bizzat tiranların hem de Kleisthenes (MÖ yak. 570-508) sonrası demokratik kurumların büyük bir iştahla atletizmi desteklemesi sporu daha da yaygınlaştırmıştır.<sup>3</sup> Ardından tüm bu festivaller çeşitli vesilelerle peyderpey kıta Yunanistan'ı dışına ihraç olunmuştur.

Klasik (MÖ 480-323) ve bilhassa Hellenistik Dönem'le (MÖ 323-31) birlikte daha geniş bir alana (Sicilya'dan Ürdün'e, Mısır'dan Anadolu'ya) yayılma imkânı bulan *agon*'ların sayısı her geçen gün giderek artmıştır. Roma'nın MÖ 2. yüzyılda Akdeniz'in doğusunda askeri ve siyasi bir figür olarak ortaya çıkıp MÖ 1. yüzyıl itibariyle bölgede tek hâkim güç olmasıyla var olan tüm festivaller tek çatı altında birbirine bağlanmıştır. Böylelikle geniş bir coğrafyada muazzam bir festival ağı kurulmuştur. Festival sayı ve çeşidinin her geçen gün arttığı bu yeni dönemde sporcular -güven içinde- olabildiğince fazla yarışmaya katılmak; organizatör kişi ve kentler ise kurdukları yeni festivalleri duyurup devrin önde gelen sporcu ve sanatçılarına memleketlerine çekmek istiyorlardı. Karşılıklı bu ihtiyaç hali iki grup arasında aracı olacak bir üst yapının ihdasını zorunlu kılıyordu. Sonuçta nitelikli bilgi ve organizasyon gereksiniminin had safhaya çıktığı bu noktada ya da ortamda sporcu derneklerinin ilk kez Geç Cumhuriyet Dönemi'nde (MÖ 133-31) Küçük Asya'da ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak bu tür organizasyonlar asıl sıçrayışını Principatus Devri'nde (MÖ 27-MS 284) yapmıştır. Zira Actium Savaşı'nın ardından tesis olunan Roma barışı (*pax Romana*) beraberinde siyasi istikrarı ve ekonomik refahı da getirmiştir. Bu gelişmelerin yanı sıra, İmparatorluk Çağı'nın başında Augustus (MÖ 27-MS 14) tarafından askeri ve idari alanlarda önemli değişikliklere gidilerek Roma "imparatorluk ideolojisinin" zemini hazırlanmıştır. Bu minvalde atılan adımlardan biri de bir bütün olarak Yunan kültürünün "devlet çıkarı" meselesi haline getirilip desteklenmesi; hatta büyük ölçüde teşvik edilmesidir.<sup>4</sup> Bu iki durum agonistik sahaya son derece pozitif katkı yapmış ve festivallerin sayı ve çeşidinde L. Robert'in "agonistik patlama" olarak nitelediği olağanüstü artış yaşanmıştır.<sup>5</sup> Dolayısıyla bu yeni dönemle birlikte hem sporcu derneklerine olan ihtiyaç artmış hem de -buna bağlı olarak- sporcu dernekleri ve üyeleri uluslararası arenada her geçen gün daha etkin ve görünür olmuşlardır.

Bu bağlamda çalışma kapsamında sporcu derneklerinin ortaya çıkış süreci, tarihi seyri, yapısı, işlevleri, merkezi otoriteyle ilişkisi ve Pisidia Antiokheia'sı özelinde yerleşik yerel şubeler sorunu incelenecektir. Ancak antik kaynaklarda sporcu dernekleri hakkında açıktan ve detaylı şekilde bilgi verilmez. O kadar ki konu üzerine ilk kapsamlı araştırmayı yürüten Forbes, verilerin bu dağınıklığını ve aralarındaki rahatsız edici boşluğu neresinden

<sup>3</sup> Christesen, 2014: 218.

<sup>4</sup> Sherwin-White, 1996: 403-4; Spawforth, 2007: 384.

<sup>5</sup> Robert, 1984: 38 = Robert, 2013: 108.

tutulursa tutulsun insanın elinde kalan “yamalı bir bohçaya” benzetmiştir.<sup>6</sup> Dolayısıyla makalenin ileriki safhalarında da görüleceği üzere konu hakkındaki birçok nokta hala çok muğlak ve tartışmalıdır.

### Sporcu Derneklerinin Ortaya Çıkışı ve Genel Yapısı

Sporcu Dernekleri hakkındaki en erken bilgiler MÖ 1. yüzyıldan iki farklı kaynaktan; a) Erythrai’da bulunan bir mezar yazıtı ve b) *triumvir* Marcus Antonius tarafından Asia Birliği’ne (*koinon Asias*) yazılan bir mektuptan gelmektedir. Her iki kaynağın tarihlenmesine ve konu bağlamında içeriklerine ilişkin farklı görüşleri savlayan tartışmalara aşağıda değinilecektir. Ancak bu tartışmaların rahatlıkla takip edilebilmesi için söz konusu iki belgenin tercümesini bu noktada paylaşmakta yarar var:

a) “Erythrai halkı. Elis halkı. Tüm dünyanın atletleri. Tüm dünyanın kutsal yarışma galipleri (onurlandırdı)”.<sup>7</sup>

b) “Marcus Antonius, imperator, devletin restorasyonu için triumvir, Asya’daki Hellenlerin *koinon*’una, selam eder. Daha önce Ephesos’ta dostum aleiptes Marcus Antonius Artemidorus, tüm dünyanın kutsal ve taç yarışmaları galipleri derneğinin eponym rahibi Ephesoslu Kharopinos’la birlikte benimle buluştuktan sonra, *synod*’un daha önce var olan ayrıcalıklarının dokunulmazlığını teyit etmemi ve şu değerli lütuflarda bulunmamı istedi: askerlik hizmetinden muafiyet, *leitourgia*’dan tam muafiyet, konaklama muafiyeti ve festival süresince ateşkes, kişisel güvenlik ve mor giyme hakkı. Artemidorus’a olan dostluğumdan ve *synod*’un onuru ve büyümesi için ve eponym rahiplerine karşı nezaketimi göstermek istediğimden onay verdim ve derhal size yazdım. Ve şimdi, Artemidoros benimle tekrar görüştüğün ve bronz bir tablet dikip üzerine yukarıda bahsedilen lütufları yazmak için izin istedikten sonra, Artemidoros’u (...) ile ilgili hiçbir konuda hayal kırıklığına uğratmamak dileğiyle, istediği gibi tabletin dikilmesini onayladım. Bu konular hakkında size yazdım”.<sup>8</sup>

Erythrai’da bulunan yazıt paleografik gerekçelerle yayımcısı tarafından MÖ 1. yüzyıla tarihlendirmektedir.<sup>9</sup> Yazıtın önü ve sonu olmasa da büyük olasılıkla başarılı bir atletin yarışmalar sırasında yaşamını kaybetmesi gibi bir durum söz konusudur.<sup>10</sup> Bu yazıtta “οἱ ἀπὸ τῆς οἰκουμένης ἀθληταὶ” (*tüm dünyanın sporcuları*) ve “οἱ ἀπὸ τῆς οἰκουμένης ἱερονοῦχοι” (*tüm dünyanın kutsal yarışma galipleri*) şeklinde iki farklı sporcu grubu tanımlanmaktadır. Derneklerin ortaya çıkış sürecinde sporcuların bu şekilde kolektif olarak hareket edip karar alması kayda değer bir gelişme olmakla birlikte aslında bu grupların birer resmi örgüt olduğu dahi şüphelidir.<sup>11</sup> Ancak birçok araştırmacı bunları birbirinden kesin olarak ayrılması gereken resmi sporcu dernekleri

<sup>6</sup> Forbes, 1955: 238.

<sup>7</sup> I. *Erythrai* 429.

<sup>8</sup> Ricciardetto, 2012: 48-49.

<sup>9</sup> Keil, 1910: 71.

<sup>10</sup> Nitekim sonraki dönemlerde bu tür onurlandırma örneklerine rastlanmaktadır. Örnekler için çalışmanın ikinci bölümünde bahsedilen M. Alfidius ve Eubolos’un teselli kararnamelerine bakılabilir.

<sup>11</sup> Remijsen, 2015: 232.

olarak kabul eder.<sup>12</sup> Esasında sporcu derneklerine ilişkin ilk kesin kanıt yukarıda sunulan ve MÖ 42-41 ya da 32-31 yıllarına tarihlenen<sup>13</sup> b belgesinden gelmekte olup dernek adı yazıtta şu şekilde aktarılmaktadır: “ἡ οὐνοδος τῶν ἀπὸ τῆς οἰκουμένης ἱερωνικῶν καὶ στεφανειῶν”/ *tüm dünyadan kutsal ve taç yarışmaları galiplerinin derneği*.

Görüldüğü üzere söz konusu derneğin sanatçı ya da sporcuları mı yoksa her iki grubu birden mi kapsadığı açık değildir. Dernek adındaki muğlaklık araştırmacıları ister istemez temsiliyet konusunda birbirinden farklı düşünmeye sevk etmiştir. Kimi, derneğin yalnızca muzaffer sanatçıları temsil ettiğini belirtirken<sup>14</sup>; kimileri de söz konusu dernekle hem sanat hem de atletik yarışmalarda kazanan yarışmacıların temsil edildiğini ifade eder<sup>15</sup>. Pleket'in başını çektiği üçüncü bir grup ise büyük ölçüde yazıtta geçen ἀλείπτης (*aleiptes*=antrenör) ifadesi ve daha geç tarihli belgelerden hareketle derneğin yalnızca sporcuları temsil ettiğini iddia eder.<sup>16</sup> Remijsen ve Fauconnier'in konuya katkılarının ardından Antonius'un mektubunda bahsedilen derneğin hiçbir şüpheye yer bırakmaksızın sporcuları temsil ettiği kesin olarak kanıtlanmıştır<sup>17</sup>. Ancak a ve b belgelerinin çapraz şekilde sorgulanması araştırmacıları çözümlenmesi gereken yeni bir ikileme baş başa bırakmaktadır: Geç Cumhuriyet Dönemi'nde (MÖ 133-31) b belgesinde tanımlandığı şekliyle tek bir sporcu derneği mi yoksa a belgesinin işaret ettiği gibi iki ayrı sporcu derneği mi vardı? Hem Robert ve Forbes hem de onlara referansla diğer araştırmacıların değerlendirmesi Anadolu'da MÖ 1. yüzyılda birbirinden kesinlikle ayrılması gereken uluslararası nitelikte iki sporcu derneğinin var olduğu yönündedir.<sup>18</sup> Ancak Remijsen ve onu takiben Fauconnier iki dernek ve dolayısıyla bu derneklerin ileride (MS 2. yüzyıl) birleşme teorisine/varsayımına ikna edici kanıtlar sunarak karşı çıkmaktadır.<sup>19</sup>

Konu üzerine yapılan tüm tartışmalar, problemleri çözüme kavuşturmak için ortaya konan tüm teoriler bilimsel açıdan kuşkusuz çok değerlidir. Fakat O. van Nijf'in işaret ettiği gibi her noktada keskin bir ayrıma gidilmesi -mevcut kanıtlara rağmen- gereksiz bir yaklaşımdır.<sup>20</sup> Zira karşı karşıya olunan örgüt katı ve değişmez kuralları olan yekpare bir organizasyondan ziyade zamana ve

<sup>12</sup> Robert, 1949: 123; Forbes, 1955: 243-4; Pleket, 1973: 202-3; Boatwright, 2000: 103; Çokbankir, 2010: 81 ve 84; Yeni, 2022: 95; *karş.* Remijsen, 2015: 231 vd.

<sup>13</sup> Mektubun tarihi hala tartışmalı olmakla birlikte orijinal belge genellikle bu yıllara tarihlenmektedir. Ancak belgenin çeşitli kopyaları bulunmaktadır bk. Ricciardetto, 2012: 45 ve 51 dn. 26.

<sup>14</sup> Magie, 1950: 428; Mileta, 2008: 108.

<sup>15</sup> Forbes, 1955: 240.

<sup>16</sup> Pleket, 1973: 200.

<sup>17</sup> Remijsen, 2015: 231-233; Fauconnier, 2016: 77-78; Fauconnier, 2018: Bölüm III.1; Fauconnier, 2023: 74-89.

<sup>18</sup> Robert, 1949: 123; Forbes, 1955: 243-4; Pleket, 1973: 202-3; Boatwright, 2000: 103; Çokbankir, 2010: 81 ve 84; Yeni, 2022: 95.

<sup>19</sup> Remijsen, 2015: 233-35; Fauconnier, 2018: 72 vd. Bölüm III.1; Fauconnier, 2023: 71 vd. Bölüm 3, “The Athletes”.

<sup>20</sup> Van Nijf, 2006: 226. Nitekim Remijsen'in çalışmasında mevcut kaynakların farklı bir şekilde yorumlanarak daha önce yapılan neredeyse tüm varsayımların yanlış olabileceği ya da en azından farklı bir şekilde değerlendirilebileceği ikna edici bir şekilde ortaya konulmuştur, bk. Remijsen, 2015: 230-245.

şartlara göre esnekliğe imkân veren iç içe geçmiş parçalı bir yapı olabilir.<sup>21</sup> Nitekim epigrafik belgelerde karşılaşılan terminolojik tutarsızlık bu nazarla bakıldığında daha anlaşılabilir olmaktadır. Sonuçta ister a belgesinin işaret ettiği gibi ileride birleşecek iki ayrı yapı, isterse b belgesindeki şekliyle başından itibaren tek fakat günden güne kapsamı genişleyen bir organizasyon olsun; her halükârda ilk sporcu dernekleri MÖ 1. yüzyıl Küçük Asya'sında (Ephesos ya da Sardes merkezli<sup>22</sup>) ortaya çıkıp gelişmiştir.<sup>23</sup>

Ancak tartışmalar bunlarla sınırlı değildir. Konuya ilişkin Principatus Devri belgelerinde görülmeye başlanan “σύμπαρ ἑστος” (*sympas kystos*=tüm *kystos*) ifadesinin ne manaya geldiği de araştırmacıları fikir ayrılığına itmektedir.<sup>24</sup> L. Robert *sympas kystos*'u “sporcuların Roma'daki genel derneği” şeklinde tanımlarken<sup>25</sup>, Forbes ise çifte anlama; a) “belirli bir festivalde bir araya gelmiş sporcuların geçici derneği” b) “kutsal sporcu derneğinin aktif sağ kolu” dikkat çekmektedir.<sup>26</sup> Pleket, Forbes'in önerisini sağduyulu bulmakla birlikte ikna olmaz ve *sympas kystos*'un “birleşen iki sporcu derneğinin bir üst kurulu” da olabileceğini ifade eder.<sup>27</sup> Remijsen ise tüm bu araştırmacılardan farklı bir bakış ortaya koyar. Ona göre, *sympas kystos* mevcut epigrafik belgelerde “ayrı bir örgüt hüviyetiyle” hiçbir zaman tek başına hareket edip karar almamış; aksine, daima ya *kystik synodos*'un ve kutsal yarışma galiplerinin (*hieronikai*) ya da halk veya danışma meclisinin yanında alınan karara edilgen şekilde ortak olmuştur.<sup>28</sup> Bundan dolayı Remijsen, *kystik synodos*'un “resmi sporcu derneği” olduğu; *sympas kystos*'un ise aktif tüm atletik paydaşları içine alan ve imparatorluk otoriteleriyle müzakere yürütmeyen gayri resmi bir yapı olduğu sonucuna varır.<sup>29</sup>

Sporcu derneklerinin ortaya çıkışı Geç Cumhuriyet Dönemi'ne tarihlenmekle birlikte esasında bu tür organizasyonlar asıl sıçrayışını Principatus Devri'nde yapmıştır. Bunun bir tesadüften ziyade Augustus'tan itibaren imparatorluk tarafından uygulanan bilinçli politikanın neticesi olduğunu vurgulamak gerekir. Zira ilgili devir boyunca yeni bir *agon*'un kurulup kurulmayacağına, var olanlarına derecesinin yükseltip

<sup>21</sup> Van Nijf, 2006: 226.

<sup>22</sup> Glotz ve Amelotti bazı çekincelerle birlikte Sardes'in ekümenik sporcu derneğinin ilk merkezi olabileceğini belirtir, (bk. Fauconnier, 2023: 72, dn. 2). Buna karşın Pleket Sardes'ten gelen kaynakların büyük ölçüde yanıltıcı olduğunu ifade eder, (bk. Pleket, 1973: 213). Konu üzerine en kapsamlı ve en güncel araştırmaları yürüten Fauconier ise ilgili merkezin büyük bir olasılıkla Ephesos olduğunu belirtir, (bk. Fauconnier, 2018: 103, 130).

<sup>23</sup> Derneğin merkezinin hangi kentte olduğu tam olarak bilinmese de Küçük Asya'da olduğuna şüphe yoktur. Zira Miletos'ta bulunan ve yaklaşık olarak MÖ 20'lere tarihlenen bir yazıtta (anonim sporcunun galibiyet listesi) Antonius'un mektubunda anılan derneğin Küçük Asya'da kendi *agon*'unu düzenlediğinden “... [καὶ τὸν τιθέμενον ἀγῶνα ὑπὸ τῶν ἀπὸ τῆς οἰκουμένης ἱερο|νικῶν καὶ στεφανιτῶν στάδιον δίαυλον ὀπλίτην πρῶτον πάλιντων...”, bahseder bk. I. Didyma 201.

<sup>24</sup> MS 85 yılına tarihlenen bir yazıtta Lucius Vettulenus Laetus üç grup (o an *Olympia* yarışmalarında bulunan atletler, tüm *kystos* ve *kutsal* sporcu derneği) tarafından onurlandırılmaktadır, bk. Ebert, 1997: 228.

<sup>25</sup> Robert, 1950: 26; Çokbankir, 2010: 83.

<sup>26</sup> Forbes, 1955: 243, 247.

<sup>27</sup> Pleket, 1973: 216, dn. 64.

<sup>28</sup> Remijsen, 2015: s. 236, dn. 62

<sup>29</sup> Remijsen, 2015: 235-236.



yükseltilmeyeceğine onay veren tek idari güç Roma imparatorları olmuştur. İmparatorların sahip olduğu bu erk “imparatorluk kültü” olgusuyla birleşince önemli ölçüde araçsallaşmış doğrudan *imparatorluk ideolojisinin* tesisine imkân sağlamıştır.<sup>30</sup> İmparatorlar da bu organizasyonları üstün bir kavrayışla adeta birer politik enstrümana dönüştürüp bunu kentlere “ödül/ceza” biçiminde yansıtmışlardır.<sup>31</sup> Dolayısıyla agonistik festivaller vasıtasıyla yalnızca kentlerde imparatorun (ya da “imparatorluk ideolojisinin”) siyasi temsili değil, aynı zamanda bizzat Hellen *polis*’lerinin imparatorluğa bağlılığı da sağlanmıştır. Roma Cumhuriyet Dönemi (MÖ 510-31) sonunda şekillenmeye başlayan bu süreci Augustus tamamlamış; ardılları da büyük ölçüde onun izinden (*imatatio Augusti*) gitmiştir.<sup>32</sup> Sonuçta agonistik sahaya önemli katkılar sağladığı bilinen Augustus’un hükümranlığında ve sonrasında festival sayısında müthiş bir artış yaşanmıştır.<sup>33</sup> Bu durum bir yandan sporcu dernekleri ve üyelerini daha görünür kılarken öte yandan şüphesiz onlara olan ihtiyacı da arttırmıştır.

Erken İmparatorluk Çağı (MÖ 31-MS 97) boyunca kendi içindeki yapılanmasını tamamlayan ve her geçen gün faaliyet alanını genişleten sporcu derneklerinin (ya da derneğinin) Claudius döneminde (MS 41-54) tam anlamıyla kurumsallaştığı düşünülmektedir.<sup>34</sup> Zira bu döneme tarihlenen iki ayrı mektupta<sup>35</sup> derneğin (*Herakles’e adanmışların gezgin kystik derneği*) imparatorluğun doğusundan batısına uzanan geniş bir coğrafyada son derece aktif olduğu gözlenmektedir. Bu dönemde dernek bir yandan imparatorun Britonlara karşı kazandığı zafer dolayısıyla kendisine hediye ve elçiler göndermekte öte yandan imparatorluğun doğusunda iki vasal kralın (Pontus kralı Iulius Polemon II ve Kommagene kralı Gaius Iulius Antiokhos IV) Claudius onuruna festival düzenlemesine yardımcı olmaktadır.<sup>36</sup> Dolayısıyla sporcu dernekleri *agon*’lar vasıtasıyla -tam da yukarıda tanımlandığı şekliyle- imparatorluk ideolojisinin Küçük Asya’nın doğusunda yaygınlaşıp kök salmasına doğrudan hizmet etmekteydiler. Başka bir değerlendirmeye sporcu derneği vasal krallarla merkezi otorite arasında aracı rolü üstlenerek onların sadakatini örtük olarak imparator hanesine ulaştırıyordu.<sup>37</sup> Claudius’un mektuplarında sporcu derneği üyelerine bahşedilen ayrıcalıklardan hiç bahsedilmemiş olsa da ileriki tarihlerde Vespasianus (MS 69-79) tarafından

<sup>30</sup> Sherwin-White, 1996: 403; Pleket, 1973: 221.

<sup>31</sup> Klose, 2005: 125.

<sup>32</sup> Van Nijf 2001, 320; Spawforth, 2007: 384.

<sup>33</sup> Robert, bu artışı “agonistik patlama” olarak nitelendirmektedir, bk. Robert, 1984: 38 (=Robert, 2013: 108).

<sup>34</sup> Zira *ksystarkhes* olarak anılan belli şehir ya da bölgelerdeki festivallerin işleyişinden sorumlu olan dernek başkanları hakkında ilk kanıtlar bu dönemden itibaren görülür, bk. Fauconnier, 2016: 80-1; 2018: 80, 83.

<sup>35</sup> Belge esasında Hermopolisli boksör Hermeinos’un *alias* Morus üyelik diplomasıdır. Ancak aynı belgede imparatorlar Claudius ve Vespasianus eski tarihli kararları da aktarılır, bk. P. Lond. III 1178. Bu belgelerde dernek adı “συνὸδὸς ἑσποτικῆς περιπολιτικῆς τῶν περὶ τὸν Ἡρακλέα” şeklinde geçmektedir. Remijsen ve Fauconnier “tek dernek” teorilerinde haklıysa bu dönemde ya da biraz öncesinde sıradan sporcular da dernek kapsamına alınmıştır, Remijsen, 2015: 235; Fauconnier, 2016: 80-81. Fauconnier, tarihi tartışmalı olan Euboulos’un teselli kararnamesinde dernek adında (*apo tes oikoumenes athletais*) görülen “athletai” kelimesini bu savına dayanak olarak sunar, bk. Fauconnier, 2018: 78. karşı. Pleket, 1975: 207.

<sup>36</sup> P. Lond. III, 1178, II. 8-15; P. Lond. III, 1178, II.16-31.

<sup>37</sup> Forbes, 1955: 243.

derneğe gönderilen başka bir mektupta Claudius'un onlara verdiği tüm imtiyazların korunacağı belirtilir.<sup>38</sup> Anlaşılan odur ki Antonius ve öncesinde kazanılan haklar sürekli korunmuş ve mümkün oldukça genişletilmiştir. Flaviuslar dönemine (MS 69-96) ait kaynaklarda sporcu dernekleri birkaç kez daha ortaya çıkar. Onlardan birinde L. Vettulenus Laetus üç grup tarafından onurlandırılmaktadır. Yukarıda aktarılan “σύμμαχος κῆστος” (*tüm kystos*) ifadesinin anlamı hakkındaki tartışmalar da büyük ölçüde bu yazıttan kaynaklanmaktadır.

Tüm devlet meselelerine özel ihtimam gösterdiği bilinen *imperator* Traianus<sup>39</sup> (MS 98-117) ile halefi Hadrianus'un<sup>40</sup> (MS 117-138) devrin en önemli sosyal rant grupları olan sanatçı ve sporcu dernekleriyle iletişime geçmiş olmaları şaşırtıcı bir şey değildir. Nitekim bu döneme ait belgeler de imparatorluk otoritesinin agonistik sahaya öncesinde hiç olmadığı kadar müdahil olduğunu doğrulamaktadır. Ancak söz konusu müdahalenin ne zaman ve ne şekilde başlayıp bittiği, nereye vardığı (yeniden düzenleme, tek çatı altında toplama, merkeze taşınma) son derece tartışmalı konulardır.<sup>41</sup> Hem sanatçı hem de sporcu dernekleri özelinde kesin olan şudur ki yaklaşık olarak MS 2. yüzyılın ortalarında her iki derneğin merkezi de çeşitli düzenlemelerin ardından Roma'ya taşınmıştır. Sporcu dernekleri özelinde bakıldığında taşınma isteğinin atletlerden geldiği görülür. Zira Ephesoslu M. Ulpius Domestikos Hadrianus'tan dernek merkezi için kendilerine Roma'da bir arazi (*topos*) ve arşivlerin muhafazası için bir bina (*oikema*) ihsan edilmesini istemiş; imparator da bu talebe olumlu yanıt vermiştir.<sup>42</sup> Fakat nedendir bilinmez Ulpius Domestikos nezdinde sporcu derneğin talebi ancak Hadrianus'un ölümünün ardından halefi Antoninus Pius saltanatında (MS 138-161) gerçekleşebilmiştir.<sup>43</sup> Traianus hamamlarında ya da yakınında tahsis veya sıfırdan inşa edilen *curia athletarum* binasıyla birlikte Roma idari açıdan tüm dünyanın daimi atletizm başkenti olmuştur.<sup>44</sup>

Roma'daki kalıcı merkez, sporcu derneklerinin ortadan kalktığı tarihe kadar her iki tarafa da büyük yarar sağlamıştır. Her şeyden önce birbirlerine erişimleri artık daha süratli ve masrafsız olabilecekti. Bunun yanı sıra imparatorluk nezdinde ve de dernek genel kurulunda alınan kararlar ivedilikle

<sup>38</sup> P. Lond. III 1178.

<sup>39</sup> Plin. *Ep.* 10; Geagan, 1975: 396-401.

<sup>40</sup> Aelius Aristides'e göre hiçbir imparator onun kadar agonistik sahaya katkı yapmamıştır bk. Ael. *Ar. Orat.* 14. 225; Petzl-Schwertheim, 2006; Jones, 2007.

<sup>41</sup> Pleket, 1973: 223-227; Le Guen, 2010: 205-239; Hervas, 2017: 84-97; Fauconnier, 2020: 647-660.

<sup>42</sup> IGUR 235: “*Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus, tanrılaştırılmış Traianus Parthicus'un oğlu, tanrılaştırılmış Nerva'nun torunu, pontifex maximus, 18. kez tribun potestas sahibi, 3. kez consul, pater patriae, Herakles'e adanmış atletler birliğine selamlar. Evet, istediğiniz yerde size bir yer ve arşivlerinizi barındıracak bir bina verilmesini emredeceğim ve eğer tüzüğünüzün değiştirilmesini gerekli görürseniz bu size kalmıştır. Elçi Ulpius Domestikos'tu. 5 Mayıs Roma'dan. Elveda*”

<sup>43</sup> IGUR 236: “*Herakles'e adanmış kutsal ve taç yarışmaları galiplerinin kystik derneğine selamlar. Kutsal eşyalarınızı ve arşivlerinizi yerleştireceğiniz, tanrısal büyükbabam tarafından inşa edilen ve özellikle Capitolia için toplandığınız hamamlarda size bir yer tahsis edilmesini emrettim. Elveda.*”

<sup>44</sup> *Curia athletarum*'un konumu, işlevi ve konu hakkındaki diğer tartışmalar için, bk. Forbes, 1958: 244; Caldelli, 1992: 75-87; Fauconnier, 2018: 105 vd.

diğer eyaletlerde ikamet eden veya halihazırda oralarda yarışan dernek üyelerine ulaştırılabilecekti. Aynı şekilde onlardan gelen talepler de vakit kaybetmeden işleme koyulabilecekti. İmparatorluktaki en yüksek otoriteye yakınlık, atletlerin sosyal statüsünü güvence altına almada da önemli bir avantajdı. Zira imparatorlar dernek üyelerinin var olan imtiyazlarını hem Augustus<sup>45</sup> veya Vespasianus gibi koruyabilir hem de bunlara tıpkı M. Antonius gibi yenilerini ekleyebilirdi. Epigrafik kaynaklar var olan imtiyazları koruyan veya genişleten tüm imparatorları tespit etmemize imkân vermese de derneklerin özellikle hangi imparatorlara minnettar olduklarını açık bir şekilde göstermektedir. Zira MS 2. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dernek adına “*Hadriane, Antoniane, Septimiane*” gibi imparator epithetleri eklendiği görülür.<sup>46</sup> Peki imparatorlar açısından dernek merkezinin Roma'ya taşınmasının önemi ne idi? Hatırlanacak olursa yukarıda, agonistik festivallerin imparatorluğun Grekçe konuşulan bölgelerinde imparatorluk ideolojisinin ve gücünün temsiline hizmet eden vazgeçilmez faaliyetleri olduğundan bahsedildi. İşte bu faaliyetlerin hem katılımcı hem de organizatör düzeyinde baş aktörleri, devrin en faal derneklerine üye olan sanatçı ve sporcularından başkası değildi. Dolayısıyla yaşanan merkezleşmeyle beraber her iki grubun derneği de kendilerini emperyal agonistik politikaların bariz ve vazgeçilmez temsilcileri olarak imparatorların kullanımına sunmuşlardır.<sup>47</sup> İmparatorlar ise ellerinin altındaki bu etkin güçten adeta kitle iletişim aracı olarak yararlanarak hem tebaalarına kendi propagandalarını yapabilmiş hem de onların sadakatini örtük olarak alabilmişlerdir.<sup>48</sup>

Epigrafik kaynaklarda sporcu derneği ve üyelerinin Roma imparatorluğundaki faaliyetleri dernek adındaki περιπολιτική (*peripolistike*) ve οίκουμένη (*oikoumene*) sıfatlarıyla tanımlanmaktadır. Bu ifadeler sırasıyla derneğin “gezici” ve “uluslararası” niteliğini açıkça teşhir etse de örgütün kendi iç dinamiklerine veya yerel temsilciliklerine ilişkin herhangi bir bilgi vermez.<sup>49</sup> Buna rağmen mevcut kaynaklar vasıtasıyla sporcu derneklerinin işleyişinin genel olarak geniş bir memur ağı aracılığıyla sağlandığı bilinmektedir. Bu memurları kendi içinde; Roma'daki merkezi teşkilatta (*sympas kystos*) görev icra edenler ve taşrada vazife gören bölgesel yetkililer şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Zira her iki yapının da kendilerine ait memurları olduğu yazıtlar aracılığıyla belgelenmektedir. Merkez teşkilatın en kıdemli görevlisi *arkhiereus* denilen başrahiplerdi. Önceleri yalnızca bir başrahip varken zamanla sayıları üçe çıkmıştır. Her biri aynı zamanda yaşam boyu *kystarkhes* (dernek başkanı) ve imparatorluk hamamları yöneticisi olan<sup>50</sup> bu rahiplere sırasıyla yazman ya da başyazman denilen *grammeteus* veya *arkhigrammateus* yardımcı olmaktadır.<sup>51</sup> Yerel şubelerde ise genellikle bir başkan (*kystarkhes*), bir

<sup>45</sup> Suet. *Aug.* 45.

<sup>46</sup> P. Lond. III, 1178; Pleket, 1973: 208; Remijsen, 2015: 241.

<sup>47</sup> Van Nijf, 2006: 232-33; *karş.* Fauconnier, 2018: 298.

<sup>48</sup> Pleket, 1973: 221; van Nijf, 2006: 232.

<sup>49</sup> Uluslararası düzeydeki sporcu derneklerinin örgüt yapısının anlaşılmasındaki zorluk S. Aneziri'nin isabetle belirttiği gibi imparatorluğun tüm bölgelerinde faaliyet gösteren fakat yerel şubelerine pek de önem vermeyen merkezi olarak örgütlenmiş bir yapı olmasından kaynaklanmaktadır, bk. Aneziri, 2009: 29; van Nijf, 2006: 226.

<sup>50</sup> *IGUR* 135-137; P. Lond. III, 1178.

<sup>51</sup> Pleket, 1973: 216, dn. 64; Remijsen, 2015: 236, dn. 63.

yazman (*grammeteus*), bir hazinedar (*argyrotamias*) ve iki *arkhon* görev yapmaktaydı.<sup>52</sup> Ancak bu kişiler dışında daha birçok görevli derneğin çeşitli organizasyonlarında yer alıyordu. Örneğin yazıtlarda sıklıkla karşılan sporcu eğitimcileri (*aleiptes*, *epistates*) ve yerel festivallerde onursal görev üstlenen rahipler bulunmaktaydı.<sup>53</sup> Bunların dışında adı bilinmeyen bazı görevlilerin (örneğin doktor/*arkhiatros*) de festival dönemlerinde geçici olarak vazife üstlenmiş olması oldukça muhtemeldir. Hiyerarşik olarak merkezi teşkilat yetkilileri taşradaki görevlilerinden bariz şekilde üstündü. Üstünlükleri muhtemelen merkezi konumları ve imparatora olan yakınlıklarıyla ilgiliydi. Merkez teşkilatın başrahibi haricindeki tüm yetkililer dernek adındaki *gezici* sıfatına uygun olarak sürekli hareket halindeydi. Bu da aslında merkezi yapıyla yerel şubelerin koordineli bir şekilde çalışmasına olanak sağlıyordu.

Sporcu derneklerinin mali yapısı ve işleyişi hakkında kaynaklar son derece kısıtlıdır. Ancak yine de imparatorluğun tüm bölgelerinde faaliyet gösteren bu *oikoumenik* örgütün ekonomik gücünün yerel meslek loncalarının çok üstünde olduğunu söylemek mümkündür.<sup>54</sup> Zira Klasik Dönem'den itibaren demokratikleşme eğilimi gösterse de agonistik faaliyetler Principatus Devri'nde hala toplumun üst kesimine hitap eden elit aktiviteler olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla hem sanatçı hem de sporcu derneklerinin üyeleri genellikle varsıl bireylerden oluşmaktaydı Nitekim günümüze ulaşan tek üyelik belgesi olan boksör Hermeinos'un diplomasında sporcunun MS 194'te derneğe üyelik için 100 *denarii* ödediği görülmektedir.<sup>55</sup> Sporcunun aile arşivinde bulunan başka bir belgede Hermeinos kendilerine miras kalan evin 1/3'ünü 300 Aleksandreia *drahmi*'si karşılığında kardeşi Theognostos'a devrettiği ifade edilmektedir.<sup>56</sup> İlgili dönemde 100 *denarii* 400 Aleksandreia *drahmi*'sine eşittir.<sup>57</sup> Bu bilgi ışığında meblağlar arasında basit bir mukayese yapıldığında hem dernek ekonomik bütçesinin hacmi hem de derneğe üyeliğin son derece külfetli bir iş olduğu anlaşılacaktır. Derneğin maddi kaynaklarını tam olarak nasıl yönettiği bilinmese de mevcut belgeler aracılığıyla söz konusu yapının gelir ve gider kalemleri büyük ölçüde tespit edilmektedir.<sup>58</sup>

Sporcu derneklerinin gelir ve gider kalemleri büyük ölçüde onların kurumsal olarak yürüttükleri faaliyetlere de ışık tutmaktadır. İmparatorluğun

<sup>52</sup> P. Lond. III, 1178; Pleket, 1973: 216, dn. 64; Fauconnier, 2018: 180.

<sup>53</sup> Herminus Sardes'teki bir festivalde rahip olmak için 50 *denarii* ödemiştir, bk. P.Lond. III 1178.

<sup>54</sup> Poland, 1934: 2540.

<sup>55</sup> P. Lond. III 1178.

<sup>56</sup> P. Lond. III 1158.

<sup>57</sup> Remijsen, 2015: 237.

<sup>58</sup> Gelir kalemleri: üyelik aidatları, hayırseverlerin bağışları, organizasyonuna katıldıkları festivallerden sağlanan gelirler, derneğin düzenlediği festivallerde oluşan bütçe, onursal memuriyetler için üyelerin yaptığı ödemeler, üyelere kesilen çeşitli cezalar, imparatorluk yardımları ve son olarak bunlara dolaylı bir gelir olarak tanımlayabileceğimiz vergi muafiyetlerini eklemek mümkündür (bk. Fauconnier, 2018: 193-197; Fauconnier, 2023: 221-25). Gider kalemleri: onurlandırmalar için harcanan bütçe, diplomatik faaliyetler için harcanan bütçe, geçit töreni-kurban-adaklara ayrılan bütçe, üyelerin cenaze merasimleri, dernek binalarının inşaa ve bakım faaliyetlerine harcanan bütçe, dernek festivallerinin masrafları ve son olarak imparatora ya da önemli kişilere sunulan hediyeler için ayrılan bütçe şeklinde özetlenebilir (bk. Fauconnier, 2018: 193-197; Fauconnier, 2023: 221-25).

dört bir köşesinde aktif olduğu bilinen bu yapı, her şeyden önce tıpkı diğer meslek loncaları gibi üyelerinin çıkarlarını korumayı amaçlayan bir örgüttü. M. Antonius'un mektubundan da hatırlanacağı üzere derneğin en önemli faaliyeti üyelerinin var olan imtiyazlarını korumak, mümkünse bunları genişletmek için devrin siyasal otoritelerine karşı yürüttükleri lobi çalışmalarıdır. Dernek bu girişimleri neticesinde üyelerine ekonomik ve sosyal alanda birçok avantaj (vergi, askerlik ve kamu hizmetleri muafiyeti, tiyatrodaki protokolda yer alma ve mor giyme hakkı, ücretsiz konaklama ve korunma hakkı, davalarda öncelik vs.) sağlamıştır. Böylelikle yüksek aidatlara rağmen dernek üyeliği daima çekici kalabilmiştir. İmparatorluk döneminde artan festival trafiğinin belli bir takvime koyulabilmesi de sanatçı ve sporcu derneklerinin girişimleriyle mümkün olabilmektedir.<sup>59</sup> Yarışma takvimlerinin ve güzergahlarının önceden biliniyor oluşu kuşkusuz derneklere üye olan sporcu ve sanatçılara büyük kolaylık sağlamıştır. Festivalden festivale hareket halinde olan yarışmacılar kuşkusuz şenlik bölgelerinde de bağlı buldukları derneklerden çeşitli pratik (yiyecek, içecek, kalacak yer temini, tıbbi destek vs.) yardım ve hukuki destek (alınan galibiyetlerin kayda geçirilmesi, yarışmaların statüsü hakkında bilgilendirme, kazanımlarının kent nezdinde korunması vs.) almıştır.<sup>60</sup>

Sporcu ve sanatçı dernekleri tıpkı diğer meslek loncaları<sup>61</sup> gibi üyelerinin cenaze işleriyle de ilgilenmiştir. MS 1. yüzyıl sonuna (en geç MS 86) tarihlenen bir yazıtta, Neapolis'teki *Sebasta* yarışmaları sırasında yaşamını yitiren Elaiialı (?) *hieronikai* Marcus Alfidius dernek (*tüm dünyadan kutsal ve taç yarışmaları galipleri ve onların antrenörleri*) tarafından bir teselli kararnamesinde şu sözlerle onurlandırılmıştır;

"... vakitsiz ve gayrimüstahak ölümü vesilesiyle memleketine bir vesika göndererek, takdire şayan Marcus Alfidius'un bütün meslek hayatı boyunca -ki bunda pek çabuk ilerlemişti- göstermiş olduğu emsalsiz tevazu ve nezakete, hem de eşsiz başarılarına şahadet etmek, ve diğer galiplerin taziyetlerini belirtmek uygun görülmektedir; zira hepsi kendiliklerinden ve seve seve onun cenaze törenine katıldılar, ve hem ferden hem müştereken böyle törenlerde adet olan yardımlarda bulundular, ve sanki bir akraba imiş gibi kederlenerek ona son yolculuğunda refakat ettiler; hem de cenazeye iştirak eden zamanın en ünlü galiplerinden ikisi vasıtasıyla adı geçen cemiyet genel toplantısında kendisini altın çelenkler, kalkan üzerine resmedilmiş portreler ve heykeller ile taltif ettiğini ilan etti; bunların da şu şekilde bir kitabe ilavesiyle dikilmesine karar verdi ..."<sup>62</sup>

Knidos'ta bulunmuş başka bir yazıtta ise genç yaşta hayatını kaybeden Eubulos'un dernek (*tüm dünyadan sporcular ve onların eğitmenleri*) tarafından onurlandırıldığı görülmektedir.<sup>63</sup> Bu türden sivil ritüeller bir yandan sosyal kimlikleri biçimlendirirken öte yandan rant gruplarının kent içinde ayırt edilmesine yardımcı olmuştur. Dolayısıyla diğer meslek loncalarında olduğu

<sup>59</sup> Petzl-Schwertheim, 2006; Jones, 2007.

<sup>60</sup> Uzunbaş, 2005: 56.

<sup>61</sup> Van Nijf, 1997: 31-69; van Nijf, 2006: 228 Doğan, 2015: 123 vd.

<sup>62</sup> Bean, 1965: 590-91.

<sup>63</sup> SEG 33, 863.

gibi, sporcu dernekleri özelinde de cenaze faaliyetlerinin yalnızca üyelerin anılarını korumak için değil aynı zamanda derneğin kolektif profilini sivil bir bağlamda yükseltmek için tasarlandığını söylemek mümkündür.<sup>64</sup>

Bunların dışında dernek hem bizzat kendi yarışmalarını düzenlemiş hem de düzenlenecek olan birçok festivalin organizasyonuna dışarıdan destek vermiştir. Bunlardan ilk akla geleni pek tabii ki imparatorluğun doğu sınırında iki vasal kralın imparator Claudius onuruna düzenlediği festivale yapılan yardımdır.<sup>65</sup> Tüm zenginliklerine karşın derneğin desteği olmaksızın Pontus kralı Iulius Polemon (MS 38-63) ve Kommagene kralı Gaius Iulius Antiokhos'un (MS 38-72) böyle bir organizasyonun altından kalkması pek mümkün gözükmemektedir. Zira bu bölgeler agonistik ağın neredeyse tamamen dışında kalan görece tehlikeli bir coğrafyadır. Fakat derneğin referansı ve rehberliği sonucunda bu festivaller başarılı bir şekilde kutlanabilmiştir. Derneklerin bu tür organizasyonlara en önemli desteği, ilgili festivali duyurup yeterli sayıda sanatçı ve sporcunun yarışmalara katılmasını sağlamasıdır.<sup>66</sup> Bunu başarmak için kuşkusuz organizasyonun ev sahipleriyle ödül miktarları başta olmak üzere birçok konuyu müzakere etmiş olmalıydılar. Böylece dernek üyelerine önemli maddi kazançlar sağlamakla birlikte uluslararası arenada kendi itibarını önemli ölçüde arttırmaktaydı. Yukarıda da bahsedildiği üzere hem sporcu hem de sanatçı dernekleri agonistik festivallere dışarıdan destek vermelerinin yanı sıra kendi kurumsal yarışmalarını da düzenliyordu. Bizzat sporcu derneği (*tüm dünyadan kutsal ve taç yarışmaları galipleri*) tarafından düzenlenmiş en eski tarihli festival yaklaşık olarak MÖ 20'lerde kutlanmıştır.<sup>67</sup> Miletoslu anonim bir sporcu festival kapsamında yapılan üç farklı koşu (*stadion, diaulos, dolikhos*) müsabakasını kazanarak "tüm erkeklerin birincisi" (*proton panton*) olarak onurlandırılmıştır.<sup>68</sup>

Kendilerine bu denli büyük yarar ve avantaj sağlayan bu derneğe ya da derneklere sporcular nasıl katılıyordu? Bu sorunun kesin bir yanıtı olmamakla birlikte mevcut belgeler ışığında iki kriteri öne çıkarmak mümkündür: sportif ya da sanatsal başarı ve yüksek üyelik ücreti. Remijsen'in tek dernek (*tüm dünyadan kutsal ve taç yarışmaları galiplerinin derneği*) teorisi doğru olarak kabul edilirse Erken İmparatorluk Çağı'nda derneğe katılmanın en önemli şartı kuşkusuz başarı; yani *kutsal ve taç ödüllü yarışmalardan* birinde kazanmış olmaktır. Yine Remijsen teorisi doğrultusunda bu derneğin zamanla (MS 1. yüzyılın ortalarından itibaren) kapılarını "sıradan atletlere" açtığı düşünülmektedir. Bu gelişmenin ardından derneğe üyeliğin tek gerek şartı yüksek üyelik aidatını karşılamak olmuştur. Düşük profilli, sıradan bir sporcu için bu yüksek katılım ücretini ödemenin bir manası yoktur. Zira sanatçı derneklerinde sadece "üyelik" vergi muafiyeti gibi yüksek imtiyazları beraberinde getirirken, sporcu derneği özelinde bu tür ayrıcalıklar (vergi, askerlik ve kamu hizmetleri muafiyeti vs.) yalnızca kutsal

<sup>64</sup> Van Nijf, 2006: 228-29.

<sup>65</sup> P. Lond. III 1178, II. 16-31.

<sup>66</sup> Aneziri, 2003: 268 vd.; Slater, 2007: 35.

<sup>67</sup> Bu festival M. Antonius'un mektubunda bahsedilen *panegyris* ile aynı organizasyon ise festivalin tarihi daha erken bir döneme çekilir.

<sup>68</sup> I. *Didyma* 201.

yarışma galipleri/*hieronikai* için geçerliydi.<sup>69</sup> MS 4. yüzyıldan itibaren bu da yetmeyecek; biri Roma'da olmak üzere en az üç farklı kutsal yarışmada galibiyet kazanmak şart koşulacaktır.<sup>70</sup>

### Pisidia Antiokheia Sporcu Derneği

Sporcu derneklerinin ilk kez Roma hükümlerinde, Geç Cumhuriyet Dönemi'nde Küçük Asya'da ortaya çıktığına yukarıda değinildi. Muhtemelen derneğin Roma'ya taşınmadan önceki ilk merkezi de Ephesos'tu. Peki söz konusu derneğin tıpkı diğer meslek loncaları gibi antik Anadolu'nun dört bir yanına dağılmış aktif ve yerleşik/kalıcı yerel şubeleri var mıydı? Varsa merkezi örgütle yerel şubelerin irtibatları ne şekilde ve kimler aracılığıyla sağlanıyordu? Ne yazık ki bu ve diğer birçok sorunun mevcut epigrafik ve arkeolojik kaynaklarda kesin bir yanıtı yoktur. Ancak *kystarkhes* denilen belirli bir şehir ya da bölge festivallerinden sorumlu olan dernek başkanları vasıtasıyla meselenin içyüzü belli ölçüde aydınlatılmaktadır. Dolayısıyla bu noktada "Küçük Asya'daki sporcu dernekleri" derken kastedilenin esasında *kystarkhes*'lerin Anadolu'daki aktif faaliyet alanları olduğunu belirtmemiz gerekir. O yerlerden biri de Pisidia Antiokheia'dır. Bugün Isparta-Yalvaç sınırları içinde yer alan kent, Antiokhos I Soter (MÖ 281-261) tarafından kurulmuş bu nedenle Antiokheia ad Pisidiam (Pisidia Antiokheia'sı) şeklinde isimlendirilmiştir.<sup>71</sup> Antiokheia, Roma'nın güvenilir bağlaşıklarından biri olan Galat kralı Amyntas'ın (MÖ 36-25) ölümünün ardından Roma kolonisi olmuş ve süratli bir şekilde romanizasyon sürecine girmiştir.<sup>72</sup> Buna bağlı olarak kentin siyasi ve demografik yapısı kısa süre içinde değişmiştir. Roma askeri kolonisi<sup>73</sup> olmanın nimetlerinden olabildiğince faydalanan Antiokheia erken dönemden itibaren agonistik sahaya dahil olmuştur. Pisidia Bölgesi'nin az sayıdaki kentinde düzenlendiği bilinen gladyatör oyunları (*munera*) ve vahşi hayvan dövüşlerinin (*venationes*) yanı sıra kentte atletik yarışmalar (*agones*) da MS 1. yüzyıldan itibaren sevilerek kutlanmaya başlamıştır. Kent ve çevresindeki yoğun festival trafiği, Antiokheia'nın coğrafi konumu ve mevcut statüsü hesaba katıldığında burada uluslararası sporcu derneğinin bir şubesinin ihdas edilmesi son derece olağan bir karardır. Bahsedilen derneğin kentteki varlığı MS 2. yüzyıl ortalarına tarihlenen uzunca bir yazıt<sup>74</sup> ve kent tiyatrosunun oturma sıralarında görülen "*Sporcuların Derneği*"<sup>75</sup> ibaresi

<sup>69</sup> Remijsen, 2015: 242.

<sup>70</sup> İmparatorlar Diocletianus ve Maximianus döneminde (MS 286-205) biri Roma'da olmak üzere en az üç farklı kutsal yarışmada galibiyet kazanmak şart koşulmuştur, bk. *Cod. Iust.* 10.54.1.

<sup>71</sup> Bru, 2009: 263-287; Uzunlaşan, 2013: 314.

<sup>72</sup> Romalılaştırma süreciyle birlikte Antiokheia'ya yoğun bir şekilde Romalı veteran (emekli) asker iskân edilmiştir bk. Bru, 2009, 263-287; Uzunlaşan, 2013: 314.

<sup>73</sup> İmparatorluk Çağ'ında koloni kentleri (*coloniae*) mevcut hukuki statüleri (*ius italicum*) gereğince çeşitli idari ve ekonomik imtiyazlara sahipti. Bunlar vali denetiminden muaf olma, çeşitli vergi muafiyetleri, Roma vatandaşlık hakkı, *senatus*'a kolaylıkla dahil olma şeklinde sıralanabilir. Kendilerine bahşedilen bu ayrıcalıklara karşılık koloni kentleri de daima imparatorluğa sadık kalmış; buldukları bölgede hem asayişin korunmasına hem de imparatorluk ideolojisinin benimsenip yaygınlaşmasına katkı sağlamışlardır (bk. Altın, 2022: 284).

<sup>74</sup> MAMA 8 421; Rouéche, 1993: 230-236, nr. 91; I.*Aphr.* 12.920; Çokbankir, 2010: 92-97, nr. 11.

<sup>75</sup> Drew-Bear, 2000: 209-210.

vasıtasıyla kesin olarak kanıtlanmaktadır. Konu bağlamında bir dizi probleme ışık tutan ikinci belge, araştırmacıların neredeyse tamamı tarafından gözden kaçırılmıştır.

Söz konusu iki belgenin yorumlanmasına geçmeden önce Claudius döneminden itibaren epigrafik belgelerde görülmeye başlanan ve konuyu büyük ölçüde karmaşıklaştıran περιπολιτική (*peripolistike*) ifadesinden bahsetmek gerekir. “Şehirden şehire dolaşan” ya da kısaca “gezici” anlamına gelen bu sıfat dernek üyelerinin sabitliğinden ziyade *agon*’dan *agon*’a hareket halinde olduğunun altını çizmektedir. Konu hakkında en güncel araştırmaları yürüten Fauconnier buradan hareketle birçok araştırmacının<sup>76</sup> aksine bir görüş ortaya koyarak kalıcı yerel şubelerin varlığına karşı çıkmaktadır. Ona göre, merkeze bağlı ve yerel şubelerden oluşan federatif dernek yapılanması söz konusu değildir. Aksine karşı karşıya olunan dernek, gezici görevliler ve yerleşik olmayan yerel temsilcilerden oluşan daha esnek bir örgüttür.<sup>77</sup> Ancak bize göre, Fauconnier’in teorisi bu haliyle kabul edilemez. Zira ilgili teoride en nihayetinde büyük bir organizasyonun selameti gezici görevlilerin zamanında ilgili şehre ulaşmasına bağlanmaktadır. Devrin ulaşım olanakları ve güvenlik zafiyetleri de hesaba katıldığında çeşitli aksaklıkların yaşanması işten bile değildir. Dolayısıyla önceki araştırmacılar gibi bize göre de yerel şubelerin veya en azından temsilciliklerin varlığı organizasyonun selameti açısından hayati önem taşımaktadır.<sup>78</sup> Bu değerlendirmeye göre, derneğin “gezici” görevlileri yine var olmakla birlikte onlara asli değil gözlemci rolü biçilmektedir. Fakat buna rağmen van Nijf’in işaret ettiği gibi her noktada keskin bir ayrıma gidilmesinin gereksiz bir yaklaşım olduğu unutmamalıdır. Zira karşı karşıya olunan örgüt; katı ve değişmez kuralları olan yekpare bir organizasyondan ziyade zamana ve şartlara göre esnekliğe imkân veren iç içe geçmiş parçalı bir yapı olabilir.<sup>79</sup>

Yukarıda bahsedildiği üzere Antiokheia’daki sporcu derneğinin varlığı iki farklı belge vasıtasıyla tespit edilmektedir. Bunlardan ilki Aphrodisias antik kentinde kayıt altına alınmış üç bölümden (A-B-C) oluşan bir onurlandırma kararnamesidir. İlgili *dekret*’in B ve C yüzünde gençliğinde başarılı bir *pankratiast* (pankras güreşçisi) olan Titus Aelius Aurelius Menandros’un otuz yıl süren aktif spor kariyerinde elde ettiği galibiyetleri yaş kategorilerine (çocuk-genç-yetişkin) göre listelenmektedir. Yine aynı bölümde söz konusu galibiyetlerin İtalya’dan Ürdün’e (Philadelphia) uzanan geniş bir coğrafyada alındığı görülmektedir ki bu da İmparatorluk Çağı’ndaki agonistik ağın ne ölçüde genişlediğini göstermesi bakımından oldukça önem arz etmektedir. Ancak bizi esas olarak yazıtın A yüzü ilgilendirmektedir. Burada ilk olarak dernek adının “*Herakles, Hermes ve imparatorlar Marcus Aurelius Antoninus ile Lucius Aurelius Verus’a adanmış tüm dünyadan kutsal ve taç yarışmaları galiplerinin Antiokheia Caesaria Colonia’daki kutsal (ve) gezici kystik derneği*”<sup>80</sup>

<sup>76</sup> Fauconnier, 2023:184, dn. 4.

<sup>77</sup> O. van Nijf de bu duruma işaret etmektedir, bk. Van Nijf, 2006: 226; karşı. Fauconnier, 2018: 170 vd.; Fauconnier, 2023: 184 vd.

<sup>78</sup> Forbes, 1955: 242; Pleket, 1973: 204; Roueché, 1993: 54; Aneziri, 2009: 229.

<sup>79</sup> Van Nijf, 2006: 226.

<sup>80</sup> Roueché, 1993: 230, str. 1-5: “τῆ ἱερᾷ ξυστικῆ ? περιπολιστικῆ συνόδῳ τῶν περὶ τὸν | [Ἡρα]κλέα καὶ τὸν ἀγῶνιον (Hermes) καὶ αὐτοκράτορας Μ(άρκον) Αὐρ(ήλιον) Αντ||[ω]νεῖνον καὶ Λ(ούκιον)



şeklinde anıldığını belirtmemiz gerekir. Yazıtın ilerleyen satırlarında aktif kariyeri sırasında büyük bir üne kavuştuğu vurgulanan Menandros bizzat devrin imparatoru Antoninus Pius tarafından “kendi elleriyle” taçlandırılmış ve seçkin onurlarla yüceltilmiştir.<sup>81</sup> Aktif kariyeri sona erdiğinde imparator tarafından<sup>82</sup> *kaydı hayat şartıyla* (διὰ βίου) Antiokheia'daki yarışmaların başkanı (*kystarkhes*) olarak göreve getirilen Menandros, bir de kentte finansını kendisinin üstlendiği 1 *talent*'lik yeni bir festival organize etmiştir.<sup>83</sup> Tüm bunlardan dolayı Aphrodisias kentinin danışma (*boule*) ve halk (*demos*) meclisleri başarılı bir atlet ve aynı zamanda cömert bir hayırsever olan Menandros'u heykel ve resimlerle onurlandırmıştır. Bu yönde yapılan tüm masraflar ise Menandros'un kardeşi, Apollonios oğlu Zenon tarafından üstlenilmiştir. Yazıtın A yüzünün son satırlarında ise Menandros'un Aphrodisias haricinde vatandaşı ve *bouleutes*'i (danışma meclisi üyesi) olduğu kentler sıralanmıştır.<sup>84</sup> Titus Aelius Menandros'un onurlandırılması her ne kadar Aphrodisias kentinin danışma ve halk meclislerinin aldığı karar sonucunda gerçekleşmiş ise de esasında onurlandırma teklifi (*eisegeomai*) *oikoumenik* sporcu derneğinin gezici görevlisi veya halihazırda yarışmalara katılan aktif bir üyesi olan efsane güreşçi (*palaistes*) Titus Aelius M...’den gelmiştir.<sup>85</sup> Derneğin bu girişiminin (kendi açılarından) asıl gerekçesi yazıtta şöyle açıklanmaktadır;

“... dernek başkanı olduktan sonra çıkarlarımız için büyük bir öngörü ve alaka gösterip tüm gayretiyle ilgilendi, görevini kusursuz şekilde yerine getirdi; hem bu nedenlerle hem de başka birçok vesileyle şimdi onu överek ve ona şahadet ederek, bize karşı iyi niyetinin en büyük ve uygun karşılığı olacağını düşünüp (alınan) kararları Efendimiz imparatorlara gönderdik...”<sup>86</sup>

T. Drew-Bear tarafından Antiokheia kent tiyatrosunun oturma sıralarında tespit edilen “*Sporcuların Derneği*” ifadesi derneğin kentteki varlığını kanıtlayan başka bir belgedir. Günümüz tiyatro, sinema veya herhangi bir toplantı merkezindeki protokol koltuklarına karşılık gelen bu ibare, dernek üyelerinin ikamet ettikleri veya yalnızca festival dönemlerinde buldukları kentlerde ayrıcalıklı bir zümre olduklarını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Eski Yunan'da *proedria* (προεδρία) olarak tanımlanan bu imtiyaz genellikle festival başkanları ve kurucularına veya üstün başarılarla imza atan yarışmacılara ya da kente büyük yarar sağlayan

Αὐ[ρ(ήλιον) Οὐήρον] | [ἀ]πὸ τῆς οἰκουμ[έ]νης ἱερωνεικῶν στεφανειῶν ? ἐν Ἀντιοχείᾳ | | Καισαρεία Κο[λωνεία ...”

<sup>81</sup> Roueché, 1993: 231, str. 18-20.

<sup>82</sup> Pleket, 1973: 219-20; Fauconnier ise dernek başkanlarının imparator tarafından atanan bir denetçi olma fikrine karşı çıkar, bk. Fauconnier, 2018: 182.

<sup>83</sup> Fauconnier bu festivali kentte düzenlenen bir *agon* ile özdeşleştirmek istese de bunda yanılmaktadır bk. Fauconnier, 2018: 148; *karş.* Altın, 2015: 53.

<sup>84</sup> Buna göre Menandros; “*Pergamonluların, Antioheialuların, Caesarea kolonistlerinin, ve Thebailuların bouleutes*'i, *ve Apollonialuların bouleutes*'i, *Lykialuların, Thrakialuların, ve Miletosluların bouleutes*'i, *Pessinosluların, Claudiopolislerin*” vatandaşı ya da danışma meclisi üyesiydi, bk. Roueché, 1993: 231-2, (a yüzü) str. 46-51.

<sup>85</sup> Roueché, 1993: 230 (a yüzü) str. 7-8: “[...?..A ? εισηγ]ησαμένου T. Αἰλ[ί]ου M[.] | [...?..]KA[...c7...π]αλαιστοῦ παραδόξο[υ]”.

<sup>86</sup> Roueché, 1993: 232.

şahıslara verilirken; Roma İmparatorluğunda soylulara, aktif görev yürüten üst düzey *magistratus*'lara (yönetici) ve çeşitli meslek gruplarına bu hak ihsan edilmiştir.<sup>87</sup>

Söz konusu bulguyu teorik olarak iki şekilde değerlendirmek mümkündür: i) İmparatorluk Dönemi sporcu derneklerinin yerel şubelerinden biri de Pisidia Antiokheia'sında "aktif ve yerleşik" olarak görev yapmaktadır; ii) Antiokheia'daki sporcu derneği gezici üyelerin katılımıyla, yalnızca festival dönemlerinde aktif olan yerel bir temsilciliktir. İlk öneri, kendi içinde oldukça makul bir varsayım olsa da esasında yanlışlanması doğrulanmasından büyük ölçüde daha kolaydır. Zira aynı eserinde Drew-Bear, tiyatronun oturma sıralarında "*Synnadalıların belediye meclisine ait*" ifadesini de okumuştur.<sup>88</sup> Bu kişilerin kalıcı olarak Pisidia Antiokheia'da ikamet etmedikleri, yalnızca festival dönemlerinde kente geldikleri bilindiği için ilk önerinin doğruluk olasılığı büyük ölçüde azalır. Fakat yine de tek başına bu sonuç kesinlikle ikinci öneriyi doğrulamaz. Dolayısıyla "kalıcı yerel şubeler" problemi ne yazık ki söz konusu bulgular vasıtasıyla da tam olarak aydınlatılamamaktadır. Sonuç olarak ister yerleşik isterse dönemsel olarak aktif hale gelen bir organizasyon olsun Principatus Devri'nde, önemli bir Roma kolonisi olan Antiokheia'da sporcu dernekleri kesin olarak faaliyet göstermiştir.

Bu sınırlı çalışma kapsamında sporcu derneklerinin Anadolu'daki tüm faaliyetlerini değerlendirmemiz mümkün olmasa da Antiokheia kenti dışında Küçük Asya'nın şu bölge ve kentlerinde sporcu derneklerinin faaliyetleri kesin olarak belgelenmektedir; Aleksandreia Troas, Kyme, Miletopolis, Prusias, Kyzikos, Hierocaesarea, Smyrna, Ephesos, Miletos, Erythrai, Knidos, Tralles, Magnesia ad Maendrum, Panamara, Stratonikeia, Aphrodisias, Laodikeia, Philadelphia, Sardes, Thyatira, Sinope, Ksanthos, Patara, Arykanda, Side, Perge, Hamaksia, Anazarbos, Seleukia ad Kalycadnum, Olba, Antiokheia; ve son olarak bu kentlere Pontos ve Kommagene bölgelerini ekleyebiliriz.<sup>89</sup>

### Sonuç Yerine Değerlendirme

Hellenistik Dönem'in bölgesel düzeydeki birkaç sanatçı derneğinden sırasıyla sanatçı ve sporcuların oluşturduğu Roma İmparatorluk Çağı'nın *oikoumenik* derneklerine geçiş evresi oldukça karmaşık bir süreçtir. Şüphesiz tüm kurumlar gibi antik dönemin sporcu dernekleri de bir dizi temel ihtiyacın neticesi olarak ortaya çıkıp gelişmiştir. Çalışma kapsamında bu temel ihtiyacın bilgi paylaşımı ve buna paralel olarak da bireysel olarak hareket eden başı boş bir grubun (devrin sporcuları) organizasyon kabiliyetini artırma isteği olduğu görülmüştür. Zira MÖ 1. yüzyıl itibarıyla Roma'nın Akdeniz'in doğusunda tek hâkim güç olması, Hellenistik Dönem'in tüm festivallerini tek çatı altında birbirine bağlayarak geniş bir coğrafyada muazzam bir festival ağının kurulmasına zemin hazırlamıştır. O. van Nijf'in isabetle belirttiği üzere *oikoumenik* niteliği olan sporcu ve sanatçı dernekleri tam da oluşan bu yeni dünya düzeninin bir ürünüdür. Çünkü uluslararası iddiası olan bu tür yapıların varlığı ancak geniş bir coğrafyada hüküm süren tek bir otoritenin

<sup>87</sup> Rawson, 1987: 106-110.

<sup>88</sup> Drew-Bear, 2000: 210.

<sup>89</sup> P. Lond. III 1178; Fauconnier, 2018: 130-152; Fauconnier, 2023: 135-152.

garantörlüğü (can ve mal güvenliği) ve desteğiyle (vergi, askerlik, *leitourgia* muafiyeti) mümkün olabilirdi.<sup>90</sup>

İlk kez Geç Cumhuriyet Dönemi'nde Küçük Asya'da ortaya çıkıp gelişen sporcu derneklerinin yerel bir şubesi de Anadolu'nun en önemli Roma askeri kolonilerinden biri olan ve aynı zamanda birçok yolun kesişim noktasında bulunan Pisidia Antiokheia'sında kurulmuştur. Kent ve çevre bölgelerdeki yoğun festival trafiği, kentin coğrafi konumu ve statüsü hesaba katıldığında burada uluslararası sporcu derneğinin bir şubesinin ihdas edilmesi imparatorluk nezdinde son derece makul bir karardır. Derneğin kentteki varlığı ve yürüttüğü faaliyetler MS 2. yüzyıl ortalarına tarihlenen bir *decret* ve kent tiyatrosunun oturma sıralarında görülen "*Sporcuların Derneği*" ibaresi vasıtasıyla kanıtlanmaktadır. Konu bağlamında yerleşik yerel şubeler probleminde ışık tutan ikinci kanıt, birçok araştırmacı tarafından gözden kaçırılmıştır. Ancak yapılan incelemelerde ilgili belgenin tek başına, yerel şubelerin kentlerde "daimî ve yerleşik" olarak faaliyet gösterdiğini kanıtlamaya yetmediği anlaşılmıştır. Zira söz konusu kanıt başka bir bulgu<sup>91</sup> tarafından tam anlamıyla olmasa da büyük ölçüde yanlışlanabilmektedir. Dolayısıyla "kalıcı yerel şubeler" problemi mevcut belgeler vasıtasıyla da tam olarak aydınlatılamamaktadır. Sonuç olarak ister yerleşik isterse dönemsel olarak aktif hale gelen bir organizasyon olsun Principatus Devri'nde, önemli bir Roma kolonisi olan Antiokheia'da -Titus Aelius Aurelius Menandros'un başkanlığında- sporcu dernekleri kesin olarak faaliyet göstermiştir. Kentteki dernek faaliyetleri, muhtemelen MS 3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan gelişmelere (sürekli artan enflasyon, güvenlik zafiyeti ve doğal afetler) bağlı olarak çöken agonistik devreyle birlikte son bulmuştur.

## Kaynakça

### Antik Kaynaklar

- Ael. Ar. *Orat.* (= Aelius Aristides, *Orationes*), Kullanılan Metin ve Çeviri: P. Aelius Aristides. *The Complete Works*. Translated by C. A. Behr. Leiden vol. I-II 1981-1986.
- Aesch. *Ag.* (=Aiskhylos, *Agememnon*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Aeschylus, *Oresteia: Agamemnon*. Ed. and transl. by Alan H. Sommerstein. (Loeb Classical Library), Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
- Cod. Iust.* (=Codex Iustinianus). *The Digest of Justinian*, Ed. A. Watson, 1998.
- Hdt. (=Herodotos, *Historiai*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *Tarih*, Türkçe'ye Çev.: M. Ökmen, Ankara 2006.
- Hom. *Il.* (=Homeros, *Ilias*), Kullanılan Metin Çeviri: Homeros, *İlyada*, Türkçe'ye Çev.: Azra Erhat-A. Kadir, İstanbul 2012.

<sup>90</sup> Van Nijf, 2006: 231.

<sup>91</sup> Drew-Bear, 2000: 210.

- Hom. *Od.* (=Homeros, *Odysseia*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *Odysseia*, Türkçe'ye Çev.: A. Erhat-A. Kadir, İstanbul 2011.
- Platon *Ap.* (=Platon, *Apologia Sokrotous*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Plato, *Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus*. Translated by Harold North Fowler. (Loeb Classical Library), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.
- Platon *Resp.* (=Platon, *Politeia*), Kullanılan Metin ve Çevirileri: Plato, *Republic, Volume I: Books 1-5*. Edited and translated by Christopher Emlyn-Jones, William Preddy. (Loeb Classical Library), Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013.
- Plin. *Ep.* (=C. Plinius Caecilius Secundus, *Epistulae*), Kullanılan Metin ve Çeviri: *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları* (10. Kitap), Çev.: Ç. Dürüşken-Erendiz Özbayoglu, İstanbul 2001.
- Pol. (=Polybios, *Historia*), Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Histories*, vols. III, V, tr. by W. R. Paton and revised by F. W. Walbank and C. Habicht, Cambridge, Mass.- Londra, Harvard University Press 2011-2012.
- Suet. (=C. Suetonius Tranquillus, *De Vita Caesarum*), Kullanılan Metin ve Çeviri: Gaius Suetonius Tranquillus, *On İki Caesar'ın Yaşamı*, (Türkçe'ye Çev.: Fafo Teletar-Gül Özaktürk), Ankara 2008.
- Thuk. (=Thukydides), Kullanılan Metin ve Çeviri: Thukydides, *Peloponnessos Savaşları*, Türkçe'ye Çev.: F. Akderin, İstanbul 2010.

### Modern Kaynaklar

- ALTIN, R., 2015. *Yazıtlar Işığında Pisidia Bölgesi Agon'ları*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi Isparta.
- ALTIN, R., 2022. *Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya'sında Özel Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa.
- ANEZIRI, S., 2003. *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft: Untersuchungen zur Geschichte, Organisation und Wirkung der hellenistischen Technitenvereine*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- ANEZIRI, S., 2009. "World Travellers: the Associations of Artists of Dionysos", *Wandering Poets in Ancient Greek Culture. Travel, Locality and Pan-Hellenism*, Ed. R. Hunter and I. Rutherford, Cambridge, ss. 217-236.
- BRU, H., 2009. "L'origine des colons romains d'Antioche de Pisidie", (eds.) H. Bru ve diğerleri, *L'Asie Mineure dans l'Antiquité échanges, populations et territoires. Regards actuels sur une peninsula. Actes du colloque international de Tours, 21-22 Ocak 2005*, Rennes, ss. 263-87.
- BEAN, G. E., 1965. "Inscriptions of Elaea and Lebedus", *Bulleten* 29/116, ss. 585-598.

- BOATWRIGHT, M. T., 2000. *Hadrian and The Cities of The Roman Empire*, Princeton University Press, Princeton.
- CHRISTESEN, P., 2014. "Sport and Democratization in Ancient Greece (with an Exersus on Athletic Nudity", A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity, Ed. P. Christesen – D. G. Kyle, Wiley-Blackwell, Chichester, ss. 211-235.
- ÇOKBANKİR, N., 2010. *Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya.
- DOĞAN, Y., 2015. "Yazıtlar Işığında Ephesos Esnaf ve Zanaatkar Dernekleri", *Eskiçağ Yazıları 7- (Akron 9)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 121-156.
- EBERT, J., 1997. "Zur neuen Bronzeplatte mit Siegerinschriften", *Nikephoros* 10, ss. 217-233.
- FAUCONNIER, B., 2016. "Athletes and Artists in an Expanding World. The Development of Transregional Associations of Competitors in the First Century BC", *Athletics in the Hellenistic World*, Ed. S. Remijsen ve S. Scharff, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, ss. 73-93.
- FAUCONNIER, B., 2017. "The Organisation of Synods of Competitors in the Roman Empire", *Historia* 66, ss. 442-467.
- FAUCONNIER, B., 2018. *Ecumenical synods: The Associations of Athletes and Artists in Roman the Empire*, University of Amsterdam, Yayınlanmış Doktora Tezi, Amsterdam.
- FAUCONNIER, B. 2020. "The Emperor and the Ecumenical Synods of Competitors", *Latomus* 79, ss. 647-660.
- FAUCONNIER, B., 2023. *Athletes and Artists in the Roman Empire: The History and Organisation of the Ecumenical Synods*, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- FORBES, C. A., 1955. "Ancient Athletic Guilds", *CPh* 50, No. 4, ss. 238-252.
- GEAGAN, D. J., 197). "A letter of Trajan to a Synod of Isthmia", *Hesperia* 44/4, ss. 396 401.
- HERVAS, R. G., 2017. "Trajan and Hadrian's Reorganization of the Agonistic Associations in Rome", *Empire and Religion*, Ed. E. M. Grijalvo-J. M. Cortes Copete-F. Lozana Gomez, Leiden, ss. 84-97.
- IGUR (Inscriptiones graecae urbis Romae, 4 vols.)*
- JONES, C.P., 2007. "Three New Letters of the Emperor Hadrian", *ZPE* 161, ss. 145-156.
- KEIL, J., 1910. "Forschungen in der Erythraia I", *JÖAI (Beiblatt)* 13, ss. 5-74.
- KENYON, F.G.-LITT, M.A.-BELL, H. I., 1973. *Greek Papyri in the British Museum Catalogue, With Texts III*, Milano. (=P. Lond. III)

- KLOSE, Dietrich O. A., 2005. "Festivals and Games in the Cities of the East During the Roman Empire", *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Ed. C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford, ss. 125-133.
- LE GUEN, B., 2010. "Hadrien, l'empereur philhellène, et la vie agonistique de son temps. À propos d'un livre récent", *Nikephoros* 23, ss. 205-239.
- MAGIE, D., 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, II volumes, Princeton University Press.
- MAMA (Monumenta Asiae Minoris Antiqua)
- MILETA, C., 2008. "Die offenen Arme der Provinz: Überlegungen zur Funktion und Entwicklung der proromischen Kultfeste der Provinz Asia", *Festrituale in der römischen Kaiserzeit*, Ed. J. Rüpke, Mohr Siebeck, Tübingen, ss. 89-114.
- MURRAY S. C., 2014. "The Role of Religion in Greek Sport", *A companion to sport and spectacle in Greek and Roman antiquity*, Ed. P. Christesen-D. G. Kyle, Chichester, ss. 309-319.
- PETZL, G., -SCHWERTHEIM, E., 2006. *Hadrian und die dionysischen Künstler: drei in Alexandria Troas neugefundene Briefe des Kaisers an die Künstler-Vereinigung*, Bonn.
- PLEKET, H. W., 1973. "Some Aspects of the History of the Athletic Guilds", *ZPE* 10, ss. 197-227.
- POLAND, F., 1934. "Nachtraege (Technitai)", *RE* V, A.2, Stuttgart, ss. 2473-2558.
- RAWSON, E., 1987. "Discrimina Ordum: The Lex Julia Theatralis", *Pap Br Sch Rome* 55, ss. 83-114.
- REMIJSEN, S., 2015. *The End of Greek Athletics in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge.
- RICCIARDETTO, A., 2012. "La lettre de Marc Antoine (SB I 4224) écrite au verso de l'Anonyme de Londres (P.Brit. Libr. inv. 137 = MP3 2339)", *Arch. Papyrusforsch.* 58/1, ss. 43-60.
- ROBERT, L., 1949. *Hellenica: recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, Vol. 7, Paris.
- ROBERT, L., 1950. *Hellenica: recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques*, Vol. 9, Paris.
- ROBERT, L., 1984. "Discours d'ouverture", *Actes du VIII Congrès international d'Épigraphie grecque et Latine à Athènes, 3-9 October 1982*, Atina, ss. 35-45.
- ROBERT, L., 2013. "Opening Address: Eighth International Congress of Greek and Latin Epigraphy", (transl. by M. Lianou), *Greek Athletics*, Ed. J. König, ss. 108-119.
- ROUECHE, C., 1993. *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods. A Study Based on Inscriptions from the Current Excavations at Aphrodisias in Caria*, Londra.

SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum)

SHERWIN-WHITE, A. N., 1996. *Roman Citizenship*, Oxford.

SLATER, W. J., 2007. "Deconstructing Festivals", *The Greek Theatre and Festivals: Documentary Studies*, Ed., P. Wilson, Oxford, ss. 21-47.

SPAWFORTH, T., 2007. "Kapetoleia Olympia: Roman Emperors and Greek Agones", *Pindar's Poetry, Patrons, and Festivals From Archaic Greece to the Roman Empire*, Ed. S. Hornblower-C. Morgan, New York, ss. 377-390.

UZUNASLAN, A., 2005. "Aphrodisias Agonları", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, Isparta, ss. 36-68.

UZUNASLAN, A., 2013. "Epigrafik ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Pisidia Antiocheia: Kent Tarihine İlişkin Yeni Gözlemler", B. Hürmüzlü, M. Fırat, A. Gerçek (eds.) *Pisidia Araştırmaları*, Isparta, ss. 312-343.

VAN NIJF, O., 2001. *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, Gieben, Amsterdam.

VAN NIJF, O., 2001. "Local Heroes: Athletics, Festivals and Elite self-fashioning in the Roman East", *Being Greek und Rome. Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*, Ed. Simon Goldhill, Cambridge, ss. 306-334.

VAN NIJF, O., 2006. "Global Players: Athletes and Performers in the Hellenistic and Roman World" *Hephaistos* 24, ss. 225-235.

WIEGAND, T., 1958. *Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften von Albert Rehm*, ed. Richard Harder, Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Gebr., Mann. (=I. Didyma).

YENİ, S., 2022. *Panegyris ve Panegyriarkhes: Hellenistik ve Roma Dönemi Anadolu'sunda Tertiplenen Panayurların İdari, Siyasi, Dini ve Ekonomik Boyutları*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Antalya.







ESKİ MEZOPOTAMYA ÇİVİ YAZILI BELGELERİNDE KÖK BOYA:  
HURĀTU  
MADDER IN ANCIENT MESOPOTAMIAN CUNEIFORM DOCUMENTS:  
HURĀTU

Hasan Ali ŞAHİN

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye  
Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Letters, Department of History / Türkiye  
hasahin@erciyes.edu.tr  
ORCID ID: 0000-0001-7391-7598

Şerife KOÇYİĞİT


Doktorant, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı / Türkiye  
Ph.D. Candidate, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Department of History / Türkiye  
serifekocyigit04@gmail.com  
ORCID ID: 0000-0003-3301-8349

OANNES

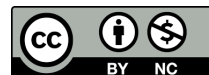
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **14.12.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **161 – 172**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1404810>

This article was checked by  iThenticate®

**Atıf – Cite as:** ŞAHİN, H.A. – KOÇYİĞİT, Ş., “Eski Mezopotamya Çivi Yazılı Belgelerinde Kök Boya: Hurātu”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 161 - 172.





OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi  
International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024  
161 – 172

Araştırma Makalesi / Research Article  
Katkı Düzeyi: 1.Yazar: %50 – 2.Yazar: %50  
Contribution: Author 1: %50 – Author 2: %50

## ESKİ MEZOPOTAMYA ÇİVİ YAZILI BELGELERİNDE KÖK BOYA: HURĀTU

### MADDER IN ANCIENT MESOPOTAMIAN CUNEIFORM DOCUMENTS: HURĀTU

Hasan Ali ŞAHİN – Şerife KOÇYİĞİT\*

#### Öz

Eski Mezopotamya çivi yazılı belgeleri hem renk hem de boya isimlerine yer vermiştir. Kullanılan boyalar arasında *hurātu* isimli kırmızı renkli kök boya da yer almıştır. Akadca bir kelime olan *hurātu*, “Kızılkök, kök boya” anlamlarına sahiptir. Sumerce karşılığı ise <sup>gis</sup>HĀB/<sup>u</sup>HĀB olarak bilinmektedir. İlgili kelimelerinin geçtiği birincil kaynaklar arasında Yeni Sumer, Eski-Orta-Yeni Babil, Orta ve Yeni Asur Dönemi metinleri öne çıkmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında kullanımı MÖ 2000’li yıllara kadar gitmektedir. Uzun ve istikrarlı bir kullanım görmüş olan *hurātu*, en eski kök boyalardan birisidir. İlgili boyanın kullanıldığı alanların başında tekstil endüstrisi gelmektedir. Özellikle deri yün kumaş gibi tekstil ürünlerinde kırmızı rengin elde edilmesi için *hurātu* kullanılmıştır. İlaveten kırmızı renkte ton ve kalıcılığı artırmak için şap ve mordan gibi hammaddelere de ihtiyaç duyulmuştur. *Hurātu’nun*

#### Abstract

Ancient Mesopotamian cuneiform documents include both color and dye names. Among the dyes used was a red root dye called *hurātu*. The Akkadian word *hurātu* means “red root” or “root dye”. Its Sumerian equivalent is known as <sup>gis</sup>HĀB/<sup>u</sup>HĀB. Among the primary sources in which the related words appear, texts from the Neo-Sumerian, Old-Middle-Neo Babylonian, Middle and Neo-Assyrian periods stand out. Historically, its use dates back to 2000 BC. Having seen long and stable use, *hurātu* is one of the oldest root dyes. The textile industry is one of the main areas where the related dye is used. In particular, *hurātu* was used to obtain the red color in textile products such as leather and wool fabric. Additionally, raw materials such as alum and mordant were needed to enhance the tone and permanence of the red color. The production of *hurātu* was laborious and costly. It was generally used by courtiers and members of the temple. It was also

\* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.



üretimi zahmetli olduğu için maliyeti yüksektir. Genellikle saray ve tapınak mensupları tarafından kullanım görmüştür. Ayrıca eski Mezopotamya’da bölgeler arasında bir haraç veya vergi ögesi olarak da alınmıştır. Makale “*hurātu* kelimesinin anlamı ve etimolojik kökeni” ve “çivi yazılı belgelerde *hurātu*” olmak üzere iki başlığa ayrılarak çalışılmıştır. Makalenin amacı belirlediğimiz Eski-Orta-Yeni Babil ve Orta-Yeni Asur Dönemi metinlerinden yola çıkarak eski Mezopotamya’da *hurātu*’nun üretimi ve mahiyeti hakkında bilgi vermek ve kimler tarafından ne amaçla, nerede ve ne zaman kullanıldığını tespit ederek hangi ürünlerde kullanıldığını saptamaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Eski Mezopotamya, çivi yazılı belgeler, kırmızı renk, kök boya, tekstil.

taken as an item of tribute or taxation between regions in ancient Mesopotamia. The article is divided into two sections: “The meaning and etymological origin of the word *hurātu*” and “*hurātu* in cuneiform documents”. The aim of the article is to provide information about the production and nature of *hurātu* in ancient Mesopotamia based on the texts of the Old-Middle-Neo Babylonian and Middle-Neo Assyrian Periods, and to determine who used it, for what purpose, where and when, and to determine which products it was used in.

**Keywords:** Ancient Mesopotamia, cuneiform texts, red color, madder, red, textile.

### Extended Abstract

Although colors have always existed in the universe, color names and dye names began to be documented with the emergence of cuneiform written documents in the IVth millennium BC. The oldest known dye raw materials were produced in Ancient Mesopotamia, Ancient Anatolia, the Levant, and the Mediterranean region. The dye raw materials used include plant roots, liquids obtained from sea creatures, insects, minerals, and pigments. There are Sumerian and Akkadian dye names in cuneiform documents. One of the oldest root dyes used is *hurātu*. *Hurātu* is mentioned in cuneiform documents both as a plant name and as the name of a root dye, as the raw material for dye is obtained from this plant. Additionally, although *Hurātu* is the main raw material used to provide the red color, it alone is not sufficient for achieving the “intense red” color. Therefore, it also requires other chemical products such as alum and mordant. *Hurātu* was often used to dye textiles such as leather, wool, cloth, and linen red, and is considered by experts in the field as a “red-colored madder”. It was also used in medical texts as an herb in prescriptions for the treatment of diseases.

The Akkadian word *hurātu* means “red root” or “red root dye (Rubia Tinctorum-Madder)”. In CAD H, the word is translated as “dye made from plants or plant parts”. It is also known as a term for the plant itself and its parts. In AHW I, it is interpreted as “sumac” used for tanning leather. V. Donbaz concludes that *hurātu* means “a dye, (yellow/yellowish-green)”. S. Thavapalan, in his related study, states that *hurātu* is used to produce red wool, called tabarru, and red-brown colored tanned leather. Additionally, he stated that depending on the mordant used, various tonal differences can be

seen on the wool. The word is spelled *hurātu* in Babylonian sources, *hurūtu* in Assyrian dialect, and *hurētu* in Ugaritic documents. In addition, the Ugaritic word *puwatu* (*pwt*) appears to be the equivalent of the Akkadian *hurātu* in one text, spelled “*pu-wa-ti, = hu-re-tu4*”.

Experts have put forward various opinions as to whether the Sumerian words <sup>giš</sup>HAB, <sup>u</sup>HAB, and <sup>u</sup>HĀB are equivalent to *hurātu*. Oppenheim, based on Hh iii 496 (msl 5 137), has identified the equivalent of *hurātu* as <sup>giš</sup>HAB and interpreted its meaning as “sumac”. Sigrist expressed the same opinion based on the Ur III texts from Umma and suggested that *hurātu* should be read as <sup>giš</sup>ERĪN, considering it to be the same as Ī.RĪ.NA/E.RĪ.NA. Stol accepted the proposal <sup>giš</sup>HAB=Ī.RĪ.NA/E.RĪ.NA as “madder” and not sumac. Van Soldt investigated the distinction between <sup>u</sup>HĀB and <sup>giš</sup>HAB. Based on leather industry texts from Isin Dynasty I, Van de Mieroop argues that <sup>u</sup>HĀB is a dye, not a tanning agent, and concludes that <sup>u</sup>HĀB and <sup>giš</sup>HAB(.MEŠ) are different spellings of *hurātu*. Thavapalan, on the other hand, suggests that <sup>u</sup>HĀB and <sup>giš</sup>HAB are different plants and states that the Akkadian equivalent of <sup>u</sup>HĀB(<sup>u</sup>TŪL[=HĀB].LÁ) in the 1st millennium was tullal.

Hurātu (GĪŠ.HAB) was used as a tanning agent in the leather industry during the Ur III and Isin dynasties. Another textile product in which *Hurātu* was used was wool. In ancient Mesopotamia, *hurātu* was needed to produce *nabāsu* and *tabarru* (red wool).

*Hurātu* dyes and *hurātu*-dyed textiles were not only produced in Mesopotamia but also in Phoenicia, central Syria, Palestine, Sāmīrīna (Samaria), Kullania, Damascus, Arpadda (Arpad), and they were imported from Karkemiš (Carchemish), Que, Magidū (Megiddo), Sumur (Levant), Manšuāte, Ḥatarikka, Šūputu, Sam'al, and Tušḥan either for commercial purposes or as tribute items.

Among the primary sources that we utilize in accordance with the subject of our study are Old-Middle-Neo Babylonian and Middle-Neo Assyrian Period documents. Among modern sources, Benno Landsberger's “Über Farben im Sumerisch-akkadischen” (Über Farben im Sumerisch-akkadischen) in 1967 was the first and most notable study on color and dye terminology in ancient Mesopotamia. A. Leo Oppenheim in his “Essay on Overland Trade in the First Millennium B.C.” provided information on the words for color and paint. Veysel Donbaz in his “Complementary Data on Some Assyrian Terms (*huruḥurātu*, *huruḥuru*, *hurūtu*, *huḥuru*, *akalu*, *kirrum*)” has made determinations about the root dye *hurātu*. Philippe Abrahami, in his work “Wool in the Nuzi Texts”, has made findings on wool colors and dye types in Nuzi documents. Salvatore Gaspa, on the other hand, presented information on which colors and dyes were used in the textiles of the Neo-Assyrian period in his work “Textiles in the Neo-Assyrian Empire”. S. Zawadzki's “Garments of the Gods: Studies on the Textile Industry and the Pantheon of Sippar according to the Texts from the Ebabbar Archive” and “Garments of the Gods Vol. 2: Texts” works contain information on the *hurātu* root dye in the temple records of Sippar dated to the Neo-Babylonian period. One of the most important sources we used in our study is Shiyanthi Thavapalan's “The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia” written in 2020. This work is

among the most comprehensive and up-to-date studies on Ancient Mesopotamian color and dye terminology.

Our article is divided into two sections: “The Meaning and Etymological Origin of the Word *Hurātu*” and “*Hurātu* in Cuneiform Documents”. The aim of our article is to provide information about the production and nature of *hurātu* root dye in ancient Mesopotamia based on the Old-Middle-Neo Babylonian and Middle-Neo Assyrian Period texts we have identified, and to determine who, for what purpose, where, and when it was used, and to determine in which products it was used.

### Giriş

Renkler evrende daima var olmasına karşın renk isimleri ve boya isimleri MÖ IV. Bin yıldan itibaren çivi yazılı belgelerin ortaya çıkmasıyla görülmeye başlanmıştır.<sup>1</sup> Evrende gerek doğal gerekse yapay olarak üretilip var olan pek çok renk vardır. Renkleri yapay olarak elde etmek için boyaya ve çeşitli malzemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Eski Mezopotamya, Eski Anadolu, Levant ve Akdeniz coğrafyasında bilinen en eski boya hammaddeleri üretilmiştir.<sup>2</sup> Kullanılan boya hammaddeleri arasında bitki kökleri, deniz canlılarından elde edilen sıvılar, böcekler, mineral ve pigmentler yer almaktadır. Çivi yazılı belgelerde Sumerce ve Akadca boya isimleri mevcuttur. Bunlar arasında kullanılan en eski kök boyalardan birisi *hurātu*'dur.<sup>3</sup> *Hurātu* çivi yazılı belgelerde hem bitki ismi olarak geçmekte hem de bu bitkiden boya hammaddesi elde edildiği için boya ismi olarak kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra *hurātu*, kırmızı rengini sağlamak için kullanılan temel hammadde olmasına rağmen tek başına “yoğun kırmızı” rengi için yeterli değildir. Dolayısıyla şap, mordan gibi diğer kimyasal ürünlere de ihtiyaç duymaktadır.<sup>4</sup> Van De Mierop MÖ 2000'lere ait (III. Ur ve İsin Hanedanlığı) belgelerden hareketle kök boya ve şap arasındaki bağlantıyı terminolojik olarak açıklamaya çalışmıştır. Buna ilaveten *hurātu* bitkisinin Suriye ve Anadolu bölgesinde yoğun olarak yetiştiğini ve köklerinden elde edilen boya ile tekstil endüstrisinde renklendirici olarak kullanıldığını aktarmıştır.<sup>5</sup> Oppenheim, *hurātu* kelimesinin Orta Asurca ve Nuzi metinlerinde yer almasından dolayı boya kaynağının ithal olabileceğini de önermiştir.<sup>6</sup> *Hurātu* kökboyası genellikle deri, yün, kumaş ve keten gibi tekstil ürünlerini kırmızıya boyamak için kullanılmıştır ve alanın uzmanları tarafından “kırmızı renkli kökboyası” olarak kabul edilmiştir. Ayrıca tıbbi metinlerde hastalıkların tedavisi için hazırlanan ilaç reçetelerinde bitki olarak görev görmüştür.<sup>7</sup> Kök boyalar insanların en eski ve en çok kullandığı hammaddelerden birisidir.<sup>8</sup>

<sup>1</sup> Warburton, 2014: 1.

<sup>2</sup> Quillien, 2019: 205.

<sup>3</sup> Thavapalan, 2020: 331.

<sup>4</sup> Landsberger, 1967: 169.

<sup>5</sup> Nicholson - Shaw, 2000: 305.

<sup>6</sup> Oppenheim, 1967: 242-243.

<sup>7</sup> CAD H 247; Soldt, 1990: 347.

<sup>8</sup> Geller, 2010: 98-112.

Çalışmamızın konusu gereğince yararlandığımız birincil kaynaklar arasında Eski-Orta-Yeni Babil ve Orta-Yeni Asur Dönemi belgeleri yer almaktadır. Modern kaynaklar arasında ise Eski Mezopotamya renk ve boya terminolojisine dair ilk ve dikkat çeken çalışmayı Benno Landsberger 1967’de “Über Farben im Sumerisch-akkadischen” eseri ile yapmıştır. A. Leo Oppenheim ise “Essay on Overland Trade in the First Millennium B.C.” adlı çalışmasında renk ve boya kelimelerine dair bilgiler sunmuştur. Veysel Donbaz “Complementary Data on Some Assyrian Terms (*huruḫurātu*, *huruḫuru*, *hurātu*, *huḫuru*, *akalu*, *kirrum*)” eserinde *hurātu* ile ilgili tespitlerde bulunmuştur. Philippe Abrahami “Wool in the Nuzi Texts” adlı eserinde Nuzi belgelerinde geçen yün renklerine ve boya türlerine dair tespitlere yer vermiştir. Salvatore Gaspa ise Yeni Asur Dönemi tekstillerinde hangi renk ve boyaların kullanıldığına dair bilgileri “Textiles in the Neo-Assyrian Empire” adlı çalışmasında sunmuştur. S. Zawadzki’ye ait “Garments of the Gods: Studies on the Textile Industry and the Pantheon of Sippar according to the Texts from the Ebabbar Archive” ve “Garments of the Gods Vol. 2: Texts” adlı eserler Yeni Babil Dönemine tarihlendirilen Sippar tapınak kayıtlarındaki *hurātu* kökboyasına dair bilgiler içermektedir. Çalışmamızda yararlandığımız önemli kaynakların başında ise S. Thavapalan’ın 2020’de kaleme aldığı “The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia” adlı eseri gelmektedir. İlgili eser eski Mezopotamya renk ve boya terminolojisine dair yapılmış en kapsamlı ve güncel çalışmaların arasında yer almaktadır.

Makalemiz “*Hurātu* Kelimesinin Anlamı ve Etimolojik Kökeni” ve “Çivi Yazılı Belgelerde *Hurātu*” olmak üzere iki başlığa ayrılarak çalışılmıştır.

Makalemizin amacı belirlediğimiz Eski-Orta-Yeni Babil ve Orta-Yeni Asur Dönemi metinlerinden yola çıkarak eski Mezopotamya’da *hurātu* kökboyasının üretimi ve mahiyeti hakkında bilgi vermek ve kimler tarafından ne amaçla, nerede ve ne zaman kullanıldığını tespit ederek hangi ürünlerde kullanıldığını saptamaktır.

### ***Hurātu* Kelimesinin Anlamı ve Etimolojik Kökeni**

Akadca bir kelime olan *hurātu*, “Kızılkök, kök boya (Rubia Tinctorum-Madder<sup>9</sup>)” manalarına sahiptir. CAD H’de söz konusu kelime “bitki veya bitki

<sup>9</sup> Kök Boya Bitkisi (Rubia tinctorum-Madder) tarih öncesi çağlardan günümüze değin tekstil ürünlerini boyamada kullanılan en yaygın bitki köklerindenidir. Sadece Mezopotamya’da değil, Hellenistik ve Roma dönemlerinde de kırmızı-mor renk tonlarını üretmede ham renklendirici maddedir. Kök boya bitkisinin kırmızı boya hammaddesi olarak kullanılma tarihi Neolitik çağlara kadar uzandığı tahmin edilmektedir. Amarna belgelerinde bazı mor-mavi renkli tekstil kökboyalarında madder karışımına rastlanıldığı düşünülmektedir. Mısırlılarda kırmızı elbise üretiminde kullanılmıştır. IV. Tutmosis’in mezar kalıntıları arasında çıkarılan koyu kahverengi kalıntılarda kökboyasından faydalanılmış olabileceği önerilmiştir. Yukarı Mısır Hanedanlığı ikonografisinde ve Edfu yazılarında rastlanan bir bitki isminin kırmızı boya bitkisi olan Rubia tinctorum olabileceği tartışılmıştır. María Julia Martínez García, 2020: 50-52.

Rubia tinctorum, “kök boya bitkisi” adıyla Türkçede karşılık bulmaktadır. Kök boya bitki türleri Akdeniz, Asya, Afrika ve Amerika bölgelerinde yetişmektedir. Kök boya bitkisi öğütülmüş köklerden elde edilen “alizarin” olarak anılan kırmızı bir boya için yetiştiriliyordu. “Madder”, <https://www.britannica.com/plant/madder>, Erişim Tarihi 09.03.2023; Rubiaceae familyasına ait çok yıllık çift çenekleri olan, ölçüleri 50-150 cm arasında değişim gösteren bir bitki türüdür. Kök boya bitkisi Türkiye’de yetişmekte ve tarihte önemli bir yere sahip tekstil ve

parçalarından yapılan boya” şeklinde tercüme edilmiştir. Ayrıca bitkinin kendisini ve parçalarını ifade eden bir terim olarak da bilinmektedir.<sup>10</sup> AHW I’de deri tabaklamada kullanılan “sumak” olarak yorumlanmıştır.<sup>11</sup> V. Donbaz *hurātu* kelimesinin “bir boya, (sarı/sarımsı-yeşil)” anlamı taşıdığı sonucuna varmıştır.<sup>12</sup> S. Thavapalan ise ilgili çalışmasında *hurātu*’nun *tabarru* olarak adlandırılan kırmızı yün ve kırmızı-kahverengi renkli tabaklanmış deri üretmek için kullanıldığı belirtmiş, ilaveten kullanılan mordana bağlı olarak yün üzerinde çeşitli ton farklılıklarının görülebileceğini ifade etmiştir.<sup>13</sup>

Söz konusu kelime Babil kaynaklarında *hurātu*, Asurca lehçesinde *hurūtu*, Ugarit belgelerinde ise *hurētu* kelimesi ile okunmaktadır.<sup>14</sup> İlâveten Ugaritçe’de *puwatu* (*pwt*) kelimesinin Akadca *hurātu*’nun karşılığı olduğu bir metinden anlaşılmaktadır ve söz konusu metinde “*pu-wa-ti,=hu-re-tu*” yazılışı ile yer almıştır.<sup>15</sup>

Sumerce <sup>gis</sup>HAB, <sup>u</sup>HAB ve <sup>u</sup>HĀB kelimelerinin *hurātu*’nun karşılığı olup olmadığı noktasında uzmanlar tarafından ortaya çeşitli görüşler konulmuştur. Oppenheim Hh iii 496 (msl 5 137)’a dayanarak *hurātu* kelimesinin karşılığını <sup>gis</sup>HAB olarak belirtmiş ve anlamını “sumak” olarak yorumlamıştır.<sup>16</sup> Sigrist de Umma’daki III. Ur metinlerinden yola çıkarak aynı görüşü dile getirmiş, ilaveten İ.Rİ.NA/E.Rİ.NA kelimesi ile aynı olduğunu düşünerek *hurātu*’nun <sup>gis</sup>ERİN şeklinde okunması gerektiğini önermiştir. Stol, <sup>gis</sup>HAB=İ.Rİ.NA/E.Rİ.NA önerisini “sumak” değil “kök boya” olarak kabul etmiştir. Van Soldt <sup>u</sup>HĀB ve <sup>gis</sup>HAB arasındaki ayrımı araştırmıştır. Van de Mieroop I. İsin Hanedanlığı’na ait deri endüstrisi metinlerinden yola çıkarak <sup>u</sup>HĀB’in bir boya maddesi olduğunu, tabaklama maddesi olmadığını dile getirmiş ve <sup>u</sup>HĀB ile <sup>gis</sup>HAB(.MES) kelimelerinin *hurātu*’nun farklı yazılışları olduğu sonucuna varmıştır. S. Thavapalan ise <sup>u</sup>HĀB ve <sup>gis</sup>HAB’ın farklı bitkiler olduğunu önermiş ve 1. Binyılda <sup>u</sup>HĀB(<sup>u</sup>TŪL[=HĀB].LĀ)’ın Akadca karşılığının *tullal* olduğunu belirtmiştir.<sup>17</sup>

### Çivi Yazılı Belgelerde *Hurātu*

Eski Mezopotamya çivi yazılı belgelerinde *hurātu* kökboyasının kullanıldığı alanların başında tekstil endüstrisi gelmektedir. Deri, yün, kumaş gibi ürünler kök boya ile renklendirmenin gerçekleştirildiği tekstil ürünleridir.

MÖ 24. yy.a tarihlenen İşar-damu hükümdarlığına ait (MÖ 2320) bir Ebla kaydında *hurātu* ile boyanmış yünlerden bahsedilmiştir.<sup>18</sup>

halı dokuma sanayiciliğinde geçmişten günümüze değin boyama işleminde kullanılan bitki türüdür. Söz konusu bitki Anadolu’da ve dünyanın pek çok ülkesinde anılan “Türk kırmızısı” renginin boya kaynağını oluşturmuştur. Şanlı - Çatalkaya Gök, 2017: 772-775.

<sup>10</sup> CDA 121, CAD H 247; Schramm, 2010: 66.

<sup>11</sup> AHW (I) 358.

<sup>12</sup> Donbaz, 1988: 76.

<sup>13</sup> Thavapalan, 2020: 337.

<sup>14</sup> Thavapalan, 2020: 331.

<sup>15</sup> Soldt, 1990: 323.

<sup>16</sup> Oppenheim, 1967: 242; Thavapalan, 2020: 332.

<sup>17</sup> Thavapalan, 2020: 332.

<sup>18</sup> Thavapalan, 2020: 332-333.

*Hurātu* deri tabaklama<sup>19</sup> maddesi olarak III. Ur ve İsin Hanedanlığı Dönemlerinde deri endüstrisinde kullanılmıştır.<sup>20</sup> Kırmızı boyalı deriler Erken İsin Hanedanlığı Dönemi'nde "KUŞ.ᵁHĀB", diğer belgelerde ise "KUŞ.SA<sub>5</sub>" olarak bahsedilmiştir. Eski Babil Devri'ne tarihlenen İsin ve Tell Rimah çivi yazılı belgeleri *hurātu* ve *allaḫarum* "mordan" karışımı sonucunda boyamanın gerçekleştirildiğini aktarmaktadır. Mari belgelerinde ise <sup>na4</sup>*gabū* "şap" ile birlikte kullanıldığı kaydedilmiştir.<sup>21</sup>

Konuyla ilgili MÖ 1000-600'lü yıllara ait çivi yazılı belgelerde yaptığı çalışmada *hurātu* kelimesine odaklanan Driel-Murray, *Hurātu* kelimesinin Sumerce karşılığının bu belgelerde "meşe mazı" olarak çevrildiğini, ancak deri tabaklamada şapın meşe mazı ile değil, derileri kırmızıya boyamak için kök boya ile birlikte bir mordan olarak kullanıldığını ifade etmiştir. İlâveten 1950'lerden itibaren uzman Asurologların "meşe mazı" çevirisinin yanlış olduğunun farkına vardıklarını ve gerçek anlamının "kök boya bitkisi" olduğu düzeltmesinin ikincil literatürde tanınmadığını vurgulamıştır.<sup>22</sup>

Deri işçilerinin vazgeçilmez üç ürünü arasında *alum* <sup>na4</sup>*gabū* "şap", *hurātu* "kök boya" ve *kalgukku* "mineral/macun" yer almaktadır. Mari belgelerinde şap ile *hurātu* deri ve kumaşların bronzlaştırılması ve renklendirilmesi içinde kullanılmıştır.<sup>23</sup>

ARM 23, n 165 no'lu belgede *Tukkum* atölyesinde görevli deri ustalarına "1 adet sığır derisi ve 8 adet koyun derisi boyamak için şap ve *hurātu*" temininden bahsedilmektedir. İlgili belgenin Akadcasında yer alan "ana şarap ..." ifadesinin karşılığı "...yı boyamak için" şeklinde tercüme edilmiştir.<sup>24</sup> Aslında "ana şarap" yapısı hem boyama işleminde hem de deri tabaklamada kullanılmaktadır. Ancak ifadenin yanında yer alan malzemeler boyama için mi yoksa tabaklama için mi kullanılacağına dair bir ipucu oluşturmaktadır. ARM 23'teki bilgilere göre *şarāpu* fiilinin kullanımına bakılırsa, *hurātu* ile boyanan deriler kırmızı ya da kırmızıya yakın bir renkte olmalıdır.<sup>25</sup> *Şarāpu* fiili CAD Ş ve CDA'da "rafine etmek (metalleri ateşleyerek), (tuğlayı) ateşe vermek, yakmak, kırmızıya boyamak, boyamak, tabaklamada ıslatmak/doyurmak"<sup>26</sup> gibi anlamları ile verilmiştir.

<sup>19</sup> Deri ana maddesi kollojenin bozulmadan ve koku yapmadan sağlam bir yapıya dönüştürülmesi, ardından derinin istenilen dolgunluk, sıklık seviyesine gelmesi için bazı sentetik ve/veya bitkisel maddeler ile işlenmesine "tabaklama" denir. Tabaklama işleminde yaygın olarak bitkisel ve mineral olmak üzere iki içerik kullanılır. Elmalı Gülbaş - Karakaş, 2017: 40. En eski iki tabaklama yöntemi arasında tavlama ve yağlama yöntemleri vardır. Tabaklama işleminde Eski Mezopotamya belgelerine göre; bitkisel tanenler aynı çözelti içerisinde çeşitli mineraller ile beraber kullanılarak gerçekleştirilmiştir. M. Levey tabaklama tekniğinin MÖ I. Bin yıl kayıtlarında geçmesine rağmen bu tekniğin aslında MÖ III. Bin yıldan beridir kullanılageldiğini ifade etmiştir. Eski Mezopotamya'ya dayanan ve günümüze kadar ulaşan deri tabaklama işlemi, modern teknoloji ve bilginin gelişimi ile deri endüstrisinde kullanılmaya devam etmektedir. Levey, 1957: 41-46.

<sup>20</sup> Landsberger, 1967: 169.

<sup>21</sup> Thavapalan, 2020: 336-338.

<sup>22</sup> Thomson, 2011: 82.

<sup>23</sup> ARM 23, s. 142-144.

<sup>24</sup> ARM 23 n 165, s. 168.

<sup>25</sup> ARM 23, s. 144.

<sup>26</sup> CAD Ş 102-104; CDA 334.



Mari belgelerinde *nabāsu* “kırmızı yün” elde etmek için *hurātu*’ya ihtiyaç duyulmuştur. Konuyla ilgili ARM 21 306:1-7 no’lu belgenin tercümesi şöyledir;

“2 mina *hurātu*, *nabāsu*’yu (kırmızı yünü) boyamak için...”<sup>27</sup>

*Hurātu* kelimesinin geçtiği bir diğer arşiv ise Orta Asur Devri’ne ait Nuzi belgeleridir. HSS 13, 4 no’lu belgede Kip-kuşuh’un yaptığı 27 sila’lık harcama listesinde *hurātu* kökboyası kayıtlıdır. HSS 15 168A(R84) no’lu saray metninde “*ša hurātī*” ifadesi diğer renk ve boyalar ile birlikte giysilerin de yer aldığı bir listede yazılmıştır. HSS 15 212 no’lu belgede ise eski savaş arabalarında kullanmak için *hurātu* kökboyası ve 3 mina’lık yün harcaması kaydedilmiştir. HSS 14 239 no’lu belge ise yetiştirilen meyve ve bitkilerin bir listesi olup içerisinde *hurātu* kök boya bitkisi de yer almıştır.<sup>28</sup>

Orta Asur Dönemi’ne tarihlenen A 47,11-13 no’lu tabletin tercümesi şöyledir;

“Toplam 7 ½ talent asma yaprağı ve 1 ½ talent tabaklama için sumak ve meyveler, toplam 9 talent *hurātu*-boyası.”<sup>29</sup>

İlgili metin deri işçiliğinde kullanılmak üzere istenen malzemelerin listesidir. *Hurātu* kökboyası deri tabaklama işleminde de kullanılan bir hammadde olduğu için listede yer verilmiştir. Bir başka Orta Asur metninde bir deri işçisinin savaş arabası tamirinde kullanacağı bazı malzemeler ile birlikte 5 <sup>1/3</sup> mana miktarındaki *hurātu* kökboyasını ödünç alarak şahitler huzurunda geri vereceğine dair bir sözleşme düzenlediği görülmektedir.<sup>30</sup>

Orta Asur Dönemi’ne ait A 305, 1-12 no’lu tablette ise *hurātu* şu şekilde geçmektedir;

“Kralın tahtı için 14 <sup>1/3</sup> mina ağırlığında 1 keçe minder, Saraya ait olan 14 mina kök boya (*hurātu*) ve 4 <sup>2/3</sup> mina gümüş ...”<sup>31</sup>

Renkli tekstil ürünleri özellikle kraliyet ailesine mahsustur. İlgili belgede *hurātu*, kralın tahtı için gerekli malzemeler listesinde yer almıştır. Aynı zamanda pahalı bir ürün olduğu için sarayın özel memurları tarafından muhafaza edildiği metnin devamından anlaşılmaktadır.

Yeni Asur ve Yeni Babil Dönemlerinde *hurātu* kökboyasının sık kullanıldığı metinlerdeki verilerden anlaşılmaktadır.<sup>32</sup> Yeni Asur Dönemi saray arşivi kayıtlarında *hurātu* kökboyası ile renklendirilmiş yünlü dokumalar belgelerde kaydedilmiştir.<sup>33</sup> Ayrıca bir haraç ögesi olarak Maşuate’den Asur’a gönderilen ürünler arasında *hurātu* yer almıştır.<sup>34</sup> Yeni Asur Dönemi’ne tarihlenen SAA 07 116 no’lu keten ve yün hesabının yapıldığı bir tablette ise

<sup>27</sup> ARM 21 306:1-7, s.384-385.

<sup>28</sup> Abrahams, 2014: 283-295.

<sup>29</sup> Donbaz, 1988: 73.

<sup>30</sup> KAJ 130 <http://oracc.museum.upenn.edu/tcma/assur/P282144> Erişim Tarihi 31.10.2023.

<sup>31</sup> Donbaz, 1988: 72.

<sup>32</sup> Thavapalan, 2020: 334-35.

<sup>33</sup> SAA 07 115, SAA 07 116, <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/pager>, Erişim Tarihi 09.03.2023

<sup>34</sup> Dalley, 1996: 79-81.

gerekli ürünler arasında *hurātu* (GİŞ.ĤAB) kökboyasına yer verilmiştir.<sup>35</sup> *Hurātu*'nun MÖ 323-63 yılları aralığında ritüel törenlerinde de kullanıldığı bilinmektedir.<sup>36</sup>

Yeni Babil Dönemi'ne tarihlendirilen Uruk ve Sippar tapınak kayıtlarında<sup>37</sup> tanrılar için adanan tekstil ürünlerinin yanında *hurātu* ve diğer hammaddelerin de yer aldığı görülmektedir.<sup>38</sup> Yün ve kumaşların renklendirilmesinde *hurātu* kökboyası da kullanılmıştır. Konuyla ilgili BM 83377:1-8 no'lu tabletin çevirisi şöyledir;

“Bēl-ētir-Nabū'ya 1 talent *hurātu* boyasına karşılık 1 talent yün verildi. Addaru ayı 5. Gün, Babil kralı Nabonidus'un 2. Yılı”<sup>39</sup>

BM 63899:1-7 no'lu tabletin çevirisi ise şöyledir;

“Šamaš-aḥ-iddin oğlu Šāpik-zēri'ye TUG.KUR.RA giysilerinin boyanması için 2 ½ talent *hurātu*-boyası karşılığında 1 mina gümüş verildi. Abu ayı, 22. gün, Babil kralı Nabonidus'un 14. yılı.”<sup>40</sup>

Babil kralı Nabonidus'un 14. yılına tarihlenen BM 114, 649 no'lu belgede ise 25 şekel kırmızı ipliğin *hurātu* ile boyandığı kaydedilmiştir.<sup>41</sup>

*Hurātu* bu dönemde Hatti bölgesinden ithal olarak getirilmiştir, ancak Anadolu'dan mı yoksa Suriye'den mi olduğu bilinmemektedir. *Hurātu*'nun fiyatına dair ise öne çıkan üç belge mevcuttur. BM 83377 no'lu belgede 1 talent yün için 1 talent *hurātu* satın alınmıştır. Boyanmamış yün ile *hurātu*'nun fiyatı aynı gözükmemektedir. Söz konusu dönemde 5 mina yünün fiyatının 1 şekel gümüş olmasından hareketle 1 talent *hurātu* yaklaşık 12 şekel gümüş veya 5 mina *hurātu* 1 şekel gümüş değerindeydi diyebiliriz. BM 63899 no'lu belgede ise 2 ½ talent *hurātu* 1 mina gümüş mal olmuştur ve oran şekel gümüş başına 2,5 mina *hurātu*'dur ve boyanmamış yünden iki kat daha pahalıdır. BM 64869 no'lu belgede ise 12 şekel gümüş için 1 mina *hurātu* kaydedilmiştir. S. Zawadzki son belgede yer alan fiyat hesabını yukarıda geçen iki belgedeki fiyatlar ile karşılaştırdığında kabul edilemez olarak yorumlamıştır.<sup>42</sup>

Bunun yanı sıra Sippar tapınak kayıtlarında *tabarru* için *hurātu* kökboyasının kullanıldığı tespit edilmiştir.<sup>43</sup> Mezopotamya tekstil endüstrisinde *tabarru* adı verilen yünler kırmızı/kahverengi veya kırmızı/turuncu renklerine sahiptir. *Hurātu* ve çeşitli malzemeler kullanılarak

<sup>35</sup> SAA 07 116, <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/P335781/> Erişim Tarihi 31.10.2023

<sup>36</sup> BagM Beih. 02, 005, <http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/P363269> Erişim Tarihi 31.10.2023

<sup>37</sup> Zawadzki, 2006: 1; Zawadzki, 2013: 1.

<sup>38</sup> Zawadzki, 2006: 40-49.

<sup>39</sup> Zawadzki, 2013: 413.

<sup>40</sup> Zawadzki, 2013: 463.

<sup>41</sup> Thavapalan, 2018: 185.

<sup>42</sup> Zawadzki, 2006: 41-42.

<sup>43</sup> Zawadzki, 2006: 40-49.

üretimi yapılmıştır.<sup>44</sup> Kırmızı renkli *tabarru* yünü, Mari kayıtlarında anlatıldığı gibi Bronz Çağı'nda da genellikle kök boya ve şapla işlenmiştir.<sup>45</sup>

MÖ 7. yüzyıla ait bir Babil tabletinde, yünün şapla birlikte suda kaynatılıp ardından kökboyasıyla tekrar kaynatılarak nasıl kırmızı yün elde edilebileceğini anlatan bir kök boya ile boyama tarifi bulunmuştur.<sup>46</sup>

*Hurātu* boyası ve *hurātu* boyalı tekstil ürünleri sadece Mezopotamya'da üretilmemiş aynı zamanda Fenike, orta Suriye ve Filistin, Sāmirīna (Samiriye), Kullania, Şam, Arpad (Arpad), Karkemiş (Karkamış), Que, Magidū (Megiddo), Sumur (Levant), Maşuāte, Hatarikka, Şūputu, Sam'al, Tuşhan bölgelerinden gerek ticari amaçlı ithal edilmiş, gerekse haraç ögesi olarak alınmıştır.<sup>47</sup>

### Sonuç

Renklerin elde edilmesini sağlayan araçlardan birisi kök boyalardır. Eski Mezopotamya'da *Hurātu* (úHĀB ve gisHĀB) kelimesi kırmızı renkli kökboyanın karşılığı olarak saptanmıştır. *Hurātu*'nun kullanımı MÖ 2000'li yıllara kadar gitmektedir. III. Ur ve İsin Hanedanlığı da dâhil olmak üzere Babil ve Asur medeniyetleri tarafından kullanılmıştır. Özellikle saray ve tapınak kayıtlarında rastlanılmıştır. İlgili boyanın kullanıldığı alanların başında tekstil endüstrisi gelmektedir. Kökboyanın üretimi ve tekstillerdeki kullanımının artması bölgeler arası tekstil ticaretinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. İlaveten *Hurātu*'nun Mezopotamya'ya Hatti bölgesinden ithal olarak da getirildiği saptanmıştır. Üretimi zahmetli ve maliyeti yüksek olduğu için Eski Yakınoğu'da bir haraç/vergi ögesi olarak da kullanılmasına sebep olmuştur. Son olarak baktığımızda günümüz boya endüstrisinin temellerinin Mezopotamya, Akdeniz, Anadolu coğrafyalarında atılıp yaygınlaştığını da söyleyebiliriz.

### Kısaltmalar

AHw: Akkadisches Handwörterbuch

ARM: Archives royales de Mari

BM: British Museum

CAD: The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago

CDA: A Concise Dictionary of Akkadian

Ĥĥ: Ĥar.ra=ĥubullū

HSS: Harvard Semitic Series/Studies

MÖ: Milattan Önce

MSL: Materialien zum sumerischen Lexikon/Materials for the Sumerian Lexicon

SAA: State Archives of Assyria

<sup>44</sup> Thavapalan, 2020: 336-338.

<sup>45</sup> ARM 23: 148; ARM 21: 306; ARM 21: 310; Thavapalan, 2020: 172.

<sup>46</sup> Nørtoft, 2017: 45.

<sup>47</sup> Gaspa, 2018: 129.

**Kaynakça**

- ABRAHAMİ, P., 2014. “Wool in the Nuzi Texts”, *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean: From the Beginnings of Sheep Husbandry to Institutional Textile Industry*, Ed.: Catherine Breniquet ve Cécile Michel, Ancient Textiles Series 17, Oxbow Books, Oxford; Philadelphia, ss. 283-309.
- DALLEY, S., 1996. “Neo-Assyrian Tablets from Til-Barsip”, *Abr-Nahrain*, 34, ss. 66-99.
- DONBAZ, V., 1988. “Complementary Data on Some Assyrian Terms (ḫuruḫurātu, ḫuruḫuru, ḫurūtu, ḫuḫuru, akalū, kirrum)”, *Journal of Cuneiform Studies*, 40/1, ss. 69-80.
- DURAND, J. M., 1983. *Textes administratifs des salles 134 et 160 du palais de Mari ARM 21*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, S.A., Paris.
- ELMALI GÜLBAŞ, H. - KARAKAŞ S., 2017. “Deri İmalathanelerinde Tabaklama İşlemi Sırasında Kullanılan Kimyasalların Deri Yolu ile Temasında Karşılaşılan Olası Risklerin İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Belirlenmesi: Uşak İli Deri (Karma) Organize Sanayide Bir Uygulama”, *NWSA Academic Journals*, 12/1, ss. 37-53.
- GASPA, S., 2018. *Textiles in the Neo-Assyrian Empire A Study of Terminology*, 19, Walter de Gruyter Inc., Boston/Berlin.
- GELLER, M. J., 2010. *Ancient Babylonian Medicine Theory and Practice*, Wiley-Blackwell.
- BARDET, G. - JOANNÈS, F. - LAFONT, B. - SOUBEYRAN, D. - VİLLARD, P., 1984. *Archives royales de Mari 23-Archives administratives de Mari 1*, Éditions Recherche sur les Civilisations, Paris.
- LANDSBERGER, B., 1967. “Über Farben im Sumerisch-Akkadischen”, *Journal of Cuneiform Studies*, 21/1, ss. 139-173.
- LEVEY M., 1957. “Tanning Technology in Ancient Mesopotamia”, *Ambix*, 6/1, ss. 35-46.
- MARTÍNEZ GARCÍA J. M., 2020. “Technology and Production of Reddish Purple Vegetable Dye in the Bronze Age and Iron Age: Written Sources and Textile Remains in the Iberian Peninsula”, *SAGVNTVM Extra* 20, ss. 47-56.
- NICHOLSON, P. T. – SHAW I., 2000. *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- NØRTOFT, M. J., 2017. “The Red-Blue Conundrum an Archaeo-Linguistic Approach to Red Dyes and Blue Flowers in Prehistory”, *Archaeological Textiles Review*, 59, ss. 44-66.
- OPPENHEIM, A. L., 1967. “Essay on Overland Trade in the First Millennium B.C.”, *Journal of Cuneiform Studies*, 21/1, ss. 236-254.
- QUILLIEN, L., 2019. “The Economic Role of Coloured Textiles in Babylonia (1st Millennium BC)”, *Value of Colour Material and Economic Aspects in the*

*Ancient World*, Ed.: Shiyanthi Thavapalan and David A. Warburton, Berlin Studies of the Ancient World 70, Edition Topoi, Berlin, ss. 201-230.

SCHRAMM, W., 2010. *Akkadische Logogramme*, Göttingen University Press, Göttingen.

SOLDT, W. H. V., 1990. “Fabrics and Dyes at Ugarit”, *Ugarit-Forschungen* 22. ss. 321-357.

SORIGA, E., 2017. “Mari(ne) Purple: Western Textile Technology in Middle Bronze Age Syria”, *Treasures from the Sea: Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*, Ed.: Hedvig Landenius Enegren ve Francesco Meo, Ancient Textiles Series 30, Oxbow Books, Oxford; Philadelphia, ss. 84-86.

ŞANLI, S. H. – ÇATALKAYA GÖK, E., 2017. “Bitkisel Boyacılıkta Kökboyannın (rubia tinctorum l.) Önemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/48, s. 772-778. <https://www.sosyalarastirmalar.com/abstract/the-importance-of-madder-rubia-tinctorum-l-in-vegetable-dyeing-72485.html>

THAVAPALAN, S., 2018. “Purple Fabrics and Garments in Akkadian Documents”, *Journal of Ancient Near Eastern History*, 3/2, ss. 163-190.

THAVAPALAN, S., 2020. *The Meaning of Color in Ancient Mesopotamia*, Brill, Leiden; Boston.

THOMSON, R., 2011. *The Role of Leather Science and Technology in Heritage Conservation*, University of Northampton, Doctoral Thesis, United Kingdom.

WARBURTON, D. A., 2014. “Ancient Color Categories”, *Encyclopedia of Color Science and Technology*, Ed.: Ronnier Luo, Springer, New York, ss. 1-9.

ZAWADZKI, S., 2006. *Garments of the Gods: Studies on the Textile Industry and the Pantheon of Sippar according to the Texts from the Ebabbar Archive*, Academic Press Vandenhoeck-Ruprecht, Fribourg Göttingen.

ZAWADZKI, S., 2013. *Garments of the Gods Vol. 2: Texts*, Academic Press Vandenhoeck-Ruprecht, Fribourg Göttingen.

### İnternet Kaynakları

BagM Beih. 02, 005, <http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/P363269>, Erişim Tarihi 31.10.2023.

KAJ 130, <http://oracc.museum.upenn.edu/tcma/assur/P282144>, Erişim Tarihi 31.10.2023.

SAA 07 115; SAA 07 116, <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/pager>, Erişim Tarihi 09.03.2023.

SAA 07 116, <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/P335781/>, Erişim Tarihi 31.10.2023.

Madder, <https://www.britannica.com/plant/madder>, Erişim Tarihi 09.03.2023.



## BURSA ARKEOLOJİ MÜZESİ VE BİLECİK MÜZESİ'NDEN FRİG (ANADOLU) TİPİ FİBULALAR

### *PHYRGIAN (ANATOLIAN) TYPE FIBULAE FROM THE BURSA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM AND THE BİLECİK MUSEUM*

Hüseyin ERPEHLİVAN

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü /  
Türkiye


Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences,  
Department of Archaeology / Türkiye  
huseyinerpehlivan@gmail.com  
ORCID ID: 0000-0002-7612-7118

OANNES

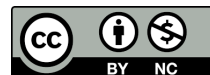
Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : Araştırma Makalesi - Research Article  
**Geliş Tarihi-Received Date** : 19.12.2023  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : 01.03.2024  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : 24.03.2024  
**Sayfalar-Pages** : 173 – 202

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1406856>

This article was checked by  iThenticate®

**Atıf – Cite as:** ERPEHLİVAN, H., “Bursa Arkeoloji Müzesi ve Bilecik Müzesi’nden Frig (Anadolu) Tipi Fibulalar”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 173 - 202.





OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

6/1, Mart – March 2024

173 – 202

Araştırma Makalesi / Research Article

## BURSA ARKEOLOJİ MÜZESİ VE BİLECİK MÜZESİ'NDEN FRİG (ANADOLU) TİPİ FİBULALAR

### *PHYRGIAN (ANATOLIAN) TYPE FIBULAE FROM THE BURSA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM AND THE BİLECİK MUSEUM*

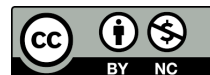
Hüseyin ERPEHLİVAN

#### Öz

Bu makalede, Bursa Arkeoloji Müzesi ve Bilecik Müzesi depolarında bulunan yetmiş üç fibula, iki fibula iğnesi ve bir kemer tokasının değerlendirme ve analizi yapılmaktadır. Değerlendirilen fibulalar, Blinkenberg'in önerdiği sınıflandırma sistemine göre, Küçük Asya (Anadolu) veya Frig Tipi olarak bilinen kategori içerisinde Tip XII olarak sınıflandırılmıştır. Ne yazık ki bu eserlerin önemli bir kısmı arkeolojik kontekstlerine ilişkin tutarlı verilerden yoksundur. Bununla birlikte, bu fibulaların onlarca yıl boyunca Kuzeybatı Anadolu'daki bölgelerden toplanmış olması makul bir tahmindir. Çalışma, antik fibulalara bir giriş yaparak, müze koleksiyonlarının içeriğini açıklayarak ve makalede kullanılan metodolojiyi tanımlayarak başlamaktadır. Daha sonra, seçilen eserlerin sınıflandırılması, kapsamlı bir katalog ve envanter bilgileri ile desteklenen Blinkenberg-Muscarella tipolojisine göre sıralama gerçekleştirilmiştir. Makalenin sonuç bölümlerinde bu eserlerin bölgesel

#### Abstract

This article conducts an assessment and analysis of seventy-three fibulae, two fibula pins, and a belt buckle sourced from the archives of the Bursa Archaeological Museum and the Bilecik Museum. The evaluated fibulae are specifically classified within the category known as Asia Minor (Anatolian) or so-called Phrygian Type, designated as Type XII according to the classification system proposed by Blinkenberg. Unfortunately, a significant portion of these artifacts lacks consistent data regarding their archaeological contexts. Nevertheless, it is plausible to surmise that these items were gathered from the immediate region of the provinces in north-western Anatolia over the decades. The study commences by providing an introduction to ancient fibulae, elucidating the contents of the museum collections, and delineating the methodology employed in the paper. Subsequently, the classification of selected artifacts is executed according to the Blinkenberg-Muscarella typology, supplemented by a comprehensive catalogue and inventorial information. In



bağlamı incelenmekte, Gordion ve diğer arkeolojik alanlardaki keşiflerle karşılaştırmalar yapılmakta ve teknik yönleriyle ilgili ayrıntılı gözlemler sunulmaktadır. Ayrıca makale, güncel Gordion kronolojisine göre tipolojik gruplara yönelik tarihlendirme önerilerini de kapsamaktadır. Çalışmanın sonuçlarına dayanarak makale kapsamında değerlendirilen tüm fibulaların Orta Anadolu'nun Orta Demir Çağı'na, özellikle de MÖ 900-600 zaman dilimine tarihlendirilebileceği öne sürülebilir. Bu tarihlendirmeler, arkeolojik kontekstlerle de uyum içinde olup, bu dönemde Anadolu'nun maddi kültürünün daha geniş bir şekilde anlaşılmasına dair değerli bilgiler sunmaktadır.

the concluding sections, the paper delves into the regional context of these artifacts, conducts comparisons with discoveries from Gordion and other archaeological sites, and presents detailed observations on their technical aspects. Furthermore, the article explores dating proposals for the typological groups grounded by the recent Gordion chronology. Based on the outcomes of the study, the article posits that all the evaluated fibulae can be attributed to the Middle Iron Age of central Anatolia, specifically within the timeframe of 900-600 BC. This temporal assignment aligns with the prevailing understanding of the historical and archaeological context, thereby contributing valuable insights to the broader understanding of Anatolian material culture during this epoch.

**Anahtar Kelimeler:** Frigya, Fibula, Mysia, Demir Çağı, Maddesel Kültür.

**Keywords:** Phrygia, Fibula, Mysia, Iron Age, Material Culture.

### Extended Abstract

Fibulae, reminiscent of safety pins, are brooch-like artifacts historically employed to fasten fabrics. Comprising materials such as gold, silver, electrum (a natural alloy of gold and silver), copper alloys (typically tin bronze, less commonly brass), or copper, they functioned as distinctive markers, revealing the wearer's nationality or ethnicity. Owing to extensive metal recycling, these items are more prevalent in burial contexts than in settlement contexts. Regrettably, the majority of items scrutinized in this study lack comprehensive details regarding their archaeological background.

Phrygian-type fibulae, also referred to as Asia Minor (Anatolian) fibulae, are predominantly situated in the Phrygian cultural region in northwest central Anatolia. Recognizable by their semi-circular, horseshoe, or crescent-shaped forms, this article specifically concentrates on fibulae of this type in the Bursa Archaeological Museum and the Bilecik Museum, presenting them to the academia. Some of these fibulae have been curated by the museums for over half a century. While archaeological contexts for most fibulae remain elusive, the paper delves into artifacts with available contextual information. This paper excludes fibulae other than the Phrygian type, as well as four fibulae discovered during the Antandros rescue excavations in the 1990s, which are under separate investigation by the excavation team.

Although settlement contexts may not yield highly accurate data, closed grave contexts assist in dating types due to the inclusion of fibulae as grave goods. Archive studies conducted in Bursa and Bilecik museums identified a total of 114 fibulae, regardless of type or origin, all documented in a database.



Subsequently, 76 Phrygian-type artifacts were selected for in-depth analysis, with results presented below. While settlement contexts may lack precision, closed grave contexts favoured in dating types due to the use of fibulae as grave goods. Archaeological data from Gordion, one of the Phrygian capitals, coupled with recent chronological updates, provides a dating insight for fibulae.

Despite the limited archaeological contexts of the fibulae assessed in this article, it can be posited that their findspots were within the Phrygian cultural influence zone. The Bursa Archaeology Museum may have primarily sourced artifacts from north-western Anatolia, revealing distinctions compared to the Phrygian core land, such as Gordion. An analysis of certain fibula types, particularly Type XII, 9, and Type XII, 11, suggests their prevalence in western regions. The archaeological data pertaining to 9<sup>th</sup> or 8<sup>th</sup> century BC remnants in the western Phrygian influence zone, notably in the Bursa region, has not yet reached a level sufficient for conclusive inferences. However, if accurate, the findspots of the Mustafakemalpaşa-Soğucak artifacts propose the introduction of Phrygian-type products to local elites in mountainous areas during the late 9<sup>th</sup> and 8<sup>th</sup> century BC. While dating proposals sourced by the Gordion tumuli data may extend to earlier periods, it is more plausible to attribute them to later periods as well, considering shifts in material culture and their dissemination to diverse regions. The diminished use of fibulae as grave goods at Gordion does not signify abandonment in daily applications. Hence, within settlement contexts, it can be contended that they were commonly utilized objects even after the 7<sup>th</sup> century BC.

## Giriş

En basit tanımları ile fibulalar, elbise kumaşlarını birbirlerine tutturmak için kullanılan bir çengelli iğne prensibindeki broş benzeri gereçlerdir. Eski çağlarda genellikle bakır alaşımları (sıklıkla kalay bronzu, daha seyrek olarak pirinç), nadiren de gümüş, elektron (altın ve gümüşün doğal alaşımı) ya da altın gibi metallere yapıldıkları için kıymetli olmalarının yanı sıra toplumlar içinde prestij nesnesi olarak sosyal bir anlam taşıdıkları da düşünülür. Hatta onları kullanan kişilerin tabii olduğu devleti ya da milleti dışa vuran bir kimlik kartına benzetilirler<sup>1</sup>. Bu türdeki eserler, bozulmamış mezar kontekstlerinden daha sıklıkla bulunurlar. Yoğun alan kullanımı ve metal geri dönüşümünün yüksek seviyede olduğu arkeolojik yerleşme kontekstlerinde ise daha nadir rastlanırlar. Bu çalışmanın konusu olan eserlerin çoğunda da olduğu gibi bugün müzelerde korunan fibulaların büyük kısmının buluntu durumu bilgileri son derece sınırlıdır.

“Anadolu Tipi” ya da Friglerin Kuzeybatı Anadolu’da yoğunlaşmış kültür alanında daha yaygın görüldüğü için “Frig Tipi” olarak bilinen fibulalar, genellikle yarım daire, nadiren de at nalı ya da hilal biçimli gövdeleri ile diğer tiplerden kolayca ayrılırlar. Bu makalede de Bursa Arkeoloji Müzesi ve Bilecik

<sup>1</sup> Muscarella, 2007: 173.

Müzesi'nde korunan bu tipteki fibulalar konu edilmektedir. Eserlerin literatürdeki benzerleri üzerinden araştırmaları yapılarak, bazıları elli yılın üzerinde bir süredir müzelerde korunan fibulaların bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmaktadır. Makalenin konusunun yalnızca Frig tipi üzerine yoğunlaşmasının sebebi müzelerdeki diğer türlerle beraber toplam eser sayısının fazla olmasıdır<sup>2</sup>.

Fibulaların büyük çoğunluğunun arkeolojik kontekstleri eksik olmakla beraber taşınabilir nitelikteki bu eserlerin buluntu yerlerine dair kesin bilgi edinmek de son derece güçtür. Bunun aksine kontekst bilgilerine sahip olan eserlerin verileri ise sonuç bölümünde tartışılacaktır.

Fibulalar genellikle gövde ve iğne olmak üzere iki parçadan oluşurlar. Bu çalışmada incelenen Frig tipinde tek ya da çift iğneli modeller görülebilir. Ayrıca özellikle çift iğneli modellerde iğne koruma plakası da ek bir parçadır. İğnenin gövdeye bağlandığı noktanın hemen öncesinde harekete imkân vermek için esnekliği sağlayan yay kısmı bulunur. Yaylar, iğneyi oluşturan metal sıcakken bükülerek oluşturulmuştur. Gövde kısmında ise iğnenin sivri ucunun yerleştiği tutamak plakası bulunur. Tutamak plakası ve iğnenin sabitlendiği bölümlerin hemen altında, genellikle profilli süslemeleri barındıran ayaklar bulunur iken, kalan kısımlar genel olarak gövde olarak adlandırılır. Anadolu tipi olarak da bilinen bu fibulalar genellikle yarım daire ya da at nalı formundadır. Makale kapsamında görülen bunun haricindeki örnekler deforme olmuşlardır. Bu türdeki fibulalar gövdelerinde silindirik, yayvan ya da dörtgen profil gösterirler. Profiller haricinde gövde üzerindeki *torus* (çoğulu *tori*), disk, *abacus* (çoğulu *abaci*) gibi süslemeler tiplerin ayırımında kıstastır.

### **Frig Tipi Fibulaların Araştırma Tarihçesi, Tipolojisi ve Tarihlendirilmeleri**

Anadolu ve Yunanistan'da yürütülen arkeolojik kazılarda bulunmuş olanlara ek olarak bazı Avrupa müzelerinde yer alan fibulalar, 1926 yılında Christian Blinkenberg tarafından Lindiaka kitap serisinin beşinci cildi olarak "Fibules grecques et orientales" başlığı ile yayınlanmıştır. Genel bir tipolojiyi konu alan bu kitapta fibulalar temel olarak 16 gruba ayrılmış ve her tipin alt gruplarına dair sınıflandırmalar, örnekler ile sunulmuştur. Bu çalışmaya konu olan türden örnekler ise XII. grupta "Types d'Asie Mineure" (=Küçük Asya Tipleri ya da daha isabetli bir tanımlamayla: Anadolu Tipleri) başlığı altında sınıflandırılmışlardır. Bu tipteki eserlerin ana kaynaklarından biri olan Oscar White Muscarella'nın 1967 tarihli "Phrygian Fibulae from Gordion" başlıklı kitabında, üretim merkezi olduğu ileri sürülen Gordion'daki çağdaş Amerikan kazıları neticesinde ortaya çıkarılan yeni arkeolojik veriler ve buluntular sunulmaktadır<sup>3</sup>. Bu eserde Blinkenberg tipolojisine göre XII olarak sınıflandırılan grup yeniden ele alınarak dönemin koşullarına göre güncellenmiştir. Bu kapsamda bazı alt tiplere –Blinkenberg tipolojisinin

<sup>2</sup> Ayrıca Bursa Arkeoloji Müzesi'nin 1990'lı yıllarda yürüttüğü Antandros kurtarma kazıları kapsamında bulunmuş Frig Tipi dört eser de ilgili kontekstlere ait tüm malzeme grubunun Antandros kazı ekibi tarafından çalışılıyor olmasından dolayı dahil edilmemiştir.

<sup>3</sup> Muscarella, 1967.

örneklemeleri ile karıştırılmaması için- büyük Latin harfleri ile eklemeler (XII, 2A; XII, 2B; XII, 7A; XII, 13A; XII, 14A) getirilmiştir<sup>4</sup>. Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağı arkeolojisi için önemli yerleşmelerden biri olan Boğazköy'ün ilgili buluntuları ise Rainer Michael Boehmer'in 1972 ve 1979 tarihli çalışmaları içinde değerlendirilmiştir<sup>5</sup>. Bu kitaplarda Blinkenberg-Muscarella tipolojisine küçük Yunan harfleri ile ekler (XII, 9a ve XII, 9β) getirilmiştir<sup>6</sup>. Tüm bu çalışmalara ek olarak, özellikle Frig tipleri üzerine Ertuğrul Caner tarafından yeni baştan bir tipoloji oluşturularak 1983 yılında yayınlanmıştır<sup>7</sup>. Bu tipoloji çalışması sırasında Gordion buluntularına dönemin diğer kazı buluntuları ve müzelerden de bazı eserler<sup>8</sup> eklenerek kronoloji esaslı bir çalışma ile tüm bulgular yeniden tasnif edilmiştir. Son yıllarda Yağız Taşdelen tarafından hazırlanan "Frig Tipi Fibulaların Araştırma Tarihçesi, Tipolojisi ve Tarihlendirmeleri" başlıklı yüksek lisans tezi bu konu içindeki tipolojik dağınıklığa yönelik çözümler önermektedir<sup>9</sup>. Bu makale kapsamında Muscarella'nın, Blinkenberg tipolojisi üzerinden geliştirdiği düzene göre eserler adlandırılacaktır. Blinkenberg - Muscarella tipolojisine ek olarak en alt basamakta Caner'in tasnif sistemi kullanılacaktır. Her iki türdeki tipolojide yer almayan eserler için de varyant tanımlaması yapılacaktır.

Günümüzde Anadolu'da yapılan kazılardan gelen buluntulara ek olarak tıpkı bu çalışmada olduğu gibi müzelerin envanterlerinde yer alan eserler de yayınlanmaktadır. Müze koleksiyonların daha tanınır hale gelmesini sağlayan bu çalışmalar ile fibula tipolojisinin daha detaylı hale gelmesi ve zamanla bölgesel farklılıkların tespitine de imkân sağlayacaktır. Afyon<sup>10</sup>; Akşehir<sup>11</sup>; Aydın<sup>12</sup>; Bolu<sup>13</sup>; Çeşme<sup>14</sup>; Ereğli<sup>15</sup>; Eskişehir<sup>16</sup>; Kırşehir<sup>17</sup>; Kilikia Bölgesi (Alanya, Mersin, Silifke ve Tarsus)<sup>18</sup>; Kocaeli<sup>19</sup>; Marmaris<sup>20</sup>; Ödemiş<sup>21</sup>; Tire<sup>22</sup>; Yozgat<sup>23</sup> müzelerinden eserler yayınlanmıştır. Müze çalışmalarına ek olarak fibula konusu üzerine dikkati çeken ve bu konu üzerine olan tüm literatürü

<sup>4</sup> Muscarella, 1967: 12.

<sup>5</sup> Boehmer, 1972; Boehmer, 1979.

<sup>6</sup> Boehmer tarafından Tip XII, 9'a getirilen ayrımlar; kabalarının içi dolu ya da yarım küre biçimli olmalarına dayanan α ve β alt tipleridir ve bu çalışmanın sınıflandırmalarında kullanılmamıştır.

<sup>7</sup> Caner, 1983.

<sup>8</sup> Caner 1983: III. Bu makalede Katalog 16 ve 17 olarak değerlendirilen eserler Bilecik Müzesi'ne devredilmeden önce Afyonkarahisar Müzesi Müdürlüğü envanterindeyken Caner tarafından çalışılarak 389 ve 367 katalog numaraları ile yayınlanmıştır.

<sup>9</sup> Taşdelen, 2023.

<sup>10</sup> Engin, 2016; Lafli - Çetingöz, 2022a.

<sup>11</sup> Tekocak, 2012.

<sup>12</sup> Erdan, 2017; Erdan, 2018.

<sup>13</sup> Bilir, 2019.

<sup>14</sup> Lafli, 2022a.

<sup>15</sup> Çay, 2019.

<sup>16</sup> Yurt - Baykal-Okta, 2022.

<sup>17</sup> Lafli - Kan-Şahin, 2022a.

<sup>18</sup> Lafli - Buora, 2006.

<sup>19</sup> Bilir, 2020.

<sup>20</sup> Lafli, 2022b.

<sup>21</sup> Lafli - Buora, 2012; Lafli - Çetingöz, 2022b.

<sup>22</sup> Gürler, 2004; Erdan, 2020a.

<sup>23</sup> Lafli - Kan-Şahin, 2022b.

toplayıp sentezleyerek okuyucuya sunan bazı başarılı tez çalışmaları da mevcuttur<sup>24</sup>.

Orta ve Geç Demir Çağı içinde yayılım gösteren Frig tipi fibulaların tarihlendirilmeleri arkeolojik kontekstlere bağlıdır. Bu kontekstler kazılar sırasında rastlanan kapalı yerleşim kontekstleri ya da mezar kontekstleridir. Muscarella'nın çalışmasının sonrasında geçen yarım yüzyıldan fazla sürenin ardından Gordion kronolojisinin yeni arkeometrik analizler sayesinde güncellenmesi<sup>25</sup>, hem yerleşmenin tabakaları hem de tümülüslerin<sup>26</sup> tarihlerinde değişiklikler yaratmıştır. Dolayısıyla Muscarella'nın tartıştığı bazı tarihler<sup>27</sup> de geçerliliğini yitirmiştir. Yeni Gordion kronolojisine göre W kodlu tümülüsün tarihinin yüz yıl geriye çekilmesiyle beraber fibulaların da düşünülenden daha eski üretimler olduğu anlaşılmıştır. Bugün elde olan verilerle, Gordion tümülüslerindeki kontekstlere bağlı bulgulara göre bu tip fibulaların MÖ 850 öncesinden<sup>28</sup> başlayarak MÖ 6. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldıkları söylenebilir. Arkaik Dönem sikkelerinden bazılarının üzerinde yer alan fibula betimleri de hem tarihsel hem de coğrafi dağılım konusunda veriler sağlar<sup>29</sup>.

### Üretim Teknikleri ve İşçilik Detayları

Fibulaların üretim teknikleri üzerine yapılan araştırmalar<sup>30</sup> bu eserlerin hem döküm hem de perçinleme ve tesviye gibi diğer işleme teknikleri ile üretildiklerini ortaya koymaktadır. Döküm konusunda, Muscarella tarafından silindirik gövdeli fibulaların çift kalıp döküm, D şeklinde ya da dörtgen kesitli (Tip: XII, 4; 7; 8; 9; ve 12) olanların ise açık tek kalıp döküm olarak üretilmiş olabileceği düşünülmüştür<sup>31</sup>. Ancak yayvan gövdeli olanların da ayak bölümlerinde silindirik kısımların olduğu göz önünde bulundurulursa, silindirik profillerin tesviye ile yapılmış olabileceğinin, işçilik sarfiyatı konusunda fazlasıyla cömert bir görüş olduğu ortaya çıkar. Kaman-Kalehöyük'te bulunan bir kalıp (KL88-16) yayvan gövdeli ve düz kesitli Tip XII, 9 ve 10 ile ilişkilendirilmiştir<sup>32</sup>. Döküm kanalı ve bağlama delikleri ile bu eser çift kalıbın bir parçasıdır. Çift kalıbın üretimi için bir fibulanın ya da balmumu modelin<sup>33</sup> kil hamuru üzerine baskılanması ve sonrasında kurutulan kalıpların pişirilmesi yeterlidir. Dolayısıyla fibulaların büyük kısmının daha az tesviye işçiliği gerektiren çift kalıp ile üretilmiş oldukları akla daha yatkındır. Ayrıca kıvrık iğne tutamak plakasının işlenmesi için de tek kalıp oldukça dezavantajlı bir tekniktir. Tek kalıpta bu kısmın düz olarak dökülmesi, sonradan tekrar tavlansak bükülmesi gereklidir. Tek kalıp üretimin başarısız

<sup>24</sup> Toprak, 2022; Yüksektepe, 2022.

<sup>25</sup> Rose – Darbyshire, 2011.

<sup>26</sup> Sams – Voigt, 2011; Liebhart – Darbyshire, vd., 2016.

<sup>27</sup> Muscarella, 1967: 1-34.

<sup>28</sup> Kohler, 1995: 211.

<sup>29</sup> Konuk 2002, Kat. 1556; Erdan, 2020b.

<sup>30</sup> Muscarella, 1967: 48-51; Caner, 1983.

<sup>31</sup> Muscarella, 1967: 48.

<sup>32</sup> Boccia-Paterakis – Omura, 2017.

<sup>33</sup> Muscarella, 1967: 50. Daha düzgün detaylara sahip olan fibulaların balmumu modelden kalıp alınarak üretildiği düşünülür. Bu fikre destek olarak da balmumu modelin daha kolay şekillendirilebildiği ileri sürülmüştür.

bir örneği yine Kaman-Kalehöyük'ten bulunmuştur. KL90-62 numaralı eser<sup>34</sup> muhtemelen açık kalıba dökülmüş, Tip XII, 10 sınıfına ait bir fibula olmalıdır. Bu ıskarta üründe tek kalıbın dezavantajları açıkça gözlemlenir. Döküm seviyesi aşıldığı için taşan metalin bölümler arasını masif hale getirmesi, arka yüzün pürüzlü olması ve iki ayak arasındaki bağlantıyı sağlayan kısmın hem sığ kalmış hem de muhtemelen tesviye çalışmaları sırasında kırılmış olması dolayısıyla eser ıskartaya ayrılmış olmalıdır. Bu tekniklere ek olarak daha ilkel bir teknik olarak balmumu modelin tamamen kil ile kaplanması ve pişirme sonrasında oluşacak boşluğa döküm yapılması, yani tek kullanımlık kalıp da ihtimaller dahilinde gösterilir<sup>35</sup>.

### **Bursa Arkeoloji Müzesi ve Bilecik Müzesi'ndeki Frig (Anadolu) Tipi Fibulalar**

Anadolu'nun Demir Çağı süreci içinde yaygın görülen bu türdeki eserler, yukarıda da anıldığı gibi Türkiye müzelerinin envanterlerinde sıklıkla yer alırlar. Her iki müzede de yapılan arşiv çalışmaları neticesinde kimi envanterlik kimi ise etütlük nitelikte olan toplam 114 adet fibula tespit edilmiştir. Çeşitli tip ve kökenlere sahip fibulaların tümü bir veri tabanında toplanarak ön çalışması yapılmıştır. Bu veri tabanı içinden Frig tipi olan toplamda 76 adet eser çıkartılarak ileri araştırma çalışmaları yürütülmüş ve bu çalışmaların sonuçları aşağıda sunulmuştur.

#### **Tip XII, 1 (Kat. 1)**

Gövde üzerinde ek bir dekorasyonu olmayan, yalın gövdeli tiplerden biridir. Gövde kesitleri dairesel, oval ya da D şeklinde bir profil gösterir. Bu tipin başlıca ayırım kriteri, gövdesi üzerinde döküm ya da eğelenerek oluşturulmuş burgu veyahut da tırtık desenlerine sahip olmasıdır. Tipin belirteçlerinin Muscarella tarafından yeniden belirlenmesinin ardından Gordion'da bir örneğinin bulunmadığına kanaat getirilmiştir<sup>36</sup>. Bunlar dışında kalan ve Blinkenberg tarafından bu tipe verilen eserler ise genellikle Ege Denizi çevresinden bulunmuştur<sup>37</sup>. Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki bir örnek bu tipe aittir. Genellikle değerli metallere olan benzerlerinin aksine 7477 envanter numaralı eser bronzdur ve gövdesi üzerindeki tırtık desenleri eğeleme suretiyle yapılmıştır.

**Katalog 1**, Envanter No: 7477; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 1; Caner Tip: N I, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, N. Şenol, İnegöl-1975. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayı ile iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde yeşil renkli korozyon gözlemlenmektedir.

#### **Tip XII, 2 (Kat. 2-5)**

Gövde üzerinde bir dekorasyonu olmayan yalın gövdeli tiplerden bir diğeridir. Gövde kesitleri dairesel, oval ya da D şeklinde bir profile sahiptir. Bu tipin temel ayırım özelliği gövdesinin genellikle düz bırakılması ya da nadiren

<sup>34</sup> Boccia-Paterakis – Omura, 2017: Fig. 21.5.

<sup>35</sup> Muscarella, 1967: 50.

<sup>36</sup> Muscarella, 1967: 13-14.

<sup>37</sup> Blinkenberg, 1926: 209-210.

dekorasyonlu olmasına ek olarak ayak bölümlerinde çeşitli profiller yapılmış olmasıdır. Gövdesi dekorasyonsuz ana tipe ek olarak Muscarella tarafından dekorasyonlular içinden yiv bezemeli olanlar Tip XII, 2A, faset bezemeli olanlar Tip XII, 2B olarak sınıflandırılmıştır<sup>38</sup>. Koleksiyonlar içinde bunların örneği yoktur, hepsi bezemesiz ana grup, Tip XII, 2 sınıfına dahildir. Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki 2012-83 numaralı eser de yalın gövdesi ve ayak kısmında yer alan üzeri dikey çentik bezeme ile süslenmiş, solda *torus* ve sağda silindir, bunlara ek olarak aralarda yer alan disk profilleri ile bu tipin iyi bir örneğidir.

**Katalog 2**, Envanter No: 4092; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 2; Caner Tip: F, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, H. Kuran, Sındırgı-1973. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah renkli patina ve yer yer yeşilimsi korozyon izleri gözlemlenmektedir.

**Katalog 3**, Envanter No: 4595; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 2; Caner Tip: F, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, E. Altınölçek, İznik-1974. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayının bir kısmı ile iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlenmiş yüzeyinde yeşil renkli ince bir korozyon tabakası gözlemlenmektedir.

**Katalog 4**, Envanter No: 6415; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 2; Caner Tip: F, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Soner, Bursa-1974. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yay ile iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde yeşil-kahverengi korozyon tabakası ince bir şekilde yer alır.

**Katalog 5**, Envanter No: 2012-83; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 2; Caner Tip: F, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Soğucak; Müzeye Geliş: Satın Alma, D. Tosun, Mustafakemalpaşa-2012. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzsüz yüzeyinde siyah renkli patina ve yer yer yeşil renkli korozyon gözlemlenmektedir.

### Tip XII, 3 (Kat. 6)

Gövde kesitleri dörtgen profilli olan tiplerin temsilcilerindendir. Yarım daire gövdeye sahip olan bu tipin, boyut olarak genele oranla daha büyük olduğu göze çarpar. Ayak kısımlarında genellikle disk, silindir ve dörtgen prizma gibi süslemeler gözlemlenir. Bazı örneklerinin çift iğneye sahip oldukları bilinir. Bu donanım sebebiyle iğne tutamaklarının diğer örneklerle göre daha uzun oldukları da gözlemlenebilir. Bursa Arkeoloji Müzesi'nde korunan 7090 envanter numaralı eser de çift iğnelidir ve gerek boyutu gerekse ayak üzerindeki süslemeleri ile bu tipin ana özelliklerinin tümünü taşır.

**Katalog 6**, Envanter No: 7090; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 3; Caner Tip: A II, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Yolgiden, Balıkesir-1975. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Çift iğnesinden altta olanın yalnızca 1/5'i

<sup>38</sup> Muscarella, 1967: 15.

korunmuştur. İğneler arasındaki deliğe sabitlenen iğne plakası da kırık ve eksiktir. Pürüzlü tüm yüzeyde yeşil renkli korozyon gözlemlenmektedir.

**Tip XII, 5 (Kat. 7-9)**

Gövde üzerinde bir dekorasyonu olmayan yalın gövdeli tiplerden biridir. Gövde kesitleri dairesel, oval ya da D şeklinde bir profil gösterir. Tipin ana özelliklerinden ilki; gövdesinin oldukça kalın imal edilmiş olması iken bir diğer özellik ise her iki ayağın bitim kısımlarında *abacus* süslemelerini taşıyor olmasıdır. Bursa Arkeoloji Müzesi'nden iki örnek bu tip altında değerlendirilebilir. 10172 envanter numaralı eser bu tipin güzel bir örneği sayılabilir. 7227 envanter numaralı eser ise bu tipin yerel bir atölyede üretilmiş alt kalite bir örneği olmalıdır.

**Katalog 7**, Envanter No: 3447; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 5; Caner Tip: F, 3; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Edincik; Müzeye Geliş: Satın Alma, Bandırma-1973. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur ve tümdür. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patinası korunmuştur, hafif toprak kalıntıları görülmektedir.

**Katalog 8**, Envanter No: 7227; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 5; Caner Tip: F, 3; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Yolğiden, Balıkesir-1975. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayı ile iğnesi ve iğne tutamağı kırık ve eksiktir. Pürüzsüz yüzeyinde siyah renkli patina ve yer yer yeşil renkli korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 9**, Envanter No: 10172; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 5; Caner Tip: F, 3; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Kızırlarlan, 1993. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzsüz yüzeyinde siyah renkli patina gözlemlenmektedir.

**Tip XII, 7A (Kat. 10-13)**

Gövde kesitleri dörtgen ya da hafifçe oval profilli olan tiplerden biridir. Dekorasyonsuz bırakılmış gövdelerinin formları at nalı ya da hilal şeklinde olabilir. Ayakların gövde ile birleştiği noktalarda dörtgen prizma şeklinde süslemeler varken daha üstte dairesel profiller gözlemlenir. Ana tipi olan Blinkenberg Tip XII, 7'den Muscarella tarafından üretilmiştir. Bursa Arkeoloji Müzesi envanterinde 3638 numara ile yer alan eser, tipin genel özelliğine paralel olarak iğnesi ile birlikte tek parça dökümdür. Ancak Bilecik Müzesi'nde yer alan A-553 envanter numaralı eserde iğnenin oturduğu ayak ikiye yarılarak iğne monte edilmiştir.

**Katalog 10**, Envanter No: 3638; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 7A; Caner Tip: A I, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, E. Altınölçek, İznik-1973. Korunma Durumu: İki parça halinde korunmuştur. İğnesi kırıktır. Korozyondan pürüzlenmiş yüzeyi asidik aşındırıcılara maruz bırakıldığı için patinasını yitirmiştir ve yer yer parlak bronz rengindedir.

**Katalog 11**, Envanter No: 4786; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 7A; Caner Tip: A I, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri:

Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, H. Kuran, Sındırgı-1974. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yay, iğnesi ve tutamak plakası kırık ve eksiktir. Yoğun pürüzlü yüzeyinde çok ince bir yeşil korozyon tabakası gözlemlenmektedir.

**Katalog 12**, Envanter No: 4593; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII.7A; Caner Tip: A I, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, E. Altınölçek, İznik-1974. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayının bir kısmı ile iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina, çok ince yeşil korozyon ve çıplak metal görülmektedir.

**Katalog 13**, Envanter No: A-553; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 7A; Caner Tip: A I, 1; Yeri: Bilecik Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Düzağaç; Müzeye Geliş: Satın Alma, M. Işıklı, Afyonkarahisar-1975 (Afyonkarahisar Müzesi'nden Devir / 7023). Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur ve tümdür. Yer yer pürüzlü yüzeyinde yeşil renkli korozyon, siyah renkli patina ve aşındırılmış parlak bronz rengi gözlemlenmektedir.

#### **Tip XII, 9 (Kat. 14-38)**

Gövde kesitleri dörtgen profilli olan tiplerden bir diğeridir. Ana özelliği gövde ve ayaklar üzerine döküm sonrasında delikler açılarak içi boş yarım küre biçimli ya da içi dolu küre biçimli kabaların perçinlenmiş olmasıdır. Diğer türlere paralel olarak ayak üzerinde dörtgen ya da silindirik şekilli süsleme profilleri görülür. İğne tutamağının hemen altında görülen kulak şeklindeki çıkıntıların sade bırakılmış ya da kabaranmış olmasına göre ve varyant/melez tipler de göz önünde bulundurularak aşağıda eserler sıralanmıştır.

**Katalog 14**, Envanter No: 1854; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, R. Sarıçetin, Bursa-1972. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yay, iğnesi ve tutamak plakası ile ayaklar üzerindeki yedi kabara kırık ve eksiktir. Gövde üzerindeki bir kabara başı çatlaaktır. Hafif pürüzlü yüzeyinde ince kahverengi ve yeşil renkli korozyon izleri gözlemlenmektedir.

**Katalog 15**, Envanter No: 8279; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Özdoğan. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi ve bir adet kabara başı ve gövdesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 16**, Envanter No: A-648; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 1; Yeri: Bilecik Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, Ş. Ünver, Dinar-1961 (Afyonkarahisar Müzesi'nden Devir / 1107). Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi ve bir kabara başı kırık ve eksiktir. Pürüzsüz yüzeyinde siyah renkli patina ve yer yer yeşil renkli korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 17**, Envanter No: A-649; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 1; Yeri: Bilecik Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Aşağıpiribeyli; Müzeye Geliş: Satın Alma, Emirdağ-1958 (Afyonkarahisar Müzesi'nden Devir /



2447). Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Altı adet kabara başlarının tamamı ve iki adet kabara gövdesi kırık ve eksiktir. Pürüzsüz yüzeyinde siyah-kahverengi patina ve yer yer aşındırılmış, parlak bronz rengi gözlemlenmektedir.

**Katalog 18**, Envanter No: 1855; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, R. Sarıçetin, Bursa-1972. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayı, iğnesi ve tutamak plakasının bir kısmı ile en az beş kabara kırık ve eksiktir. Pürürlü yüzeyinde çok ince kahverengi korozyon izleri gözlemlenmektedir.

**Katalog 19**, Envanter No: 1856; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Tahtalı; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Okyay, Bursa-1970. Korunma Durumu: İki parça halinde korunmuştur. İğnesi kırıktır ve bir kabara yuvasına sonradan montelenmiştir. Yayı ve gövde üzerinden bir kabarası kırık ve eksiktir. Çok pürüzlü yüzeyi temizlenmiş ve koruma altına alınmıştır.

**Katalog 20**, Envanter No: 3914; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Özdoğan, Bursa-1973. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayı, iğnesi ve iki kabara kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve ince bir kahverengi korozyon tabakası gözlemlenmektedir.

**Katalog 21**, Envanter No: 4681; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Topsakal, Bursa-1974. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi ve yayı, sağ ayağın sağ üst köşesi, dört adet kabara başı ve üç adet kabara gövdesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve yer yer yeşil ile kahverengi korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 22**, Envanter No: 3610; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, E. Altınölçek, İznik-1973. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi, yayı ve dört kabara kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde yeşil renkli korozyon tabakası gözlemlenmektedir.

**Katalog 23**, Envanter No: 3611; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, E. Altınölçek, İznik-1973. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina, yer yer yeşil korozyon tabakası ve kalker izleri gözlemlenmektedir.

**Katalog 24**, Envanter No: 4682; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Topsakal, Bursa-1974. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayı, iğnesi ve beş kabara kırık ve

eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patinaya ek olarak ince bir yeşil korozyon tabakası gözlemlenmektedir.

**Katalog 25**, Envanter No: 7940; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Sür, 1977. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Dört adet kabara başı ve gövdeleri kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve yer yer yeşil ile kahverengi korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 26**, Envanter No: 7941; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Sür, 1977. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yay ile iğnesi, sol ayağın sağ üst köşesi, sekiz adet kabara başı ve üç adet kabara gövdesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve yer yer yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 27**, Envanter No: 8003; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, M. Dündar, 1977. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yay ile iğnesi ve iğne tutamağı kırık ve eksiktir. Pürüzsüz yüzeyinde siyah patina ve nadiren yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 28**, Envanter No: 8081; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, E. Genç, 1979. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yay ile iğnesi, iğne tutamağı, iğne yuvasının arka yarısı, sağ ayağın sol ve sağ köşeleri ile altı adet kabara başı ve gövdeleri kırık ve eksiktir. Pürüzsüz yüzeyinde yeşil korozyon tabakası ve yer yer pullanma gözlemlenmektedir.

**Katalog 29**, Envanter No: A-120; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bilecik Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Yenipazar; Müzeye Geliş: Satın Alma, M. Uyar, Yenipazar-1990 (Eskişehir Müzesi'nden Devir / A.168.90). Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzsüz yüzeyinde siyah patina ve kalker kalıntıları gözlemlenmektedir.

**Katalog 30**, Envanter No: 1859; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Sür, Bursa-1972. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yay, iğnesi, iğnenin monte edildiği ayağın bir kısmı ile iki kabara kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde ince bir yeşil-kahverengi korozyon tabakası gözlemlenmektedir.

**Katalog 31**, Envanter No: 3099; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Sür, Bursa-1972. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi yamultularak asıl formunu kaybetmiştir. İki adet kabara başı ve gövdeleri kırık ve eksiktir Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 32**, Envanter No: 7226; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Yolgiden, Balıkesir-1975. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayı ile iğnesi ile iki adet kabara başı ve gövdeleri kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 33**, Envanter No: 8338; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, M. Özdemir, Orhaneli-1979. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayı ile iğnesi ile sekiz adet kabara başı ve gövdeleri kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde yeşil ve kahverengi korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 34**, Envanter No: 8339; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, M. Özdemir, Orhaneli-1979. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Üç adet kabara başı ve gövdeleri kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde kahverengi korozyon gözlemlenmektedir. Asidik aşındırıcılara maruz bırakıldığı için patinasını yitirmiştir.

**Katalog 35**, Envanter No: 1860; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu Buluntu Yeri: Harmanalan; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Yıldız, Keles-1969. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayın bir kısmı ve iğnesi ile bir kabara ile yuvası kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve çok hafif yeşil renkli korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 36**, Envanter No: 3100; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Sür, Bursa-1972. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 37**, Envanter No: 8004; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, M. Dündar, 1977. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve yer yer yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 38**, Envanter No: 2009-34; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 9; Caner Tip: A IV, 4; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, M. Kansu, Bursa-2007. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur ve tümdür. Pürüzsüz yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

### **Tip XII, 11 (Kat. 39-44)**

Gövde kesitleri genellikle daire ya da oval bir profil gösteren tiplerdendir. Karakteristik olarak yalın bırakılan gövdenin en alt noktasında hafifçe bir genişleyen bir profile sahiplerdir. Ayak kısımlarında da dörtgen ve silindirik profiller gözlemlenir. Bu tipin örnekleri Bursa Arkeoloji Müzesi'nde altı örnek ile temsil edilir. Örnekler aşağıda E. Caner'in sistemine göre üç farklı alt grupta sınıflandırılmışlardır.

**Katalog 39**, Envanter No: 7091; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 11; Caner Tip: D II; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Yolgiden, Balıkesir-1975. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuş ve tündür. Pürüzlü yüzeyinde yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 40**, Envanter No: 7907; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 11; Caner Tip: D II; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, R. Sarıçetin, 1977. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayının yarısı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 41**, Envanter No: 8450; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 11; Caner Tip: E II, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, M. Arslan, Bursa. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yay ve iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 42**, Envanter No: 3588; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 11; Caner Tip: E II, 2; Yer: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Sındırgı; Müzeye Geliş: Müsadere, E. Çakırhan, Balıkesir-1972. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yay ve iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinin tamamına yakınında yeşilimsi korozyon tabakası yer yer pullanarak dökülmüştür.

**Katalog 43**, Envanter No: 7092; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 11; Caner Tip: E II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Yolgiden, Balıkesir-1975. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yay ve iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 44**, Envanter No: 7408; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 11; Caner Tip: E II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, A. Yolgiden, Balıkesir-1975. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yay ve iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde yer yer yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

### **Tip XII, 13 (Kat. 45-58)**

Gövde kesitleri genellikle daire ya da oval bir profil gösteren ve gövde üzerinde dekorasyon öğelerine sahip olan tiplerden biridir. Genellikle gövde merkezinde yer alan süslemenin benzerini, gövdenin her iki uç noktalarında da taşırlar. Pek çok süsleme kombinasyonlarına sahip bu tipin örnekleri içinde yalın bırakılan gövde alanlarının zaman zaman yivlendirildiği ya da noktalarla bezendiği de görülür. Bezeme türlerine göre sıralanmış ondört adet eserin bilgileri aşağıda sunulmaktadır.

**Katalog 45**, Envanter No: 7605; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H I; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Müsadere, A. Özin, 1976. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yay ile iğnesi ve iğne tutamağı kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 46**, Envanter No: 7606; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H I; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Müsadere, A. Özin, 1976. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 47**, Envanter No: 7942; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H I; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Sür, 1977. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve yer yer yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 48**, Envanter No: 2004-2; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H I; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, T. Sözeri, Bursa-2004. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuş ve tumdür. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve nadiren korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 49**, Envanter No: 9099; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, Ş. Çelikkol, 1988. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuş ve tumdür. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 50**, Envanter No: 9153; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, M. E. Ulumay, 1989. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayının yarısı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 51**, Envanter No: 2012-74; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Soğucak; Müzeye Geliş: Satın Alma, D. Tosun, Mustafakemalpaşa-2012. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 52**, Envanter No: 2012-75; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Soğucak; Müzeye Geliş: Satın Alma, D. Tosun, Mustafakemalpaşa-2012. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 53**, Envanter No: 2012-76; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Soğucak; Müzeye Geliş: Satın Alma, D. Tosun, Mustafakemalpaşa-2012. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 54**, Envanter No: 2012-77; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Soğucak; Müzeye Geliş: Satın Alma, D. Tosun, Mustafakemalpaşa-2012. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 55**, Envanter No: 2012-78; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Soğucak; Müzeye Geliş: Satın Alma, D. Tosun, Mustafakemalpaşa-2012. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 56**, Envanter No: 2012-79; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Soğucak; Müzeye Geliş: Satın Alma, D. Tosun, Mustafakemalpaşa-2012. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 57**, Envanter No: 3446; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 3; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Edincik; Müzeye Geliş: Satın Alma, Bandırma-1973. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayının bir kısmı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde yeşil renkli ince bir korozyon tabakası gözlemlenmektedir.

**Katalog 58**, Envanter No: 9007; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13; Caner Tip: H II, 3; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, Ş. Çelikkol, 1988. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. İğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

#### **Tip XII, 13A (Kat. 59)**

Muscarella tarafından Tip XII, 13'ten türetilen bu alt grup temelde gövde merkezlerinde bir disk profili barındırır. Tip XII, 13A örneklerinden incelenen müze koleksiyonları içinde yalnızca bir örnek bulunmamaktadır.

**Katalog 59**, Envanter No: 3314; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 13A; Caner Tip: G I; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma: R. Sarıçetin, Bursa-1972. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. İğnesi ile tutamak plakasının bir kısmı kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve kalker izleri gözlemlenmektedir.

#### **Tip XII, 14 (Kat. 60-69)**

Gövde kesitleri genellikle daire ya da oval bir profil gösteren ve gövde üzerinde dekorasyon öğelerine sahip olan bir diğer tiptir. Tip XII, 13 ile benzerlikler göstermekle beraber ana ayırım kıstası, gövde üzerinde beş süsleme bölümüne sahip olmasıdır. Bu süsleme profillerinin kabaralar ile zenginleştirildiği örnekler de görülür. Koleksiyonda bu gruba ait olan on eserin bilgileri aşağıda sunulmaktadır.

**Katalog 60**, Envanter No: 3612; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14; Caner Tip: J II, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma: E. Altınölçek, İznik-1973. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayının bir kısmı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinin tamamında ince bir yeşil korozyon tabakası gözlemlenmektedir.

**Katalog 61**, Envanter No: 3613; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14; Caner Tip: J II, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma: E. Altınölçek, İznik-1973. Korunma

Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayını ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve yer yer ince bir yeşil korozyon tabakası gözlemlenmektedir

**Katalog 62**, Envanter No: 7943; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14; Caner Tip: J II, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Sür, 1977. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayının yarısı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 63**, Envanter No: 7944; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14; Caner Tip: J II, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Sür, 1977. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayını ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 64**, Envanter No: 8-2-2000; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14; Caner Tip: J II, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, Ş. Çelikkol, Bursa-2000. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayını ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 65**, Envanter No: 4787; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14; Caner Tip: J I, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma: H. Kuran, Sındırgı-1974. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayını ve iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde aşınmalar ve ince bir korozyon tabakası gözlemlenmektedir.

**Katalog 66**, Envanter No: 6698; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14b; Caner Tip: J I, 2; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, O. Ege, 1975. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayını ile iğnesi ve iğne tutamağı kırık ve eksiktir. Yoğun pürüzlü yüzeyinde yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 67**, Envanter No: 2011-143; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14; Caner Tip: J I, 3; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Müsadere, M. Fındıkkaya, 2011. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayını ve iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde yer yer yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 68**, Envanter No: 2014-158; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14; Caner Tip: J I, 1; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Müsadere, M. Erbaş, Kestel-2011. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayını ve iğnesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde yeşil korozyon gözlemlenmektedir.

**Katalog 69**, Envanter No: 7476; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14; Caner Tip: L II; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, N. Şenol, İnegöl-1975. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayını ile iğnesi, sağ ayağın sol köşesi kırık ve eksiktir. Pürüzlü yüzeyinde kahverengi korozyon gözlemlenmektedir. Asidik aşındırıcılara maruz bırakıldığı için patinasını yitirmiştir.

**Tip XII, 14A (Kat. 70-73)**

Gövde kesitleri dairesel tiplerden olan Tip XII, 14'ten türetilmiş olan bir alt tiptir. Genel özellikleri ana tipe paralel olmakla beraber ana ayrımı gövde üzerindeki süsleme bölümlerinin beşten fazla olmasıdır. Bursa Arkeoloji Müzesi'nde 8745 numara ile yer alan eser bu sınıfa aittir. Bu eser, gövde merkezi ve uçlarındaki süsleme bölümlerinin üzerine matkapla açılmış deliklere perçinlenmiş kabarıkları ile literatürde ender görülen bir varyant tipe aittir.

**Katalog 70**, Envanter No: 4594; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14A; Caner Tip: J III; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, E. Altınölçek, İznik-1974. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayısı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah-kahverengi patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 71**, Envanter No: 4595; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14A; Caner Tip: J III; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, E. Altınölçek, İznik-1974. Korunma Durumu: İki parça halinde korunmuştur. Yayısı ve iğnesi kırık ve eksiktir Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah-kahverengi patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 72**, Envanter No: 1858; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14A; Caner Tip: N III varyasyon; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, R. Sarıçetin, Bursa-1972. Korunma Durumu: Tek parça halinde korunmuştur. Yayısı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah-kahverengi patina gözlemlenmektedir.

**Katalog 73**, Envanter No: 8745; Blinkenberg-Muscarella Tip: XII, 14A; Caner Tip: J III varyasyon; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, S. Yalınca, 1984. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Yayısı ve iğnesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah patina ve yer yer kalker izleri gözlemlenmektedir.

**Diğer Eserler (Kat. 74-76)**

Bursa Arkeoloji Müzesi envanterinde yer alan eserlerden Soğucak toplu buluntu grubuna ait iki fibula parçası da eldeki diğer parçalara birleşmediği için bilgileri ayrıca aşağıda anlatılmaktadır. Ayrıca yine Bursa Arkeoloji Müzesi'nden bir kemer tokası, Muscarella'nın çalışmasında<sup>39</sup> Tip XII, 14A sınıfına dahil edilen tipik eserlerden biridir.

**Katalog 74**, Envanter No: 2012-81; Fibula Yayısı ve İğnesi; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Deposu; Buluntu Yeri: Soğucak; Müzeye Geliş: Satın Alma, D. Tosun, Mustafakemalpaşa-2012. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Fibulanın gövdesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah-kahverengi patina ve yer yer yeşil korozyon izleri gözlemlenmektedir.

**Katalog 75**, Envanter No: 2012-82; Fibula Yayısı ve İğnesi; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Soğucak; Müzeye Geliş: Satın Alma, D. Tosun, Mustafakemalpaşa-2012. Korunma Durumu: Tek Parça halinde

<sup>39</sup> Muscarella 1967.



korunmuştur. Fibulanın gövdesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah-kahverengi patina ve yer yer yeşil korozyon izleri gözlemlenmektedir.

**Katalog 76**, Envanter No: 2958; Kemer Tokası; Yeri: Bursa Arkeoloji Müzesi Teşhiri; Buluntu Yeri: Bilinmiyor; Müzeye Geliş: Satın Alma, E. Altınölçek, İznik-1973. Korunma Durumu: Tek Parça halinde korunmuştur. Kemerin dili, köprüsü ve gövdesi kırık ve eksiktir. Hafif pürüzlü yüzeyinde siyah-kahverengi patina ve yer yer yeşil korozyon izleri gözlemlenmektedir.

### **Sonuçlar**

Bu makalede incelenen eserlerin ne yazık ki çok azının buluntu yerleri kesin olarak bilinmektedir. Arkeolojik kontektlerinin eksik olmasının yanında çevrenin arkeolojik yerleşim dokusunun da bilinmemesi kesin çıkarımlarda bulunmaya engel olmaktadır. Ayrıca bu eserlerin taşınabilir nitelikleri dolayısıyla özellikle yasa dışı eski eser ticaretine konu olan ve sonrasında müzelere devredilen gruplar içinde sıklıkla rastlanır. Ancak yine de tahmini olarak bu eserlerin buluntu noktalarının yerel çevrede Frig kültürünün tesir bölgesi içinde kalan Anadolu'nun kuzeybatı kısmından bulunmuş oldukları düşünülebilir. Bursa'nın dağlık ya da ovalık bölgelerinde MÖ 8. yüzyıl kalıntlarına dair veriler henüz çıkarımda bulunulacak seviyede olmamasına rağmen eğer buluntu yerleri doğru ise, Soğucak toplu buluntusu (Kat. 5, 51-56, 74-75) Frigya ürünlerinin dağlık taşrada yerel elitler tarafından kabul gördüğünü gösterir.

### **Teknik Gözlemler**

İncelenen eserlerde tesviye çalışmaları ve korunma durumları dolayısıyla bir kalıp izine rastlanmamıştır. Ön yüzde görülen profiller ve işleme detaylarının fibulaların çoğunda arka yüzde işlenmemiş oldukları göze çarpar. Değerlendirilen eserler içinde sadece bir tanesi (Kat. 6) çift iğnelidir ancak onun da iğne plakası eksiktir. Ayrıca eserlerden yalnızca birinde (Kat. 17) süsleme amacıyla eklenen iğne yayı kabarası korunmuştur. Yay ve iğnelerin genellikle ayaklardan biri oyularak ya da nadiren ayak ortadan ikiye yarılarak (Kat. 13) yerine sabitlenmiş olduğu tespit edilmiştir.

Tip XII, 9'un temel ayırım kıstası olan kabaların küçük ve orta kalibrede olanları, içi dolu olarak baş ve gövde ile bütünleşik şekilde dökülmüştür. Arka yüzde ya kıvrılmış ya da perçinlenmişlerdir. Büyük kalibre kabalar ise yarımküre şekilli başları ve gövde pimleri ile iki ayrı parçadılar ve hem fibulanın arka yüzünden gövdeye hem de kabara başının üzerinden perçinlenmişlerdir.

### **Tarihlendirme Önerileri**

Bugüne kadar fibula üretiminin yapıldığı bir atölyenin bulunmamasına ek olarak tiplerin tarihlendirilmesi konusunda yerleşmelerin kamusal ya da evsel kontektleri de çok isabetli veriler sağlamamaktadır. Buna rağmen fibulaların ölü hediyesi olarak da bulunması sayesinde kapalı mezar kontektleri tiplerin tarihlendirilmesine katkı verir. Kremasyon ya da inhumasyon gömü türlerinde ve çeşitli mezar tiplerinde fibulalara rastlanır.

Buluntuların sayısı, çeşitliliği ve kronolojik dağılımları bakımından Friglerin başkentlerinden biri olan Gordion'un özellikle tümülüs kontekt

verileri (MÖ 9-6. yüzyıllar) bu konuda en iyi örnektir. Frig Kültür Bölgesi içinde yer alan mezar kontekstlerinden Ankara'daki tümülüs kazıları<sup>40</sup> (MÖ 8-6. yüzyıllar), Boğazköy mezarları<sup>41</sup> (MÖ geç 8. erken 7. yüzyıllar) ve Kerkenes Dağı<sup>42</sup> (MÖ 7-6. yüzyıllar) verileri Gordion ile kıyaslanamayacak seviyededir. Bunlara ek olarak Yazılıkaya-Midas Şehri kent verilerinin haricinde, Halet Çambel tarafından 1948 yılında kazılmış mezar kontekstlerinin bütünleşik bir yayını yoktur<sup>43</sup>.

Gordion tümülüslerinin kazılarından elde edilen bilgiler, son yıllardaki kronoloji güncellenmesi<sup>44</sup> beraberinde fibulalara da yeni tarihlendirme önerileri sağlar (Tablo). Muscarella tarafından derlenen verilere<sup>45</sup> göre Tip XII, 1 tümülüs kontekstlerinden değil de höyükten bulunmuştur. Benzer bir diğer örneğin ise buluntu yeri bilinmemektedir<sup>46</sup>. Bu da söz konusu tipin tarihlendirilmesi için yeterli veri olmadığını ancak tipolojik açıdan genel olarak Orta Demir Çağı'nın erken sürecine (kabaca MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ 7. yüzyıl başı) sürecine tarihlenebilir. Tip XII, 2 örnekleri Tümülüs Y ve S-1 kontekstlerinden bulunduğu için genel olarak MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyıl içine tarihlenebilir. Tip XII, 3 örnekleri Tümülüs W, K-III ve P bulguları ile MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ 8. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlenebilir. Tip XII, 5 örnekleri Tümülüs K-III kontekstinden dolayı MÖ 8. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilir. Tip XII, 7 örnekleri Tümülüs K-III, K-IV ve MM bulguları sebebiyle MÖ 8. yüzyılın içine, tipin varyasyonu 7A örnekleri ise Tümülüs W, G, S, K-III ve K-IV bulguları ile MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ 8. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlenebilir. Tip XII, 9 örnekleri Tümülüs K-III, K-IV, MM ve S-1 verileri ışığında MÖ 8. yüzyıl içine hatta MÖ 7. yüzyıl başlarına tarihlenebilir. Tip XII, 11 örnekleri Tümülüs N ve S-1 bulguları ile MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ 7. yüzyıl başlarına tarihlenebilir. Tip XII, 13 ve varyasyonu 13A örnekleri Tümülüs W, Y, Q, K-III, K-IV, MM, N, S-1, I ve K-V verileri sayesinde MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak MÖ 7. yüzyılın sonu hatta MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına kadar görülür. Tip XII, 14 ve varyasyonu 14A örnekleri kemer buluntuları hariç, Tümülüs K-IV, MM ve S-1 kontekstlerinden bulunmasıyla MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren MÖ 7. yüzyıl başlarına kadar tarihlenebilir. Bugün eldeki Gordion verilerinin sağladığı bu tarihlerin daha erkene gitmesi mümkün olabileceği gibi farklı bölgelere yayılımının zaman alması dolayısıyla daha geç tarihlere de gitmesi daha muhtemeldir. Çünkü Gordion'da mezar hediyesi olarak fibula kullanımının azalması bu nesnelere günlük hayatta da kullanımdan çekildiği anlamına gelmez. Dolayısıyla MÖ 7. yüzyılın içinde de sıklıkla kullanılan nesnelere oldukları yerleşim kontekstleri bağlamında ileri sürülebilir.

<sup>40</sup> Koşay, 1933; Özgüç – Akok, 1947; Buluç, 1979; Mellink 1990; Tuna – Buluç, vd., 2012.

<sup>41</sup> Boehmer, 1979; Bossert, 2000; Genz, 2019.

<sup>42</sup> Schmidt, 1929; Summers, 2008; Kealhofer – Grave, vd., 2010.

<sup>43</sup> Caner 1983: 15-17.

<sup>44</sup> Sams – Voigt, 2011; Liebhart – Darbyshire, vd., 2016.

<sup>45</sup> Muscarella, 1967: Appendix A.

<sup>46</sup> Caner, 1983: Kat. 1110.

**Kaynakça**

- BİLİR, A., 2019. "Bronze Fibulae of the Bolu Museum", *Cedrus*, 7, ss. 77 – 105.
- BİLİR, A., 2020. "Kocaeli Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Fibula", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6, ss. 9 – 23.
- BLINKENBERG, Ch., 1926. *Fibules Grecques et Orientales*, A.F. Høst, Copenhagen.
- BOCCIA-PATERAKIS, A. – OMURA, S., 2017. "The Influence of East and West on Bronze Objects Found in Central Anatolia: Small Bronze Finds from Kaman-Kalehöyük", *Artistry in Bronze the Greeks and Their Legacy, XIXth International Congress on Ancient Bronzes*, Ed.: J. M. Daehner – K. Lapatin – A. Spinelli, The J. Paul Getty Museum and Getty Conservation Institute, Los Angeles, ss. 175 – 182.
- BOEHMER, R. M., 1972. *Die Kleinfunde von Boğazköy : aus den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969*, Gebr. Mann, Berlin.
- BOEHMER, R. M., 1979. *Die Kleinfunde aus der Unterstadt von Bogazköy : Grabungskampagnen 1970 - 1978*, Gebr. Mann, Berlin.
- BOSSERT, E. M., 2000. *Die Keramik phrygischer Zeit von Boğazköy : Funde aus den Grabungskampagnen 1906, 1907, 1911, 1912, 1931-1939 und 1952-1960*. Philipp von Zabern, Mainz.
- BULUÇ, S., 1979. *Ankara Frig Nekropolünden Üç Tümüls Buluntuları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara.
- CANER, E., 1983. *Fibeln in Anatolien I*, C.H. Beck, München.
- ÇAY, O., 2019. *Konya-Ereğli Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Fibulalar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- ENGİN, A. D., 2016. "Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Bronz Frig Fibulaları Üzerine İnceleme", *Lidya "Altın Ülke" Uluslararası Katılımlı Altın, Gemoloji ve Kuyumculuk Sempozyumu, 9-11 Ekim 2015, Salihli*, Ed.: M.S. Karaoğlu – S. Doğan – H. Ürer – A. Türe, Salihli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, ss. 220 – 227.
- ERDAN, E., 2017. "Aydın Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Frig Tipi Fibula", *Arkeoloji ve Sanat*, 156, ss. 51 – 60.
- ERDAN, E., 2018. *Aydın Arkeoloji Müzesi Fibulaları*, Bilgin Kültür Sanat, Ankara.
- ERDAN, E., 2020a. "Tire Müzesinden Bir Grup Fibula", *Arkhaia Anatolika*, 3, ss. 60 – 81.
- ERDAN, E., 2020b. "Of Phrygian Type Fibulae Depicted on Rare Coins", *Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakar'a Armağan*, Ed.: B. Gür – S. Dalkılıç, Bilgin Kültür Sanat, Ankara, ss. 131 – 146.

- GENZ, H., 2019. "Iron Age Burial Customs In Central Anatolia: The View From Boğazköy", *Phrygia in antiquity: from the Bronze Age to the Byzantine period*, Ed.: G. Tsetschladze, Peeters, Leuven, ss. 395 – 410.
- GÜRLER, B., 2004. *Tire Müzesi Bronz Eserleri*, Ege Yayınları, İstanbul.
- KEALHOFER, L., – GRAVE, P. – MARSH, B. – STEADMAN, S. R. – GORNY, R. L. – SUMMERS G.D., 2010. "Patterns of Iron Age Interaction in Central Anatolia: Three Sites in the Yozgat Region", *Anatolian Studies*, 60, ss. 71 – 92.
- KOHLER, E. L., 1995. *The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1: The Inhumations*, University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- KONUĞ, K., 2002. *Sylloge Nummorum Graecorum, Turkey 1: The Muharrem Kayhan Collection*, Ausonius, İstanbul/Bordeaux.
- KOŞAY, H. Z., 1933. "Ankara Gazi Orman Fidanlığından Bulunan Eserler", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 1, ss. 5 – 21.
- LAFLI, E. – ÇETİNGÖZ, A., 2022a. "A fibula from Aydınlar-Batak in Altıntaş in Phrygia (western Turkey)", *Ancient Greek, Roman and Byzantine fibulae, Proceedings of an international e-conference in honour of Dr Maurizio Buora*, Ed.: E. Laflı – A. Çetingöz – G. Kan-Şahin – H. Thoen, Ada Printing House, İzmir, ss. 67.
- LAFLI, E. – ÇETİNGÖZ, A., 2022b. "A new fibula from Ödemiş in the Upper Cayster Valley (western Turkey)", *Ancient Greek, Roman and Byzantine fibulae, Proceedings of an international e-conference in honour of Dr Maurizio Buora*, Ed.: E. Laflı – A. Çetingöz – G. Kan-Şahin – H. Thoen, Ada Printing House, İzmir, ss. 68.
- LAFLI, E. – KAN-ŞAHİN, G., 2022a. "Two fibulae in the Museum of Kırşehir in central Anatolia", *Ancient Greek, Roman and Byzantine fibulae, Proceedings of an international e-conference in honour of Dr Maurizio Buora*, Ed.: E. Laflı – A. Çetingöz – G. Kan-Şahin – H. Thoen, Ada Printing House, İzmir, ss. 72.
- LAFLI, E. – KAN-ŞAHİN, G., 2022b. "Five fibulae in the Museum of Yozgat in eastern central Anatolia", *Ancient Greek, Roman and Byzantine fibulae, Proceedings of an international e-conference in honour of Dr Maurizio Buora*, Ed.: E. Laflı – A. Çetingöz – G. Kan-Şahin – H. Thoen, Ada Printing House, İzmir, ss. 68 – 71.
- LAFLI, E., 2022a. "Three fibulae from western Turkey", *Ancient Greek, Roman and Byzantine fibulae, Proceedings of an international e-conference in honour of Dr Maurizio Buora*, Ed.: E. Laflı – A. Çetingöz – G. Kan-Şahin – H. Thoen, Ada Printing House, İzmir, ss. 63.
- LAFLI, E., 2022b. "Three Late Iron Age fibulae from southwestern Turkey", *Ancient Greek, Roman and Byzantine fibulae, Proceedings of an international e-conference in honour of Dr Maurizio Buora*, Ed.: E. Laflı – A. Çetingöz – G. Kan-Şahin – H. Thoen, Ada Printing House, İzmir, ss. 62.
- LAFLI, E. – BUORA M., 2006. "Fibule Antiche Dalla Cilicia Costiera", *Rivista di Archeologia*, 30, ss. 37 – 46.

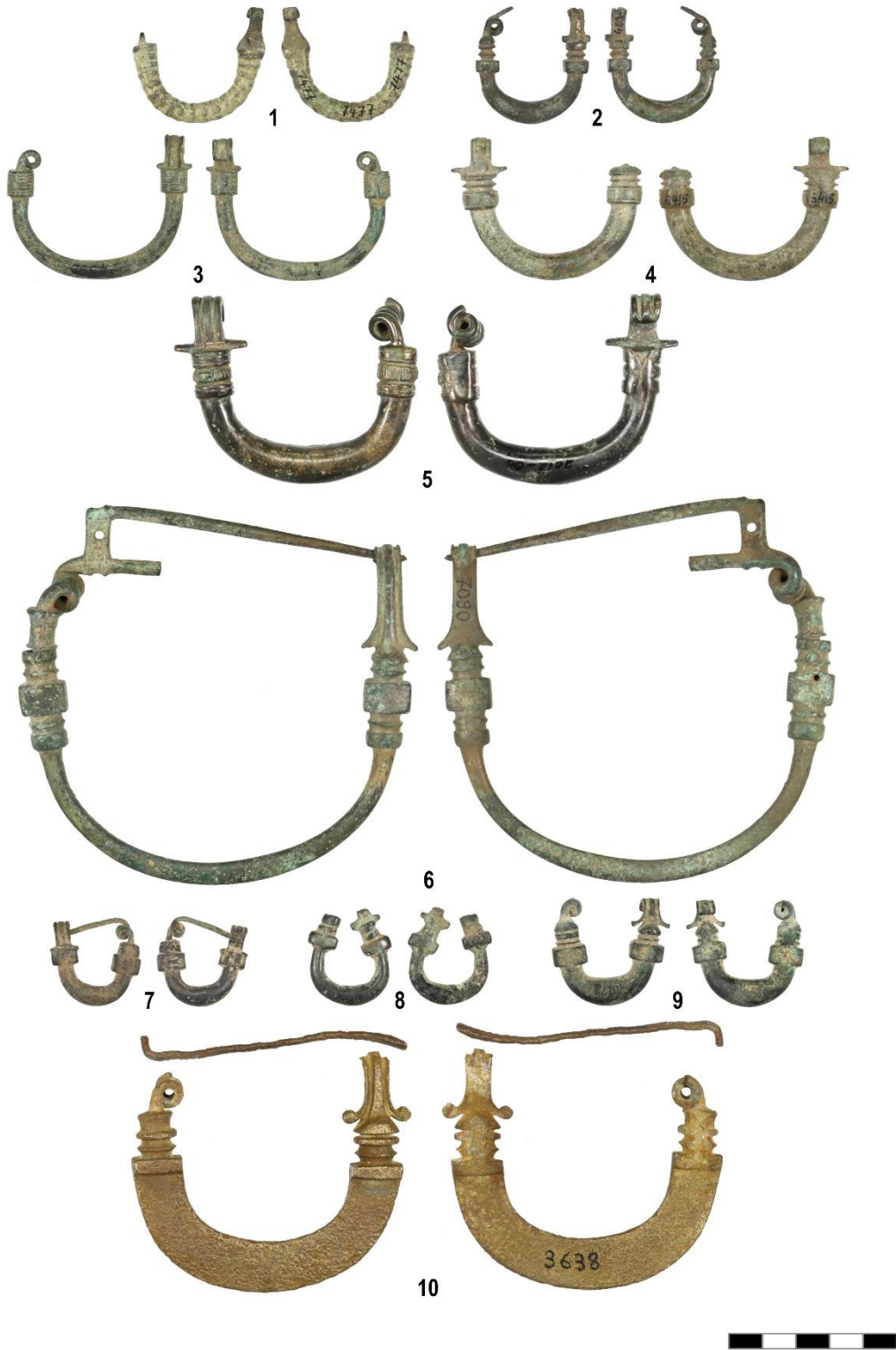
- LAFI, E. – BUORA M., 2012. “Fibulae in the Museum of Ödemiş (Western Turkey)”, *Oriental Archive* 80, ss. 417 – 434.
- LIEBHART, R. – DARBYSHIRE, G. – ERDER, E. – MARSH B., 2016. “A Fresh Look at the Tumuli of Gordion”, *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC.*, Ed.: O. Henry – U. Kelp, De Gruyter, Berlin/Boston, ss. 627 – 636.
- MELLINK, M. J., 1990. “Archaeology in Anatolia”, *American Journal of Archaeology*, 94.1, ss. 125 – 151.
- MUSCARELLA, O. W., 1967. *Phrygian Fibulae from Gordion*, Quaritch, London.
- MUSCARELLA, O. W., 2007. “Frig Fibulaları”, *Friglerin Gizemli Uygarlığı*, Ed.: H. Sivas – T. Tüfekçi-Sivas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 173 – 176.
- ÖZGÜÇ, T. – AKOK, M., 1947. “Türk Tarih Kurumu Adına Anıt-Kabir Alanında Yapılan Tümülüs Kazıları”, *Bellekten*, 41, ss. 27 – 56.
- ROSE, C. B. – DARBYSHIRE, G., 2011. *The New Chronology of Iron Age Gordion*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia.
- SAMS, K. – VOIGT, M. M., 2011. “In Conclusion”, *The New Chronology of Iron Age Gordion*, Ed.: C. B. Rose – G. Darbyshire, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, ss. 155 – 168.
- SCHMIDT, E. F., 1929. “Test Excavations in the City on Kerkenes Dagħ”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 45.4, ss. 221 – 274
- SUMMERS, G. D. 2008. “Periodisation and Terminology in the Central Anatolia Iron Age: Archaeology, History and Audiences”, *Ancient Near Eastern Studies*, 45, ss. 202 – 217.
- TAŞDELEN, Y., 2023. *Frig Tipi Fibulalar: Tanım, Tipoloji, Kronoloji*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- TEKOCAK, M., 2012. “Akşehir Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Bronz Fibula”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, ss. 27 – 42.
- TOPRAK, G. T., 2022. *Nesnelere Üzerinde Betimlenen Fibulalar: Tipoloji, Kronoloji, Yayılım ve Amaç*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- TUNA, N., – BULUÇ, S., – Tezcan, B., 2012. *ODTÜ Arkeoloji Müzesi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi, Ankara.
- YURT, E. – BAYKAL-OKTA G., 2022. “Eskişehir Müze Müdürlüğü Koleksiyonunda Bulunan Frig Dönemi Fibulaları”, *Fetih ve Medeniyet*, 5, ss. 194 – 215.
- YÜKSEKTEPE, Y. B., 2022. *Ege Havzası Tunç ve Demir Çağ Topluluklarının Ölü Gömme Gelenekleriyle İlişkili Fibulaların Fonksiyon, İnanç, Tipoloji ve*

*Kimlik Bağlamında Değerlendirilmesi*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

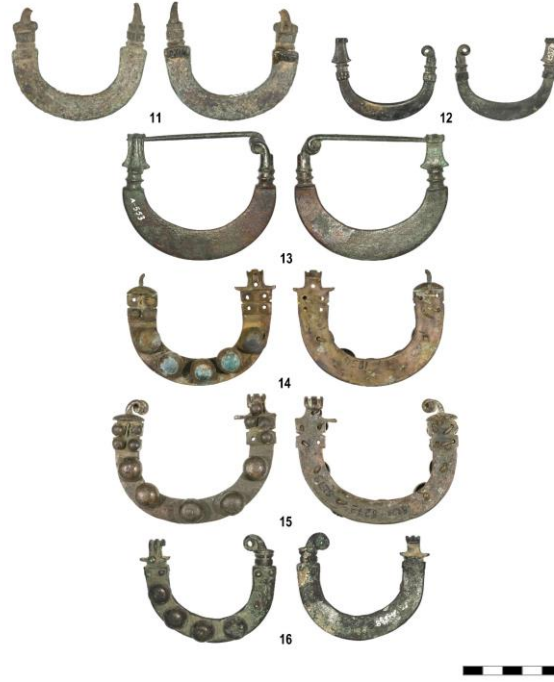
### Ekler

Kod	Tarih	XII, 2	XII, 3	XII, 5	XII, 7	XII, 7A	XII, 9	XII, 11	XII, 13	XII, 13A	XII, 14
W	850 civ.		2			26			6		
G						1					
X											
Y		1							1		
Q									1		
S	800 civ.					1					
K-III			6	2	23	1	1		2		
KY											
P			3								
K-IV					9	1	5		2		7
MM	740 civ.				47		50		2	33	40
N								3	5		
Z											
S-1	735-690	11					7	2	84	2	31
S-2											
F	630 civ.										
H	625 civ.										
K	620-600										
I									2		
J	625-600										
K-I	620-590										
B											
M	575 civ.										
K-V	565-560								1		
K-II											
C											
A	540-530										

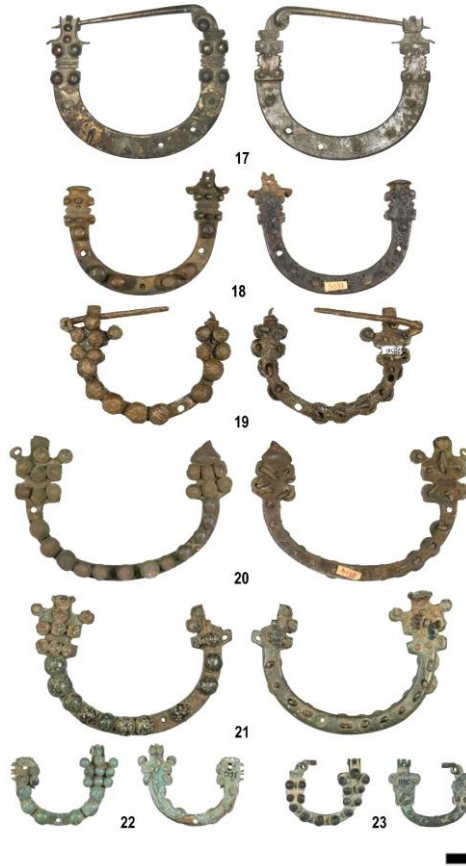
Tablo: Gordion Tümülüsleri'nden Bulunmuş Fibulalar (Muscarella, 1967: Appendix A ve Liebhart – Darbyshire, vd., 2016: Table 1'den derlenmiştir.)



Resim 1: Kat. 1-10 Numaralı Eserlere Ait Fotoğraflar



Resim 2: Kat. 11-16 Numaralı Eserlere Ait Fotoğraflar

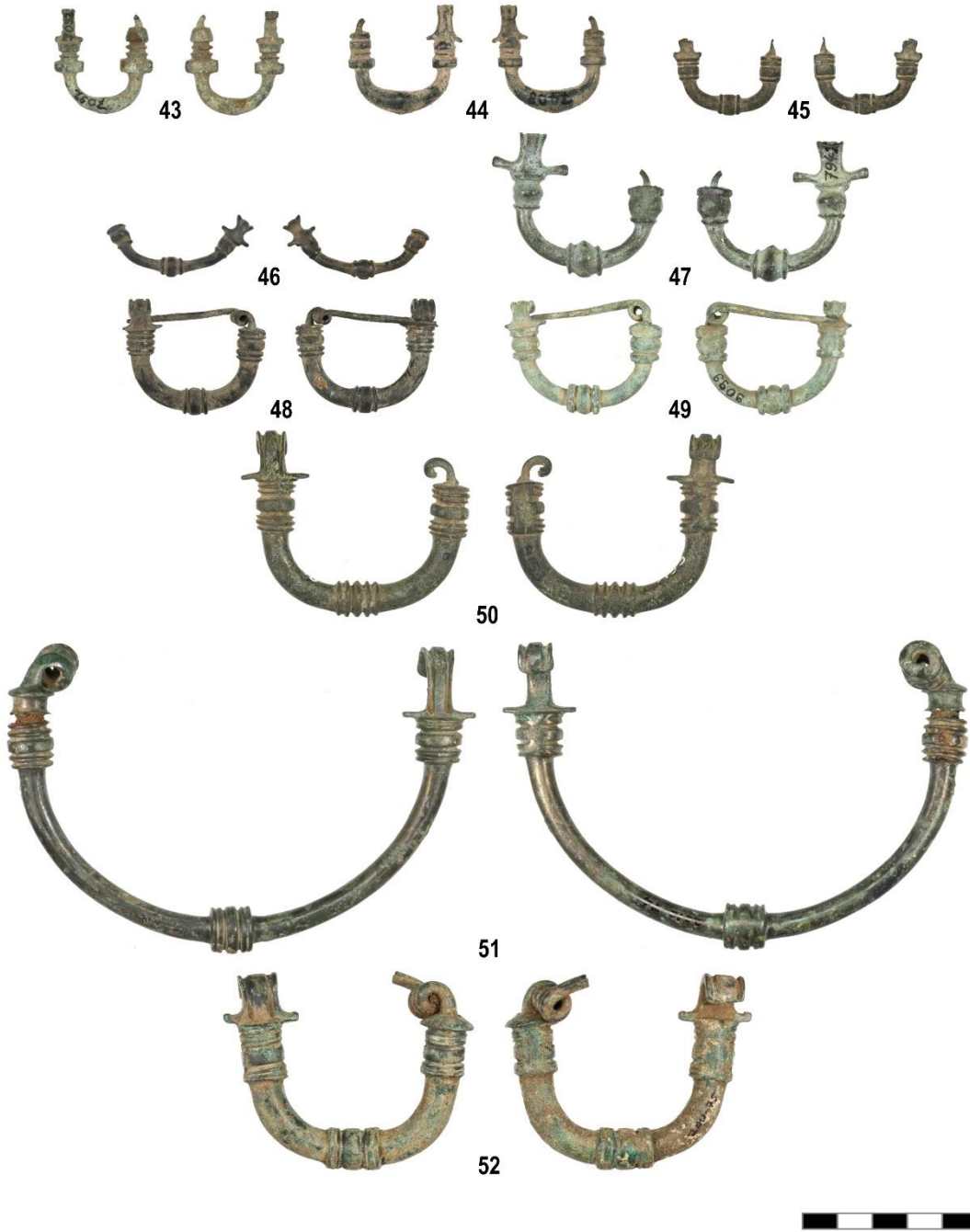


Resim 3: Kat. 17-23 Numaralı Eserlere Ait Fotoğraflar

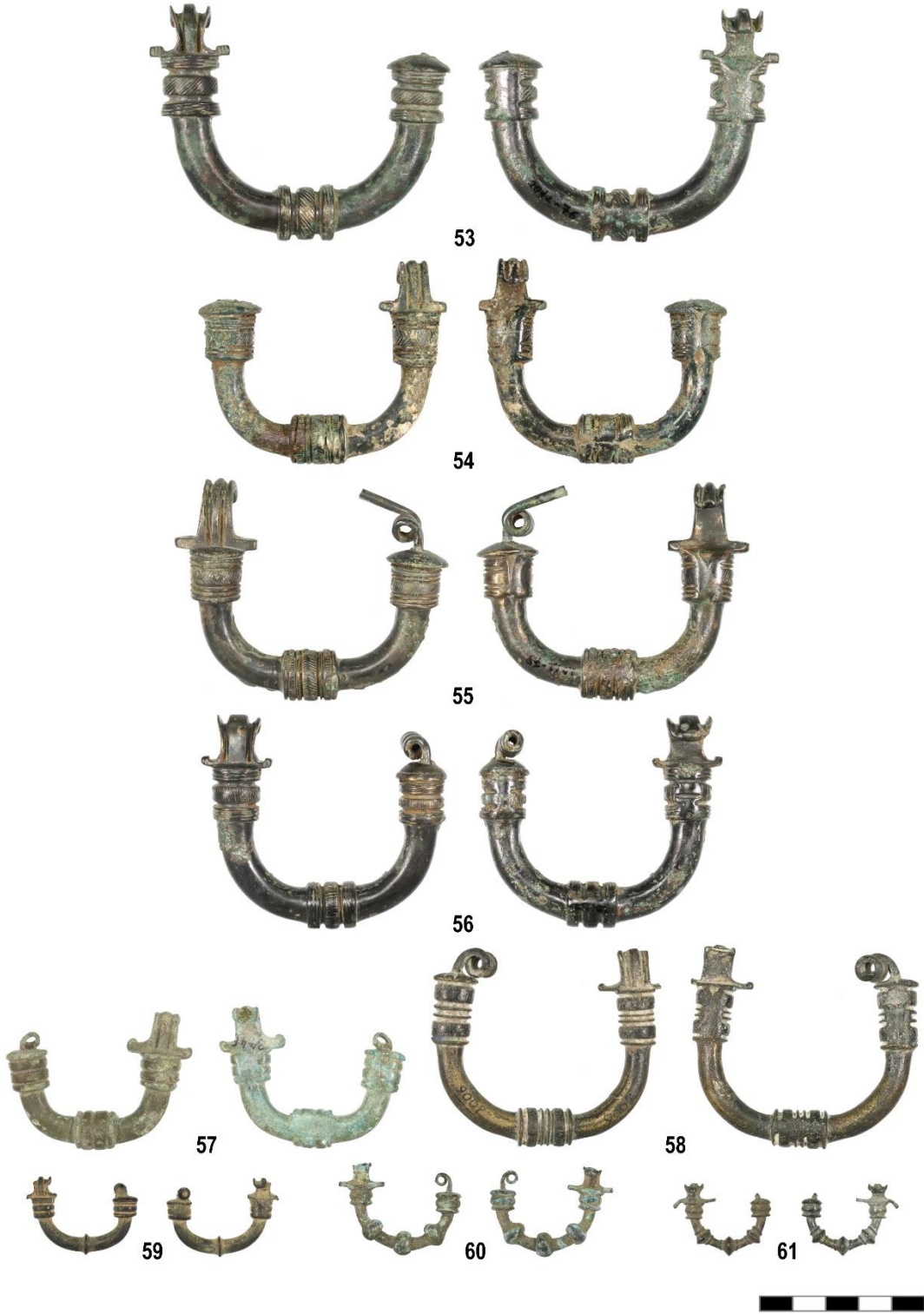




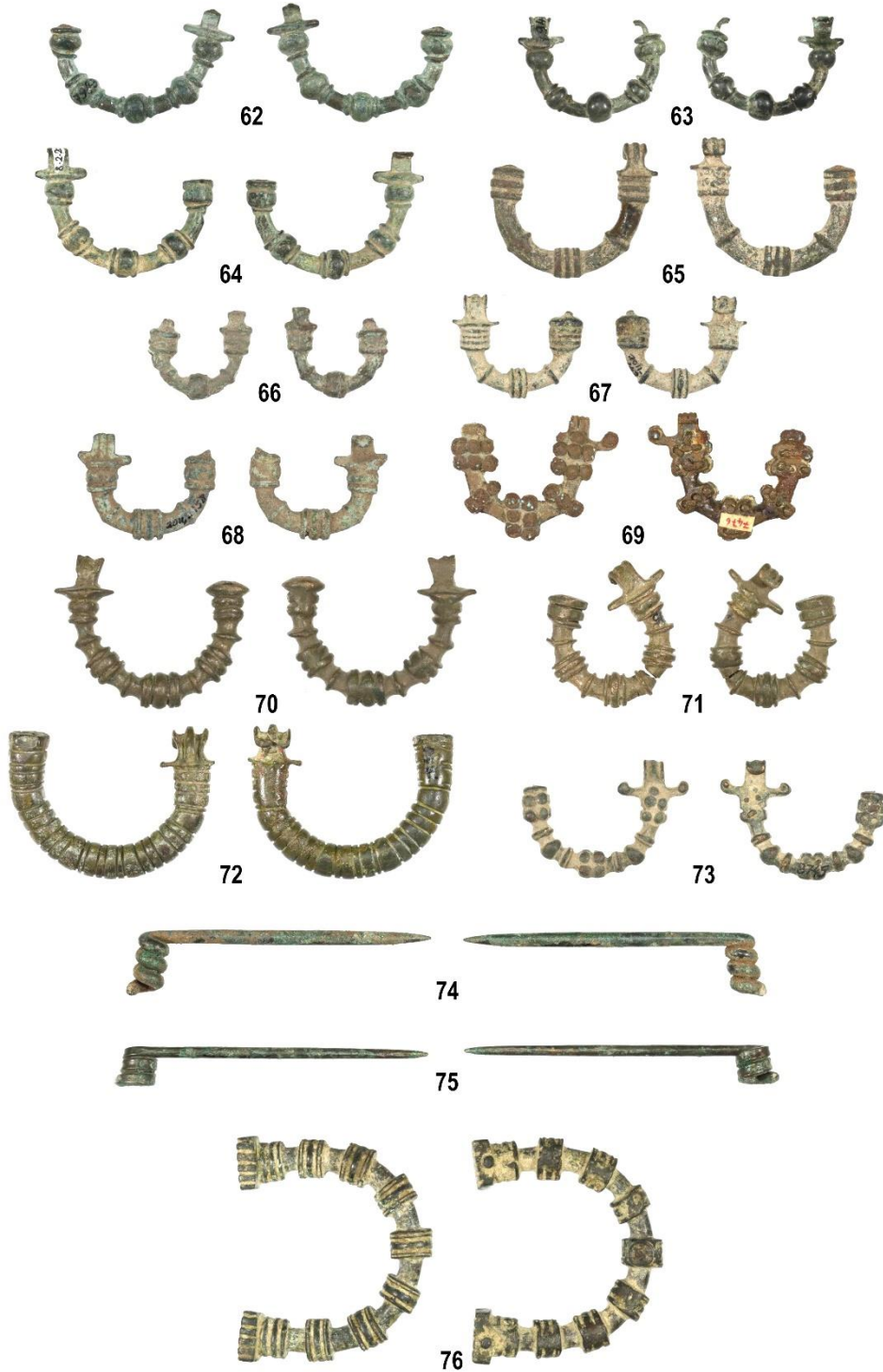
Resim 4: Kat. 24-42 Numaralı Eserlere Ait Fotoğraflar



Resim 5: Kat. 43-52 Numaralı Eserlere Ait Fotoğraflar



Resim 6: Kat. 53-61 Numaralı Eserlere Ait Fotoğraflar



Resim 7: Kat. 62-76 Numaralı Eserlere Ait Fotoğraflar





BİR HİTİT ÇAĞI MASALI: “APPU VE İKİ OĞLU”  
A HITTITE PERIOD TALE: “APPU AND HIS TWO SONS”

Esmâ REYHAN

Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye  
Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Department of History / Türkiye  
esma.reyhan@hbv.edu.tr  
ORCID ID: 0000-0002-7489-9421

Tülin CENGİZ


Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye  
Assist. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Department of History /  
Türkiye  
tulin.cengiz@hbv.edu.tr  
ORCID ID: 0000-0001-6835-3396

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **31.12.2023**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **203 – 220**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1412592>

This article was checked by 

**Atıf – Cite as:** REYHAN, E. – CENGİZ, T., “Bir Hitit Çağı Masalı: “Appu ve İki Oğlu”, OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 6/1, Mart 2024, ss. 203 - 220.





OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi  
International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024  
203 – 220

Araştırma Makalesi / Research Article  
Katkı Düzeyi: 1.Yazar: %50 – 2.Yazar: %50  
Contribution: Author 1: %50 – Author 2: %50

## BİR HITİT ÇAĞI MASALI: “APPU VE İKİ OĞLU” A HITTITE PERIOD TALE: “APPU AND HIS TWO SONS”

Esmâ REYHAN – Tülin CENGİZ\*

### Öz

Hitit Çağına ait, kayıt altına alınmış en eski anlatılardan biri olan Appu Masalı, bünyesinde barındırdığı çocuksuzluk motifi, zıtların mücadelesi döngüsü ve adaleti temel alan kurgusuyla Anadolu'nun binlerce yıl öncesinin, toplumsal değerlerine ve kültürel simgelerine ışık tutmaktadır.

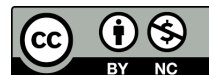
Masalın metni, iyi korunmuş olmakla birlikte, II. ve IV. sütunun son kısımları kırıktır. Masal, Şudul kentinde yaşayan Appu adında varlıklı bir adamın çocuksuzluğunu konu edinmiştir. Güneş tanrısına sunduğu bir adak yardımıyla, özlemini duyduğu çocuğa sahip olan Appu'nun doğal yollardan ikinci bir çocuğu daha olmuştur. Çocuklardan ikisi de erkektir. İlk doğan çocuğun adı “Kötü”, ikinci doğan çocuğun adı “İyi” dir. Yetişkinlik çağına geldiklerinde kendi hayatlarını kurmak için baba evinden ayrılan kardeşler arasında bir mal paylaşımı gerçekleşir. “Kötü”, kardeşini aldatarak mülkün iyisini kendisine ayırır. Bu duruma tanıklık eden Güneş tanrısı adaleti

### Abstract

The Tale of Appu, one of the oldest recorded tales of the Hittite Age, sheds light on the social values and cultural symbols of Anatolia thousands of years ago with its motif of childlessness, the struggle of opposites, and its focus on justice.

Although the text of the tale is well-preserved, the last parts of columns II and IV are broken. The tale revolves around the childlessness of a wealthy man named Appu who resided in the city of Şudul. Through an offering to the sun god, Appu is blessed with the child he desires, and naturally, a second child follows. Both children are boys, named “Bad” and “Good” respectively. Upon reaching adulthood, the siblings part ways from their father's house to establish their own lives, with a division of property occurring. However, “Bad” deceives his brother, retaining the better portion of the property for himself. Witnessing this injustice, the Sun God intervenes to ensure fairness. Unfortunately, the tablet breaks at this crucial point, leaving the remainder of the

\* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.



sağlamak için dereye girer. Hikâyenin yazılı olduğu tablet bu kısımdan itibaren kırılmış olduğu için olayın geri kalanı hakkındaki bilinenler çok azdır. Okunabilen kısımlardan, son durumdan memnun olmayan "Kötü"nün, lanetler yağdırması üzerine davayı sonuçlandırmak istemeyen Güneş tanrısının, adaletin tecellisi için kardeşleri Ninive Kenti'nin İştari'na yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Tablet kırıklı yapısı nedeniyle masalın sonu öğrenilemese de hakkaniyetle özdeşleşmiş olan bu tanrıçanın "İyi" ye övgü dolu sözler sarf etmesinden, adalet terazisinin iyiden yana ağır bastığı söylenebilir.

Masalları, "kültürün gizli arşivlerinden biri" olarak kabul eden bir bakış açısıyla kaleme alınan bu çalışmada, Anadolu'nun en eski anlatılardan birinin içerik analizi yapılırken dönemin belge ve bilgilerinden yararlanılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Masal, Hitit Masalı, Appu ve İki Oğlu, Anadolu, Çocuksuzluk.

story unknown. From the fragments that survive, it appears that "Bad", unsatisfied with the outcome, curses his brother, prompting the Sun God to send the brothers to the İstar of Ninive for the dispensation of justice. Though the conclusion of the tale remains elusive due to the tablet's fragmented state, it can be inferred that the scales of justice tilt in favor of "Good", as evidenced by the goddess's praise of fairness.

Fairy tales serve as conduits for transmitting rules, codes, and cultural values. This study, approached with the perspective that fairy tales constitute "hidden archives of culture", utilizes period documents and information to analyze the content of one of Anatolia's oldest narratives.

**Keywords:** Tale, Hittite Tale, Appu and His Two Sons, Anatolia, Longing for a child.

### Extended Abstract

Tales, one of the oldest narrative forms in human history, are akin to archives preserving the historical and cultural codes of the societies in which they originated. In terms of their content and form, they adapt to the spirit of the age to which they belong. One of the oldest tales written in Anatolia is the "Tale of Appu and His Two Sons," which belongs to the archives of Hattuša, the capital of the Hittites. Although this tale is dated to the final period of the Hittite Empire, it is assumed that the original text was created in earlier periods. According to Hoffner, archaic grammatical elements were present in the Old or Middle Hittite Period. Although the text is well preserved, the last parts of columns II and IV are broken. The tale revolves around the childlessness of a wealthy man named Appu, residing in the town of Šudul. Appu, through an offering to the Sun God, eventually has a second child naturally. Both children are male, with the firstborn named "Bad" and the second "Good". When the siblings grow up, they leave their father's home and start living independently. "Bad" desires to claim most of their father's property, selfishly keeping the better portion for himself and leaving the lesser to his brother "Good". The Sun God, observing from the heavens, intervenes in this situation, ensuring that the unhealthy cow of "Good" becomes healthy

and breeds calves. Subsequently, “Good” takes the matter to court. In court, the Sun God speaks in praise of “Good”. Enraged by this situation, “Bad” utters curse words. However, the Sun God refuses to handle the case involving “Bad” and deems it appropriate for Ištar, the queen of Nineveh, to give her verdict. At the Sun God’s behest, the brothers’ journey to Nineveh. Before Ištar, the brother who receives praise from the Goddess is redeemed as “Good” once more. The end of the tale cannot be fully understood due to the damage to the cuneiform tablet on which the text is written. However, the praise from both the Sun God and the Ištar of Nineveh for “Good” indicates that justice outweighs the “Good”. Although Ishtar, a goddess belonging to the Mesopotamian pantheon, is primarily associated with magic and healing, her frequent mention in the penal articles of contracts made in Nineveh also suggests her role in punishment. Additionally, the goddess is regarded as the protector of family and property. In some texts, Puduhepa praises the type of Ištar statues placed on rooftops as protective talismans. The reason why the Sun God responded to the words of praise for “Good” by cursing “Bad” and referring his brothers to Ištar of Nineveh is likely due to these characteristics of the goddess.

Examining the characteristics of the protagonists in the tale, Appu is portrayed as a wealthy but discontented individual due to his lack of children. Appu’s wife embodies a woman who blames him for their infertility, harboring disdain towards him even in the presence of servants. There’s no portrayal of the sadness typically associated with infertility, only anger towards Appu and despair regarding their chances of having children together. The Elders of Šudul are depicted as respected figures in the city, each with their own children. “Bad”, representing evil in the story, symbolizes an unjust, selfish brother born through divine intervention. He appears devoid of fraternal sentiments. Conversely, “Good” assumes the role of the victim in the tale. The Sun God symbolizes divine will capable of intervening in human affairs, particularly in matters of justice.

In fairy tales, the settings are often imaginary and ambiguous, fueled by fictional elements. The first location mentioned in the tale of Appu is the city of Šudul. Examining the motifs that stand out in the plot of the Appu tale, we observe the prominence of “childlessness,” a common theme in Near Eastern tales and mythologies. The second motif is the “unity and struggle of opposites,” portrayed through the contrasting characters of “Good” and “Bad.” Another significant motif is “communication with the divine.”

Characters, places, and events in tales are brought to life within a fictional context. However, this does not entirely detach them from reality; rather, tales are often inspired by real-world elements. Many motifs and symbols in the tale of Appu, such as childlessness, votive sacrifice as a solution, divine intervention in childbirth, cultural practices surrounding birth, property inheritance, and the referral of matters to the gods, provide valuable insights into ancient Anatolian society. This study aims to analyze the content, narrative elements, motifs, symbols, and messages of “The Tale of Appu and His Two Sons,” one of the oldest written tales in Anatolian cultural history, serving as a significant source of information.



## Giriş

Bir anlatı türü olan masallar, toplumsal örgütlenme, akrabalık sistemleri, geçiş-erginlenme ritüelleri ve yaygın kültürel değerleri analogi yoluyla ifade ederler. Simgedirler ve tarihsel gerçeklerden beslenirler. Bu nedenle folklordan antropolojiye, tarih, felsefe, psikolojiye değin pek çok disiplinin ilgi alanına girerler.<sup>1</sup>

Bu çalışmanın konusunu oluşturan "Appu ve İki Oğlu", Hitit Çağı'nda oluşturulmuş bir masaldır. Anadolu'nun yazıya geçirilmiş en eski masallarından biri olan bu anlatı, binlerce yıl öncesinin toplumsal değerlerini ve kültürel simgelerini içinde gizlemektedir. Adalet üzerine kurgulanan masalda, çocuksuzluktan, toplum düzenine, kadın-erkek ilişkilerinden iyi-kötü mücadelesine, insan-tanrı ilişkisinden, doğum-ölüm ve içgüdülere Hitit Çağı insanına ait pek çok veriye ulaşılabilmektedir. Bu yönüyle "Appu ve İki Oğlu" ve benzeri tarihi masalları, Anadolu ve Mezopotamya sahasına ait daha yakın zamanlara ait masalların prototipi olarak kabul etmek gerekir.

Tamamen düz yazı biçiminde olan bu masallar yalın bir dille kaleme alınmıştır. Konuları, motifleri, kodları insana/insan ruhuna/insan sorunlarına özgüdür. Kil tabletlere yazıldıkları için yoğun betimlemeler, kalabalık şahıs kadroları yoktur. Kısa içeriklerine rağmen iyilikten özveriye; dürüstlükten nezakete, sabretmekten hoş görüye pozitif duygusal değerleri teşvik ederler.

Yaklaşık dört bin yıl öncesinin Anadolu sahasında kayıt altına alınmış "Appu ve İki Oğlu" masalını tanıtmayı amaçlayan bu çalışma, metnin yazılı olduğu tabletin kırıklı yapısı nedeniyle herhangi bir masal çözümleme yöntemine (Propp-*yapısalcı yöntemi*/Jung'un *arketip vs.*) göre incelenemese de masalın, Hitit çağı insanların ortak duyu ikliminden beslenen, onlara ait yaşanmışlıkları içine sindiren motif ve sembolleri, Hitit kültürü ile ilişkilendirilerek çözümlenebilmiştir.

## Appu ve İki Oğlu Masalının Tercümesi ve İçerik Analizi

Appu ve İki Oğlu Masalına (CTH 360)<sup>2</sup>, ait metinlerin transkripsiyon ve tercümesi ilk olarak Friedrich tarafından yayımlanmış, metinler üzerinde en detaylı çalışmayı, Siegelová yapmıştır.<sup>3</sup>

Masalının başlangıç bölümünde, anlatıcının "adalet/adaletli insan" üzerine sarf ettiği vurucu sözleri yer almaktadır.

"[ ] Adaletli insanlar devamlı olarak yükseltilir, kötü insanlar [(bir ağaç)] gibi eğilip kıvrılır ve kötü insanların kafatasları çekiç darbesiyle kırılır, parçalanır. Ve onlar (böylece) mahvedilir." (Vs.I 2-6)

<sup>1</sup> Emiroğlu 2003: 575, 576.

<sup>2</sup> CTH 360.1.B KBo 7.18 (+) KBo 19.101 (+) KUB 36.59; 360.2.A KBo 19.105 (+) KBo 19.104; CTH 360 KBo 52.12; CTH 360.1.G KBo 26.85 (+) ABoT 1.48 + KBo 26.85; CTH 360.1.F KBo 19.107 (+) KUB 43.70a (+) KUB 43.70b; CTH 360.4.A KBo 19.100; CTH 360.1.E KBo 19.106; CTH 360.1.A KUB 24.8 + Bo 7817 + Bo 10016; CTH 360.1.H Bo 3627; CTH 360.1.D KBo 19.108 (+) KBo 26.84; CTH 360.3.A KBo 26.84; CTH 360? KBo 65.43; CTH 360 VAT 13019b. (Bkz. HPM (Hethitology Portl Mainz) CTH-Catalog der Texte der Hethiter).

<sup>3</sup> Transliterasyon ve tercüme için bkz. Friedrich, 1950: 215-225 ve Siegelová, 1971: 28-34.

Adalet üzerine kurgulandığı anlaşılan masal, Appu'nun tanıtılmasıyla başlar. Appu, Šudul adındaki kentte yaşayan çok zengin bir adamdır. Sayısız koyuna, sığıra, yığınlarla ifade edilen gümüşe, altına, lapislazuli taşına sahiptir.

“(Bir zamanlar) Šudul isminde bir şehir vardı. Ve yanındaki Lulluwa ülkesi, deniz kenarında yer alır (uzanır). Orada adı Appu olan bir adam vardı. O, ülkenin içinde en zengin(di). Onun koyun ve sığırları çoktu.” (Vs. 7-12)

(Appu'nun sahip olduğu) gümüş, altın ve lapislazuli konusuna (gelince), toplandığı zaman tamamı bir yığın (oluşturacak kadardır). (Yığıldığı zaman bütün harman yerini dolduracak kadar altın ve kıymetli taşlara sahiptir).” (Vs.I 13-14)

Maddi olarak hiçbir şeye ihtiyacı olmayan bu adamın tek bir eksigi vardır: “Çocuk”

“Onun hiçbir eksigi yoktu. O, (sadece) bir konuda eksikti: Onun bir oğlu ya da bir kızı yoktur. Šudul kenti yaşlıları onunla yemeğe otururlar (oturdukları zaman) ve biri oğluna ekmek ve et verir, diğeri oğluna içecek verir. Ama Appu herhangi bir kimseye ekmek vermez (Appu'nun ekmek vereceği kimsesi yoktur).” (Vs.I 15-21)

Çocuksuz olmak, Appu için büyük bir sıkıntı kaynağıdır. Bu sıkıntıyı en çok hissettiği zamanlar ise yaşadığı kentin ileri gelenleriyle beraber katıldığı şölenlerdir. Böylesi bir şölen sonra aynı karamsar duygularla ve mutsuz bir şekilde evine dönen Appu, giysilerini bile çıkarmadan yatağına uzanır ve uykuya dalar.

“Sonra Appu kalktı ve evine gitti. Ayağında çizmeleriyle uyumak için yatağına uzandı.” (Vs.I 22-26)

Appu'nun çocuk sahibi olma konusundaki başarısızlığına duyduğu öfke, karısını bu konuyu evin hizmetkârlarıyla bile konuşacak noktaya getirir.

“Appu'nun karısı hizmetkârlara sormaya başladı: ‘O şimdiye kadar hiçbir zaman beni kucaklamadı (başarılı olamadı). Şimdi mi beni kucaklayacak (başarılı olacak)?’ Kadın gitti ve kıyafetleriyle birlikte Appu'nun yanına uyumak için uzandı.” (Vs.I 27-30)

Appu'nun karısı hizmetkârlara yaptığı serzenişin aynısını Appu'ya da yapar. Appu ise karısının bu çıkışlarına herhangi bir karşılık vermez ve sadece onun hiçbir şeyden anlamayan bir kadın olduğunu söyler.

“Appu uyandı ve karısı ona sormaya başladı: Hiçbir zaman beni kucaklamadın (başarılı olamadın), şimdiden sonra mı kucaklayacaksın (başarılı olacaksın). Appu onu duydu ve onunla konuşmaya başladı: Sen bir kadınsın, bir dişisin ve bundan dolayı hiçbir şey bilmiyorsun.” (Vs.I 31-37)

Canı iyice sıkılan Appu yataktan kalkar, beyaz bir kuzu alarak Güneş tanrısının yanına gider. Güneş tanrısı genç bir adam kılığında Appu'ya görünür. Tanrı, kendisine beyaz kuzuyu adak olarak getiren Appu'ya derdini sorar.

“Appu yataktan kalktı, beyaz bir kuzu aldı ve Güneş tanrısına gitti. Güneş tanrısı gökten aşağı baktı ve o genç bir adam oldu, ona gitti ve ona

sormaya başladı: "Senin sorunun nedir? [Ben] senden [almak istiyorum]." (Vs.I 38-44)

Appu sahip olduğu ve eksik kaldığı her ne var ise Güneş tanrısına açıklar ve ondan çocuk konusunda yardım talep eder. Appu'nun bu talebi karşılık bulur ve tanrıların ona bir oğul vereceği Güneş Tanrısı tarafından bizzat ifade edilir.

"[Appu (duy)]du ve [cevap vermeye (başladı)]; (Tanrılar) bana mal-mülk verdiler, onlar bana [sığır ve koyun] [(verdiler)]. Benim tek bir şeyim eksik. [(Bir oğlum ya da bir kızım)] yok. Güneş tanrısı bunu işitti ve cevap vermeye başladı: 'Git ve doyasıya iç ve evine git ve eşinle yatağında iyi uy! Tanrılar sana bir oğul verecekler'..." (Vs.II 1-9)

Bu konuşmadan sonra Appu evine, Güneş tanrısı gökyüzüne döner. Gökyüzünün efendisi tanrı Teşup, Güneş tanrısını görür ve onun insanlarla ilgili bir sorunla meşgul olduğunu anlar.

"Appu duydu ve tekrar evine gitti. Fakat Güneş tanrısı gökyüzüne döndü. Şimdi Teşup, üç DANNA<sup>4</sup> mesafeden gelen Güneş tanrısını gördü ve vezirine (şöyle) söylemeye başladı: 'Bak kim geliyor? Ülkelerin koyun çobanı Güneş tanrısı! Herhangi bir yerde arazi mahvoldu mu? Herhangi bir yerdeki müstahkem şehirler ıssızlaştı mı? Herhangi bir yerdeki askerler bozguna uğratıldı mı?'..." (Vs.II 10-18)

Appu'nun Güneş tanrısına sunduğu adaktan sonra, karısı hamile kalır ve bir erkek çocuk doğurur. Ebe çocuğu Appu'ya takdim eder. Çocuk sahibi olan Appu çok neşelenir ve tanrının müdahalesiyle doğan çocuğa "Kötü" ismini verir.

"Appu'nun karısı hamile kaldı. Birinci ay, ikinci ay, üçüncü ay, dördüncü ay, beşinci ay, altıncı ay, yedinci ay, sekizinci ay, dokuzuncu ay geçti. Onuncu ay geldiğinde Appu'nun karısı bir erkek çocuk doğurdu. Ebe çocuğu kaldırıp Appu'nun dizleri üzerine koydu. Appu çocuğu dizleri üzerinde hoplatmaya başladı. Ve o çok neşelendi. Ve ona uygun "kötü" ismini koydu: Tanrılar doğru yolu değil, yanlış yolu seçtiler. Öyleyse bunun adı kötü olsun." (Rs.III 7-16)

"Kötü"nün doğumundan bir süre sonra Appu'nun karısı ikinci kez hamile kalır. Onuncu ay gelir ve karısı bir erkek çocuk dünyaya getirir. Ebe çocuğu alır ve olağan bir şekilde dünyaya gelen bu çocuğa Appu, "İyi" ismini verir.

"Appu'nun karısı ikinci kez hamile kaldı. Onuncu ay geldi ve karısı bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Ebe çocuğu aldı ve ona "İyi" ismini koydu. Gitsin ve o'nu doğru bir isimle çağırınlar." (Rs.III 17-20) Bu kez tanrılar doğru yolu seçtiler. [ ] x öyleyse şu andan itibaren onun adı "İyi" olsun!" (Rs.III 21-22)

Yıllar geçer Appu'nun çocukları büyür. "Kötü"nün talebiyle kardeşler Appu'dan ayrılarak kendilerine ait bir ev kurma kararı alırlar.

"Appu'nun çocukları büyüdü [kleri ve] erkeklik çağına geldikleri zaman Appu'dan [ ] ayrılıp evlerini de ayırdılar [ ]." (Rs.IV 1-3)

<sup>4</sup> DANNA iki saatlik yol, mil; HZL, 310.

Yalnız “Kötü” malın iyisini kendisine, kötüsünü de kardeşi “İyi”ye verir. Kardeşleri gökyüzünden izleyen Güneş tanrısı bu duruma kayıtsız kalmaz ve “İyi”nin kötü durumda olan ineğinin sağlıklı olmasını ve yavrulamasını sağlar.

“Kötü kardeş, iyi olan kardeşine, ‘birbirimizden ayrılıp, ayrı yaşayalım’. İyi olan kardeş ‘ne (demek istiyorsun)’ diye sordu. Kötü kardeş iyi kardeşe tıpkı dağların ayrı durduğu, nehirlerin ayrı aktığı, tanrıların ayrı yaşadığı gibi (ki) ben (daha fazla örnek) söyley[eceğim].” (Rs.IV 4-12)

“Güneş Tanrısı Sippar’da, fakat Ay tanrısı Kuzina’da, Fırtına tanrısı Kummiya’da İstar Ninive’de, Nanaya Kişşina’da, Marduk Babil’de yaşar. Öyleyse biz de tıpkı tanrılar gibi ayrı yaşayalım.” (Rs.IV 13-20)

“Kötü” ve “İyi” ayrı yaşamaya başladılar. Güneş tanrısı gökyüzünden onlara bakıyordu. Kötü kardeş [yarısını] kendisi için aldı ve [yarısını] i[(yi kardeşine verdi)].” (Rs.IV 21-25)

“Ve onlar [ ] idiler. [(Bir)] saban ve bir inek [ ] Bir koşum öküzünü ve iyi/besili bir ineği “Kötü” (kendisine) aldı. Kötü bir ineği de kardeşi “İyi”ye verdi. Güneş tanrısı gökyüzü[nden][aşağıya b[ak]tı. Gitsin [ ] “İyi”nin kötü olan ineği sağlıklı olsun [ ] yavrulasın.” (Rs.IV 26-33)

Mal paylaşımındaki adaletsizlik, “İyi”nin itirazıyla Sippar’a, Güneş Tanrısının mahkemesine taşınır. Güneş tanrısı, “İyi” hakkında övgüyle bahseder. Bu duruma kızan “Kötü” lanet içeren sözler sarf eder. Güneş Tanrısı, “Kötü” nün davasına bakmayacağını beyan eder ve onun hükmünü Ninive kentinin kraliçesi İstar’ın vermesini ister. İki kardeş Ninive kentine doğru yola çıkar. İstar’ın huzuruna çıkan iki kardeşten övgü dolu sözleri işiten yine “İyi” olur. Masalın sonunun nasıl bittiği metnin yazılı olduğu tabletin kırık olması nedeniyle tam olarak anlaşılammaktadır fakat gerek Güneş tanrısının gerek Ninive’nin İstarı’nın “İyi”ye övgü dolu sözler söylemesi adalet terazisinin “İyi”den yana ağır bastığı anlamına gelebilir.

**Masalın Konusu ve Anlatımı:** Masallardaki kişilere verilen isimler insanlığın ortak geçmişinden edinilen tecrübesine dayanan bir çeşit gösterge ya da sembollerdir. Appu ve İki Oğlu masalının anlatım öğelerinden birini oluşturan kişilere göz atıldığında Appu’dan başka hiç kimsenin özel adının kullanılmadığı görülür. Masaldaki kişiler *Şudul’un* ihtiyarları, *Ninive Kentinin İstarı*, *Appu’nun karısı*, *İyi*, *Kötü*, *aşçı* ve *saki* gibi unvan, meslek, aidiyet veya bir kişilik özelliği ile anılmıştır. Masalda özel adı ile anılan tek insan Appu’dur.

Masallarda genel olarak “teşbih (benzetme), teşhis (kişileştirme), mübalağa (abartma) ve intak (konuşturma)” gibi söz sanatları kullanılır.<sup>5</sup> Kişileştirme kurgusal ve insan dışı bir varlığa insani özellikler atfedilmesidir.<sup>6</sup> Masalda kişileştirme yapılan varlıklar “Güneş tanrısı, Teşup ve Ninive Kenti’nin İstarı”dır. Tanrılar insanlarla ve kendi habitatlarındaki diğer varlıklarla konuşabilmektedir. Ayrıca Teşup’un ifadelerinden insanlar gibi yaşadıkları, yemek yiyip içtikleri anlaşılmaktadır. Bu duruma Hitit edebi metinlerinin tamamında rastlamak mümkündür. Örneğin Gilgameş Destanının Hititçe versiyonunda Enkidu’nun rüyasında dört tanrının (Anu, Enlil, Enki ve Güneş tanrısı) kendi aralarındaki hararetli tartışma tüm ayrıntılarıyla

<sup>5</sup> Karatay-Doğru, 2020: 21, 65.

<sup>6</sup> Bilgeci, 1980: 209- 211.

aktarılmıştır. Bu tartışmanın içeriğini Gılgamış ve Enkidu'nun alacağı ceza oluşturmaktadır.<sup>7</sup> Retorik soru ise cevaplanması beklenmeyen anlatımı güçlü kılmak için kullanılan ifadelerdir. Masaldaki retorik soru tarzındaki ifadeleri ise Appu'nun karısı, kendisini çocuk sahibi yapamayan kocasına sarf etmektedir: "Hiçbir zaman beni kucaklamadın (başarılı olamadın), şimdiden sonra mı kucaklayacaksın (başarılı olacaksın)".

Masalın dili ve anlatımı oldukça yalın ve açıktır. Zaman ögesi belirsizdir. "Dağların ayrılığı, nehirlerin ayrı akması, tanrıların ayrı yaşaması" gibi analogilere başvurulmuştur:

"Kötü kardeş, iyi olan kardeşine, 'birbirimizden ayrılıp, ayrı yaşayalım'. İyi olan kardeş 'ne (demek istiyorsun)' diye sordu. Kötü kardeş iyi kardeşe tıpkı dağların ayrı durduğu, nehirlerin ayrı aktığı, tanrıların ayrı yaşadığı gibi (ki) ben (daha fazla örnek) söyley[eceğim]." (Rs.IV 4-12)

**Masaldaki Olağanüstülükler:** Masallarda yer alan olay örgüsünün olağanüstü unsurlar içermesi beklenir. Aslında masalda olağanüstü addedilen olaylar, durumlar, varlıklar masaldaki hayatın doğal akışının bir parçasıdır. Appu ve İki Oğlu masalının olağanüstü öğeleri Güneş tanrısının genç bir erkek kılığında yeryüzüne inmesi ve Appu ile konuşması, Güneş tanrısının kardeşlerin mal bölüşümüne müdahalesi, mal bölüşümündeki adaletsizliğin Güneş tanrısının mahkemesinde çözülmeye çalışılmasıdır. Masalda kişileştirilmiş tanrıların dışında olağanüstü başka bir unsur dikkati çekmemektedir. Hatta masal neredeyse gerçek yaşamdan bir kesitin anlatımı gibidir.

**Masaldaki Kahramanlar:** Masalın kahramanlarının özelliklerine göz atıldığında *Appu*, zengin ama çocuğu olmadığı için mutsuz olan bir insanı karakterize etmektedir. *Appu'nun karısı*, çocuk sahibi olamamasının sebebini Appu'ya yükleyen, bu konuda Appu'yu küçümseyen ve bu tavrını hizmetçilerin yanında bile çekinmeden sürdüren bir kadın tiplemesini temsil etmektedir. Bu tiplerede çocuk sahibi olamayan bir kadının yaşadığı üzüntüye dair bir emareye rastlanılmamakta sadece Appu'ya karşı kızgınlık ve ondan çocuk sahibi olacağına dair beslediği ümitsizlik sezilmektedir. *Şudul'un Yaşlıları* ile kast edilenin her biri çocuk sahibi olmuş kentlin ileri gelenleridir. Masalda, kötülüğü temsil eden *Kötü*, "tanrıların müdahalesi ile" olağan dışı yöntemle dünyaya gelmiş, adil olmayan bencil bir kardeşi simgelemekte, kardeşlik duygusundan yoksun görünmektedir. İyiliği temsil eden *İyi* ise masalın mağdur karakteridir.

Güneş tanrısı, insanı ilgilendiren her türlü soruna müdahil olabilen tanrısal iradenin sembolüdür. Adaletle ilişkisi ön plandadır. Appu'nun kendisine onca zenginliği veren tanrıların ondan bir çocuğu esirgemesini Güneş Tanrısına şikâyet etmesinin altında, üstü örtük olarak tanrıların adaletini sorguladığı anlamı çıkarılabilir. Tanrının insanları gökyüzünden izlemesi, "İyi" ve "Kötü" nün adalet için önce onun huzuruna çıkması, "İyi" kardeşe övgülü sözler söylenmesi Güneş tanrısının insanlar arasında adaleti sağlayan bir doğaüstü karakter olduğunu göstermektedir. Appu'nun

<sup>7</sup> Mouton, 2019: 29.

serzenişine kayıtsız kalamayan ve ona bir oğul sözü verdikten sonra gökyüzüne baş tanrı Teşup'un huzuruna çıkan Güneş tanrısı, Teşup tarafından “ülkelerin koyun çobanı” olarak nitelendirilmiştir. Hititçe metinlerde Güneş tanrısı için “insanlığın çobanı”, “ülkenin çobanı” ifadelerine rastlanmaktadır. Hitit krallarından Muwatalli'ye ait bir dua metninde Güneş tanrısı için “insanlığın çobanı” ifadesi kullanılmıştır. Bir başka duada ise Güneş tanrısına hitaben “sen hepsinin çobanısın” yakıştırmaları yapılmıştır. Ayrıca tasvirli sanat eserlerinde Güneş tanrısının elinde sürüyü güden çobanlara özgü bir asa ile betimlenmesi de bu tanrının insanların kaderleri konusundaki belirleyici rolüne işaret sayılabilir.<sup>8</sup>

Masaldaki Güneş tanrısı- çocuksuzluk ilişkisine Hitit çağına tarihlendirilen başka bir masalda da rastlanılmaktadır. “İnek ve Balıkçı” olarak adlandırılan bu masalda çocuk sahibi olamayan kişi bir balıkçıdır. Balıkçının çocuksuzluk sorununu gideren yine Güneş tanrısıdır. Appu masalında olduğu gibi genç bir erkek kılığına girerek yeryüzüne iner. Beğendiği gelişkin bir ineği hamile bırakır. İnek doğurduğu iki ayaklı çocuğu kabullenmez ve onu yemek için harekete geçer. Güneş tanrısı çocuğu kurtararak gökyüzüne çıkarır ve başka bir tanrıya vererek dağlara bırakılmasını ister. Çocuğu bir balıkçı bulur. Çocuk sahibi olamayan balıkçı çocuğu evine götürerek karısına doğuruyormuş taklidi yapmasını söyler. Çünkü kadının çığlıklarını duyanlar onun doğum yaptığını zannedecek, ona yiyecek ve içecek getirecektir. Bu masalda Appu'dan farklı olarak çocuksuzluğun nedeni kadının yaptığı bir hataya bağlanmıştır. Kadın geçmişte kocasına karşı geldiği için tanrılar onu verimsizlikle cezalandırmışlardır. Kadın bu durumu kavramış, hatasını tekrar etmemiş belli ki bu çocukla ödüllendirilmiştir. Güneş tanrısı, inek ve balıkçı masalında da çocuksuzluğu gideren bir unsur olarak rol almış görünmektedir.

Appu masalında Tanrı Teşup'un: “Ülkelerin koyun çobanı Güneş tanrısı! Herhangi bir yerde arazi mahvoldu mu? Herhangi bir yerdeki müstahkem şehirler ıssızlaştı mı? Herhangi bir yerdeki askerler bozguna uğratıldı mı?” sözlerinden Güneş tanrısının insanlar ve sorunları ile ilgilenen bir tanrı olduğu anlaşılmaktadır.

Güneş tanrısının Appu ile konuşması sonrasında gökyüzünde huzuruna çıktığı Teşup gökyüzünün en büyük efendisidir. Masalda açıkça ifade edilmese de Güneş tanrısının aldığı kararı onaylatmak ya da bildirmek üzere onun yanına gittiği düşünülebilir. Tanrı ile ilgili bilgilerin neredeyse tamamı MÖ. 14. ve 15. yüzyıla tarihlendirilen belgelerden edinilmekte ve Hattuša arşivinden gelmektedir. Hattili eşdeğeri Tarhu(n) dur. Hurri panteonunun ve Mitanni krallığının baş tanrısıdır. Tanrıların kralı olduğu kadar yağmuru getirdiği için insanlığın, doğanın koruyucu tanrısıdır. Hava tanrısı olduğu için gök gürültüsü, yıldırım, yağmur ve fırtına gibi atmosfer görüntülerinde kendini gösterir. Yağmuru tutarsa ülkede kuraklık ve açlık ortaya çıkacağına inanılır. Yağmur getirdiği gibi su kaynakları ve nehirlerle de ilişkilidir. Yazılıkaya'da elinde bir topuz, iki dağın üzerinde ve yanında bir boğa ile tasvir edilirken; Wattar(u)wa şehrinin fırtına tanrısı elinde bir silah ve sol elinde bakırdan bir

<sup>8</sup> Yiğit, 2002: 786.

şimşek<sup>9</sup> tutar vaziyette betimlenmiştir.<sup>10</sup> Nuzi gliptiklerinde bazen kanatlı aslanın üzerinde duran tanrı, genellikle üç uçlu bir şimşek ve bir pala tutar vaziyetinde resmedilmiştir.<sup>11</sup>

Ninive'nin İstarı da masalda adaletle ilişkilendirilen bir karakter olarak işlenmiştir. Güneş tanrısının lanetli sözler sarf eden "Kötü"yü neden İstar'a sevk ettiği belirtilmemiştir. Hattuşa arşivleri, ikinci binyıl boyunca Ninive İstar'ı hakkında bilinenlerin büyük bir kısmını sağlamıştır fakat Eski Hitit dönemine kadar ne İstar'ın ne de başka bir İstar formunun Hatti'de önemsendiğine dair veri mevcut değildir. İstar adına erken dönem metinlerinde rastlanılmazken yalnızca tek bir Eski Hitit ritüelinde (CTH 733) İstar'dan bahsedildiği görülmektedir. Bu metinde Fırtına Tanrısı'nın cariyesi olan Taşimmati, tanrılar tarafından kraliçe İstar olarak adlandırılmıştır. İstar'ın Orta Hitit Dönemi boyunca Hurri etkisiyle Hatti'de daha önem kazandığı söylenebilir. Tanrıçanın adı bu dönemde hüküm süren I.Arnuwanda ve Aşmunikal çiftinin Kaşkalılarla yaptığı bir antlaşma metninde şahit tanrılar listesinde geçmektedir. İmparatorluk Dönemi'nde panteonun hatırı sayılır üyelerinden biri olan tanrıçanın Hatti'de bir tapınağının ya da tapınakta bir kült odasının olması muhtemeldir. Tanrıçanın yetkinliği büyü ve şifacılık alanından gelse de Ninive'de yapılan sözleşmelerin ceza maddelerinde adı sıklıkla geçmesi ceza/cezalandırma ile de ilişkisini göstermektedir.<sup>12</sup> Ayrıca tanrıça, ailenin koruyucusu ve mülkiyetin patronudur.<sup>13</sup> Belgelerde Puduhepa'nın koruyucu bir tılsım olarak İstar heykellerinin "damın üzerine konulan" bir türünü övdüğü bir metin vardır.<sup>14</sup> Güneş tanrısının "İyi" için övgü dolu sözlerine "Kötü"nü lanet okuyarak karşılık vermesi üzerine kardeşleri Ninive'nin İstarı'na sevk etmesinin nedeni muhtemelen tanrıçanın bu özelliklerinden ileri gelmektedir.

**Masaldaki Mekânlar:** Masalarda olayın geçtiği mekânlar/yerler, kurgusal öğelerden beslendiği için çoğu zaman hayalidir ve belirsizlik içerir.<sup>15</sup> Appu masalında geçen ilk mekân Şudul kentidir. Bu masalın dışında mevcut Hitit metinlerinde Şudul ismiyle anılan bir kente rastlanılmamıştır. Masalda, Şudul kenti ile ilgili verilen tek bilgi Lulluwa denilen ve deniz kenarında olduğu bildirilen bir başka kentin yanında olduğudur. Lulluwa'nın yeri için Mezopotamya yazılı belgelerinden hareket eden araştırmacılar kuzey Zagros bölgesi ve burada yaşayan Lullubum halkını işaret etmişlerdir. Naramsin'in Anadolu'da 17 krallığa karşı yürüttüğü savaşının anlatıldığı bir metinde Naramsin'in düşmanları arasında sayılan Lullu kentinin Lulluwa olabileceği üzerine de düşünülmüştür. Aynı şekilde bir mektup fragmanında ve I.Arnuwanda ile Kaşkalılar arasındaki anlaşmada geçen Lula(h)hi ile Lulluwa arasındaki ilişki de değerlendirilmiştir.<sup>16</sup> Kizzuwatna ve Kuzey Suriye

<sup>9</sup> Ünal, 2016: 189, (URUDU)HINSU/HINZU/HENZU, henzu 'bakırdan yapılmış bir nesne; iğne? ışık saçan, parlayan, parıldayan bir nesne".

<sup>10</sup> KBo 2.1 Vs.II 21-23.

<sup>11</sup> Haas, 1994: 323.

<sup>12</sup> Beckman, 1998: 3-7.

<sup>13</sup> Haas, 1994: 351.

<sup>14</sup> Haas, 1994: 279.

<sup>15</sup> Akın- Abdurrahim, 2019: 32.

<sup>16</sup> Taş-Adalı, 2016: 376- 383.

kökenli olduğu kabul edilen çağırma ritüellerinde, çağrılan/davet edilen Sedir ülkesi kentlerinin tanrıları arasında Luluwa kentinin adı da geçmektedir.<sup>17</sup> Sonuç olarak kentin kesin lokalizasyonu üzerine araştırmacılar arasında fikir birliği sağlanamamıştır.

Şippar, Kuzina, Kummiya, Ninive, Kişşina ve Babil Mezopotamya kentleridir. Bu kentlerin her biri aynı zamanda bir tanrının ikametgâhıdır. Mezopotamya’da her kentin bir tanrı ile özdeşleşmesinin masala yansımalarıdır.

“Güneş tanrısı Şippar’da, fakat ay tanrısı Kuzina’da, Fırtına tanrısı Kummiya’da İstar Ninive’de, Nanaya Kişşina’da, Marduk Babil’de yaşar.”  
(Rs.IV 13-20)

**Masaldaki Kültürel Arka Plan Olarak Motif ve Semboller:** Mitoslarla beraber insanlığın en kadim anlatılarını oluşturan masallar kolektif bilinçaltı işlevi görürler. İçine doğdukları kültürün arşivi gibidirler. Semboller ve motifler aracılığıyla gerçek hayata dair mesajlar verirler.

Motifler, anlatı içinde fiziksel olarak küçük öğelerdir. Her bir motif anlatının küçük hikâyecikleridir ve bir araya geldiklerinde bütünü oluştururlar.<sup>18</sup> Appu masalının olay örgüsünde dikkati çeken motiflere göz atıldığında ilkinin, Yakındoğu masallarında ve mitolojilerinde sıklıkla karşılaşılan “çocuksuzluk” olduğu görülecektir. Anadolu sahasındaki masalarda çocuksuz çiftlerin bu eksiklikten kurtulmak için uyguladıkları pek çok uygulamanın bilgisi vardır. Bunlardan biri de tanrıyla konuşmak ve ona yakarmaktır.<sup>19</sup> Bu, çocuk sahibi olma/olmama durumunun tanrıların iradesinde olduğuna dair inanıştan kaynaklanmaktadır. Aynı durum Appu masalında da görülür. Hitit Çağı Anadolu kültüründen masala projekte edilmiş görünen bu durumu çivi yazılı belgelerden de takip etmek mümkündür. III.Hattuşili’nin Puduhepa ile evliliğine de yer verdiği, literatürde “III.Hattuşili’nin Savunması/Özrü” olarak geçen belge buna örnek gösterilebilir. Belgede, III.Hattuşili, Lawazantiya şehri İstarı’nın rahibi Bentipşarri’nin kızı Puduhepa ile evlenip yuva kurmasını ve çocuk sahibi olmalarını tanrıçanın emriyle gerçekleştirdiğini anlatmaktadır<sup>20</sup>. Benzer ifadeler Puduhepa’nın Mısır Firavunu II.Ramses’e gönderdiği bir mektupta da rastlamak mümkündür. Kraliçe, mektubunda yaptığı ideal bir evliliği ve sahip olduğu çocukları tanrılara borçlu olduğunu bildirmiştir.<sup>21</sup>

Çocuk sahibi olmak Appu gibi varlıklı ya da yoksul, bir Hitit çağı insanının temel ihtiyacıdır. Bu ihtiyaç salt duygularla değil mülkiyet/varis bırakma ile ilişkilidir. Söz konusu olan kraliyete mensup biriye işin içine iktidar olma/olabilme durumu da girmektedir. Hititli prensesin çocuk sahibi olması için Mısırlı hekimlerden yardım istenmesi bu durumun açık kanıtıdır. Hitit Kralı II.Murşili, kızı DINGIR<sup>MES</sup>-İR’i, Anadolu’nun güneybatısındaki ülkelerden olan Şeha Nehri Ülkesi kralı ile evlendirmiştir. Luwice adının Matanazzi/Maşanauzzi’nin olduğu bilinen prensesin çocuksuzluğu, Hitit ve

<sup>17</sup> Ünal-Girginer, 2007: 159.

<sup>18</sup> Alptekin, 2016: 294-295.

<sup>19</sup> Boratav, 2007: 179-180.

<sup>20</sup> van den Hout, 1997: 202.

<sup>21</sup> Hoffner- Beckman, 2009: 287.



Mısır arasındaki yazışmalara konu olmuştur. Mektuptan, Matanazzi'nin çocuk sahibi olabilmesi için Mısır'dan hekim istendiği anlaşılmaktadır. Mektubu yazan Matanazzi'nin erkek kardeşi, Hitit Kralı III.Hattuşili'dir. Mısır firavunu II.Ramses'in krala cevaben gönderdiği mektupta, Matanazzi'nin ileri yaşta (50 belki 60 yaş) olduğu için çocuk sahibi olmasının zor olduğunu, ancak yine de onun için işinde mahir kişiler gönderileceğini belirtmiştir:

"Kardeşime şöyle söyle: Kardeşimin bana kız kardeşi Matanazzi hakkında aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince 'kardeşim bana onun doğurabilmesi için ilaç hazırlayacak bir adam (hekim) göndersin.' Kardeşim bana böyle yazdı: Kardeşime şunu söylemek isterim: Bak kardeşimin kız kardeşi Matanazzi'yi, kardeşin kral onu tanıyor. O elli yaşlarında, hayır, altmış yaşlarında bir kadındır. Ve bak, elli yaşında bir kadın ihtiyardır! Hayır, altmış yaşında bir kadın da ihtiyardır! Onu doğurtmak için bir ilaç hazırlamak mümkün değildir! Hakikaten Güneş tanrısı ve Fırtına tanrısı, ona sihirli bir tedaviyle tesir edebilirler. Kardeşimin kız kardeşi için, böyle devamlı bir tedavi tesirli olabilir. Ben kardeşin kral, yetenekli bir büyücü rahip ve yetenekli bir hekim göndereceğim. Onun doğurması için ilaç yapacaklar".<sup>22</sup>

Matanazzi'nin bu tedavilerden sonra çocuk sahibi olup olmadığına dair mevcut belgeler, cevap vermemektedir. Burada dikkate alınması gereken durum, III.Hattuşili'nin kız kardeşinin çocuk sahibi olması için bu denli uğraşmasının arkasında yatan politik amaçtır. Kral, bir yeğen sahibi olmaktan ziyade krallığın varisi olacak o çocuk aracılığı ile iki devlet arasındaki ittifakı güçlendirmek için şartları zorlamış görünmektedir.<sup>23</sup>

Appu masalındaki çocuksuzluğun kaynağı, Appu'ya yüklenmiş görünmektedir. Hatta Appu'nun karısı bu konuda son derece boşboğaz, alaycı hatta acımasızdır. Masalda, çocuk sahibi olamama sorununun alışıl gelmişin dışında erkeğe yüklenmesi, Anadolu'da kadının tarih boyunca doğurganlık ve bereket ile özdeşleşmesi ile ilişkili olabilir. Aslında çocuksuzluğun erkeğe yüklenmesi durumu Hitit çağı insanı için yabancı bir durum değildir. Bu durumu erkekte arama düşüncesi büyü ritüellerine de konu olmuştur. Arzawalı kadın büyücü Paşkuwatti'nin yaptığı ritüel (CTH 406) ile üreme sorunu olduğu düşünülen bir erkeğe yeniden üreme gücü kazandırmak amaçlanmıştır:

"Bunlar, Paraşsa'da yaşayan Arzawalı kadın Paşkuwatti'nin sözleri: Eğer bir adam üreme gücüne sahip değilse ve kadınları arzulamıyorsa, onun adına Uliliyaşsi'e kurbanlar götürür ve üç gün boyunca ona yalvarırım. İlk gün şunları hazırlarım: Bir kişiye göre azık ayarlanır ve şunlar eklenir: kurban olarak 3 tane tatlı un somunu, bir tarnaş ağırlığında su, incir, üzüm, saman, buğday, tanrı için yemek, hemen her şeyden küçük parça; güzel bir koyunun yünü, şarap testisi, başlık ve erkek kurbancının gömleği hazır edilir."<sup>24</sup> (I 1-13)

<sup>22</sup> II.Ramses'in III.Hattuşili'ye gönderdiği mektubun Matanazzi ile ilgili paragrafı için bkz. Darga, 2011,183.

<sup>23</sup> Reyhan, 2017: 119.

<sup>24</sup> KUB 7. 8 I 1-13; Hoffner, 1968: 44.

Masalarda tanrı/tanrıların çocuksuz bıraktıkları Appu’ya istediği çocuğu belli bir şart karşılığında verdiklerine dair bilgi olmasa da Appu’nun çocuk için tanrı/tanrılara bir adak (beyaz kuzu) adadığına dair bir bilgi vardır. Buradaki adak aynı zamanda kurbandır. Hititlerde tanrılara hayvanların adak olarak sunulması yaygın bir kültürel pratiktir. Örneğin hayvanların doğum zamanlarında tanrılara adak olarak seçilen hayvanlar kuzu, oğlak ya da buzağılardır. Sadece yeni doğmuş hayvanlar değil hiç kimsenin tatmadığı en taze yiyecekler de tanrının hakkıdır.<sup>25</sup>

Masalda Appu’nun özlemini duyduğu çocuğun cinsiyeti ile ilgili bir istek ve tercih dikkati çekmemektedir. Mevcut Hitit metinleri incelendiğinde de erkek çocuğun kız çocuğa tercih edildiğine dair bilgi içeren bir belgeye henüz rastlanılmamıştır. Tanrıça Hannahanna’ya yönelik bir dua metninde ebenin, erkek çocuk doğduğunda gelecek yıl kız çocuk için, kız çocuk doğduğunda da gelecek yıl erkek çocuk doğması için temennide bulunduğu anlatılmaktadır.<sup>26</sup>

Masaldan anlaşıldığı kadarıyla, Hitit kültüründe doğumdan hemen sonra bebeğe resmi isim verme seremonisi gerçekleştirilmekte, ardından çocuk ebe tarafından babaya teslim edilmektedir. Appu’nun ilk doğan çocuğa “Kötü”, ikinci doğan çocuğa “İyi” adını vermesinin mantığı, masalda açıkça belirtilmemiş olmasına rağmen, ilk çocuğun tanrıların müdahalesi ile dünyaya gelmiş olması “Kötü” adını almasına neden olmuş görünmektedir. Oysaki ikinci çocuk, tanrılara herhangi bir adak sunulmadan, tanrılar ile konuşulmadan, tanrılara sitem edilmeden, olması gerektiği gibi doğal sürecinde dünyaya gelmiş bu nedenle “İyi” adını almış görünmektedir.

Masaldaki dikkati çeken ikinci motif ve en çarpıcı nokta “İyi” ve “Kötü” kardeş üzerinden anlatılmaya çalışılan “zıtların birlikteliği ve mücadelesi”dir. Yakınoğu coğrafyasında yaşam döngüsü, bu düalizm üzerine kuruludur.<sup>27</sup> Appu masalındaki “iyi-kötü” mücadelesinde adalet terazisi, iyiden yana ağır basmış görünmektedir. Tabletın kırık olması nedeniyle masalın sonu öğrenilemese de iyi kardeşten söz eden küçük bir bölüm bulunmaktadır. Bu da iki kardeş arasındaki anlaşmazlığın nasıl çözümlendiği konusunda bir fikir verebilir. Güneş tanrısı ve tanrıça İstar’ın iyi kardeşe övgüler sıralamıştır. Ayrıca masalda her iki tanrı ile “adalet” arasında ilişki kurulmuştur. Adaletle ilişkilendirilen iki tanrının iyi kardeşten yana olması, ilahi adaletin iyi lehine işleyeceğini göstermektedir. Hititlerde Güneş tanrısı ve adalet arasındaki ilişkiyi kral ya da kraliçelere uygulanan cenaze ritüelinin anlatıldığı bir metinde de görmek mümkündür. Ritüeli gerçekleştiren yaşlı kadının bir elinde güneş tanrısına uzattığı somun, diğer elinde terazi tutması, Güneş tanrısının yargıç yanına gönderme yapan bir simge gibidir.<sup>28</sup>

<sup>25</sup> Reyhan- Cengiz, 2016: 25.

<sup>26</sup> Beckman, 1983: 201.

<sup>27</sup> İnsanlığın mitolojik tarihinde iyilik ve kötülüğün mücadelesini temsil eden Habil ve Kabil kardeşler, Pers Mitolojisi’nde iyilik ve kötülüğü temsil eden İr’ec ve Tur’ec kardeşler, Avesta’daki İyilik tanrısı Ahura Mazda ile Kötülük tanrısı Ahriman; Eski Mısır’da iyi ve kötünün temsilcisi olarak kabul edilen Tanrı Osiris ile Seth, Roma’nın kuruluş mitindeki Romulus ve Remus; Ugarit’te Tanrı El’in çocukları Şalim ve Şahar, İbrahim Peygamberin oğulları İsmail ve İshak; İshak Peygamberin oğulları Yakub ve Ays vb.

<sup>28</sup> Sevinç, 2007: 181.

Masaldaki bir diğer motif de "tanrı ile konuşma"dır. Hitit kültüründe tanrıların insanlarla iletişim kurmak için rüya ya da kehanet teknikleri gibi çeşitli kanalları kullandığına dair bir inanış vardır. Örneğin Kantuzili'nin duasında prensin, bir rüya aracılığıyla tanrıdan kendisiyle konuşmasını istediği görülmektedir. Prens tanrı ile iletişime geçmek istemesinin nedeni tanrının nezdindeki hatalarını bilme isteğidir. Yine II.Muwatalli'ye ait bir metinde tanrının öfkesinin nedeni ve sorunun nasıl telafi edileceği, rüya aracılığıyla bizzat tanrının kendisinden öğrenilmek istenmektedir. Hitit dünyasında tanrıların insanlarla özellikle rüya aracılığıyla konuşması genellikle tek yönlü ve mesaj içeriklidir. III.Hattuşili'ye ait otobiyografik metinde, Tanrıça İstar'ın, kralın abisi Muwatalli ile rüya aracılığıyla konuştuğu, o sıralarda hasta bir çocuk olan ve kendisine kısa ömür biçilen III. Hattuşili'nin yaşaması için gereken yolu gösterdiği anlatılmaktadır. O yol, hasta prensin, bir rahip olarak tanrıçaya hizmet etmesidir. Aynı metinde tanrıçanın birkaç defa Hattuşili'ye görünerek onunla konuştuğu da ifade edilmektedir. Başka bir metinde de kraliçe Puduhepa, Tanrı Şarumma'nın kendisiyle konuşarak bazı talimatlar verdiğini belirtmektedir. Kraliçeye ait başka bir rüya kaydı tanrı ile ölümlü bir insan arasındaki karşılıklı konuşmaya dair eldeki tek metindir. Metinde Kurwaşu, kocası III.Hattuşili'nin sağ kalacağını ve yaşaması için ona yüz yıl vereceğini söylemekte kraliçe ise bunun karşılığında sunacağı adakları sıralamaktadır.<sup>29</sup> Neticede tanrı ile konuşma/iletişim kurma motifinin Hitit kültüründe bir karşılığı vardır.

216

OANNES  
6 (1)

Masalda Güneş tanrısı, Appu ile rüya ya da kehanet kanalları ile değil Appu'nun sunduğu bir kurban (beyaz kuzu) aracılığıyla iletişime geçmiş görünmektedir. Çok fazla betimsel detaya yer verilmeyen masalda kuzunun beyaz renginin vurgulanmasının bir nedeni olmalıdır. Hitit büyü ritüellerindeki renk simgeçiliğinde beyaz rengin temizliği, saflığı simgelediği bu nedenle beyaz renkteki yünün kirliliği etkisiz hale getirmek için kullanıldığı bir ritüel metinden anlaşılmaktadır:

"Tapınağın yüksek rütbeli, temiz bir kadını *ali-* yününü alır ve uzaklara doğru yürür. Ve sonra tanrının iki ritonunun karşısında *ali-* yününü keser ve şöyle der: 'Yünün silindiği ve (kirlilikten) temizlendiği gibi tanrı da aynı şekilde kirlilikten temizlenmiş olsun'..."<sup>30</sup>

**Masaldaki Maddi Kültür Öğeleri:** Masalda maddi kültüre dair adı geçen objeler arasında keten bir masa örtüsü ile sunu masası dikkati çekmektedir. Hitit belgelerinde GADA<sup>31</sup> determinatifi ile ifade edilen keten, AN.TAH.ŞUM bayramı ile ilgili bir metinde<sup>32</sup> kral ve kraliçenin ellerini sildikleri kumaş için kullanılırken aynı metnin<sup>33</sup> bir başka satırında altın mızrakların bezini ifade etmektedir. Envanter metinlerinden birinde bahsi geçen keten gömlek, kırmızı keten, ince keten, ŞUHRU keteni<sup>34</sup>, Kıbrıs keteni gibi ifadeler keten bezinin

<sup>29</sup> Mouton, 2019: 22-30.

<sup>30</sup> CTH 472, KBo 23.1 Vs.I 26-31; Strauß, 2006: 259-260, 265-266.

<sup>31</sup> HZL, 1989: 318, "Keten, (elbise), kumaş; keten elbise önüne gelen determinatif".

<sup>32</sup> KBo 4.9 Vs.II 17-19.

<sup>33</sup> KBo 4.9 Vs.II 20-25.

<sup>34</sup> Ünal, 2016: 488, TÜG/GAD ŞUHRU, ŞURU, ŞU'RU, ŞUHURU, ŞURU "bir tekstil boyası, boyanmamış; bez kılıfı?"

çeşitliliği açısından fikir vermektedir.<sup>35</sup> Kraliyet çifti için tedavi amaçlı yapılan bir ritüel metinde ketenin çiftin başına konulan bir sepeti örtmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Başka bir ritüel metinde “diz için keten bezi”, “göz için keten bezi” ifadeleri geçmektedir.<sup>36</sup> I.Şuppiluliuma-Şattiwaza Antlaşma metninde rastlanılan keten çadır ifadesi ketenin Hitit yaşamında havludan, örtüye, kıyafetten, çadıra yaygın kullanımını göstermektedir.<sup>37</sup> II.Ramses’in Hitit kraliçesi Puduhepa’ya gönderdiği mektupta ketenin iki devletin diplomatik hediyeleşme geleneğinde kullanıldığı dikkati çekmektedir.<sup>38</sup> Hediyeleşme, diplomasi dilinin bir obje aracılığıyla aktarımıdır. Devlet adamlarının birbirlerine gönderdikleri hediyeler çoğu zaman simgesel anlam taşır. II.Ramses’in kraliçeye verdiği değeri sembolize eden hediyeler arasında ketenden giysilerin bulunması kumaşın Eskiçağ coğrafyasında kıymetini göstermektedir.

Masalda geçen bir başka maddi kültür ögesi de kurban masasıdır. Kurban masası tanrılara sunulan kurban listelerinde ve gerçekleştirilen kurban ritüellerinde adı geçen bir sunu masasıdır. Bu masaya Hitit belgelerinde rastlamak mümkündür. Kral Muwatalli’ye ait bir dua metninde üzerinde örtü bulunan iki masanın Arinna’nın Güneş tanrıçası ve eril tanrılar için hazırlandığı, masaların üzerine ekmek, şarap, bal gibi sunu malzemeleri yerleştirildiği anlatılmaktadır.<sup>39</sup> Yine Kizzuwatna kökenli, kraliyet çiftinin üzerindeki ölüm tehlikesini kaldırmak amacıyla yapılan bir ritüel metinde bir kurban masasının hazırlandığı ve bu masaya kurban olması muhtemel bir domuz konulduğu anlaşılmaktadır.<sup>40</sup> Masalda maddi dünyaya ait unsurlar özellikle mal paylaşımında adları geçen “besili bir inek, saban, zayıf bir inek ile koşum öküzü”dür. Bunlar bir tarım toplumunun değerli metalleridir.

### Sonuç

Kadim bilgi sistemlerinden biri olarak masallar insana ve kültürüne dair sorularına, sorunlarına binlerce yıl öncesinden karşılık veren kaynaklar; toplumsal kuralları, kültürel değerleri, baskın düşünceleri nesilden nesile aktaran araçlardır. Amaçları sadece eğlendirmek değildir. Taşıdıkları kodlar aracılığıyla ideolojik bir araç; zihin dönüştüren, ikna eden bir rehber olarak görev yaparlar. Bunun yanı sıra evrensel insan sorunlarına çözüm önerileri ve ahlak felsefesi içerirler. Aktardıkları toplumsal değerler, simgecilik ve tarihsellikleri<sup>41</sup> ile kültürün analizi noktasında önemli ipuçları sunarlar.

Hattuşa arşivinde bulunan, Anadolu’nun yazıya geçirilmiş en eski masallarından biri olması nedeniyle kültür tarihi çalışmaları açısından önemsenmesi gereken Appu ve İki Oğlu Masalı, Şudul kentinde yaşayan Appu adındaki varlıklı bir adamın çocuksuzluğu üzerinden kurgulanmıştır. Masalın olay örgüsünü arzuladığı çocuklara kavuşan Appu’nun “İyi” ve “Kötü” adını verdiği iki oğlunun mücadelesi oluşturmaktadır. Söz konusu mücadele

<sup>35</sup> Koşak, 1982: 10-13.

<sup>36</sup> Kümmel, 1966: 56-57.

<sup>37</sup> Altman, 2005: 43-48.

<sup>38</sup> Edel, 1994: 110-113.

<sup>39</sup> Singer, 1996: 31-45.

<sup>40</sup> Beckman, 1990: 34-55.

<sup>41</sup> Emiroğlu, 2003: 575-576.

simgesel olarak Yakındoğu coğrafyasına ait düşünce sisteminde sıkça karşılaşılan yaşam döngüsü düalizmi yani "zıtlıkların mücadelesi/birliği"nin masala yansımış halidir. Masaldaki "Kötü" kardeşin varlığı, masalın ana kahramanı olan "İyi"nin temsil ettiği erdemi öne çıkarmak içindir. "İyi"nin olabilmesi için "Kötü"nü varlığı/var olması gereklidir hatta zorunludur. Kötü/kötülük vardır, var olacaktır fakat tanrılar masalın girişinde vurgulandığı gibi "İyi" (erdemli ve dürüst) olanın yanında yer alıp kötü olanı dışlayacaktır.

Appu ve İki Oğlu Masalı'nda, iyi-kötü mücadelesinin dışında kadın-erkek ilişkilerinden, ailenin mülkiyetin devamlılığına; adalet duygusundan adak olgusuna Hitit Çağı Anadolu'sunun kültürel değerlerine ait pek çok veriye ulaşılabilmektedir. Yalın bir dille anlatılan ve ayrıntılı tasvirlerin yer almadığı masalda söz konusu metinler birer ipucu niteliğindedir. Çocuk sahibi olamama durumunun bir erkeğe yüklenmesi, çocuk sahibi olamayan bir adama karısının yaklaşımı, bu soruna Appu'nun bir adak kurbanı ile çözüm arayışı, tanrıların müdahalesiyle çocuk sahibi olan Appu'nun psikolojik eşliği geçtikten sonra olağan yollardan ikinci bir çocuğa daha sahip olması, çocuğun doğumu ve doğum etrafında gelişen seremoni, çocuklar büyüdükten sonra kardeşlerin birinin dayatmasıyla girdikleri mal paylaşımı, bu paylaşım sırasında yaşanan adaletsizlik ve konunun tanrılara havale edilmesi tanrıların bu konudaki tutumu, aldıkları pozisyon gibi birçok öge/motif/simge, masalın çağına dair bir çeşit bilgi kaynağı olarak kabul edilmelidir.

### Kaynakça

- AKIN, E.-ABDURRAHİM T., 2019. "Mustafa Ruhi Şirin'in Çocukları Uçuran Masallar Dizisinde Mekân Algısı", *Uluslararası Çocuk Edebiyatı ve Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 3/1, ss. 30-36.
- ALPTEKİN, A. B., 2016. *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Akçay Yayınları, Ankara.
- ARCHI, A., 1995. "Hittite and Hurrian Literatures: An Overview", *Civilizations of the Ancient Near East*, 3-4, ss. 2367-2377.
- ALTMAN, A., 2005. "Šattiwaza's Declaration (CTH 52) Reconsidered", Acts of the V. International Congress of Hittology, Ed.: Aygül. Süel, Çorum 2005.
- BECKMAN, G. M., 1983. *Hittite Birth Rituals*, Studienzu den Bogazköy-Texten, 29, O. Harrassowitz, Wiesbaden.
- BECKMAN, G.M., 1990. The Hittite 'Ritual of the Ox' (CTH 760.I.2-3)", *Orientalia*, 59 /1, ss. 34-55.
- BECKMAN, G. M., 1996. *Hittite Diplomatic Texts*, Ed.: Harry Angier Hoffner, Scholars Press, Atlanta.
- BECKMAN, G. M., 1998. "Ištar of Nineveh Reconsidered", *Journal of Cuneiform Studies*, 50/1, ss.1-10.
- BECKMAN, G. M., 2009. "Hittite Literature", *From an Antique Land*, Ed.: Carl S. Ehrlich, Rowman & Littlefield, The USA, ss.215-254.

- CARTER, C. W., 1962. *Hittite Cult Inventories*, University of Chicago, Press, Chicago.
- BİLGEGİL, M. K., 1980. *Edebiyat Bilgi Ve Teorileri I*, Sevinç Matbaası, Ankara.
- BORATAV, P. N., 2007. *Zaman Zaman İçinde*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- DARGA, M., 2011., “Büyük Kraliçe Puduhepa”, *Anadolu’da Kadın: On Bin Yıldır Eş*, Anne, Tüccar, Kraliçe, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- EDEL, E., 1994., *Die Ägyptisch-Hethitische Korrespondenz aus Boghazköi in Babylonischer und Hethitischer Sprache*, Umschriften und Übersetzungen, Band I, Westdeutscher Verlag.
- EMİROĞLU, K., 2003. “Masal”, *Antropoloji Sözlüğü*, Ed.: Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, ss.575,576.
- FRIEDRICH, J., 1950. “Churritische Märchen und Sagen in Hethitischer Sprache”, *Zeitschrift für Assyriologie*, 49, ss. 213-254.
- HAAS, V., 1994. *Geschichte der Hethitischen Religion*, Brill, Leiden/New York.
- HAAS, V., 2005. “Die Erzählungen von den zwei Brüdern, vom Fischer und dem Findelkind sowie vom Jäger Kešše”, *Altorientalische Forschungen* 32/2, ss. 360-374.
- HAAS, V., 2006. *Die hethitische Literatur*, Texte, Stilistik, Motive, De Gruyter, Berlin-New York.
- HOFFNER, H., 1975. “Hittite Mythological Texts: A Survey”, *Unity and Diversity, Essays in the History, Literature and Religion of the Ancient Near East*, Ed.: Goedicke, H. – Mc Bee, R. J.J., Johns Hopkins University Press, Baltimore- London.
- HOFFNER, H., 1968., “A Hittite Text in Epic Style About Merchants”, *Journal of Cuneiform Studies* , 22, ss.34-45.
- HOFFNER, Harry., 1998. *Hittite Myths*, Ed. Gary Michael Beckman, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- HOFFNER, H.- Beckman,G.M., 2009. *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- VAN DEN HOUT, Th ., 1997. “Apology of Hattušili III”, *The Context of Scripture 1*, Ed.: William Hallo ve K. Lawson Younger, ss. 199-204.
- HZL: Rüster, C.-Neu, E., 1989. *Hethitisches Zeichenlexikon*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.
- GÜTERBOCK, H. G., 1945. *Kumarbi Efsanesi*, Çev.: Sedat Alp, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- GÜTERBOCK, H. G. 1978. “Hethitische Literatur”, *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft Bd.*, 1, Ed.: Wolfgang Röllig, ss. 211-253.
- KARATAY, H.-DOĞRU A.,2020, “Kuşların Masalı” Üzerine Bir İnceleme”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, ss. 56-69.

- KOŠAK, S., 1982. *Hittite Inventory Texts (CTH 241-250)*, *Texte der Hethiter*, 10, C. Winter, Heildelberg.
- KÜMMEL, H. M., 1966. *Ersatzrituale für den Hethitischen König*, Studien zu den Boğazköy-Texten 3, Harrassowitz, Wiesbaden.
- MOUTON, A., 2019. "Divine Speech in Hittite Dreams", *When Gods Speak to Men. Divine Speech according to Textual Sources in the Ancient Mediterranean Basin*, Ed.: Stéphanie Anthonioz, Alice Mouton ve Daniel Petit, Paris, ss.21-33.
- REYHAN, E.-CENGİZ, T., 2016. "Hitit Toplumunda Aile ve Çocuk", Trakya Üniversitesi & Motif Vakfı, Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu, Edirne.
- REYHAN, E., 2017. *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim, Direktif, Yemin ve Sadakat*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- RÜSTER, C.- NEU, E., 1989, *Hethitisches Zeichenlexikon, Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*, Studien zu den Boğazköy-Texten, Harrassowitz, Wiesbaden.
- SEVİNÇ, F. 2007. *Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- SIEGELOVÁ, J., 1971. *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus*, Wies Harrassowitz, Wiesbaden.
- SINGER, I., 1996. *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods Through the Storm-God of Lightning (CTH 381)*, American School of Oriental Research, Scholars Press, Atlanta.
- STRAUß, R., 2006. *Reinigungsrituale Aus Kizzuwatna: Ein Beitrag Zur Erforschung Hethitischer Ritualtradition Und Kulturgeschichte*, De Gruyter, Berlin-New York.
- TAŞ, İ.- ADALI, S.F., 2016. "A Hittite View of Lullubum and its World", *Audias fabulas veteres: Anatolian studies in honor of Jana Součková-Siegelová*, Ed.: Šárka Velhartická, ss. 374-388.
- ÜNAL, A.- GIRGINER. S., 2007. *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Kitap ve Yayıncılık, İstanbul.
- ÜNAL, A., 2016. *Hititçe-Türkçe, Türkçe Hititçe Büyük Sözlük, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- YİĞİT, T., 2007. "Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban", *Bellethen* 66/247, ss.765-787.



## ANTİK LYKAONIA KENTLERİNİN İNŞA FALİYETLERİNDE VE SOSYAL HAYATINDA EUERGESIA OLGUSU

### *THE PHENOMENON OF EUERGESIA IN THE CONSTRUCTION ACTIVITIES AND SOCIAL LIFE OF ANCIENT LYKAONIA CITIES*

Mehmet KURT

Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye  
Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Letters, Department of History / Türkiye  
mehmetkurt@kmu.edu.tr  
ORCID ID: 0000-0003-4440-9900

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **01.01.2024**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **221 – 239**  
**doi** : <https://doi.org/10.33469/oannes.1412978>

This article was checked by



**Atıf – Cite as:** KURT, M.,“Antik Lykaonia Kentlerinin İnşa Faliyetlerinde ve Sosyal Hayatında Euergesia Olgusu”,OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 6/1, Mart 2024, ss. 221 – 239.







OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

6/1, Mart – March 2024

221 – 239

Araştırma Makalesi / Research Article

## ANTİK LYKAONIA KENTLERİNİN İNŞA FALİYETLERİNDE VE SOSYAL HAYATINDA EUERGESIA OLGUSU

### *THE PHENOMENON OF EUERGESIA IN THE CONSTRUCTION ACTIVITIES AND SOCIAL LIFE OF ANCIENT LYKAONIA CITIES*

Mehmet KURT

#### Öz

Roma İmparatorluk Dönemi'nde kendi kaynakları yanında, imparatorlar tarafından da kentlerin imarına katkıda bulunduğu bilinmektedir. Bu durumun en iyi örneklerinden birisini de Lykaonia bölgesi oluşturmaktadır. Augustus (MÖ 27-MS 14) tarafından kurulmuş olan İkonium (Konya) ve Lystra (Hatunsaray) gibi kolonilerde imparatorluk kaynaklarıyla kamu binalarının inşa edildiği bilinmektedir. Ayrıca Augustus'un halefleri döneminde ve özellikle de Claudius'un (MS 41-54) kapsamlı kentleşme faaliyetleri sayesinde Lykaonia'da kurulmuş olan kentlerde imparatorluk tarafından finanse edilen çok sayıda kamu yapısı inşa edilmiştir. Bu bağlamda Laodikeia Combusta (Ladik), İkonium, Lystra, Pappa/Tiberiopolis (Yunuslar) ve Misthia/Claudiocaesarea (Beyşehir) gibi kentlerle bunların *territorium*larında değişik imparatorlara ithaf edilen yazıtlar ele geçirilmiştir. Söz konusu yazıtlar imparatorların kentlere yapmış oldukları hizmetlerin ve iyiliklerin birer göstergesi olmalıdır. Yazıtlardan

#### Abstract

During the Roman Empire, state funds were allocated for the construction of cities. It is also known that emperors contributed to the building projects of cities. The Lycaonia region serves as an exemplary illustration of this circumstance. Public buildings in colonies such as Iconium (Konya) and Lystra (Hatunsaray), established by Augustus (27 BC-14 AD), were constructed using funds provided by the imperial government. Additionally, the massive urbanization projects undertaken by Augustus's successors—particularly Claudius (41-54 AD)—led to the development of numerous publicly funded structures in the cities founded in Lycaonia, supported by the imperium. Various inscriptions dedicated to various emperors were discovered in cities like Laodiceia Combusta (Ladik), Iconium, Lystra, Pappa/Tiberiopolis (Yunuslar), and Misthia/Claudiocaesarea (Beyşehir) and their territories. These inscriptions should clearly demonstrate the services and favors provided by the emperors to the cities. It can be inferred from the inscriptions that, in addition to



imparatorların yanında muhtemelen Lykaonia kentlerindeki imar faaliyetlerine desteklerinden dolayı imparator yakınlarının da onurlandırıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan *euergetes* adı verilen hayırseverler de Lykaonia kentlerindeki imar faaliyetleri ve sosyal hayatın zenginleşmesine masraflarını kendileri karşılayarak ya da bağışta bulunmak suretiyle yapılar inşa ettirerek katkıda bulunmuşlardır. Öyle ki Lykaonia bölgesinden ele geçmiş çok sayıda yazıt, bölgedeki imar faaliyetlerinde *euergesia* olgusunun önemli bir yere sahip olduğu ve şehir meclislerinin *euergetes* denilen hayırseverleri onurlandırdıklarını göstermektedir.

the emperors, the relatives of the emperors were also recognized, likely due to their contributions to the construction projects in the cities of Lycaonia. However, philanthropists known as *euergetes* also made donations or built buildings at their own expense, enriching social life and supporting building activities in the Lycaonian cities. Indeed, a multitude of inscriptions unearthed from the Lycaonia region indicate that the *euergetes* phenomenon held significant significance in the construction endeavors within the region. Moreover, the city councils bestowed recognition upon esteemed benefactors known as *euergetes*.

**Anahtar Kelimeler:** Lykaonia, Kentleşme, İnşa Faaliyetleri, Sosyal Hayat, Euergesia.

**Keywords:** Lycaonia, Urbanization, Building Activities, Social life, Euergesia.

### Extended Abstract

The Lycaonia region holds a prominent position in demonstrating the urbanization process in Anatolia. Urbanization of the region began with the establishment of military colonies by Emperor Augustus (27 BC - 14 AD). During the reigns of Augustus's successors such as Tiberius (14-37 AD) and Claudius (41-54 AD), these military colonies evolved into cities or were accompanied by the construction of new cities nearby. Both Augustus and the succeeding emperors connected the cities of Lycaonia with roads, as evidenced by the *via Sebaste*, and actively participated in crucial construction tasks to enrich them.

It is known that emperors during the Roman Empire contributed to the reconstruction of Anatolian cities, as elsewhere in the empire. The Lycaonia region is among the best examples of this circumstance. A number of public buildings were constructed with imperial funds in colonies founded by Augustus (27 BC - 14 AD) such as Iconium (Konya) and Lystra (Hatunsaray). As a result of the extensive urbanization activities carried out by Augustus's successors, especially Claudius (41-54 AD), numerous public buildings, financed by the imperial government, were constructed in the Lycaonian cities. There are dedicatory inscriptions of different imperial leaders found in several cities, including Laodiceia Combusta (Ladik), Iconium, Lystra, Pappa/Tiberiopolis (Yunuslar), and Misthia/Claudiocaesarea (Beyşehir), as well as their territories. It is believed that these inscriptions were erected in honor of the emperors for the services and favors they provided to these cities. Based on the inscriptions, it can be said that besides the emperors, relatives of

the emperors were also honored, possibly because they supported the development and construction activities in the cities of Lycaonia at the time.

As is well known, euergetism involves expenditures made by city elders from their own property, especially in times of famine, to cover matters such as grain provision, the construction or repair of public buildings, and the organization of festivals for citizens. As a result, euergetism has played a vital role in the social and economic life of cities for a very long time. A number of inscriptions from Lycaonia also demonstrate that city magistrates and people who held positions of authority in the city engaged in philanthropic activities for their cities under the title of euergetes. As a result of the numerous inscriptions found in this region, it appears that euergetism played a vital role in construction and that the local council honored benefactors called euergetes. A number of priests connected to the Emperor cult, referred to as euergetes, seem to have contributed significantly to the construction activities and the enrichment of urban life in their cities, especially those associated with the Emperor cult. Since the imperial religion granted the city certain privileges, notable figures in the city built temples in the name of the emperor and established the imperial religion.

In addition to these, affluent urban benefactors who were not in positions of power also made personal contributions to development projects and social enhancement in the cities of Lycaonia. They either funded the construction of structures or generously donated towards the improvement of social life. Many inscriptions from Lycaonia attest to the presence of individuals who engaged in acts of charity by providing food to the cities of the region, and they were honored for these behaviors. Indeed, during the Early Christian Period in Lycaonia, there are examples of inscriptions in which some Christians praised themselves or were praised by others for their benevolent acts towards the poor. The presence of women who practiced charity for the benefit of their community is also noteworthy.

## Giriş

Bilindiği üzere Konya ve Karaman illerinin ovalık kısımlarını kapsayan sahalara antik dönemde Lykaonia denilmekteydi<sup>1</sup>. Batısında Phrygia Paroreus (Doğu Phrygia) ve Doğu Pisidia, doğusunda Kappadokia, kuzeyinde Galatia ve güneyinde ise Kilikia Trakheia (Dağlık Kilikia) ve Isauria'nın yer aldığı Lykaonia'nın idari sınırları zaman zaman değişiklik göstermiştir<sup>2</sup>.

Lykaonia'da Roma kentleşme sürecinin İmparator Augustus (MÖ 27-MS 14) tarafından askeri kolonilerin kurulmasıyla başladığı, halefleri döneminde ise bunlara kent statüsü tanındığı veya bu yerleşimlerin yakınlarına kentler inşa edildiği bilinmektedir<sup>3</sup>. Bu bağlamda Augustus'un bir koloni olarak kurmuş olduğu Ikonium'a (Konya) İmparator Claudius (MS 41-54) tarafından

<sup>1</sup> Ruge, 1927: 2253-2265.

<sup>2</sup> Kurt, 2018: 597-598; Kurt, 2020: 143.

<sup>3</sup> Mitchell, 1993: 69.

şehir statüsü tanınmış ve adı da Claudioiconium'a dönüştürülmüştür<sup>4</sup>. Modern Hatunsaray yerleşimi yakınındaki Zoldera Höyüğe eşitlenen Lystra'nın ise Augustus tarafından *Colonia Iulia Felix Gemina Lystra* adıyla askeri bir koloni olarak kurulduğu bir yazıt vasıtasıyla belgelenmiştir<sup>5</sup>. Lykaonia'nın önemli kentlerinden birisi olan ve Seleukoslar Dönemi'nde kurulan Laodikeia Catacecaumene/Combusta (Ladik) ise İmparator Maximinus Döneminde (MS 235-238) *Iulia Auspicata Claudiolaodicea* adıyla bir Roma kolonisi haline getirilmiştir<sup>6</sup>. Antik Lykaonia'nın kentleşme süreci hakkında fikir sahibi olunan kesimlerinden birisi de Karalis Gölü (Beyşehir Gölü) ile Sultan Dağları arasında yer alan Orondeis bölgesi olmuştur<sup>7</sup>. Bölgenin iki önemli kentinden birisi olan ve Yunuslar'a eşitlenen Pappa'ya İmparator Tiberius tarafından şehir statüsü tanınmış ve adı da Tiberiopolis'e çevrilmiştir<sup>8</sup>. Orondeis'in ikinci önemli kenti ise Beyşehir ile aynı olduğu kabul edilen Mistheia olup<sup>9</sup> İmparator Claudius'tan dolayı Claudiocaesarea adını almıştır<sup>10</sup>. Karalis Gölü'nün güneydoğusundaki Hisar Tepesi'ne (Asardağ) lokalize edilen Amblada'nın MÖ 2. yüzyıl ortalarından itibaren varlığı bilinmektedir. Bu kesimde yer alan bir diğer kent ise Seydişehir ilçesi sınırları içerisinde yer alan Bostandere'ye eşitlenen Vasada'dır<sup>11</sup>. Vasada'nın İmparatorluk Dönemi'nde bir kent olduğu belgelenmektedir<sup>12</sup>. Kuzey Lykaonia'daki Laodikeia'nın doğusundaki Axylon adı verilen bozkır sahasında ise MS 2. yüzyıldan itibaren Kinna (Karahamzalı), Savatra (Yağlıbayat), Kana (Beşagıl) ve Perta (Gimir) gibi küçük kentlerin varlığı bilinmektedir<sup>13</sup>. Sikkelerden<sup>14</sup> Güney Lykaonia'da yer alan Laranda (Karaman), Derbe (Kerti Höyük), Hyde (Gölviran ?), Barata (Madenşehir), Ilistra (Yollarbaşı) ve Dalisandos'un (Belören/Sarioğlan ?) ise *Koinon Lykaonion* (Lykaonia Birliği) kentlerinden oldukları anlaşılmaktadır<sup>15</sup>.

Augustus ve sonra gelen imparatorlar stratejik noktalara koloniler ve kentler kurmuşlar, bunları zenginleştirme adına çok önemli inşaa faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu durumun en ilginç örneklerinden birisini de Lykaonia bölgesi oluşturmaktadır. Bölgedeki kentleşmede yol yapımı ve onarımı en temel unsurlardan birisini oluşturmuştur. Öncelikle Augustus'tan itibaren imparatorların genel olarak bölgeye ve şehirleşmesine özel bir önem verdikleri yol yapımı ve onarımı alanındaki gelişmelerle kendisini

<sup>4</sup> Kaya, 2011: 214.

<sup>5</sup> Sterrett, 1888: 142. Söz konusu koloniler ve yerlerinin seçimi konusunda bkz. Kurt, 2023: 74-75.

<sup>6</sup> Ramsay, 1888: 235.

<sup>7</sup> Kurt, 2023: 75.

<sup>8</sup> Magie, 1950: 500.

<sup>9</sup> Hall, 1959: 119-124.

<sup>10</sup> Mitchell, 1993: 95; Kurt, 2023: 75.

<sup>11</sup> Belke – Restle, 1984: 239.

<sup>12</sup> Kaya, 2011: 203.

<sup>13</sup> Kurt, 2023: 76-77. Bu kentler hakkında kısa bilgi ve literatür için sırasıyla bkz. Belke – Restle, 1984: 189-190, 222-223, 185, 213.

<sup>14</sup> Hill, 1900: XIX; Head, 1911: 713; von Aulock, 1976: 25-31.

<sup>15</sup> Jones, 1971: 133, 135; Breytenbach – Zimmermann, 2018: 50; Kurt, 2020: 149-150. Laranda, Derbe, Hyde, Barata ve Ilistra'nın lokalizesi konusunda sırasıyla bkz. Belke – Restle, 1984: 197-198, 157, 174-175, 138-143, 179. Lykaonia Birliği kentlerinden olan Dalisandos ise Bozkır ile Güneysınır arasında yer alan Belören/Sarioğlan'a eşitlenmektedir, bkz. French, 1984: 87.

göstermektedir<sup>16</sup>. Bu bağlamda bölgedeki Roma koloni sistemi ve imparatorların onları birbirine bağlamak için inşa ettikleri yollar arasında bir ilişkinin varlığı dikkatlerden kaçmamaktadır<sup>17</sup>. Augustus Dönemi'nde (MÖ 27-MS 14) verimli tarım arazilerine sahip ovaları kapsayan koloniler *via Sebaste* ile birbirine bağlanmıştır<sup>18</sup>. Augustus'tan sonra gelen imparatorlar ise sistemi daha da geliştirmişlerdir. Zira çok sayıda yazıttan anlaşıldığına göre bu imparatorlar Lykaonia kentlerini birbirine ve diğer eyaletlere bağlayan yeni yollar inşa etmişler ya da mevcut yolların bakımını ve onarımını yaptırmışlardır<sup>19</sup>. Lykaonia'nın değişik merkezlerinden tespit edilmiş mil taşları imparatorlar Nerva (MS 96-98), Hadrianus (MS 117-138), Antoninus Pius (MS 138-161), Septimius Severus (MS 193-211), Macrinus (MS 217-218), Philippus Thrax (MS 235-238), Carus (MS 282-283), Iulianus (MS 361-363), Valens (MS 364-378) dönemlerinde yol yapım ve onarım faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini belgelemektedir<sup>20</sup>.

Bilindiği üzere Roma hakimiyetinde Anadolu'daki kentleşme, İmparatorluk Dönemi'nde başlamış ve *Pax Romana* (Roma Barışı) sayesinde kentleşme süreci büyük gelişme göstermiştir. Kentlerdeki yapılar bir taraftan imparatorluk fonları diğer taraftan da kent vatandaşlarının katkılarıyla inşa edilmiştir. MS 1. yüzyılda özel şahısların kent imarına katkılarında gözle görülür bir artış olmuş, MS 2. yüzyılda ise nitelik ve sayı açısından en üst noktaya ulaşmıştır. Kentsel gelişim bağlamındaki bu ilerleme Severuslar Dönemi içlerine kadar devam etmiştir<sup>21</sup>. Aynı zamanda *euergesia* sistemindeki çöküşün de görüldüğü MS 4. yüzyılda ise kentlerin imar faaliyetlerinde eyalet valileri etkili olmuşlardır<sup>22</sup>. Bölgeden ele geçmiş yazıtlar Roma egemenliğindeki Lykaonia'da kentleşme sürecinin Anadolu'nun bütünündeki kentleşmeyle benzer bir şekilde geliştiğini göstermiştir.

### **Ana Hatlarıyla Lykaonia Kentlerinde Yapılaşma Faaliyetleri ve İmparator Kültü**

Roma'nın kentleşme sürecinde kentlerin kendi kaynakları yanında Roma imparatorlarının da onların imarına katkıda buldukları bilinmektedir<sup>23</sup>. Bu bağlamda Lykaonia'daki İkonium, Lystra ve Laodikeia kentleriyle bunların *territorium*larında da değişik imparatorların kentlere yapmış oldukları hizmetlerin ve iyiliklerin göstergeleri olan ithaf yazıtları ele geçirilmiştir<sup>24</sup>.

<sup>16</sup> Bru, 2017: 290.

<sup>17</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 47.

<sup>18</sup> Mitchell, 1993: I 77; Bru, 2017: 290-291. Bölge yol ağı için bkz. French, 2012: 15 hrt. 5.1.1-2; Sayar, 2019: 235-244.

<sup>19</sup> AE, 2015: 641-646, No. 570-577.

<sup>20</sup> Ballance, 1958: 230.

<sup>21</sup> Özdizbay, 2020: 83-85.

<sup>22</sup> Ünver, 2019: 523-524.

<sup>23</sup> Ünver, 2019: 523.

<sup>24</sup> Cronin, 1902: 121 No. 47, 48; Cronin, 1902: 155 No. 34 (= Laminger-Pascher, 1992: 100 No. 137); Cronin, 1904: 114 No. 151; Callander, 1906: 177 No. 22 (= Laminger-Pascher, 1992: 52 No. 52), MAMA I: 13 No. 19; MAMA VII: 2 No. 7b, 8, 9; MAMA VIII: 53 No. 299, MAMA VIII: 5 No. 2 (= Laminger-Pascher, 1992: 126 No. 164); MAMA VIII: 13 No. 67 (=Laming-Pascher, 1992: 169 No. 257); MAMA VIII: 35 No. 192 (Laming-Pascher, 1992: 33 No. 1); MAMA VIII: 35 No. 192; MAMA VIII: 38 No. 211-212; MAMA VIII: 53 No. 299; Hall, 1968: 84 No. 42;

Lykaonia'da imparatorlar tarafından kentlerde kamu binalarının inşası Augustus ile başlamıştır<sup>25</sup>. Öyle ki Konya'dan ele geçmiş olan bir yazıttan imparator Augustus'un vali Pupius zamanında Ikonium için bir sahne ve alt sahne odası yaptırdığı belgelenmektedir<sup>26</sup>. Bölgede bu uygulama sonraki imparatorlar döneminde de sürdürülmüştür. Nitekim Savatra'nın *territoriumundaki* Ağsaklı'dan kopyalanmış MS 218-222 yılları arasına tarihlendirilen bir yazıttan İmparator Marcus Aurelius'un Galatia Eyaleti *praesesi (legatus pro praetore)* Egnatius Victor Lollianus'a bir eser ya da yapı inşa ettirdiği anlaşılmaktadır<sup>27</sup>. Öte yandan bölge kentlerindeki yapıların kimi zaman *boule* (karar meclisi) ve *demosun* (halk meclisi) kendi gelirleriyle yaptırılmış olduğuna dair yazıtlara da rastlanmıştır<sup>28</sup>. Bu türden bir yazıt, Karaman ili Ayrancı ilçesine bağlı Anbar köyüne eşitlenen Sidamaria'dan ele geçmiştir. İmparator Hadrianus Dönemi'ne (MS 117-138) ait söz konusu yazıttan Bruttius Praesens'in valiliği sırasında, Sidemeralıların *boule* ve *demosu* tarafından bir hamam inşa ettirildiği ve imparatora adandığı belgelenmektedir<sup>29</sup>. Aynı şekilde Amblada'nın *territoriumunda* bulunan Yenice'den kopyalanmış bir yazıttan Ambladalıların *boule* ve *demosunun* Lakedaimonlular M. Aurelius Vicrius Calpurnianus'u onurlandırdığı belgelenmektedir<sup>30</sup>. Aynı yerden kopyalanmış bir başka yazıt ise Ambladalıların *boule* ve *demosu* tarafından kentin kurucusu, yöneticisi ve hayırseveri olan ancak adı okunamayan birisinin onurlandırıldığı belgelemektedir<sup>31</sup>. Ikonium'dan ele geçmiş bir yazıtta Claudeiconiumluların *demosunun* kendi hayırseverleri ve kurucusu olan Leukios'un oğlu Leukios Pupius Sabatina Praeses'i onurlandırdığı kaydedilmektedir<sup>32</sup>.

İmparatorların yanında muhtemelen Lykaonia kentlerindeki imar faaliyetlerine desteklerinden dolayı imparator yakınlarının da onurlandırıldığını gösteren yazıt örnekleri de mevcuttur. Bunlardan birisi Sidemaria'dan Roma imparatorluk dönemine ait bir yazıttır. Söz konusu yazıttan İmparator Septimius Severus'un (MS 193-211) eşi Iulia Domna'nın onurlandırıldığı anlaşılmaktadır<sup>33</sup>. Kraliçenin Septimius Severus'un doğuya yapmış olduğu seferlerde kendisine eşlik ettiği bilindiğinden, söz konusu onurlandırma şehri ziyaretinden dolayı olabileceği gibi şehre yapmış olduğu

Ballance, 1957: 147-149 (= Laminger-Pascher, 1992: 64 No. 59); MAMA XI: 275 No. 308; MAMA XI: 299 No. 343. Metinde geçen bazı yazıtların çözümündeki katkıları için Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Alkan'a çok teşekkür ederim.

<sup>25</sup> Mitchell, 1993: I 214.

<sup>26</sup> IGR III: 124 No. 262.

<sup>27</sup> French, 1981: 170 No. 14.

<sup>28</sup> Ünver, 2019: 522.

<sup>29</sup> Ramsay, 1901: 279; Cronin, 1902: 115-116 No. 34; IGR III: 127 No. 273; Laminger-Pascher, 1992: 100 No. 137.

<sup>30</sup> Hall, 1968: 76 No. 21.

<sup>31</sup> Hall, 1968: 77 No. 23.

<sup>32</sup> CIG: 67 No. 3991. Yazıttan Claudeiconium'luların *demosu* tarafından onurlandırılan Leukios Pupius Sabatina Praeses'in ayrıca binbaşı, Picentia atlı alayının komutanı, İmparator'un (Augustus) Tiber Nehri kenarındaki (malikânesinin) kâhyası, Tiberius Claudius Caesar Sebastus Germanicus'un kâhyası ve Nero Claudius Caesar Sebastus Germanicus'un Galatia Eyalet valisi, olduğu da anlaşılmaktadır.

<sup>33</sup> Sterrett, 1888: 17 No. 12; Laminger-Pascher, 1992: 101 No. 138.

bir katkıdan dolayı yapılmış olabilir<sup>34</sup>. Bu türden yazıtlardan birisi de Laodikeia'dan ele geçmiş olup Claudiolaodikeialıların *boule* ve *demosunun* İmparatoriçe Cornelia Solonina'yı onurlandığını belgelemektedir<sup>35</sup>. Ennek'ten kopyalanmış bir yazıt ise Iulia Maesa Sebaste'nin Savatra kentinin *boule* ve *demosu* tarafından onurlandırıldığını göstermektedir<sup>36</sup>. İmparator eşlerinin kent meclisleri tarafından onurlandırıldığına dair bir başka yazıt da Yunuslar'dan ele geçmiştir. Söz konusu yazıt, kentin İmparator Philippus Arabs'ın eşi İmparatoriçe Marcia Otacilia Severa'yı bir heykelle onurlandığını ortaya koymaktadır<sup>37</sup>.

Öte yandan İkonium, Savatra, Vasada, Pappa-Tiberiopolis, Laodikea Combusta, Perta ve Kana'da imparator kültüne ait kutsal alanların varlığı tespit edilmiştir<sup>38</sup>. Bunlardan Kana'da imparatorluk kültüne ait bir tapınak ile Perta'daki Hadrianus Tapınağı'nın varlığına dair yazıtlar zamanımıza ulaşmıştır<sup>39</sup>. İmparator kültü bir takım ayrıcalıklar sağladığından kentler için büyük önem arz etmekteydi. Bu nedenle şehirlerin ileri gelenleri imparatorlar adına tapınaklar inşa etmişler ve imparatorluk kültü oluşturmuşlardır. İmparator kültü için hayırseverler tarafından yapılmış olan bağışlarla yoksulların ihtiyaçları karşılandığı gibi, imparator kültü için bağışta bulunan zengin hayırseverlere sosyal ve politik bakımdan prestij sağlamaktaydı<sup>40</sup>. Bu yolla en fazla nüfuz elde edenlerin başında ise doğal olarak imparatorluk kültü rahipleri gelmekteydi. Nitekim ele geçen yazıtlardan Lykaonia'daki Lystra, İkonium, Savatra, Vasada ve Pappa gibi kentlerde imparatorluk yüksek rahipliğinin şehirlerdeki en büyük mevkilerden birisi olduğu anlaşılmaktadır<sup>41</sup>. Bütün bunlardan Lykaonia kentlerinin büyümesi ve sosyal hayatın zenginleşmesi adına yapılan inşa faaliyetlerinde imparator kültürünün önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

### **Lykaonia Kentlerindeki İnşa Faaliyetlerinde ve Sosyal Hayatın Gelişiminde *Euergesia* Uygulamalarının Rolü**

Bilindiği gibi kamu için yapılan hayırseverlik işlerine *euergesia*, kendi istekleriyle bu hizmetlerde bulunan kişilere de *euergetes* denilmektedir<sup>42</sup>. Bununla birlikte *euergesia* kavramını en iyi şekilde karşılayan terimin "sivil hayırseverlik" olduğu önerilmiş, bir antik kentin zengin insanların servetlerinin tamamını veya bir bölümünü toplumla paylaşmaları şeklinde değerlendirilmiştir<sup>43</sup>. *Euergesia* olgusunun ise MÖ 4. yüzyıldan itibaren görüldüğü, Hellenistik ve Roma dönemlerinde daha da geliştiği kabul edilmektedir<sup>44</sup>. Bilindiği üzere Romalılar, eyaletlerdeki ileri gelen insanlara bir taraftan vatandaşlık hakkı tanırlarken diğer taraftan da onları kent

<sup>34</sup> Aşkın – Kurt, 2019: 5.

<sup>35</sup> Calder, 1910: 234 No. 2.

<sup>36</sup> MAMA VIII: 41 No. 228.

<sup>37</sup> Cronin, 1902: 101-102 No. 6; MAMA VIII: 60 No. 333.

<sup>38</sup> Calder, 1910: 235; CIL III: 2227 No. 13637; Mitchell, 1993: I 212.

<sup>39</sup> MAMA VIII: 211.

<sup>40</sup> Mitchell, 1993: I 117.

<sup>41</sup> Kurt, 2023: 80.

<sup>42</sup> Bu konularda bkz. Hornblower - Spawforth, 1999: 566; Ünver, 2012: 17.

<sup>43</sup> Bekker-Nielsen, 2020: 29.

<sup>44</sup> Migeotte, 1997: 247-248.

yönetimine ortak etmişlerdir<sup>45</sup>. Uyguladıkları *euergesia* sistemiyle de onların kentin gelişimine katkılarını sağlamışlardır<sup>46</sup>. Söz konusu katkılar ya icra ettikleri kamu görevi vasıtasıyla ya da bundan bağımsız olarak kentleri için gönüllü harcamalar yapan bireysel hayırseverler şeklinde kendisini göstermiştir. Bununla birlikte her ikisinde de temel unsur, yapılan hayırseverlikte vatandaşların yararının gözetilmiş olmasıdır<sup>47</sup>.

*Pax Romana* politikasının hayata geçirilmesiyle ekonomik gelişim eyaletlere ve dolayısıyla da buradaki varlıklı vatandaşlara da yansımıştır. O nedenle MS 1. ve 3. yüzyıllarda *euergesianın* en gelişmiş şekilde uygulandığına şahit olunmaktadır. Özellikle MS 1. ve 2. yüzyıllarda, kent toplumunda büyük servet sahibi *euergetes*ler ortaya çıkmış ve bu mallarının bir kısmını kentlerinin imarı ve sosyal hayatın zenginleşmesi için harcamışlardır<sup>48</sup>.

*Euergesia* sistemi, kıtlık dönemlerinde tahıl temini, kamu binalarının inşası veya onarımı, festivallerin düzenlenmesi gibi işler için mali kaynak sağladığından kentlerin sosyal hayatında önemli bir rol oynamıştır<sup>49</sup>. Zira *euergetes* denilen hayırseverler kentin gelişimi ve vatandaşların refahını yükseltmek adına kentleri için kendi mallarından harcamalarda bulunmuşlardır<sup>50</sup>. Yapılan araştırmalar, Anadolu'nun değişik antik bölgelerinde *euergesia* uygulamasının varlığını ortaya koymuştur. Öyle ki buralarda hayırseverlik faaliyetlerinde bulunan ve bu nedenle onurlandırılan kişilerin varlığı çok sayıda yazıtla belgelenmiştir<sup>51</sup>. Ayrıca *euergesia*, daha fazla nüfuz sahibi olma adına hayırseverlik konusunda zenginler arasında bir rekabet ortamı oluşturmuştur<sup>52</sup>. Bir başka deyişle hayırseverlerin kent için yapmış oldukları bağışlar karşılığında elde etmiş oldukları onurların onlara sağlamış olduğu nüfuz bu onurları elde etmeye çalışan kişi sayısında da artışı da beraberinde getirmiştir. Bu şekilde *euergesia* toplumda öne çıkmanın bir aracı olduğundan *euergetes*ler kendi anılarını yaşatacak kalıcı hayırseverlik faaliyetleri yapmaya girişmişlerdir. Kent için yapılan hayırseverlik faaliyetleri içerisinde yapıların öne çıkması ise bunların en kalıcı ve her zaman göz önünde bulunan eserler olmalarıyla açıklanmaktadır<sup>53</sup>.

Hayırseverlikleri karşılığında halk ise bu insanlara onursal unvanlar vermekteydiler. Bu unvanlardan birisi *euergetes* idi<sup>54</sup>. Bu konudaki diğer

<sup>45</sup> Bekaroğlu, 2017: 282.

<sup>46</sup> Hayırseverlerin Anadolu'daki kamu yapılarının inşasına katılımı ve kentlerin refahına katkısının varsayıldığı kadar önemli olmadığı şeklindeki karşı görüş için bkz. Zuiderhoek, 2005.

<sup>47</sup> Garsney – Whittaker, 2008: 330.

<sup>48</sup> Ünver, 2012: 22; Ünver, 2019: 521.

<sup>49</sup> Migeotte, 1997: 251.

<sup>50</sup> Brown, 2002: 5.

<sup>51</sup> Yazıtlar ışığında *euergesianın* Anadolu'nun farklı antik bölge kentlerinde uygulandığı için bkz. Akdoğan Arca, 2001; Ünver, 2012; Ünver, 2019; Üreten, 2016; Kurt, 2016; Bekker-Nielsen, 2020; Kokkinia, 2020; Sayar, 2020; Özdizbay, 2020; Tekoğlu – Korkut, 2020; Chaniotis, 2020; Marek, 2020. Geç Roma Döneminde Anadolu'daki hayırseverler için ayrıca bkz. Rouéché, 1997.

<sup>52</sup> Garsney – Whittaker, 2008: 331; Adak, 2020: 59.

<sup>53</sup> Ünver, 2012: 23; Ünver, 2019: 522.

<sup>54</sup> Adak, 2020: 60.



yaygın unvanlar arasında ise “kentin oğlu” ve “kentin kızı” gelmektedir<sup>55</sup>. Kente yapmış oldukları iyilikler ve hayırseverlikten dolayı verilmiş olan bu unvanların örneklerine Lykaonia bölgesinde de rastlanmaktadır. Nitekim Yağlıbayat’tan (Savatra) ele geçmiş Savatreis meclisi ve halkının T(itus) Flavius Titinianus’u onurlandırma yazıtında adı okunamayan birisinden “kasabanın oğlu” olarak söz edilmektedir<sup>56</sup>. Aynı şekilde Ikonium kolonisinin ve Laodikeialıların *boulesinin* muhtemelen yaptığı hayırseverliklerden dolayı kahraman oğlu Lucius Arruntius Longus Valentus’u onurlandırdığı bir yazıttan anlaşılmaktadır<sup>57</sup>.

Anadolu’nun antik bölgelerinden birisi olan Lykaonia kentlerindeki imar faaliyetleri ve sosyal hayatın zenginleşmesinde de *euergesia* olgusu önemli bir yer tutmuştur. Öyle ki bölgede *euergesia* uygulaması ve şehir meclislerinin *euergetes* denilen hayırseverleri onurlandırdıklarını belgeleyen çok sayıda yazıt ele geçirilmiştir. Söz konusu yazıtlar, genellikle erkek bağışçıların, özellikle de şehir *magistra*larının, makam sahiplerinin ve imparatorluk başrahiplerinin çoğunlukta olduğuna dair kanıt sağlamaktadır<sup>58</sup>. Bu yazıtlardan birisi Ikonium’un kuzeydoğusundaki Tatlıkuyu’da (Akbaş) ele geçmiş olup *euergetes* (hayırsever) Pasikrates’in oğlu Manius’un yaşlılar ve tüm bölge sakinleri tarafından onurlandırıldığını belgelemektedir<sup>59</sup>. Giymir’den ele geçmiş bir yazıttan ise Paulus, Sosandros ve Zoillos adlı kişilerin yazıtlı steli hayırseverleri Victor’un anısına diktirdiklerinden söz edilmektedir<sup>60</sup>. Aynı çerçevede değerlendirilebilecek bir başka yazıt da Kana’dan ele geçmiş olup yazıtta Kanalıların kendi hayırseverleri olan Pasiklaos’un oğlu Kammanios’u (ya da Karmanios) onursal mezar ve yazıtla onurlandırdıklarından söz edilmektedir<sup>61</sup>.

Kent için hayırseverlik faaliyetlerinde bulunmuş olan şahıslar arasında belli bir kamu görevi icra eden ya da emekli kişilerin varlığını gösteren Lykaonia yazıtlarına da rastlanılmaktadır. Bu türden yazıtlardan birisi Kinna’nın *territoriumu* olan Kulu’dan kopyalanmış bir mezar yazıtıdır. Yazıttan anlaşıldığına göre Aelius Eutyechius’un Menander tarafından eğitilmiş oğlu, imparatorun *procuratoru* ve hayırseveri Aurelius Aelianus onurlandırılmıştır<sup>62</sup>. Bir Ikonium yazıtından da M(arcus) Antoninus Longus adındaki emekli bir askerin kendi parasıyla bir kült masası, bir stoa ve bir mutfak yaptırarak Zeus Soter’e adadığı anlaşılmaktadır<sup>63</sup>. Mistheia’nın *territoriumunda* Tolköyü’nün güneydoğusunda ele geçmiş bir yazıttan ise emekli *commentariensis* (askerlerin listesini oluşturan memur) Quaternius ve eşi Valeria Valeriane tarafından bir *heroon* yaptırıldıkları belgelenmektedir<sup>64</sup>. Konya Müzesi’nde yer

<sup>55</sup> Pamphylia ve Pisidia kentlerinde yirmi yedi erkeğin kentin oğlu, dört kadının ise kentin kızı unvanıyla ödüllendirildikleri tespit edilmiştir. Bu konuda bkz. Adak, 2020: 55-58 Tablo 1.

<sup>56</sup> MAMA XI: 299 No. 343; AE, 2015: 659 No. 1609.

<sup>57</sup> Cronin, 1902: 122 No: 51; IGR III: 510 No. 1478.

<sup>58</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 535.

<sup>59</sup> MAMA XI: 262 No. 294.

<sup>60</sup> AE, 2015: 658-659 No. 1606.

<sup>61</sup> SEG 34, No. 1400.

<sup>62</sup> AE, 2015: 653 No. 1592.

<sup>63</sup> RECAM IV, 8-9 No. 19; BE, 1950: 201 No. 200.

<sup>64</sup> Sterreer, 1888: 171-172 No. 280; IGR III: 128 No. 275.

alan benzer bir yazıttan da İkonium kolonisinin *princepsi* (en seçkini) ve *logistesesi* (hesap uzmanı) L. Calpurnius Orostes'in, hayırseverliğinden dolayı *epitropos* (kahya) olan oğlu Iulius Publius'u onurlandırdığı anlaşılmaktadır<sup>65</sup>.

Lykaonia yazıtlarından din adamlarının *euergesia* faaliyetlerinde önemli bir rol üstlendikleri anlaşılmaktadır. Özellikle imparator kültü rahipleri *euergetes* olarak şehirlerdeki imar faaliyetlerine ve sosyal hayatın zenginleşmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Bu yazıtlardan birisinde bir başrahibin vatani Claudeikonium için bir yapı inşa ettirdiği ve İmparator Hadrianus'a ithaf ettiğiinden söz edilmektedir<sup>66</sup>. Konya Müzesi'nin bahçesinden kopyalanmış bir yazıttan Claudeikonium kolonisinde imparator başrahibi Quintus Eburenius Maximus'un çocukları ile birlikte muhtemelen bir tiyatronun ilk oturma sıralarını kendi parasıyla yaptırdığı belgelenmiştir<sup>67</sup>. Bir başka yazıttan ise İkonium kolonisi tarafından koloninin önde geleni ve iki adamından biri, *eirenarkhes* (polis müdürü), imparator kültü rahibi olan en cömert insan M(arcus) Ulpius Pomponius Superstes'e ithafta bulunduğu anlaşılmaktadır<sup>68</sup>. Konya çevresinden ele geçmiş bir yazıtta İmparator Tiberius'un ikinci başrahibi Gaius Iulius Varius'un Plouton'a bir adakta bulunduğundan söz edilmektedir<sup>69</sup>. Bu başrahip de muhtemelen yaptırmış olduğu bir eser vasıtasıyla adakta bulunmuş olmalıdır.

Muhtemelen kıtlık dönemlerinde *euergesia* faaliyetleri kentlerin sosyal hayatı bakımından daha fazla önem kazanmış olmalıdır. Zira Lykaonia'da hem erkeklerin hem de kadınların şehirlerine yiyecek bağıışı yaparak hayırsever olduklarını kanıtlamış olduklarına dair yazıtlara rastlanmıştır<sup>70</sup>. Öyle ki gerek Lykaonia'da ve gerekse Lykaonia'ya komşu bölgelerde kıtlık dönemlerinde hayırseverlerin halka tahıl dağıttıklarına dair örnekler mevcuttur<sup>71</sup>. Bunlardan birisi, Laodikeia'nın *territoriumunda* yer alan Kurşunlu yakınlarındaki Ayasama'dan kopyalanmış bir yazıttır. Yazıttan Laodikeialıların *boule* ve *demosunun* kent için başka faydalı işler yanında *agoranomosluk* (çarşı yöneticiliği) yapan, kıtlık durumunda kent hazinesine dokunmadan iki kez kendi parasıyla buğday satın alıp halkın yararına dağıtan Ploution oğlu Basson'u onurlandırdığı anlaşılmaktadır<sup>72</sup>.

<sup>65</sup> Cronin, 1902: 122-123 No. 53; IGR III: 125 No. 264.

<sup>66</sup> SEG XXXIV: 374 No. 1338.

<sup>67</sup> Cronin, 1902: 123 No. 55; Mendel, 1902: 211 No. 2.

<sup>68</sup> Wiegand, 1905: 324 No. 2.

<sup>69</sup> Cronin, 1902: 119 No. 45; IGR III: 509, No. 1473.

<sup>70</sup> Zimmermann, 2016: 464.

<sup>71</sup> Zengibar Kalesi'nden (Isaura) bir onurlandırma yazıtından (Swoboda vd., 1935: 76 No. 154) adı bilinmeyen bir hayırseverin kendi mal varlığından 1300 insana erzak temin ettiği anlaşılmaktadır (Kurt, 2016: 73 dn. 41; Kurt, 2018: 140-141). Kıtlık yıllarında kente tahıl bağışlayan zengin kişiler arasında kadın hayırseverlere de rastlanılmaktadır. Lykaonia komşu bölgeler olan Phrygia ve Pisidia sınırında ele geçmiş ve kocası Ariston ile birlikte şehre tahıl bağışlayan Ammia Tata'nın onurlandırıldığı iki yazıt bu konuda verilebilecek örneklerdir (Ramsay, 1895: 333 No. 146-147). Ayrıca Ammia Tata yaptığı hayırlardan dolayı "kent kızını" unvanını almıştır. Bu konuda bir başka örneği Pisidia'daki Termessus'ta bulunan bir başka yazıt oluşturmaktadır. Yazıttan tahıl kıtlığı çekilen dönemde kentin yoksullarına yiyecek dağıttığı için Atalante adında birisinin onurlandırıldığı anlaşılmaktadır (TAM III: 1 no. 4). Bu konularda bkz. Breytenbach – Zimmermann, 2018: 535-536; Bekker-Nielsen, 2020: 30.

<sup>72</sup> Calder, 1910: 235 No. 4; MAMA VII: 2-3 No. 11.

Uygulanış şekli ve amacı farklı olmakla beraber<sup>73</sup> pagan dönemde olduğu gibi Erken Hristiyanlık Dönemi yazıtları da bölgede hayırseverlik faaliyetlerinin yapıldığına dair kanıtlar sunmaktadırlar. Lykaonia'da bu dönem yazıtları üzerinde yapılan çalışmalar, yoksullara gösterilen ilginin MS 3. ve 4. yüzyıllarda önemini arttığını göstermiştir. Bu durum ise MS 370 yıllarında Phrygia'da yaşanan kıtlığın sebep olduğu göçlerden Lykaonia bölgesinin de etkilenmiş olması ve dolayısıyla yoksul ve bakıma muhtaç insanların sayısının artmasıyla açıklanmaktadır<sup>74</sup>.

Söz konusu dönemde Lykaonia'daki *euergesia* faaliyetlerinde din adamlarının etkin rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Kurumsal yapılar olan kiliselerin denetiminden sorumlu piskoposlar, aynı zamanda kilise kaynaklarının toplumdaki ihtiyaç sahibi insanlara dağıtımını organize ediyorlardı. Bu durum ise doğal olarak onların *euergesia* faaliyetlerinde ön planda yer almalarını beraberinde getirmekteydi<sup>75</sup>. Genellikle büyük topluluklarda bağışların dağıtımını *oikonomos*ların yardımıyla piskoposların ve *deacon*ların (başrahip) sorumluluğunda iken, piskoposlukların bulunmadığı daha küçük yerlerde bu görevin papazlar tarafından üstlenildiği anlaşılmıştır<sup>76</sup>. Lykaonia bölgesinde Hristiyanlık dönemi *euergesia*lerinden birisi Koussealı M(arcus) Iulius Eugenios'tur. Eugenios Laodikeia kenti *episkopos*u iken bütün *ekklesia*yı (meclis toplantı yeri) baştan inşa etmiş, onun etrafındaki her şeyi, yani hem *stoa*'ların hem dört sıra sütunlu salonun hem resim atölyelerinin hem mozaiklerin hem sarnıcın hem de giriş kapısının bütün taş işçilikleriyle ve genel muhtevasıyla beraber düzenini yaptırmış ve insanların yaşamı için bırakmıştır<sup>77</sup>.

Lykaonia'da, Hristiyan toplulukları tarafından organize edilen yoksullara yönelik hayırseverlik faaliyetleri yanında, erkek ve kadın olmak üzere çok sayıda bireysel olarak hayırseverliğiyle tanınan Hristiyanların varlığı da belgelenmektedir. Bireysel olarak hayırseverlik faaliyetlerinde bulunan kişilerin sayılarının artışında Ikonionlu Amphilocheus gibi yerel piskoposların

<sup>73</sup> Pagan dönemi hayırseverliğinde gıda bağışlarının tüm kent halkına yapılıp daha çok onur ve prestij elde etme amaçlanırken, Hristiyanlık Döneminde özellikle yoksul ve muhtaçların bakımına odaklanıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Breytenbach – Zimmermann, 2018: 536; Zimmermann, 2016: 464; Marek, 2020: 140.

<sup>74</sup> Zimmermann, 2016: 465.

<sup>75</sup> Garsney – Whittaker, 2008: 332.

<sup>76</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 544.

<sup>77</sup> MAMA I: 89 No. 170. Yazıtın Çevirisi: “Kyrillos Celer'in oğlu, boule üyesi, Pisidia'daki karargahda askeri hizmette bulunan, senator Gaius Nestorinos'un kızı Flavia Iulia Flaviana ile evli, övgüye değer bir şekilde askerlik yapan ve bu arada, Maximinus zamanında Hristiyanların kurban edileceği ve askerlik hizmetinden serbest kalmayacakları emri çıkarıldığında, Diogenes vali olduğunda çok fazla işkenceye maruz kalan(ben) Koussealı M(arcus) Iulius Eugenios, Hristiyanlara sadakatimi korumak üzere askerlikten ayrılmak için acele ederek Laodikeia kentinde kısa bir süre vakit geçirdim ve mutlak güç sahibi olan Tanrı'nın isteğiyle episkopos oldum ve episkoposluğu tam yirmi beş yıl bütün şerefimle idare ettim ve bütün *ekklesia*'yı (meclis toplantı yeri) temelinden yeniden inşa ettim ve onun etrafındaki her şeyi, yani hem *stoa*'ların hem dört sıra sütunlu salonun hem resim atölyelerinin hem mozaiklerin hem sarnıcın hem de giriş kapısının bütün taş işçilikleriyle ve genel muhtevasıyla beraber düzenini yaptım ve insanların yaşamı için bıraktım; kendim için de bu (lahit) platformlarını ve yukarıda bahsedilen, *ekklesia*'nın ve soyumun düzeni için yaptırmış olduğum şeylerin yazılı olduğu bu mezarı yaptım”.

yaptıklarının karşılığını öbür dünyada ödül olarak alacaklarına dair öğütlerinin ve dini metinlerde Hristiyanların yoksullara yardım etme yükümlülüğüne vurgu yapılmasının etkili olmuş olabileceği değerlendirilmektedir<sup>78</sup>. Bu bağlamda Lykaonia'da yoksullara yapmış oldukları yardımlardan dolayı bazı Hristiyanların açıkça övüldüğü ya da kendilerini övdükleri yazıt örneklerine rastlanmıştır<sup>79</sup>. Bunlardan birisi Başhüyük'ten kopyalanmış bir yazıtta geçen Eugenius adındaki rahiptir. Söz konusu yazıtta zenginliği, asaleti ve cesaretiyle tanınan Eugenius, hayatı boyunca fakirlerin yanında olduğundan köy sakinleri arasında göze çarpan birisi olmakla övülmektedir<sup>80</sup>. Ayrıca yazıttan Eugenius'un bu özelliklerinden dolayı tanınırlığının içerisinde yaşadığı toplulukla sınırlı olmadığı, daha uzaklarda da tanındığı anlaşılmaktadır<sup>81</sup>. Benzer şekilde Aydoğmuş (Dorla) yakınlarındaki Yenisu'dan ele geçmiş bir yazıttan da bir rahibin dulların, yetimlerin ve talihsiz yabancıların yardımcısı olarak övüldüğü belgelenmiştir<sup>82</sup>. Bu yazıtın içeriğinden her ne kadar dul kadınların bakımından buradaki yerel topluluğun sorumlu olduğu ve bunun için yapılan harcamaların topluluğun ortak varlıklarından karşılanmış olduğu sonucu çıkartılmış olsa da<sup>83</sup>, çok büyük ihtimalle bu rahip de gelirinin bir kısmıyla yoksullara yardımda bulunmuştur<sup>84</sup>. Son olarak Dineksaraylı bir *deacon* (başrahip) olan Nestor da dul kadınlara yardımı nedeniyle bir önceki rahibi anlatan sözlere benzer sözlerle övülmektedir<sup>85</sup>. Burada Nestor'un kız kardeşi Mammeis'in orada *oikonomos* (kahya) olarak görev yaptığı ve erkek kardeşi gibi ihtiyaç sahiplerine bağışların dağıtımdan sorumlu olduğu anlaşılmaktadır<sup>86</sup>.

Hellenistik Dönem ile birlikte kadınların kamudaki varlıkları sadece dini alanlarla sınırlı kalmayıp sosyal ve ekonomik alanlarda da kendisini göstermiştir<sup>87</sup>. Bu da kadınların özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde *euergesia* faaliyetlerinde etkin rol üstlenmelerini beraberinde getirmiştir. Zira söz konusu dönemde Anadolu'da içinde yaşadıkları toplumun yararına sorumluluk alan, sosyal hayatta önemli roller üstlenmiş, aynı zamanda dini veya sivil kamusal görevler icra eden kadınların varlığı belgelenmiştir. Bu varlıklı kadınlar toplum yararına üstlenmiş oldukları bu sorumluluklardan ve yapmış oldukları hayırseverliklerden dolayı onurlandırılmışlardır<sup>88</sup>. Anadolu'nun antik bölgelerinden birisi olan Lykaonia'da da kadın hayırseverlerin varlığını gösteren yazıtlara rastlanmıştır. MS 4. yüzyıla tarihlendirilen ve söz konusu yazıtlara en iyi örnek teşkil edecek iki yazıt Gdanmaa'dan ele geçmiştir. Bu yazıtlar sayesinde üst sınıftan ve varlıklı

<sup>78</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 540-541.

<sup>79</sup> Zimmermann, 2016: 465.

<sup>80</sup> Calder, 1923: 76-81 No: 4; Grégoire, 1924: 699-701; ICG: No. 52.

<sup>81</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 540-541.

<sup>82</sup> Ramsay, 1905: 167 No. 40; Ramsay, 1908: 352-360; MAMA VIII: 38 No. 121; Laminger-Pascher, 1992: 201-202 No. 336; ICG: 791.

<sup>83</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 541-542.

<sup>84</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 541.

<sup>85</sup> Ramsay, 1905: 169 No. 41; Ramsay, 1908: 360-368 No. 5; Buckler vd., 1924: 54-58 No. 57; MAMA VIII: 23 No. 132; Laminger-Pascher, 1992: 120-121 No. 306; ICG: 762.

<sup>86</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 542.

<sup>87</sup> Çiçek, 2019: 30.

<sup>88</sup> Migeotte, 1997: 252.

kadınların yoksulların bakımına bizzat katıldıkları belgelenmektedir<sup>89</sup>. Yazıtlardan birisini sahip olduğu toprak ve hayvan sürüleri sayesinde büyük servetlere sahip olan Zeno, kendisi ve karısı Aurelia None adına yazdırtmıştır<sup>90</sup>. Yazıtta Zeno karısını yoksulları besleyen ve bu özelliğiyle çok uzaklarda bile tanınan birisi olarak övmektedir<sup>91</sup>. Yine Gdanmaa'dan ele geçmiş bir başka yazıt<sup>92</sup> ise varlıklı bir aileye mensup olup servetini fakirlerin yararına kullanarak onları doyuran Glycera adında bir başka kadının varlığını belgelemektedir<sup>93</sup>. Bu yazıtlarda geçen Aurelia None ve Glycera gibi gerek kendilerinin ve gerekse kocalarının mallarını yoksul insanlar için harcayarak hayırseverlik faaliyetlerinde bulunan kadınlar muhtemelen bunlarla da sınırlı değildir. Yine bölge yazıtlarından Lykaonia'da yoksulların bakım işleriyle uğraşan meslek sahibi kadınların varlığını da belgelemektedir. Doktor olan Aurelius Gaius tarafından bir çok hastayı tedavi eden eşi doktor Augusta için yaptırılmış olan mezara ait Gdanmaa yazıtı<sup>94</sup> bu konuda en somut örneği teşkil etmektedir<sup>95</sup>. Bu hayırsever kadınların toplumdaki fakir insanlara yardım etmek suretiyle sosyal hayatın zenginleşmesine katkı sağlamayı amaçlamaları yanında, yaşadıkları toplumdaki nüfuzlarını artırmak gibi bir amaçları olduğu da değerlendirilmektedir<sup>96</sup>.

### Sonuç

Lykaonia bölgesi yazıtlarından kentlerin ileri gelenlerinin ve özellikle de imparator kültü rahiplerinin *euergetes* olarak şehirlerdeki imar faaliyetlerine ve sosyal hayatın zenginleşmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuş oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte muhtemelen kıtlık dönemlerinde *euergesia* faaliyetleri kentlerin sosyal hayatı bakımından daha fazla önem kazanmış olmalıdır. Öyle ki gerek Lykaonia'da ve gerekse Lykaonia'ya komşu bölgelerde kıtlık dönemlerinde hayırseverlerin halka tahıl dağıttıklarına dair örnekler mevcuttur. Ayrıca MÖ 4. yüzyılda yaşanan kıtlıklarla bağlantılı olarak hayırseverlik faaliyetlerinde bir artışın olduğu da anlaşılmaktadır.

Yine yazıtların içeriğinden hem Roma imparatorlarının hem de yakınlarının bütün imparatorlukta olduğu gibi Lykaonia'da da kentlerin imarına katkıda buldukları anlaşılmaktadır. Lykaonia bölgesindeki imar faaliyetlerinde *euergesia* olgusunun önemli bir yere sahip olduğu şehir meclislerinin *euergetes* denilen hayırseverleri onurlandırdıklarını belgelemektedir.

<sup>89</sup> Zimmermann, 2016: 465; Breytenbach – Zimmermann, 2018: 449.

<sup>90</sup> MAMA VII: XXIII; MAMA XI: 195-196 No. 206; ICG: 81 (<http://repository.edition-topoi.org/collection/ICG/object/81> Erişim Tarihi: 29.12. 2023)

<sup>91</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 542.

<sup>92</sup> MAMA XI: 197-198 No. 208; ICG: 1498 (<http://repository.edition-topoi.org/collection/ICG/object/92> Erişim Tarihi: 29.12.2023); Breytenbach – Zimmermann, 2018: 543.

<sup>93</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 543.

<sup>94</sup> MAMA VII: 119 No. 566; ICG: 76 (<http://repository.edition-topoi.org/collection/ICG/object/76>) ; Samama, 2003: 36 No. 342; Breytenbach – Zimmermann, 2018: 543.

<sup>95</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 544.

<sup>96</sup> Breytenbach – Zimmermann, 2018: 544.

Öte yandan bölgede ele geçmiş çok sayıda yazıt sayesinde gerek pagan dönemde ve gerekse Erken Hristiyanlık Dönemi'nde erkek ya da kadın hayırseverlerin varlığı kanıtlanmıştır. Öyle anlaşılıyor ki *euergetes* denilen bu hayırseverler kentin vatandaşlarının refah seviyesini yükseltmek için bağışta bulunmuşlar, masraflarını kendileri karşılamak suretiyle yapılar inşa ettirmişlerdir. Lykaonia'da Romalılaştırma olgusu ile birlikte kentlerin imarında ve sosyal hayatın gelişiminde *euergesia* olgusunun ve *euergetes*lerin önemli bir role sahip oldukları görülmektedir. Gerek imparatorluk kültür rahiplerinin ve gerekse Roma yöneticilerinin bu konudaki faaliyetleri yanında kentlerin ileri gelenleri kentler için *euergetes* olarak hayırseverlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Lykaonia'da sadece erkeklerin değil, kadınların da bireysel olarak yoksullara yardım etmek suretiyle *euergesia* faaliyetleri içerisinde yer aldıkları da birçok yazıt tarafından kanıtlanmaktadır.

### Kaynakça

- ADAK, M., 2020. "Pamhylia ve Pisidia Kent Eşrafı ve Resmi Unvanları", *Tarih Boyunca Anadolu'da Hayırseverlik*, Birinci Uluslar arası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu (26-29 Mart, 2019/Antalya) Bildiri Kitabı, Editörler, Ağuz Tekin, Christopher H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul, 47-72.
- AE, 2015. *L'Année épigraphique*, 2012, Année 2012, 563-709.
- AKDOĞU ARCA, E. N., 2001. *Antikçağ Lykia Ve Pamphylia Kentlerinde Euergesia*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- AŞKIN, E. – KURT, M., 2019. "Sidemaria Antik Kenti Üzerine Gözlemler", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), ss. 1-14.
- BALLANCE, M., 1957. "The Site of Derbe: A New Inscription", *Anatolian Studies*, 7, ss. 147-151.
- BALLANCE, M., 1958. "Roman Roads in Lycaonia", *Anatolian Studies*, Vol. 8, s. 223-234.
- BE *Bulletin Epigraphie*.
- BEKAROĞLU, M., 2017. *MÖ I. Yüzyıl Başından Hadrianus Dönemi Sonuna Roma'nın Anadolu'da Uyguladığı Yerleşim Politikası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- BEKKER-NIELSEN, T., 2020. "Roma Dönemi Anadolu Kentlerinde Hayırseverlik", *Tarih Boyunca Anadolu'da Hayırseverlik*, Birinci Uluslar arası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu (26-29 Mart, 2019/Antalya) Bildiri Kitabı, Editörler, Ağuz Tekin, Christopher H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul, 29-38.
- BELKE, K. – RESTLE, M., 1984. *Galatien und Lykaonien*, Tabula Imperii Byzantini 4, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

- BREYTENBACH, C. – ZIMMERMANN, C., 2018. *Early Christiniaty in Lycaonia and Adjacent Areas: From Paul to Amphilochius of Iconium*, Early Christianity in Asia Minor, Brill, Leiden/Boston.
- BROWN, P., 2002. *Powerty And Leadership In The Later Roman Empire*, University Press of New England, Honover/London.
- BRU, H., 2017. *La Phrygie Parorée et la Pisidie septentrionale aux époques hellénistique et romaine: Géographie historique et sociologie culturelle*, Brill, Leiden.
- BUCKLER, W. H. – CALDER, W. M. – COX, C. W. M., 1924. “I.—Monuments from Iconium, Lycaonia and Isauria”, *The Journal of Roman Studies*, 14, ss. 24-84.
- CALDER, W. M., 1910. “A Journey round the Proseilemmene”, *Klio*, 10, ss. 232-242.
- CALDER, W. M., 1923. “The Epigraphy Of The Anatolian Heresies”, *Anatolian Studies Presented To Sir William Mitchell Ramsay*, Eds. W. H. Buckler, W. M. Calder, Manchester, ss. 59-92.
- CALLANDER, T., 1906. “Explorations In Lycaonia And Isauria, 1904”, *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Ed. W. M. Ramsay, Aberden, ss. 157-180.
- CHANIOTIS, A., 2020. “Aphrodisiaslı Hayırseverler ve Hayırseverliğin Toplumsal-Kültürel Sınırları”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Hayırseverlik*, Birinci Uluslar arası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu (26-29 Mart, 2019/Antalya) Bildiri Kitabı, Editörler, Ağuz Tekin, Christoper H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul, 111-120.
- CRONIN, H. S., 1902. ““First Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia. Part I.””, *The Journal of Hellenic Studies*, 22, s. 94-125.
- CRONIN, H. S., 1904. “First Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia, III”, *The Journal of Hellenic Studies*, 24, s. 113-124.
- CIG *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Volumen Tertium, Ed. Ioannes Franzius, Berolini, 1853.
- CIL III *Inscriptiones Asiae Provinciaarvm Evropae Graecarvm Illyrici Latinae*, Ed. Theodorvs Momsen, Berolini Apvd Georgivm Reimervm, 1873.
- ÇİÇEK, N. M., *Arkeolojik Buluntular ve Epigrafik Belgeler Işığında Roma İmparatorluk Döneminde Pamphylia’nın Önde Gelen Kadınları*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- FRENCH, D. H., 1981. “Milestones of Pontus, Galatia, Phrygia and Lycia”, *Zeitschriften für Papyrologie und Epigrafik*, 43, s. 139-174.
- FRENCH, D. H., 1984. “The Site of Dalisandos”, *Epigraphica Anatolica*, 4, ss. 85-96.

- FRENCH, D. H., 2012. *Roman Roads & Miltestones Of Asia Minor, Vol.3 Milestones Fasc. 3.2 Galatia*, British Institute at Ankara, Electronic Monograph 2, Ankara.
- GARNSEY, P. – WHITTAKER, C. R., 2008. “Trade, industry and the urban economy”, *The Cambridge Ancient History*, XIII, The Late Empire, A.D. 337-425, Eds. Averil Cameron, Peter Garnsey, Cambridge Histories Online, Cambridge, ss. 312-337.
- GRÉGOIRE, H., 1924. “Épigraphie Chrétienne”, *Byzantion*, 1, ss. 695-716.
- HALL, A. S., 1959. “The Site of Misthia”, *Anatolian Studies*, 9, ss. 119-124.
- HALL, A. S., 1968. “Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia”, *Anatolian Studies*, 18, ss. 57-92.
- HEAD, B. V., 1911. *Historia Numorum A Manual of Greek Numismatics*, At The Clarendon Press, Oxford.
- HILL, G. F., 1900. *Catalogue of The Greek Coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia*, Trustess of The British Museum, London.
- HORNBLOWER, S. – SPAWFORTH, A., 1999. *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition, Oxford University Pres, Oxford.
- ICG *Inscriptianae Christianae Graecae* (<http://repository.edition-topoi.org/collection/ICG/search> Erişim Tarihi: 29.12.2023)
- IGR III *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes avtoritate et impensis Adademiae inscriptionvm et litterarvm humaniorvm collectae ed editae*, Paris, 1906.
- JONES, A. H. M., 1971. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, At The Clarendon Press, Oxford.
- KAYA, M. A., 2011. *Anadolu’da Galatlar ve Galatya Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- KOKKINIA, C., 2020. “Roma Döneminde Küçük Asya’da Büyük Yazıt Grupları ve Euergetizm”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Hayırseverlik*, Birinci Uluslar arası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu (26-29 Mart, 2019/Antalya) Bildiri Kitabı, Editörler, Ağuz Tekin, Christoper H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul, 39-46.
- KURT, M., 2016. “Yazıtlar Işığında Zengibar Kalesi’nde (Isaura) Roma Dönemi İmar Faaliyetleri ve Euergesia”, *Uluslar arası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır (06-08 Mayıs 2016) Bildiri Kitabı*, Editörler: Prof. Dr. Hasan BAHAR, Yrd. Doç. Dr. Hakan KUYUMCU, Yrd. Doç. Dr. Çağatay BENHÜR, Dr. Hatice Gül KÜÇÜKBECİ, Arş. Gör. Murat TURGUT, Arş. Gör. Fatih Numan KÜÇÜKBALLI, Konya, ss. 65-86.
- KURT, M., 2018. “Antik Lykaonia’da Tarımsal Üretim ve Malikâneeler”, *Anadolu’nun Eskiçağlarında İktisadi Ve Zirai Hayat*, Editörler: L. Gürkan GÖKÇEK, Ercüment YILDIRIM, Okay PEKŞEN, İstanbul, ss. 597-637.



- KURT, M., 2020. "Roma'nın Anadolu'daki Düzenlemeleri Çerçevesinde Lykaonia'nın Siyasal ve İdari Yapısı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 65, ss. 142-160.
- KURT, M., 2023. "Roma Döneminde Konya Havzası: Lykaonia Bölgesinin Roma Dönemi Yerleşimleri", *Konya İli ve İlçelerinin Tarihi Süreç Çerçevesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği I*, Editörler: Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ, Prof. Dr. Koray ÖZCAN, Prof. Dr. Caner ARABACI, T. C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Yayınları, İstanbul, ss. 73-81.
- LAMINGER-PASCHER, G., 1992. *Die Kaizerzeitlichen Inscriften Lykaoniens I*, Vienna.
- MAGIE, D., 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third Century After Christ*, I-II, Princeton University Press, Princeton-New Jersey.
- MAMA I *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Vol. I, Ed. W. M. Calder, London, 1928.
- MAMA VII *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Vol. VII Monuments From Eastern Phrygia, Ed. William M. Calder, Manchester, 1956.
- MAMA VIII *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Vol. VII Monuments From Lycaonia, The Pisidio-Phrygian Borderland, Aphrodisias, Manchester, 1962.
- MAMA XI *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Vol. XI Monuments From Phrygia And Lykaonia, Ed. P. Thonemann, London, 2013.
- MAREK, C., 2020. "Küçük Asya'da Hayırseverlik ve Erken Hristiyanlık", *Tarih Boyunca Anadolu'da Hayırseverlik*, Birinci Uluslar arası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu (26-29 Mart, 2019/Antalya) Bildiri Kitabı, Editörler, Ağuz Tekin, Christoper H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul, 135-140.
- MENDEL, G., 1902. "Le Musée de Konia", *Bulletin de Correspondance Hellenique*, 26, ss. 209-246.
- MIGEOTTE, L., 1997. "L'évergétisme des citoyens aux périodes classique et hellénistique", *Actes X<sup>e</sup> Congrès international d'épigraphie grecque et Latine*. Éd. M. Christol et O. Masson, Nîmes, 4-9 octobre 1992, Paris, 247-260.
- MITCHELL, S., 1993. *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, Volume I: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*, Clarendon Press, Oxford.
- ÖZDİZBAY, A., 2020. "Perge'nin İtalic Kökenli Hayırseverleri ve Kent Gelişimine Katkıları", *Tarih Boyunca Anadolu'da Hayırseverlik*, Birinci Uluslar arası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu (26-29 Mart, 2019/Antalya) Bildiri Kitabı, Editörler, Ağuz Tekin, Christoper H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul, 83-96.

- RAMSAY, W. M., 1888. "Laodiceia Combusta and Sinethandos", *Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts Athenische Abtheilung*, Athen, ss. 233-272.
- RAMSAY, W. M., 1895. *The Cities And Bishoprics Of Phrygia From The Earliest Times To The Turkish Conquest, Vol. I, The Lycos Valley And South-Western Phrygia*, At The Clarendon Press, Oxford.
- RAMSAY, W. M., 1901. "Note sur le sarcophage d'Ambar-Arasi", *Revue des Études*, ¾, s. 358.
- RAMSAY, W. M., 1905. "Topography and Epigraphy of Nova Isaura", *The Journal of Hellenic Studies*, 25, ss. 163-180.
- RAMSAY, W. M., 1908. *Luke The Physician And Other Studies In The History Of Religion*, Hodder And Stoughton, New York, ss. 352-360.
- RECAM IV B. H. McLean, *Greek And Latin Inscriptions In The Konya Archaeological Museum*, The British Institute Of Archaeology At Ankara Monography 29, Ankara 2002.
- ROUECHÉ, C. M., 1997. "Benefactors in the late Roman period: the eastern empire", *Actes du X<sup>e</sup> Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine*, Ed. Michel Christol, Olivier Masson, Paris, ss. 353-368.
- RUGE, W., 1927. "Lykaonia", *Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, XIII/2, ss. 2253-2265.
- SAMAMA, É., 2003. *Les médecins dans le monde grec. Sources épigraphiques sur la naissance d'un corps médical*, Droz, Genève.
- SAYAR, M. H., 2019. "The Ancient Roads of Lykaonia", *9. Uluslar arası Anamed Yıllık Sempozyumu, Kavşaklar Prehistorik Ça'dan Bizans Dönemine Konya Ovası*, Ege Yayınları, İstanbul.
- SAYAR, M. H., 2020. "Ovalık Kilikia Şehirlerinde Yerel Bağışçılar ve Hayırseverlik (MÖ 1. Yüzyıl ile MS 2. Yüzyıl)", *Tarih Boyunca Anadolu'da Hayırseverlik*, Birinci Uluslar arası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu (26-29 Mart, 2019/Antalya) Bildiri Kitabı, Editörler, Ağuz Tekin, Christopher H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul, 73-82.
- SEG XXXIV *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Eds. H. W. Pleket – R. S. Stroud, Amsterdam, 1987.
- STERRETT, J. R. S., 1888. *The Wolfe Expedition to Asia Minor*, Damrell and Upham, Boston.
- TAM III.1 *Tituli Asiae Minoris, III. Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti, 1. Tituli Termessi et agri Termessensis*, Ed. R. Heberdey, Vienna.
- TEKOĞLU, R. – KORKUT, T., 2020. "Tlos Antik Kenti Euergesia Etkinlikleri", *Tarih Boyunca Anadolu'da Hayırseverlik*, Birinci Uluslar arası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu (26-29 Mart, 2019/Antalya) Bildiri Kitabı, Editörler, Ağuz Tekin, Christopher H. Roosevelt, Engin Akyürek, İstanbul, 97-110.

- ÜNVER, G., 2012. *Yazıtlar Işığında Yurtttaşların Karia Kentlerinde Kent İmarına Katımları (MÖ I.-MS III. Yüzyıl, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.*
- ÜNVER, G., 2019. “Karia Kentlerinde Özel Şahısların Kent İmarına Yönelik Bağışları”, *Cedrus*, VII, ss. 511-543.
- ÜRETEN, H., 2016. *Tralleis Augustus Neokratı, Hel Yayınları, Ankara.*
- VON AULOCK, H., 1976. *Münzen und Städte Lykaoniens*, E. Wasmuth, Tübingen.
- WIEGANG, Th., 1905. “Inscripfen Aus Klenasien.”, *Mitteilungen Des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung*, XXX, Athen, ss. 323-330.
- ZUIDERHOEK, A., 2005. “The Icing on the Cake. Benefactors, Economics, and Public Building in Roman asia Minor”, *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Eds. S. Mitchell, C. Katsari, Swansea, 167-186.
- ZIMMERMANN, C., 2016. “Christinnen in Lykaonien”, *Early Christianity*, 6, ss. 445-487.





## MASTURA ANTİK KENTİ SAVUNMA MİMARİSİ ARAŞTIRMASI MASTURA ANCIENT CITY DEFENSE ARCHITECTURE RESEARCH

Salih SOSLU


Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü /  
Türkiye  
Assist. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Arts and Sciences, Department of  
Archaeology / Türkiye  
ssoslu@mehmetakif.edu.tr  
ORCID ID: 0000-0003-2045-116X

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **04.01.2024**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **241 – 274**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1414835>

This article was checked by 

**Atıf – Cite as:** SOSLU, S., “Mastura Antik Kenti Savunma Mimarisi Araştırması”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 241 – 274.





## MASTAURA ANTİK KENTİ SAVUNMA MİMARİSİ ARAŞTIRMASI MASTURA ANCIENT CITY DEFENSE ARCHITECTURE RESEARCH

Salih SOSLU

### Öz

Mastaura antik kenti Aydın İli, Nazilli İlçesi'nin yaklaşık 3 km kuzeyinde bulunan Bozyurt ve Eycelli mahalleleri arasında uzanan bir vadidedir. Büyük Menderes (Maiandros) boyunca uzanan ve Ege kıyılarını Anadolu'nun içlerine bağlayan Caput Viae yolunun önemli kentlerinden biridir. Konumu itibarıyla Karia ve Lydia bölgeleri arasındaki geçiş güzergahı üzerindedir. Khrysaoris Deresi ile ikiye bölünmüş olan kent, verimli bir çevreye sahiptir. Kentin amphitiyatro ve hamam yapısında çalışmalar halen yürütülmektedir.

Mastaura 2023 çalışma programının ana konularından biri kentin savunma mimarisidir. Bu program kapsamında yapılan araştırmada, kent kırsalında kule ve Bizans askeri yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Kulenin en önemli özelliği Mastaura'nın savunma sistemleri üzerine yapılan araştırmalarda kentin Helenistik Dönem savunmasıyla ilişkili olduğu belirlenen ilk askeri yapı olmasıdır. Ayrıca kulenin hemen kuzeyinde kuleyle ilişkili harçlı bir duvarın varlığı, kulenin Geç Antik Çağ'da da kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir. Bir diğer yapı ise

### Abstract

The Mastaura ancient city is situated roughly 3 km north of Nazilli District in Aydın Province, within a valley that stretches between the neighborhoods of Bozyurt and Eycelli. It stands as one of the major cities along the Caput Viae route, which follows the Büyük Menderes (Maiandros) River, linking the Aegean coast to the interior of Anatolia. Due to its strategic location, it lies on the transition route between the Caria and Lydia regions. The city, divided into two by the Chrysaoris Stream, has a fertile environment. Work on the amphitheater and bath structure in the city is still continuing.

One of the primary focuses of the Mastaura 2023 work program is the examination of the city's defense architecture. Research conducted as part of this program has identified ruins of towers and Byzantine military buildings in the rural areas surrounding the city. The most important feature of the tower is that it is the first military structure determined to be related to the Hellenistic Period defense of the city in research on Mastaura's defense systems. In addition, the presence of a mortared wall associated



batıdaki Mastaura Bizans kalesiyle aynı mimari özelliklerle tasarlanan ve kaleyle aynı dönemde inşa edildiği düşünülen kulenin güneyinde yer alan karakol yapısıdır. Her iki askeri yapının da temel işlevi ait oldukları idari merkezleri olası tehlikelere karşı uyarmak, kırsalda kontrol ve güvenliği sağlamaktır.

Bu çalışmanın amacı kent territoryumunda tespit edilen savunma yapılarını tanıtmak, mimarisini incelemek, tarihsel kimliğini açıklamak ve tartışma konusu olan kent savunmasını yorumlamaktır.

with the tower just north of the tower is important as it shows that the tower was also used in Late Antiquity. Another building is the police station building located to the south of the tower, which was designed with the same architectural features as the Mastaura Byzantine castle in the west and is thought to have been built in the same period as the castle. Both military structures primarily served to alert the administrative centers to potential threats and to ensure control and security in the countryside.

The aim of this study is to introduce the defensive structures identified in the city territoriality, examine their architecture, explain their historical identity and interpret the city defense, which is the subject of discussion.

**Anahtar Kelimeler:** Mastaura, Hellenistik Kule, Bizans Savunma Mimarisi, Savunma Sistemleri.

**Keywords:** Mastaura, Hellenistic Tower, Byzantine Defense Architecture, Defense Systems.

### Extended Abstract

The Mastaura ancient city is situated approximately 3 km north of the Nazilli District in Aydın Province, nestled in a valley that lies between the neighborhoods of Bozyurt and Eycelli. The city is positioned north of the Maiandros River and south of the Mesogis (Aydın Mountains), near the Caput Viae route, which originates from Miletos and Ephesus, and extends to Kelainai via Büyük Menderes (Maiandros), with secondary roads connecting it. Additionally, it resides on the transition route between the Caria and Lydia regions.

Since the 18<sup>th</sup> century, the city has been a subject of research by travelers, with the first excavations commencing in 2020 under the auspices of the Aydın Archaeology Museum and under the scientific guidance of Assoc. Prof. S. Akkurnaz.

The controversial aspect of the city's defensive architecture was the focal point of the 2023 research season. Despite its strategic location, the city appears to lack defensive elements such as walls or towers. Instead, the surrounding hills of the valley where the city is situated act as natural defense barriers. This absence of defensive units on the surrounding hills raised questions regarding the city's defensive strategy. Did the city possess defensive architecture, or were defenses established in the countryside? Was there a perceived lack of need for defensive structures due to the natural defenses provided by the surrounding hills?

As the research progressed, significant findings emerged. A tower and a Byzantine military structure were discovered near the Mergen Stream to the east of the city. The Hellenistic tower, located on the southern slope of a hill covered with olive trees, was designed as a security point in the rural area of Mastaura, overlooking Caria and the Maiandros Valley. It served to alert the city to potential threats and incidents. Adjacent to the tower lies a wall constructed with mortar using rubble stone, likely contemporaneous with the tower and utilized during the Late Antiquity.

Another significant discovery was the Byzantine military structure situated on a hill covered with olive trees, on the banks of the Mergen Stream to the east of the Sailer neighborhood, southeast of Mastaura. This structure served as an outpost to keep the Mastaura Byzantine Castle informed of developments in the region. Functioning as a defensive unit, it housed a small but qualified military contingent tasked with monitoring the valley and the Mastaura region.

In conclusion, the tower identified within the Mastaura territory dates back to the Hellenistic Period, serving security and control purposes. The Byzantine military structure, displaying medieval architectural features, was erected in response to Turkish raids and is associated with the Mastaura Byzantine Castle.

## Giriş

Mastaura antik kenti Aydın İli, Nazilli İlçesi'nin yaklaşık 3 km kuzeyinde, Bozyurt ve Eycelli mahalleleri arasında uzanan bir vadide yer almaktadır. Kent, Ege kıyıları ile Anadolu'nun içlerini birbirine bağlayan ve Büyük Menderes (Maiandros) boyunca uzanan Caput Viae antik yoluna tali yolla bağlanan kentlerden biridir.<sup>1</sup>

Khrysaoris Deresi'yle iki yakaya ayrılan kent, verimli bir çevreye sahiptir<sup>2</sup> (Resim 1). Antik kaynaklarda<sup>3</sup> adına sıklıkla rastladığımız kentin tarihsel olarak Hellenistik<sup>4</sup>, Roma<sup>5</sup>, Bizans<sup>6</sup> ve Osmanlı<sup>7</sup> dönemlerine ait arkeolojik

<sup>1</sup> Miletos, Ephesos, Tralleis, Nysa, Laodikeia, Hierapolis ve Kelainai güzergâhı için bkz. Talbert, 2000: 944, Map. 61.

<sup>2</sup> Akkurnaz, 2020: 41 vd.; Çelik, 2022: 361-382. Temel geçim kaynakları için bkz. Kalkan, 2022: 307-342.

<sup>3</sup> Strab. XIV.1.48; Plin. *Nat. V.31*; Steph. Byzan. *Ethnica*. 436; Hierocl. *Syn.* 659.8.

<sup>4</sup> Sikke çalışmaları için bkz. Nolle, 2016: 58, Abb. 2b; Akkurnaz, 2000: 52-53; Akkurnaz, 2022d: 103 vd. Mimari çalışmaları için bkz. Akkurnaz, 2000: 45-48; Akkurnaz, 2022c: 25-49; Çidem, 2022a: 100-102, 105, Res. 2-8.

<sup>5</sup> Sikke çalışmaları için bkz. Akkurnaz, 2000: 52-55; Üreten, 2005: 129-142; Üreten, 2022a: 261-280; Üreten, 2022b: 281-294; Üreten, 2022c: 29-46; Soslu, 2022: 247-260. Epigrafik çalışmaları için bkz. Akkurnaz, 2000: 51-52. Mimari çalışmaları için bkz. Akkurnaz, 2022c: 25-49; Akkurnaz, 2022d: 112-118. Seramik çalışmaları için bkz. Özver, 2022b: 115-140. Benzer seramik örnekleri Alabanda kentinde ele geçmiştir, bkz. Soslu, 2019: 166-194; Soslu, 2020: 485-504; Nekropol çalışmaları için bkz. Akkurnaz, 2000: 48-49; Özver, 2022a: 73-96. Su araştırmaları için bkz. Çidem, 2022b: 149-171.

<sup>6</sup> Barnes – Whittow, 1993: 117-135; Whittow, 1994: 559-570; Akkurnaz, 2000: 50-51; Akkurnaz, 2022b: 47-64; Akkurnaz, 2022d: 118-120.

<sup>7</sup> Erdoğru – Bıyık, 2015; Çelik, 2022: 295-306; Akkurnaz, 2022d: 120.



verileri bulunmaktadır. 18. yüzyıldan itibaren kent, seyyahların araştırma yazılarına konu olmuştur.<sup>8</sup> Kentteki ilk kazı çalışmaları 2020 yılında Aydın Arkeoloji Müzesi başkanlığında ve Doç. Dr. S. Akkurnaz'ın bilimsel danışmanlığında gerçekleştirilmiştir.<sup>9</sup> Amphitiyatro ve hamam yapısındaki çalışmalar, halen devam etmektedir.<sup>10</sup>

Kentin kuzeyinde Mesogis (Aydın Dağları), güneyinde ise Büyük Menderes bulunmaktadır. Buradaki konumuyla nehir ticareti, nehir taşımacılığı ve karayolu ulaşım ağı ile su kaynakları ve verimli topraklarla iç içedir. Stratejik konumu kente siyasi, askeri ve sosyo-ekonomik hareketlilik kazandırmıştır. Karia ve Lydia bölgeleri, geçiş güzergâhı üzerindedir. Kentin ve Büyük Menderes'in güneyinde yer alan Harpasos (Akçay) Çayı, Karia'nın iç kesimlerinden kuzeye, kent tarafına geçişi sağlayan önemli güzergâhlardan biriyken, kentin doğusunda ve Büyük Menderes'in kuzeyinde bulunan Kestel Vadisi de kuzeyden Mesogis'i aşarak Lydia'ya geçişi sağlamaktadır. Ayrıca Miletos ve Ephesos'tan başlayıp Büyük Menderes'i kullanarak Kelainai'ye ilerleyen Caput Viae güzergâhına yakın olup, buraya tali yollarla bağlanır (Resim 2).

Yukarıdaki tarihi coğrafi bilgiler Mastaura'nın önemli bir konumda olduğunu göstermektedir. Böyle bir konumdaki kentin güçlü bir savunma mimarisine tahkim edilmesi beklenmektedir. Ancak beklenenin aksine kenti koruyabilecek duvar, kule gibi savunma unsurlarının bulunmadığı, kentin bulunduğu vadiyi çevreleyen tepelerin bir bakıma doğal savunma alanı oluşturduğu görülmektedir. Eğer ki kent çevresine göre hakim tepelerin üzerine kurulmuş olsaydı bu durum savunma açısından çok büyük bir sorun yaratmayabilirdi.<sup>11</sup> Ancak kentin vadi içerisinde yer alması ve vadiyi takip eden tepelerde kenti koruyabilecek savunma birimlerinin bulunmaması kent savunması açısından büyük bir sorun oluşturmuş olmalı. Bu konu jeolojik açıdan da incelenmiştir. Kentin jeomorfolojisinin Büyük Menderes masifinin, Prekambriyen yaşlı temel kayalar ve bu kayalarda yer alan Paleozoyik / Erken Tersiyer yaşlı örtü serilerinden oluştuğu ve taşlaşmamış ancak yığılı / birikinti halindeki tersiyer karasal çökellerinin oluşturduğu tepelere inşa edildiği tespit edilmiştir. Zamanla kent ve çevresindeki tepelerin erozyon, yağmur gibi çeşitli doğa olaylarına maruz kaldığı ve bunların şiddetine göre yer değiştirdiği, büyük kırılmaların oluştuğu ve kaybolmaların meydana geldiği belirlenmiştir<sup>12</sup> (Resim 3). Böyle bir olay sonucunda Mastaura'nın savunma mimarisinin çökmesi veya yer altına gömülmesi mümkün olabilir. Ancak hiçbir kalıntının olmaması ilginçtir. Örneğin Mastaura Bizans Kalesi kentin

<sup>8</sup> Pococke, 1745: 67-68; Hamilton, 1842: 531-533; Texier, 2002: 112; Ramsay, 1960: 111 vd.; von Diest, 1913: 18-19; Kourouniotis, 1922: 247-257.

<sup>9</sup> Akkurnaz, 2022a: 151-171.

<sup>10</sup> Akkurnaz, 2022d: 112-118; Akkurnaz, 2000: 45-48.

<sup>11</sup> Kentlerin üzerinde kuruldukları topografya, kent savunma planının temasını oluşturur. Karia'da oldukça engebeli bir arazi üzerine kurulan ve üzerinde bulunduğu tepeleri savunma kalkanı olarak kullanan Harpasa için bkz. Debord -Varinlioğlu, 2010: 23-27. Etrafı kayalıklarla ve uçurumla çevrili kentlerin, topoğrafyanın sunduğu bu avantajdan yararlanarak oluşturdukları savunma mimarisine oldukça dikkat çekicidir. Kremna için bkz. Soslu, 2021; Sillyon için bkz. Taşkiran, 2017; Taşkiran, 2020: 1-32.

<sup>12</sup> Ercan, 2022: 173-199; Sayın - Uzun, vd., 2022: 201-223.

doğusunda, kenti çevreleyen tepelerde yer almaktadır. Kalede yapılan araştırmalarda, bir bütün olarak kuzey-güney uzantısına sahip olduğu görülen tepelerin, muhtemelen sonraki süreçte oluşan doğa olayları nedeniyle çıkıntılar oluşturabilecek şekilde üç ayrı tepeye bölündüğü not edilmiştir.<sup>13</sup> Belki de bu durumdan ötürü kalenin savunma yapıları oldukça zarar görmüştür. Çünkü İngiliz Arkeoloji Araştırma Enstitüsü'nün 1992 yılındaki Mastaura projesinde araştırmacıların plana işledikleri Bizans surunun bazı bölümleri<sup>14</sup>, günümüzdeki araştırmacıların yaptıkları arazi incelemelerinde bulunamamıştır.<sup>15</sup> Bazı duvar kalıntılarının yamaçlardan bahçelere doğru dağıldığı ve bunlarında bahçe sahipleri tarafından bahçe duvarlarının yapımında kullanıldığı saptanmıştır. Bu durumda Bizans Kalesi'nin savunma mimarisinin nasıl tahrip olduğu ve kalıntıların hangi amaçla kullanıldığı anlaşılmaya çalışılırken, Mastaura'nın savunma mimarisinin olduğunu kanıtlayabilecek bir kalıntıya bile henüz rastlanmamıştır.

Bu nedenle 2023 yılı araştırma sezonunun bir bölümü, kentin tartışmalı olan savunma mimarisini araştırmak için programlanmıştır. Belirtildiği üzere kentte şimdiye dek yapılan araştırmalarda, savunma yapılarına ait herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Esasında çalışma konumuzun temel sorunu da budur. Bu sorun beraberinde bazı soruları kaçınılmaz kılmıştır. Kentin savunma mimarisi var mıydı ve nasıldı? Kent savunması kentten uzakta, kırsalda mı oluşturuldu? Kentin bulunduğu vadiyi çevreleyen dik tepelerin doğal bir savunma alanı oluşturması nedeniyle savunma mimarisine ihtiyaç duyulmadı mı? Bu sorular ile çalışmamızı şekillendirmeye çalıştık. Aynı yılın Ağustos-Eylül aylarında ilk araştırmamızı kentin doğusuna, kırsalına odaklanarak gerçekleştirdik. Buradaki araştırmamızda Değirmenönü mevkiinde Helenistik Dönem'e ait bir kule, Sailer mevkiinde ise Bizans askeri yapısına ait kalıntılar tespit edilmiştir (Resim 4). Araştırmaların en önemli çıktısı, kentin Roma İmparatorluk Dönemi öncesine ait olduğu belirlenen kule ve Orta Çağ'a ait askeri yapıdır. Dolayısıyla bu çalışmamızın amacı kent ve çevresindeki savunma yapılarını belirlemek, mimarisini incelemek, tarihi kimliğini açıklamak ve tartışmaktır.

### **Değirmenönü mevkiiden kule yapısı Konumu**

Kule, Mastaura'nın kuzeydoğusunda, Bayındır Mahallesi'nden geçen Mergen Çayı'nın batısında ve Değirmenönü'nde bulunan Sağlık Ocağı'nın hemen arkasında, üzeri zeytin ağaçları ile kaplı bir tepenin güney yamaç kısmında yer almaktadır<sup>16</sup> (Resim 5). Kuzeyde Mesogis Dağları, güneyde Büyük Menderes Vadisi, batıda Mastaura ve doğuda Anineta kentleri ile çevrilidir. Mastaura'nın territoryumunda bulunmaktadır; kente 4 km uzaklıktadır ve kentin doğusundaki tepelere kurulmuş Bizans Kalesi ile bir seyir noktasına sahiptir. Anineta kentinin de kuzeybatısındadır ve kente yaklaşık 6 km uzaklıktadır. Her iki kentte Karia Bölgesi ile Büyük Menderes Vadisi'nin kuzeyindedir ve bazı kaynaklarda Lydia Bölgesi kentleri olarak

<sup>13</sup> Akkurnaz, 2022d: 118-120.

<sup>14</sup> Barnes – Whittow, 1993: 117-135; Whittow, 1993: 559-570.

<sup>15</sup> Akkurnaz, 2022d: 119.

<sup>16</sup> Gps koordinatları (Google Earth), K 37,984275 D 28,378227.

anılmaktadır.<sup>17</sup> Bu bakımdan kule, Karia ve Lydia bölgeleri ile Mastaura ve Anineta kentleri arasında önemli bir askeri gözetleme ve haberleşme merkezi olarak işlev görmüş olmalı. Bölgeler arası geçiş güzergâhında yer alması, kent territoryundaki güvenlik rolüne ayrı bir stratejik görev yüklemiştir. Aynı zamanda kentin Karia ve Büyük Menderes Vadisi'ne açılan kırsal alandaki güvenlik kapılarından biri olması gerektiğinin yanı sıra kente yapılabilecek olası saldırı ve olaylara karşı kentte alarm ve teyakkuz oluşturabilecek bir konumdadır (Resim 6).

### Mimari ve askeri özellikleri

Zeytin ağaçları ile kaplı tepenin güney yamacındadır ve yaklaşık 190 m yükseklikte konumlandırılmıştır. Büyük ölçüde tahrip olmuştur, ancak kalıntıları yüzeyden görülebilmektedir. Kuzey-güney uzantılı bir akstadır. Yaklaşık 5,30 / 5,60 x 6,70 m ölçülerindedir. Dikdörtgen bir plana sahiptir (Resim 7). Kule, tepenin eğiminin tesviye edilmesi ve güneyde yüzeyden görülebilen ana kayanın düzleştirilmesiyle oluşturulan alana inşa edilmiştir. Tepenin üst kısmında işlenmiş kireçtaşı kayaları bulunmaktadır. Bu, kulenin inşa programındaki harcama maliyeti ve işçilik gibi maddi konularda olasılıkla kolaylık sağlamıştır. İnşa malzemesi olarak Karia mimarisinde tipik ve yerel taş kullanım türü olan metamorfik gnays veya şist taşı yerine kireçtaşı kullanılmıştır.<sup>18</sup> Batı, güney ve doğu yönündeki duvarların temel seviyesinde olduğu, hatta duvarları oluşturan blokların birçoğunun dolgu toprağı nedeniyle yer altında korunduğı belirlenmiştir.<sup>19</sup> Duvarlar, dik açılı olarak yapılmıştır. Cephe duvarları yıkıldığı için duvarların genişliğini ilk bakışta anlamak mümkün olmamıştır. Ancak her iki duvarın güney tarafına yerleştirilen atkı blokları sayesinde duvarın iki cidarlı bir gövdeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu tespit, ön duvarın yapısal özellikleri ve genişliği ile de doğrulanmıştır. Duvarın genişliği yaklaşık 1 m'dir. Duvar örgüsü tekniği isodomiktir. Farklı veya aynı tasarıma sahip blokların uzunlukları farklılık gösterse de yükseklikleri eşit veya aralarında çok az fark olan bloklar kullanılmıştır.<sup>20</sup> Bloklar kısmen kaba yonulu işlenerek<sup>21</sup> kenarları çerçevesiz bırakılmış ve cepheleri yastık formunda dışbükey / bosajlı oluşturulmuştur (Resim 8). Atkı bloğu (*emplekton-εμπλεκτιον*)<sup>22</sup> kullanımına yer verilmiştir (Resim 9-10). Bu bloklar, duvarın her iki cidarından ve tek bir cidardan görülebilecek şekilde uzatılarak (*διατοιμοι*) yerleştirilmiştir.<sup>23</sup> Bu tekniğin bağlayıcı özelliği duvarın statikliğini ve dayanıklılığını arttırarak mukavemet sağlamasıdır. Kulede alt kat veya zemin kat olarak kullanılabilir oda

<sup>17</sup> Steph. Byzan. *Ethnica*. 436.

<sup>18</sup> Mastaura'nın jeolojik yapısı, taşların türü ve oluşumu için bkz. Ercan, 2022: 173-199.

<sup>19</sup> Batı duvarda 8 blok sırası, güney duvarda 3 blok sırası ve doğu duvarda 5 blok sırası yer almaktadır.

<sup>20</sup> Blokların boyutları 0,50 x 0,90, 0,50 x 1,20, 0,50 x 1,40, 0,55 x 1,00, 0,55 x 1,20, 0,55 x 1,25, 0,60 x 1,10, 0,60 x 1,20 m ölçülerindedir.

<sup>21</sup> Blokların yüzeylerinin işlenişlerini 7 grupta incelemektedir: 1- Kaba yüzlü (ocaktan çıktığı gibi veya kaba yüzlü), 2- Çekiçlenmiş (çekiçle kaba bir satih verilmiş), 3- Bosajlı, 4- Pütürlü, 5- Çentikli, 6- Çerçevesiz, 7- Perdahlı. Scranton, 1941: 133-140. Blokların dış cephelerinin çekiçlenerek ve kaba yonulu olarak işlendiği kentlerin yoğun olarak Karia Bölgesi'nde yer aldığı bildirilmektedir. Kırca, 2015: 125-141.

<sup>22</sup> Vitr. *de Arch.* III. 8. 7; Martin, 1965: 408-409, Res. 182a; Akarca, 1998: 112-116.

<sup>23</sup> Vitr. *de Arch.* II. 8. 7.

bölümü bulunmamaktadır. Tabanın toprakla doldurulmasıyla sağlam bir zemin yapısı hazırlanmıştır. Bu tür uygulamaların çok katlı kulelerin yapımında, mancınık gibi ağır silahların yerleştirilmesi ve seyirdim alanı (*epalksis*) oluşturulması aşamasında kullanıldığı bilinmektedir.<sup>24</sup> Kulenin yapısal durumu oldukça kötüdür. Bu nedenle kulenin yapı malzemesi ve duvar örgü tekniği belirlenebilse de kapı ve pencere (ızgara) bölümleri, çatı kısımları, yükseklikleri ve iç yapı düzenlemeleri maalesef tespit edilememiştir. Plana göre kuleye giriş kuzeyden olmalıdır. Ancak buradaki toprak dolgu ve tahribattan ötürü kapıyla ilgili bilgilerimiz yeterli değildir. Çok sayıda kırık veya parçalanmış çatı kiremit örneği ele geçtiği için plana göre kule, kiremit kaplı kırma çatıya sahip olmalıdır. Kulenin her iki yanında, doğu ve batı duvarına paralel uzanan az sayıdaki blok dizimi, farklı bir kullanıma işaret eder (Resim 11). Buradaki araştırmamızda bu bloklarla bağlantılı olarak kulenin bulunduğu tepeyi tamamen çevreleyen bir surun olup olmadığı veya erişilmesi kolay olan yerlerin koruma duvarları ile kontrol altına alınıp alınmadığı tartışılmıştır. Her ne kadar ilk bakışta tepenin hâkim konumu ve kule dışındaki yönlerin dik ve ulaşılmaz topoğrafyası, tartıştığımız konuya gerek kalmayabileceğini gösterse de tepenin yamaçlarında erozyonla ilişkilendirilebilecek bozulmaların olması ve buna bağlı olarak çok sayıda blokların bulunması, tepenin yekpare bir sur yapısıyla ya da en azından erişilebilen kısımların duvarlarla çevrildiğini düşündürmektedir. Ayrıca kuzeyde muhtemelen kuleye bağlı olan ancak Geç Antik Çağ'da harçlı moloz taşlar kullanılarak eklenmiş duvar kalıntıları bulunmuştur (Resim 12).

Askeri mimariye odaklanan incelemelerimizde, kulenin askeri özelliklerini tanımlayabilecek veya ortaya koyabilecek yeterlilikte veri tespit edebilmek pek mümkün olmamıştır. Ancak Mastaura'nın Lydia ve Karia bölgeleri arasındaki geçiş güzergâhına, Büyük Menderes Vadisi'ne ve Caput Viae'ye olan konumundan ötürü nehir ticareti ve antik yolun oluşturduğu siyasi, askeri ve sosyo-iktisadi gelişmelere açık ve sahip olmasının yanı sıra kent territoryumundaki su kaynakları, verimli tarım arazileri ile hayvancılık faaliyetlerine elverişli bir kırsalının bulunması, güvenlik konusunu ön plana çıkarmakta ve aynı zamanda bu durum, kulenin mahiyetini açıklamaktadır. Dolayısıyla kule, yapısal olarak taarruz veya nitelikli askeri saldırılar yaratabilecek veyahut sürekli olarak savunma yaparak güçlü saldırılara karşı mücadele edebilecek bir plan ve fonksiyona sahip olmayıp, daha çok savunmada kalarak kırsalda güvenlik ve kontrolü arttıracak, olası tehlikelere karşı kent merkezi ile haberleşmeyi sağlayabilecek müfreze (*dekarkhia*) veya askeri nöbetçilerin yer aldıkları bir yapıda tasarlanmıştır. Buradaki askerler veya muhafızlar ise kişisel olarak kullanılacak kılıç (*pilum*), mızrak (*lanciarus*), sapan ve ok atabilen *gastraphetes* ile yaylı hafif silahları tercih etmiş olmalıdır. Ancak kulenin bazı özelliklerinin ağır silah kullanımına dair fikir sunduğu da göz ardı edilmemelidir. Örneğin duvar genişliğinin yaklaşık 1 m olması, blokların bosajlı işlenmesi ve iç yapısal özellikleri, dikkat çekicidir.<sup>25</sup> Philo Byzantius (*Pol. I.11, II.29, 66*), kaba yüzlü ve bosajlı olarak işlenmiş blokların, savaş makinelerinden yapılabilecek

<sup>24</sup> Akarca, 1998: 145; Nossov – Delf: 2009: 21; Giese – Ruppe, vd., 2016: 40-60.

<sup>25</sup> Hellenistik mimariye ait blokların işlenmesiyle ilgili olarak bkz. Scranton, 1941: 112-121.

atışlara karşı dayanıklı olduğundan bahsetmiştir. A. W. McNicoll'un Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerindeki savaş makineleri ve araçları hususunda uzman E. W. Marsden<sup>26</sup>'in hesaplamalarından yararlanarak 12,6 kg'lık (30 mina) taş güllenin atıldığı kulenin yaklaşık olarak 9,20 x 4,60 m ölçülerde ve 2,1 kg'lık (5 mina) taş güllenin fırlatıldığı kulenin de 4,80 x 2,40 m ölçülerde olması gerektiği yönündeki açıklamaları<sup>27</sup>, kulenin buradaki plan ölçülerini karşıladığını göstermektedir. Ayrıca kulelerin iç yapısal durumu yani zemin tasarımı, surlara ve kule yapılarına zarar verebilecek koçbaşı (*krios*), kütük ve savaş makineleri gibi kuşatma silahlarına karşı oldukça önemlidir. Nitekim kule zemininin toprak ve taşlarla doldurulması hem kuleye dayanıklılık kazandırmış hem de zemin kattan erişimi engellemiştir. Bu yapısal özellik, kulenin daha donanımlı olduğu ve kuleye yerleştirebilecek silahların da büyük ve etkili olduğunu akla getirmektedir. MÖ 4. yüzyıldan itibaren savaş araçlarının kullanımına bağlı olarak kulelerin çok katlı yapılması ve zemin katlarının dolgulu olarak oluşturulması<sup>28</sup>, kulelerin iç yapısal özelliklerinin tasarımında etkili olmuştur. Ancak belirttiğimiz üzere kulenin Mastaura'ya yaklaşık 4 km mesafedeki uzaklığı, Karia ve Lydia bölgeleri arasındaki geçiş güzergâhında bulunması ve kent kırsalındaki sosyo-iktisadi zenginlik ve çeşitlik göz önünde bulundurulduğunda, ağır silahların yerleştirildiği bir taarruz kulesi olmasından ziyade kent kırsalında önemli bir güvenlik noktası oluşturarak kırsaldaki hareketliliklerin kent merkezine aktarımını sağlayan askeri nitelikli bir yapı olduğunu söylemek mümkün.

### **Sailer mevkiden Bizans askeri yapısı Konumu**

Askeri yapı, Mastaura'nın güneydoğusunda, Değirmenönü'ndeki kulenin güneyinde, Sailer Mahallesi'nin doğusunda ve Mergen Çayı'nın kıyısında yer alarak zeytin ağaçları ile kaplı bir tepe üzerinde konumlandırılmıştır<sup>29</sup> (Resim 4). Kuzeyde Mesogis, güneyde Büyük Menderes, batıda Mastaura Bizans Kalesi ve doğuda Anineta Bizans Kalesi ile çevrilidir. Mastaura'ya yaklaşık 3 km uzaklıkta olup kentin doğusunda yükselen tepelere kurulmuş Bizans Kalesi ile bakış açısına sahiptir ve kale ile arasındaki mesafe yaklaşık 2,5 km'dir. Orta Çağ'da Nazilli yöresinde Bizans ve Türkler arasındaki mücadeleler ile Haçlı Seferleri gibi tarihi olaylar yaşandığından çalışma konumuz olan askeri yapı, vadideki konumu itibarıyla önemli bilgiler sunmaktadır.

### **Mimari ve askeri özellikleri**

Bu yapı, Mergen Çayı'nın doğu yamaçlarında yoğun olarak zeytin ağaçlarıyla kaplı bir tepe üzerindedir ve yaklaşık 140 m yükseklikte yer almaktadır. Burada büyük ölçüde korunmuş bir sur duvarı ve bu duvara bitişik olarak inşa edilmiş ancak oldukça tahrip olmuş bir kulenin kalıntıları bulunmaktadır. Plan açısından yapının bulunduğu tepeye bakıldığında bu iki savunma unsurunu tamamlayıcı olarak savunma planını oluşturan başka

<sup>26</sup> Marsden, 1969: 5-36, fig. 1, 4, fig. 1.5, fig. 1.6, 141-143, ayrıca *katapult*ların konumu, atış açısı ve kullanımı için bkz. fig. 5, fig. 6.

<sup>27</sup> McNicoll, 1997: 10-11.

<sup>28</sup> Akarca, 1998: 145; Nossov – Delf, 2009: 21; Giese – Ruppe, vd., 2016: 46.

<sup>29</sup> Gps koordinatları (Google Earth), K 37,948791 D 28,376648.

duvar ve kulelerin de olması gerekmektedir. Çünkü askeri yapının bulunduğu alan kuzeyden doğu-batı uzantılı bir duvarla sınırlanırken, batısı tamamen yıkılmasına rağmen güney ve doğu taraftaki yamaçların sırt bölümleriyle çevrelenerek çukur bir alan ortaya çıkmış olup, kabaca dikdörtgen planlı bir iç alan oluşturmaktadır. Muhtemelen kuzeyde olduğu gibi diğer yönlerde de duvar yapıları vardı, ancak kalıntılar ciddi hasar gördüğü için tespit edilememiştir. Araştırmamızda yapının doğu-batı uzantılı kuzey duvarının tarım arazileri nedeniyle zarar gördüğü anlaşılırken, tarım arazilerine ve zeytin bahçelerine ulaşmak için açılan kırsal yolun oluşturulması sırasında da batı duvarın tahrip edildiği belirlenmiştir (Resim 13). Çünkü yapının konumlandırıldığı tepe, Mergen Çayı'nın hemen kıyısındadır. Kırsal yolun genişliğine bakıldığında, yolun suyun bulunduğu tarafa değil, yapının bulunduğu tepeye doğru genişletildiği görülecektir. Tepenin yamaçlarında harçlı duvar kalıntıları ve çevrede biriktirilmiş moloz taşların varlığı bunun bir kanıtıdır. Belki de Değirmenönü'ndeki kule veya Mastaura Bizans Kalesi'nin bulunduğu tepede olduğu gibi buradaki tepenin yamaçlarında da tabii bozulmalar veya kopmalar meydana gelmiş ve mevcut yapı tahrip olmuştur. Ancak şu anda kırsal yolun konumu ve genişliği buradaki tepenin bozulması ve yapının yıkılmasının en somut nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapının yakınındaki zeytin bahçelerinin duvarları incelendiğinde yapıya ait malzemelerle karşılaşmıştır. Benzer yapı kalıntılarının yapıyla aynı yerde güneydeki tepelerde bulunduğu ve aynı şekilde hasar gördükten sonra kalıntılarının bahçe duvarı olarak kullanıldığı not edilmiştir. Ayrıca yerel halktan alınan bilgiye göre, Mergen Çayı'nda ıslah çalışmaları yapılırken iş makineleriyle çevredeki yamaçlardan toprak ve moloz taşların alınarak istinat duvarlarının inşa edildiği ve kırsaldaki evlerin inşası için buradan taş ve toprak götürüldüğü öğrenilmektedir.

Yapıya ait korunmuş kuzey duvarın izlenebilir uzunluğu 16,50 m olup yüksekliği 2,60 m ile 1,20 m arasında, kalınlığı ise aşağıdan yukarıya yaklaşık 2,10 m ile 1,70 m arasında değişmektedir (Resim 14). Duvar *opus incertum* tekniğinde, çokgen ve moloz taşlar harç kullanılarak örülmüştür. Harcın oldukça yoğun kullanıldığı görülmektedir.<sup>30</sup> Derz aralarında kırık tuğla ve mermer parçaları kullanılmıştır. Duvarda önemli bir mimari uygulamaya yer verilmiştir. Duvarın iç tarafında 3, dış tarafında 2 basamak olmak üzere, aşağıdan yukarıya doğru belirli ölçülerde kademeli ve sistematik bir mimari düzenlemenin oluşturduğu testere dişli yapısal bir daralma söz konusudur (Resim 15). Duvarın yukarıdaki kalınlık ölçüleri dikkate alındığında yaklaşık 0,40 m'lik görünür bir daralma olduğu ve bu durumun duvarın statığı ve yüksekliği ile yakından ilişkili olduğu belirlenmiştir. Bu teknik uygulamaya bağlı olarak duvarda bordür şeklinde hatlar oluşmuştur. Bu uygulama aynı zamanda duvarın bedenine hareketlilik kazandırmıştır. Duvar kalınlığının korunan kısmının yaklaşık 1,70 m olması, askerlerin surlar üzerinde yürütmesine olanak sağlayan seyirdim alanı için yeterlidir. Ancak tahribat nedeniyle bu bölümde herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmamıştır. Duvarın çeşitli yerlerinde bozulmalar olmuş, iç ve dış cephelerde kırılma ve

<sup>30</sup> Mastaura'daki yapı taşları ve harçların mineralojisi özellikleri için bkz. Sayın - Uzun, vd., 2022: 201-223.

çatlamalar meydana gelmiştir. Tahribat nedeniyle kuzey duvarın batı uzantısı temel seviyesine kadar görülebilmektedir. Bu seviyenin yaklaşık 1 m ve bu bölümdeki duvar kalınlığının yaklaşık 2,40 olduğu tespit edilmiştir. Buradaki taşların duvar bedenini oluşturan taşlardan daha hacimli ve boyutlu olmadığı, aynı tip taşların kullanıldığı görülmüştür. Kuzeyinde yarım daire planlı fakat oldukça tahrip olmuş bir kule kalıntısı yer almaktadır (Resim 16). Üzeri yoğun bir şekilde ağaçlarla ve bitki örtüsüyle kaplı olduğundan ilk bakışta fark edilmesi ve anlaşılması zordur. Kule duvara bitişik olarak yapılmıştır. Plan açısından girişi güneyden olmalıdır. Mimari özellikleri duvarla aynıdır. Zemini harç karışımı moloz taş ve toprakla doldurulmuştur (Resim 17).

Sur duvarı ve kule, askeri bir yapıya ait olup Bizans Dönemi mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Tarihsel olarak Orta Çağ'da Nazilli yöresinde Bizans ve Türklerin bölgeyi ele geçirmesiyle başlayan çarpışmalar ile Haçlı Seferleri gibi çoğulcu askeri katılımlı tarihi olaylar yaşandığından, Bizans İmparatorluğu özellikle Türk akınlarına karşı kendi halkının iskânını güçlendirmek ve güvenliğini sağlamak için korunaklı yerlerde kale ve karakol gibi askeri yapılar, kale-kent yerleşimleri inşa ettirmiştir.<sup>31</sup> Büyük Menderes Vadisi'ndeki Mastaura, Harpasa, Anineta ve Orthosia<sup>32</sup> kentlerinin territoryumunda inşa edilen Bizans kaleleri ve yerleşimleri, konuyla ilişkili örnekleri oluşturmaktadır. Kentlerin konumu, Bizans toplumlarının Büyük Menderes vadisine yakın ve hakim tepelere korunaklı yerleşimler kurarak varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. Çalışma konumuz olan Bizans askeri yapısı da hem konumu hem de mimari özellikleri açısından Mastaura Bizans Kalesi ile benzer özelliklere sahip olup kaleye bağlı bir sınır karakolu olarak tasarlanmış pozisyonudadır. Çünkü MS 12.-13. yüzyılda Büyük Menderes Vadisi siyasi, askeri ve sosyo-iktisadi açıdan oldukça hareketli bir bölgeydi.<sup>33</sup> Aynı şekilde Karia ve Lydia bölgelerinin geçiş güzergâhında bulunması da yöredeki bu hareketliliği arttırmaktaydı. Bu bağlamda Bizans askeri yapısı, olası tüm gelişmeleri Mastaura Bizans Kalesi'ne haber vermek için oluşturulmuş bir sinyal merkezi konumuna sahip idi. Konumu itibarıyla vadiye yaklaşık 600 m, Bizans Kalesi'ne 2,5 km uzaklıktadır. Yapısal olarak ta küçük ölçekli bir ön karakol planında tasarlandığı için öncül veya haberci olarak konuşlandırılmış az sayıda ama nitelikli hazır durumda olan askeri bir birlik bulunmuş olmalı. Bu askeri birlik büyük olasılıkla bir taarruz birimi olarak organize edilmemiş, savunmada kalmak ve Bizans Kalesi'ni vadideki ve Mastaura bölgesindeki tüm gelişmelerden haberdar etmekle görevliydi.

### Sonuç

Kule, Mastaura'nın Karia ve Büyük Menderes Vadisi'ne açılan kırsal alandaki güvenlik noktası olarak tasarlanmış olup, olası saldırı ve olaylara karşı kentte alarm ve teyakkuz oluşturabilecek bir konumdadır. Aynı zamanda bölgeler arası geçiş güzergâhı üzerindeki konumu, kent kırsalındaki güvenlik rolüne ayrı bir stratejik görev yüklemiştir. Helenistik Dönem'de Kilikia,

<sup>31</sup> Georges Pachymeres, *Relationes Historicas*, III.21, IV.20-21.

<sup>32</sup> Orthosia'daki Bizans Kalesi, günümüzde Yeni Pazar İlçesi sınırları içerisindedir. Ancak konumuz ve coğrafya açısından Orta Çağ'da Nazilli'deki tarihi gelişmelerle yakından ilgili olduğundan burada örnek olarak kullanılmıştır.

<sup>33</sup> Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, 102-121.

Pamphylia, Lykia, Pisidia ve Karia bölgelerindeki kent ve yerleşimlerin territoryumunda benzer amaçlara sahip özel ve tek veya yekpare olarak tasarlanmış kulelerin inşa edildikleri bilinmektedir. Bunlar genellikle stratejik geçiş noktalarında, limanlarda, özel mülkiyet alanlarında, tarım arazilerinde ve kırsal alanlarda güvenliği ve kontrolü sağlamak amacıyla inşa edilmiştir.<sup>34</sup> Karia'da Thera yerleşiminde yer alan ve Helenistik Dönem'de yerleşimin güvenliğini sağlamak amacıyla polis karakolu veya garnizon 'phrourion' olarak tasarlanan Çatalkaya Kalesi, kırsal güvenlik birimleri veya askeri yapıların önemli bir örneğidir.<sup>35</sup> Dağlık Kilikia Bölgesi'nin Çatıören Yerleşimi'ndeki kule yapıları da hem savunmayı sağlamak hem de üretim alanlarını korumak amaçlı olarak kırsal yapıyla karakterize edilmiş bir yapıya sahiptir.<sup>36</sup> Pisidia Bölgesi'nde Kremna'nın kuzeydoğusunda yer alan Çakalasarıtepe karakolu, stratejik bakımdan kentin kuzeybatısında Keraitai, kuzeyinde Sagalassos ve Kremna'nın doğusundan Perge'ye devam eden Kestros Vadisi'nin (Aksu) oluşturduğu dar geçitleri ve derin vadileri gözetlerken kentin kırsal alandaki su kaynaklarını ve tarım arazilerini de kontrol edebilecek konuma sahip askeri bir yapıdır.<sup>37</sup> Lykia Bölgesi'nde Phaselis'in kırsalında yer alan kule, kenti ve kırsalını Pisidia kökenli halk olarak bilinen Mnaralıların saldırı ve yağmalarına karşı korumak amacıyla Gökgür mevkiinde inşa edilmiştir.<sup>38</sup> Pamphylia Bölgesi'nde Lykia-Pisidia bölgeleri sınırında konumlandırılmış Kelbessos Yerleşimi'ndeki kule de kırsaldaki yerleşimleri ve üretim arazilerini korumak için yapılmıştır.<sup>39</sup> Aynı amaçla Karia'da Aphrodisias'ın kuzeyinde bulunan Morsynos Vadisi'ndeki kule<sup>40</sup>, Loryma'daki liman kale<sup>41</sup>, Çiftlik Köy'deki Orak Kale<sup>42</sup>, Hasanlar Kulesi<sup>43</sup> ile Akbük ve Hayıtlı kuleleri<sup>44</sup>; Kilikia Bölgesi'ndeki Karasis Kalesi<sup>45</sup> ve Diocaesareia'daki altı katlı kule<sup>46</sup>; Pamphylia Bölgesi'nde Tahtalı Dağı'ndaki çiftlik-kule yapıları<sup>47</sup> ve Lykia Bölgesi'nde Beymelek-Işion'daki çiftlik-kule<sup>48</sup> yapıları örnek gösterilebilir.

Kulede yapılan araştırmamızda mimari özellikleri dışında kuleyi tarihlendirebilecek başka bir arkeolojik veriye ulaşılammıştır. Kulenin duvarları, rektogonal bloklar kullanılarak isodomik duvar örgü tekniğiyle oluşturulmuştur. Blokların dış cepheleri kısmen kaba yonulu işlenmiş olup, yastık formunda dışbükey / bosajlıdır. Duvarlarda bazı blokların, duvar kalınlığını aşacak şekilde belirli aralıklarla duvarın içine yerleştirilerek atkı bloğu olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Bu teknik uygulamalar Geç Klasik-

<sup>34</sup> Soslu, 2021: 276 vd.

<sup>35</sup> Paksoy, 2023: 95-126.

<sup>36</sup> Mörel, 2017: 382-387, fig. 3-5.

<sup>37</sup> Soslu, 2021: 401-407, Kat. 47, Lev. LXXXVIII, fig. 176, Lev. CXXXII, Çiz. 103-105.

<sup>38</sup> Taşkıran, 2021: 7-19.

<sup>39</sup> Çevik – Bulut, 2007: 111-112, fig. 20-21.

<sup>40</sup> Soslu – Doğan, 2019: 283-299.

<sup>41</sup> Radt, 2010: 210, Abb. 9c.

<sup>42</sup> Radt, 2010: 210, Abb. 9a.

<sup>43</sup> Laumonier, 1936: 302-303, fig. 16; Çorbacıoğlu, 2021: 215.

<sup>44</sup> Çörtük, 2020: 104 vd., fig. 14-15.

<sup>45</sup> Radt, 2010: Abb. 4, 8; Müth – Laufer, 2016: 129, Abb. 2.

<sup>46</sup> McNicoll, 2009: 178-181, Pl. 82-83; Nosssov – Delf, 2009: 13, 52.

<sup>47</sup> Kızıgut, 2017: 205-206, fig. 13-14

<sup>48</sup> Çevik – Pimouguet-Pedarros, 2011: 2011: 311-316; Pimouguet-Pedarros – Çevik, 2016: 379-380, fig. 9-10.



Helenistik Dönem savunma mimarisinde yoğun olarak kullanılmıştır. Hekatomnoslar Dönemi'nde bu teknik, özellikle MÖ 4. yüzyılın ikinci çeyreği ile Ada (MÖ 344-340) ve Piksodaros (MÖ 340-334) zamanına ait duvarlarda karşımıza çıkar.<sup>49</sup> Orthosia<sup>50</sup>, Alabanda<sup>51</sup>, Harpasa<sup>52</sup>, Amyzon<sup>53</sup>, Alinda<sup>54</sup>, Latmos<sup>55</sup>, Latmos Herakleiası<sup>56</sup>, Beğlerli Kalesi<sup>57</sup> ve Tepe Hisar Kale<sup>58</sup>'ye ait yapılarda atkı blokların kullanıldığı görülmektedir. Çalışma konumuz olan kuleyle benzer şekilde, bosajlı taş işçiliğine sahip ve atkı bloğunun kullanıldığı Helenistik Döneme ait Aphrodisias'da Morsynos Vadisi'ndeki kulenin isodomik dizimli bosajlı blokları<sup>59</sup>, Loryma'nın isodomik işçilikteki sur ve kule yapıları<sup>60</sup>, Kedrai'nin güney surundaki kule<sup>61</sup>, Akbük'teki kule<sup>62</sup>, Kaunos'un batı surunun isodomik olarak inşa edilmiş bazı duvarları ve kuleleri<sup>63</sup> ve Pednelissos'ta kent surunu oluşturan bosajlı bloklar<sup>64</sup>, başlıca örnekleri oluşturmaktadır. Karia Bölgesi'nde bulunan Thera yerleşiminin kırsaldaki askeri garnizonu olarak tasarlanmış MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Çatalkaya Kalesi surunun mimari işçilik ve teknik uygulamaları, konumuz açısından en yakın örnektir.<sup>65</sup> Dikdörtgen / retogonal blokların cepheleri, hafif dış bükey / bosajlı yapılmış ve blokların arasına atkı bloğu olarak yerleştirilmiştir.

Sadece karşılaştırma örneklerine dayanarak kulenin tarihsel sürecini belirlemek oldukça zordur. Bu bakımdan Mastaura'nın Helenistik Dönem'e ait arkeolojik verilerine de ihtiyaç vardır. Çünkü bu veriler kentin Roma İmparatorluğu öncesindeki varlığını kanıtlaması açısından oldukça önemlidir. Kente ait sikkeler ve mimari buluntular sayıca az olsa da şimdilik bu konuya ışık tutmaktadır. MÖ 2. yüzyıla tarihlenen sikkelerin ön yüzünde Zeus, arka yüzünde ise at sırtında, elinde çift yüzlü balta tutan kentin mitolojik kurucu kahramanı Mastauros yer almaktadır.<sup>66</sup> Kent sınırları içinde terk edilmiş bir yapı altında olduğu belirlenen, MÖ 2-1. yüzyıla tarihlenen bir yapıya ait, inci boncuk ve *Lesbos kymationu* bezemeli lento frizi bloğu bulunmaktadır.<sup>67</sup>

<sup>49</sup> Karlsson, 1993: 150-151.

<sup>50</sup> Debord – Varinlioğlu, 2010: 249-250, fig. 394-396.

<sup>51</sup> McNicoll, 2009: 34, Pl. 18.

<sup>52</sup> Debord – Varinlioğlu, 2010: 39-41, fig. 40-43.

<sup>53</sup> Büyüközer, 2023: 40, fig. 2.

<sup>54</sup> Debord – Varinlioğlu, 2010: 26, Pl. 8-9; Konecny – Ruggendorfer, 2014: 717, 719-720, fig. 6b-c, 8, 11, 13-15, 18, 20b, 22.

<sup>55</sup> Peschlow-Bindokat, 2005: 9, Lev. 17.1; Pedersen – Ruppe, 2016: 565; Akdeniz – Akkurnaz, 2018: 31-32, Res. 10-11; Büyüközer, 2022: 74, 76, fig. 13.

<sup>56</sup> McNicoll, 2009: 77, Pl. 35; Akdeniz – Akkurnaz, 2018: 37-38, Res. 21-25; Büyüközer, 2022: 69, fig. 2b-c.

<sup>57</sup> Çörtük – Öncü, 2011: 105-109, fig. 23; Çorbacioğlu, 2021: 207, Res. 5.

<sup>58</sup> Henry – Karlsson, vd., 2011: 22, fig. 6.

<sup>59</sup> Soslu – Doğan, 2019: 286-287, fig. 7-8.

<sup>60</sup> Nöth, 2019: 175-295.

<sup>61</sup> Usman Anabolu, 1993: 237-242.

<sup>62</sup> Çörtük, 2020: 116, fig. 15.

<sup>63</sup> Özen, 2017: 71-93.

<sup>64</sup> Laufer, 2010: 168-172, fig. 2, 18.

<sup>65</sup> Paksoy, 2023: 98-99 vd., fig. 19-20.

<sup>66</sup> Nolle, 2016: 58, Abb. 2b; Akkurnaz, 2020: 52-53.

<sup>67</sup> Çidem, 2022a: 100-102, 105, Res. 2-8.

Kulenin kuzeyinde, kuleyle ilgili fakat farklı mimariye sahip, moloz taş kullanılarak harçla örülmüş bir duvar ve bu duvara bağlanan aynı tip duvarlara ait temel kalıntıları bulunmaktadır. Mimari özellikleri incelendiğinde kulenin Geç Antik Çağ'da da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu özellikler, kulenin Hellenistik Dönem sonrasında kullanıldığını gösterse de veri yetersizliğinden ötürü hangi amaçla kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Anadolu'da Geç Antik Çağ'da kent ve kırsal arasındaki yaşam döngüsünde, kırsalda bulunan çiftlik yerleşimleri, zirai ürünleriyle kentlerin sosyo-ekonomik gelişimine katkı sağlamışlardır.<sup>68</sup> Yönetici veya idari sınıf, kent ve kırsal denklemindeki ilişkileri güçlü tutabilmek için kırsal alanlara özel bir önem vermiştir. Dahası kırsal yaşam, kentlerin idari ve özellikle ekonomik baskılarından kurtulmak isteyenler için de önemli bir yer olmuştur.<sup>69</sup> Ancak Geç Antik Çağ'da Anadolu'daki kentlerin sosyo-ekonomik faaliyetlerinin zayıfladığı görülürken, kırsal kesimde büyük bir zenginlik ortaya çıkmıştır.<sup>70</sup> Dolayısıyla konumuz açısından Helenistik Dönem'e ait kule yapılar, askeri işlevlerinin yanı sıra bazı mimari düzenlemelerden sonra kırsal kesimde ürün depolamak için depo gibi çeşitli amaçlarla da kullanılmıştır. Mimari olarak kule yapılarına dayalı olarak işliklerin ve üretim atölyelerinin tasarlandığı çiftlik yerleşimlerine rastlamak mümkündür. Dağlık Kilikia<sup>71</sup>, Lykia-Pamphylia<sup>72</sup> ve Karia<sup>73</sup> bölgelerinin kırsalında çiftlik-kule olarak kullanılmış kompleks yapı örnekleri yer almaktadır. Örneğin Aphrodisias'ın kuzeyinde Morsynos Vadisi'nde yer alan Helenistik kule, bazı mimari ekleme ve değişikliklerden sonra zeytin üretim atölyelerinin inşa edilmesiyle Geç Antik Çağ'da yapısal olarak kırsal bir üretim merkezine dönüştürülmüştür.<sup>74</sup> Ayrıca araştırmamızda kulenin güneyinde Geç Antik Çağ'a ait bir çiftlik yerleşiminin tespit edilmesi, kulenin bu dönemde kullanıldığını gösteren bir diğer önemli kanıttır.

Orta Çağ'da Selçuklu akınlarının ağırlıklı olarak Batı Anadolu merkezli olması, siyasi, askeri ve sosyo-ekonomik açıdan önemli bir konuma sahip olan Büyük Menderes Vadisi'nin Türkler tarafından iskânına sebep olmuş, bu durum MS 12. yüzyılda Bizans yerleşimleri için tehdit edici bir olaya dönüşmüştür.<sup>75</sup> I. Aleksios Komnenos (MS 1081-1118) zamanında bölgedeki bu gelişmeler göz önünde bulundurularak nitelikli ve güçlü ordular oluşturulmuş, sınırların korunmasına ve yerleşimlerin savunma yapılarının güçlendirilmesine yönelik imar faaliyetlerine başlanmıştır.<sup>76</sup> MS 12. yüzyılın ortalarında yaşanan gelişmeler bu durumun gerçekliğini ortaya koymuştur. İkinci Haçlı Seferi sırasında (MS 1147-1149), Ephesos'tan Laodikeia'ya ulaşmaya çalışan Fransa Kralı VII. Louis'nin ordusunu oluşturan Fransız birlikleri, Büyük Menderes Vadisi boyunca ilerlerken Nazilli bölgesinin

<sup>68</sup> Mitchell, 2016: 2016: 440.

<sup>69</sup> Ergin, 2013: 144.

<sup>70</sup> Niewöhner, 2017: 82-89.

<sup>71</sup> Durugönül, 1995: 197-202; Aşkın, 2010: 77-89.

<sup>72</sup> Konecny, 1997: 299-314; Çevik – Pimouguet-Pedarros, 2005: 439-447; Çevik – Bulut, 2017: 105-130.

<sup>73</sup> İren – Gürbüzer, 2005: 7-32.

<sup>74</sup> Soslu – Doğan, 2019: 291 vd., fig. 14.

<sup>75</sup> Ayönü, 2009: 11.

<sup>76</sup> Ostrogorsky, 2015: 339 vd.; Birkenmeier, 2002: 231.

müstahkem mevzilerinde konuşlanmış Türk okçu birlikleri tarafından taciz atışlarına ve irili ufaklı saldırılara maruz kalmıştır.<sup>77</sup> Bu bakımdan Türklerin saldırıları, bölgedeki savunma yapılarının önemini göstermiştir. Türklerle yapılan mücadelelerin ardından Manuel Komnenos (MS 1143-1180) döneminde sınır hatlarındaki tahkimatlar güçlendirilerek iyi bir organizasyon sağlanmıştır.<sup>78</sup> MS 1204 yılında Constantinopolis'teki Latin İşgali ile birlikte Laodikeia'nın Türkler'in hâkimiyetine girdiğinden bahsedilmektedir<sup>79</sup>. Böylece Türklerin artık etkili bir güç olduğu Laodikeia'nın ele geçirilmesiyle somut bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu olay, bölgedeki savunma amacıyla yapılabilecek inşa faaliyetlerinin bir program çerçevesinde yapılması gerektiğinin önemli bir kanıtıdır. I. Theodoros Laskaris'in damadı ve Nikaia Krallığı'nın varisi John Ducas (III. Ioannes) Vatatzes'in (MS 1222-1254) hükümdarlığı yıllarında hem Doğu hem de Batı'da kale, kule ve sur gibi savunmaya yönelik birçok mimari yapı inşa edilmiştir.<sup>80</sup> Vatatzes'in Doğu sınırına verdiği büyük önem, Philadelphia ve Tripolis gibi ana yollar üzerinde yer alan yerleşim yerlerinde yaptırdığı surlarda da ortaya çıkmıştır.<sup>81</sup> Bu faaliyetleri bununla sınırlı kalmamış, mevcut surların onarım ve yeniden inşa edilmesi talimatıyla devam etmiştir.<sup>82</sup> MS 1260'lara dek Türkler bölgeyi ele geçirene kadar bölgede çetin ve sancılı süreçler yaşanmıştır.<sup>83</sup> Politik kriz ve karışıklık sürerken Bizans, MS 1261 yılında Nymphaion'da (Kemalpaşa) yapılan "Nymphaeum Antlaşması" ile idari merkezini Nymphaion'a taşıyarak sınır güvenliğini artırmaya çalışmıştır.<sup>84</sup> Tarihsel süreçte Büyük Menderes Vadisi'nin birkaç kez kuvvetler tarafından el değiştirdiği yanı sıra savunması güçlü kent ve yerleşimlerin inşa edildiği anlaşılmaktadır.<sup>85</sup> MS 12.-13. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nun Batı Anadolu ve Büyük Menderes Vadisi<sup>86</sup>'nin iç kesimlerinde kale-kent planlı yerleşimler kurdukları ve yerleşimlerin savunma mimarisini güçlendirdikleri, arkeolojik verilerden takip edilebilmektedir. Tripolis, Antiokheia ad Maeandrum, Mastaura, Orthosia, Harpasa, Anineta, Myus, Keçi Kalesi (Selçuk) ve Manisa'da bulunan Bizans Kalesi ile Alabanda'daki Bizans Surları ve Kuşadası Kadıkalesi'ndeki Bizans savunma mimarisi, başlıca arkeolojik örnekleri oluşturmaktadır.

Araştırmamıza konu olan Bizans askeri yapısının duvarı, polygonal ve moloz taşların bol harçla birleştirilmesiyle *opus incertum* duvar örgüsü tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Derz boşluklarında kırık tuğla ve mermer

<sup>77</sup> Odo de Deuil, *De Profectione*. 102-121; Hatta Haçlıların başlattığı kovalamaca sırasında Türk birliklerinin Bizans yerleşimi Antioch Ad Maeandrum'a sığındığı öğrenilmektedir. Bu olay, Bizans ile bölgedeki Türkler arasındaki ilişkilerin farklı bir boyuta ulaştığını gösteren çok önemli bir örnektir. Thonemann, 2011: 7-8.

<sup>78</sup> Foss – Winfield, 1986: 145-147.

<sup>79</sup> Peirano, 2004: 402 vd.

<sup>80</sup> Foss, 1996: 297-320.

<sup>81</sup> Duman, 2015: 231 vd.

<sup>82</sup> Gregory, 2007: 280.

<sup>83</sup> Konuyla ilişkili detaylı bilgiler için bkz. Odo de Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, 102-121; Prinzing, 1998: 153-177; Ayönü, 2015: 1-12.

<sup>84</sup> Foss, 1979: 311.

<sup>85</sup> Arthur, 2006: 24-25.

<sup>86</sup> Bizans İmparatorluğu'nun MS 12. yüzyılda Büyük Menderes Vadisi'ndeki kalelerde onarım ve inşa faaliyetlerini başlattığı bilinmektedir. Georges Pachymeres, *Relationes Historicas*, III.21, IV.27, V.20-21; Foss, 1982: 151-152 vd.

parçaları kullanılmıştır. Duvarın iç ve dış kısımlarında basamak şeklinde oluşturulmuş, testere biçimli yapısal bir mimari uygulamaya yer verilmiştir. Kuzey duvarla aynı mimari özelliklere ve işçiliğe sahip yarım daire planlı fakat oldukça tahrip olmuş bir kule bulunmaktadır. Buradaki özelliklere göre mimari özellikler açısından askeri yapıya en yakın örnek, kuzeybatısında yer alan Mastaura Bizans Kalesi'dir. Orta Çağ'da bölgede yaşanan olaylar nedeniyle güvenlik ve istikrarsızlık ortamı baş gösterince Mastaura halkı bu kale-kenti, Khrysaoris Deresi'nin bulunduğu vadinin doğusundaki korunaklı ve hakim tepeler üzerine inşa etmiştir.<sup>87</sup> Kale, surların görülebildiği iç kale ve güneyde iç kaleye bağlanan yapıların yer aldığı, çıkıntılı üç tepe üzerindedir.<sup>88</sup> İç kaledeki korunmuş sur duvarı, yaklaşık 85 m uzunlukta ve 1,70 m kalınlıktadır. Duvar *opus incertum* tekniğinde olup kaba yonulu ve moloz taşlar bol harç katkısıyla bütünleştirilerek yapılmıştır. Duvarın bazı kısımlarında kırık tuğla ve mermer parçaları kullanılmıştır. I., II. ve III. çıkıntılarının olduğu alanlarda bulunan duvar kalıntıları da benzer özelliklere sahiptir.<sup>89</sup> Kalenin bulunduğu tepenin Mastaura'ya bakan tarafında, II. ve III. çıkıntılar arasında, kaleye çıkılabilen bir vadiyi kontrol etmek amacıyla yapıldığı anlaşılan ve bedenindeki tuğla kuşaklarından ötürü 'Kızıl Kuşak' adı verilen bir duvar bulunmaktadır.<sup>90</sup> Bu duvar, Bizans Kalesi ile birlikte, İngiliz Arkeoloji Araştırma Enstitüsü'nün Mastaura konulu projesi kapsamında H. Barnes ve M. Whittow gibi araştırmacılar tarafından incelenerek MS 12.-13. yüzyıla tarihlenmiştir.<sup>91</sup> Bizans Kalesi, Büyük Menderes Vadisi'ne yaklaşık 4 km uzaklıkta olup batıdan geçen Khrysaoris Deresi ile kuzey-güney uzantılı vadiye hakim konumdadır. Ancak kalenin doğusundan geçen Mergen Çayı ve aynı zamanda Karia ile Lydia arasındaki tabii geçidi oluşturan vadi üzerinde aynı hâkimiyet ve tahakküme sahip değildir. Buradaki güvenlik sorunu muhtemelen bu çalışmanın konusu olan askeri yapıyla giderilmiş olmalıdır. Çünkü askeri yapı hem mimari özellikleri hem de konumu itibarıyla Bizans Kalesi ile çok yakın ilişkilidir. Büyük Menderes Vadisi'ne yaklaşık 600 m, Bizans Kalesi'ne yaklaşık 2,5 km, kalenin ise vadiye yaklaşık 4 km uzaklıktaki mesafesi dikkate alındığında askeri yapının kırsal kesimde kaleyle bağlantılı bir sinyal veya haberleşme merkezi, yani bir ön karakol olarak tasarımı ve kullanılması mümkün görünmektedir. Bu konuda mimari özellikleri ve işlevi bakımından en yakın bir başka örnek Tripolis'teki Bizans Kalesi'dir. MS 13. yüzyılda Vatatzes tarafından inşa edilmiş olan kale, kentin daha kuzeyinde yer alan Philadelphia'daki kalenin ön karakolu olarak tasarlanmıştır. Kalenin yapılış amacı, bölgede ön güvenlik merkezi oluşturmak ve Büyük Menderes

<sup>87</sup> Barnes – Whittow, 1994: 193.

<sup>88</sup> Kardeşler – Çorbacıoğlu, 2022: 51-72, Res. 2-3.

<sup>89</sup> Akkurnaz, 2022d: 118-120, fig. 17.

<sup>90</sup> Bu duvar yapısı, 2021 yılının Eylül ayında yaptığımız bir araştırma gezisi sırasında incelenmiştir. Ayrıca bu duvarla aynı amaçla oluşturulan bir başka örnek de Burdur İli, Bucak İlçesi, Kızıllı Köyü'nde yer alan MS 12. yüzyıla tarihlenen Balama Bizans Kalesi'nde yer almaktadır. Kalenin doğusunda kaleye ulaşımı mümkün kılan küçük ölçekli bir vadinin harçlı duvarla kapatıldığı görülmektedir.

<sup>91</sup> Barnes – Whittow, 1994: 129-130; Ayrıca 'Kızıl Kuşak' ile ilgili benzer örnek ve tarihsel bilgiler için bkz. Foss – Winfield, 1986: 56, 76, 120 vd; Kardeşler – Çorbacıoğlu, 2022: 64, Res. 13; Crow, 2017: 104, fig. 7.5.

Vadisi'ndeki gelişmeleri, Philadelphia'daki merkezi kaleye aktarmaktır.<sup>92</sup> Askeri yapıda yarım daire şeklinde bir kule kalıntısı bulunmaktadır. Kulenin zemini harç karışımı moloz taş ve toprak dolgu ile oluşturulmuştur. Benzer plana sahip ve zemin kısımları taş ve toprakla doldurulmuş kule örnekleri, Harpasa<sup>93</sup> ve Orthosia<sup>94</sup>'daki Bizans kalelerinde karşımıza çıkmaktadır. Mastaura'nın doğusunda yer alan Anineta'daki Bizans Kalesi<sup>95</sup>'nin korunmuş kalıntıları da mimari özellikleri bakımından askeri yapıya benzemektedir. Nitekim Nazilli bölgesindeki bu kale kentlerin savunma mimarisinin, aynı tarihsel gelişmelerin ve mimari özelliklerin ürünü olduğu görülmektedir. Ayrıca MS 12.-13. yüzyılda Türklere karşı inşa edilmiş Selçuk'taki Keçi Kalesi<sup>96</sup>, Antiockheia ad Maeandrum<sup>97</sup>, Alabanda<sup>98</sup>, Myus<sup>99</sup>, Kuşadası Kadikalesi<sup>100</sup> ve Manisa'da bulunan kale yapıları da mimari açıdan askeri yapıyla benzer özelliklere sahiptir.<sup>101</sup>

Sonuç olarak Mastaura topraklarında yer alan kulenin hem analogik karşılaştırma örnekleri hem de mimari işçilik ve teknik özellikleri açısından Helenistik Dönem'e tarihlenmesi gerektiği belirlenmiş olup, kent kırsalında güvenlik ve kontrolü sağlamak amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kuleyi önemli kılan en gerçekçi özelliği, Mastaura'nın savunma sistemleri üzerine bugüne kadar yapılan araştırmalarda kentin Helenistik Dönem savunmasıyla ilişkili olduğu belirlenen ilk askeri yapı olmasıdır. Ayrıca kulenin kuzeyinde yer alan ve kule ile bağlantılı olan harçlı duvar, kulenin iki evreli bir kullanıma sahip olduğunu, yani Geç Antik Çağ'da kullanıldığını kanıtlaması açısından önemlidir. Kent territoryumunda tespit edilen bir diğer yapı ise Orta Çağ mimari özellikleri gösteren Bizans askeri yapısıdır. Yaptığımız incelemelere göre bu yapı, MS 12.-13. yüzyıla tarihlenen Mastaura Bizans Kalesi ile aynı mimari özelliklerde tasarlanmış ve muhtemelen kaleye bağlı küçük ölçekli bir karakol olarak inşa edilmiştir. Her iki askeri yapının da temel amacı ait oldukları idari merkezleri olası tehlikelere karşı ikaz etmek, haber ulaştırmak ve güvenliği sağlamaktır.

### Kaynakça

- AKARCA, A., 1998. *Şehir ve Savunması*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- AKDENİZ, E. – AKKURNAZ, S., 2018. *Latmos*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

<sup>92</sup> Duman, 2015: 232 vd.; Duman, 2017: 14.

<sup>93</sup> Debord – Varinlioğlu, 2010: 43-46, fig. 50. Kaledeki koruma ve onarım çalışmaları örnekleri için bkz. Yaşar, 2023: 693-694, Res. 14.

<sup>94</sup> Blondeau, 2010: 335-339; Akkurnaz, – Üreten, 2021: 156-157, Lev. 54, Res. 21-22.

<sup>95</sup> Akkurnaz, 2021: 107-108, Lev. 29, Res. 21-22.

<sup>96</sup> Tok, 2016: 249-275.

<sup>97</sup> Soner, 2017: 139-153.

<sup>98</sup> Akkurnaz, 2017: 6-7, Foto. 3-4.

<sup>99</sup> Mülle-Wiener, 1961: 9-14.

<sup>100</sup> Mercangöz, 2012: 403-414.

<sup>101</sup> Foss, 1982: 151-152.

- AKKURNAZ, S., 2017. “Antik Dönem Sonrası Alabanda” Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı, Aydın 2014.
- AKKURNAZ, S., 2020. “Mastaura Antik Kenti”. *Arkeoloji ve Sanat*, 165, ss. 41-62.
- AKKURNAZ, S., 2021. “Anineta Antik Kenti”, *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 91-120.
- AKKURNAZ, S., 2022a. “2020 Yılı Mastaura Antik Kenti Arkeolojik Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 3, ss. 151-171.
- AKKURNAZ, S., 2022b. “Nazilli’nin Antik Kentleri ve Bölgenin Kültürel Önemi”, *Kurtuluşunun 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Tuncay E. Sepetçioğlu – Arzu Özver, Akademisyen Kitabevi, Ankara, ss. 47-64.
- AKKURNAZ, S., 2022c. “Mastaura Amphitiyatrosu’nda Yapılan Arkeolojik Çalışmalar”, *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 25-49.
- AKKURNAZ, S., 2022d. “Mastaura Antik Kenti’nde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar”. *Lycus Dergisi*, 6, ss. 99-125.
- AKKURNAZ, S. – ÜRETEN, H., 2021. “Orthosia Antik Kenti”, *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Ed. Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacıoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 145-169.
- ARTHUR, P. 2006. *Bizans ve Türk Dönemi’nde Hierapolis (Pamukkale)*, Ege Yayınları, İstanbul.
- AŞKIN, E., 2010. “Korykos’un (Dağlık Kilikia) Hellenistik Dönemi Üzerine Gözlemler / Observations on The Hellenistic Period of Korykos (Rough Cilicia)”, *Tüba-Ar*, 13, ss. 77-89.
- AYÖNÜ, Y., 2009. “Dördüncü Haçlı Seferi’nin Batı Anadolu’nun Türkleşme Sürecine Etkisi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 24 / 1, ss. 5-20.
- AYÖNÜ, Y., 2015. “İslam ve Bizans Kaynaklarına Göre Antiokheia Savaşı”. *Ege ve Balkan Araştırmaları*, 1, ss. 1-12.
- BARNES, H. – WHITTOW, M., 1993. “The Oxford University / British Institute of Archaeology at Ankara Survey of Medieval Castles of Anatolia (1992): Mastaura Kalesi: Preliminary Report and New Perspectives”, *Anatolian Studies*, 43, ss. 117-135.
- BARNES, H. – WHITTOW, M., 1994. “The Oxford University / British Institute of Archaeology at Ankara Survey of Medieval Castles of Anatolia (1993): Yılanlı Kalesi: Preliminary Report and New Perspectives”, *Anatolian Studies*, 44, ss. 187-206.
- BIRKENMEIER, J. W. 2002. *The Development of the Kommenian Army 1081-1180*, 5, Brill, Boston.

- BLONDEAU, V., 2010. "Orthosia, La Forteresse Byzantine", *Cites de Carie: Harpasa, Bargasa, Orthosia dans l'Antiquite*, Ed.: Pierre Debord – Ender Varinlioğlu, Presses Universitaires de Rennes, Rennes, ss. 335-339.
- BÜYÜKÖZER, A., 2022. "Knidos ve Ionia Rönesansı", *Tüba-Ar*, 30, ss. 65-89.
- BÜYÜKÖZER, A. 2023. "Geländemauer, Limen Kleistos ve Hekatomnos Hanedanlığı Dönemi Liman Kentlerinin Savunma Stratejisine Bir Bakış", *Anadolu / Anatolia*, 49, ss. 31-56.
- CROW, J. 2017. "Fortifications", *The Archaeology of Byzantine Anatolia*, Ed.: P. Niewöhner. Oxford University Press, New York, ss. 90-108.
- ÇELİK, A., 2022. "Mastaura ve Çevresinin Floristik Özellikleri", *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 361-382.
- ÇEVİK, N. – PIMOUGUET-PEDARROS, I., 2005. "Kelbessos Dans Le Beydağ. Un Peripolion Sur Le Territoire De Termessos De Pisidia: Resultats Preliminaires", *Anatolia Antiqua*, XXIII, ss. 439-447.
- ÇEVİK, N. – PIMOUGUET-PEDARROS, I., 2011. "Le systeme defensif de Myra-Andriake", *AA*, XIX, ss. 303-319.
- ÇEVİK, N. – BULUT, S., 2007. "The Belen and Kelbessos Farmsteads with Towers on the Border of Pisidia-Lycia and Some Thoughts on Security in the Countryside", *Adalya*, 10, ss. 105-130.
- ÇİDEM, M., 2022a. "Mastaura'dan Bezemeli İki Mimari Blok", *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 97-114.
- ÇİDEM, M., 2022b. "Mastaura Antik Kenti Su Sistemleri Üzerine İlk Gözlemler", *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 149-171.
- ÇORBACIOĞLU, Y., 2021. "Kuzey Karia'daki Savunma Yapıları: Beğerli Kalesi, Teke Kale ve Hasanlar Kulesi", *Nazilli ve Çevresinin Arkeolojik Zenginlikleri*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Yusuf Çorbacioğlu. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 205-218.
- ÇÖRTÜK, U. 2020. "Pladasa Kenti Savunma Mimarisi Üzerine Gözlemler". *Arkeoloji Dergisi*, 25, ss. 99-116.
- ÇÖRTÜK, U. – ÖĞÜL, E. Ö. 2011. "A Study on the Defence Architecture of Northern Caria Harpasos (Akçay) Valley: Kıztaşı and Beyerli Fortresses", *Arkeoloji Dergisi*, 16, ss. 101-130.
- DEBORD, P. – VARİNLİOĞLU, E. 2010. "Harpasa, La Forteresse Byzantine", *Cites de Carie: Harpasa, Bargasa, Orthosia dans l'Antiquite*, Ed.: Pierre Debord – Ender Varinlioğlu, Presses Universitaires de Rennes, Rennes.
- von DIEST, W. 1913. *Nysa ad Maeandrum nach Forschungen und Aufnahmen in den Jahren 1907 und 1909*, G. Reimer Berlin, 1913.

- DUMAN, B. 2015. "Tripolis'teki Geç Bizans Kalesi", *Mustafa Büyükkolancıya Armağan*, Ed.: Celal Şimşek – Bahadır Duman – Erim Konakçı, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 229-245.
- DUMAN, B. 2017. "Tripolis'in Yeri, Önemi ve Kısa Tarihi", *Tripolis ad Maeandrum I / Tripolis Araştırmaları*, Ed.: Bahadır Duman, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 1-16.
- DURUGÖNÜL, S. 1995. "Kilikia Kulelerinin Tarihteki Yeri", *Arkeoloji Dergisi*, 3, ss. 197-202.
- ERCAN, Ö. A., 2022. "Nazilli (Mastaura) Yer Yapısı İle Oluşumu, Yapılaşmada Kullanılan Taşlar", *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 173-199.
- ERDOĞRU, A. – BIYIK, Ö. 2015. *T.T 0001/1 M. Numaralı, Fatih Mehmed Devri Aydın İli Mufassal Defteri (Metin ve İnceleme)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- ERGİN, G. 2013. *Anadolu'da Roma Hakimiyeti*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- MARSDEN, E. W., 1969. *Greek and Roman Artillery (Historical Development)*, Oxford University Press, London.
- FOSS, C. – WINFIELD, D. 1986. *Byzantine Fortifications: An Introduction*, 22, University of South Africa, Pretoria.
- FOSS, C., 1979. "Late byzantine fortifications in Lydia", *Jahrbuch der Osterreichischen Byzanzistik Graz*, 28, ss. 297-320.
- FOSS, C., 1982. "The Defenses of Asia Minor Against the Turks", *Greek Orthodox Theological Review*, 27, ss. 145-205.
- FOSS, C., 1996. *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Routledge, Variorum.
- GEORGES PACHYMERES, *Relations Historiques I – Livres I-III, Relations Historiques II – Livres IV-VI*, Ed. A. Failler, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXIV/1-2*, Societe d'edition "Les Belles Lettres", Paris, 1894.
- GIESE, J. – RUPPE, U. – SCHNEIDER, P. I. – SCHNELLE, M., 2016. "Überlegungen Zur Systematischen Beschreibung und Präsentation", *Ancient Fortifications I*, Ed.: S. Müth, I. P. Schneider, M. Schnelle – P. D. De. Staebler, Oxbow Books, Oxford, ss. 40-60.
- GREGORY, T. E., 2007. *Bizans Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- G. PLINIUS SECUNDUS, *Plin. Nat.* (= G. Plinius Secundus "Yaşlı", *Naturalis Historia*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pliny Natural History*. With an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X, Maa. London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).
- HAMILTON, W. J., 1842. *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With Some Account of Their Antiquities and Geology I-II*, Murray, London.



- HENRY, O. – KARLSSON, L. – BLID, J., 2011. “Labraunda 2010. A Preliminary Report on the Swedish Excavations”, *OpAthRom*, 4, ss. 19-67.
- HIEROCLES, Hierocl. *Syn.* (= Hierocles, *Synekdemos*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Synekdemos*. With an English translation by A. Burckhardt, Leipzig 1893 (The Loeb Classical Library).
- ADAM, I. 2017. “Rural Settlements”, *The Archaeology of Byzantine Anatolia*, Ed. P. Niewöhner, Oxford University Press, New York, ss. 82-89.
- İREN, K. – GÜRBÜZER, M., 2005. “Didyma İlkçağ Kenti ve Çevresi 2004 Yılı Arkeolojik Envanteri ve Yüze Araştırması”, *Tüba-Ar*, 4, ss. 7-32.
- KALKAN, A., 2022. “Mastaura’nın Kırsal Yerleşim Dokusu ve Geçim Stratejisine Etnoarkeolojik Bakış”, *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 307-342.
- KARDAŞLAR, U. – ÇORBACIOĞLU, Y., 2022. “Mastaura Antik Kenti Bizans Dönemi Mimarisi”, *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 51-72.
- KARLSSON, L., 1993. “Thoughts about fortifications in Caria from Maussollos to Demetrios Poliorketes”, *Revue des Études Anciennes*, 96 / 1-2, ss. 141-153.
- KIRCA, E. D. O., 2015. “Karya Khersonesosu’nda (Pera) İki Tip Kale/Kale Yerleşimi”, *Tüba-Ar*, 18, ss. 125-141.
- KIZGUT, İ., 2017. “Antalya Tahtalı Dağ Çevresi Yerleşimlerine İlişkin Yeni Bulgular ve Öneriler”, *Cedrus*, V, ss.199-215.
- KONECNY, A. L., 1997. *Hellenistische Turn Gehofen Zentral Und Ost Lykien*. Wien.
- KONECNY, A. L., – Ruggendorfer, P., 2014. “Alinda in Karia: The Fortifications”, *Hesperia*, 83 / 4, ss. 709-746.
- KOUROUNIOTIS, K., 1922. “Μάσταυρα”. *Ελληνικαι ἀνασκαφαι ἐν Μικρά Ασια, Αρχαιολογικοῦ Δελτίου*.
- LAUFER, E., 2010. “Pednelissos, Sillyon, Adada: Römische-Stadtmauern und kilikische Piraten”, *Byzas*, 10, ss. 165-193.
- LAUMONIER, A., 1936. “Archeologie Carienne”, *BCH*, 60, ss. 286-335.
- MARTIN, R., 1965. *Manuel D’architecture Grecque, I. Materiaux Et Techniques*, Picard, Paris.
- MCNICOLL, A. W., 1997. *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*, Clarendon Press, Oxford.
- MERCANGÖZ, Z., 2012. “Kuşadası, Kadıkalesi (Anaia)”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, Ed.: A. Çilingiroğlu – Z. Mercangöz – G. Polat, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, ss. 403-414.

- MITCHELL, S., 2016. *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*. Çev.: Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- MÖREL, A., 2017. “Dağlık Kilikia Bölgesi’nde Bir Kırsal Yerleşimin Gelişimi: Çatiören Örneği”, *Olba*, XXV, ss. 381-420.
- MULLE-WIENER, W., 1961. “Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Ionien”, *IstMitt*, 11, ss. 5-122.
- MÜTH, S. – LAUFER, E. – BRASSE C., 2016. “Symbolische Funktionen”, *Ancient Fortifications I*, Edt.: S. Müth, I. P. Schneider, M. Schnelle, – P. D. De. Staebler, Oxbow Books, Oxford, ss. 126-158.
- NIEWOHNER, P., 2017. “Urbanism”, *The Archaeology of Byzantine Anatolia*, Ed. Philip Niewöhner, Oxford University Press, New York, ss. 39-59.
- NOLLE, J., 2016. “Beiträge zur kleinasiatischen Münzkunde und Geschichte: 12. Mastaura am Fuße der Mesogis – Überlegungen zu den Patriatraditionen einer wenig bekannten antiken Polis”, *Gephyra*, 13, ss. 49-82.
- NOSSOV, K. S. – DELF, B., 2009. *Greek Fortifications of Asia Minor 500-130 BC*, Osprey Publishing, New York.
- NÖTH, M., 2019. “Die Hafenfestung von Loryma”, *Die Karische Chersones vom Chalkolithikum bis in die byzantinische Zeit, Beiträge zu den Surveys in Loryma und Bybassos I*, Ed.: W. Held, Eigenverlag des Archäologischen Seminars der Philipps-Universität, Maburg, ss. 175-295.
- KIRCA, E. D. O., 2015. “Karya Khersonesosu’nda (Pera) İki Tip Kale / Kale Yerleşimi”, *Tüba-Ar*, 18, ss. 125-141.
- ODO OF DEUIL (= *De Profectione Ludovici VII in Orientem*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Journey of Louis VII to the East*, Çev. V. G. Berry – W. W. Norton, Company Press, New York, 1948.
- OSTROGORSKY, G., 1981. *Bizans Devlet Tarihi*, (1. Baskı 1981-8. Baskı 2015), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ÖZEN, S., 2017. “Kaunos Surları”, *50. Yılında Kaunos / kbid, 50th Anniversary of Caunus / kbid*, Ed.: A. Diler, S. Özen, U. Çörtük, M. Doyran, B. Özen-Kleine, S. Akerdem, N. O. Özer, Y. Say Özer, Bilgin Kültür Sanat, Ankara, ss. 71-93.
- ÖZVER, A., 2022a. “Mastaura Nekropollerine Üzerine Ön Değerlendirmeler”, *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 73-96.
- ÖZVER, A., 2022b. “Mastaura Seramik Buluntuları Üzerine Ön Değerlendirmeler”, *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 115-140.
- PAKSOY, S., 2023. “Karia’daki Antik Thera Yerleşiminin Arazisinde Hellenistik Bir Rodos Kalesi: Çatalkaya Kalesi”, *Arkeoloji Dergisi*, 31, ss. 95-126.

- PEDERSEN, P. – RUPPE, U., 2016. “The Fortifications at Halikarnassos and Priene: Some Regional Characteristics?”, *Focus on Fortifications*, Edt. R. Federiksen, S. Müth, P. I. Schneider, M. Schnelle, Oxbow Books, Oxford & Philadelphia, ss. 560-580.
- PEIRANO, D., 2004. “Due Rifondazioni die tardo Bizantina in Asia Minore”, *Il Tesoro Delle Citta, Strenna dell’Associazione, Stori della Città*, Anno II, ss. 401-412.
- PESCHLOW-BINDOKAT, A., 2005. *Feldforschungen im Latmos*, Milet III. 6. Berlin.
- PHILO BYZANTIUS, Ph. Byz. Pol. (= Philo Byzantius, *Poliorketika*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Greek Aims in Fortifications. With an English translation by A. W. Lawrance. Oxford, 1979.
- PIMOUGUET-PEDARROS, I. – ÇEVİK, N., 2016. “Les Fortifications De Myra Dans La Defense De La Lycie Orientale”, *Ancient Fortifications II*, Ed.: S. Müth – I. P. Schneider – M. Schnelle – P. D. De. Staebler, Oxbow Books, Oxford, ss. 373-383.
- POCOCKE, R., 1745. *A Description of The East, and Some Other Countries: Observations on The Islands of The Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, And Some Other Parts Of Europe 2*, W. Bowyer, London.
- PRINZING, G., 1998. “Zu den Minderheiten in der Maander-Region während der Übergangsepoche von der byzantinischen zur seldschukisch-türkischen Herrschaft (11. Jh.-Anfang 14. Jh.)”, *Ethnische und religiöse Minderheiten in Kleinasien*, Ed.: P. Herz – J. Kobes, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, ss. 153-177.
- RADT, T., 2010. “Fliehbürg, Festung, Residenz? Die Ruinen auf dem Karasis”, *Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen*, Ed.: F. Pirson, J. Lorentzen, P. Schneider – U. Wulf, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 195-217.
- RAMSAY, W. M., 1960. *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ROBERT, J. – ROBERT, L., 1983. *Fouilles d’Amyzon en Carie I*, De Boccard, Paris.
- SAYIN, N. – UZUN, F. – AYSAL, N., 2022. “Mastaura Antik Kenti Yapı Taşları ve Harçların Mineralojisi, Petrografisi ve Potansiyel Kaynak Alanları”, *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 201-223.
- SCRANTON, R. L., 1941. *Greek Walls*, Harvard University Press, Cambridge.
- SONER, R. H., 2017. “Antiokheia Ad Maeandrum Antik Kenti”, *Humanitas*, 5 / 9, ss. 139-153.
- SOSLU, A., 2019. “Alabanda Payandalı Sarnıç’ta Bulunan Geç Antik Dönem Seramikleri”, *Arkhaia Anatolika*, 2, s. 166-194.

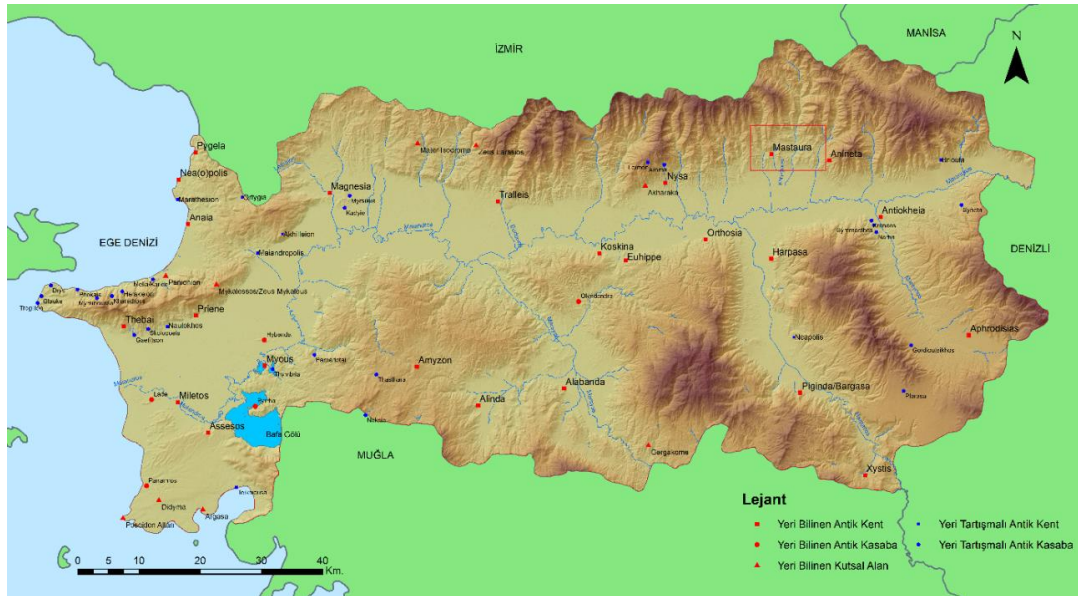
- SOSLU, A., 2020. "Alabanda Payandalı Sarnıç Afrika Kırmızı Astarlı Seramikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 / 72, ss. 485-504.
- SOSLU, S., 2021. *Kremna Antik Kenti Savunma Sistemleri*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın.
- SOSLU, S., 2022. "Mastaura'dan Bir Grup Sikke Işığında Hekate Tapınımları: Kentin Teolojik Kültürüne Bir Katkı", *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 247-260.
- SOSLU, S. – DOĞAN, U., 2019. "Morsynos (Dandalaz) Vadisi'nde Bir Kule", *Phaselis*, V, ss. 283-299.
- STEPHANUS BYZANTINUS, Steph. Byzan. *Ethnica* (= Stephanus Byzantinus, *Ethnica*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Ethnica*, August Meineke, Bavarian State Library, München, 1849.
- STRABON, Strab. (= Strabon, *Geographika*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Geography of Strabo*. With an English translation by H. L. Jones I-VIII. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library). Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika) XII-XIII-XIV*, Çev. A. Pekman, İstanbul 2009.
- TALBERT, R. J. A., 2000. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton.
- TAŞKIRAN, M., 2017. *Silyon Savunma Sistemi ve Pamphylia Bölgesindeki Konumu*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.
- TAŞKIRAN, M., 2020. "Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Silyon", *Silyon Çalışmaları I: Yüzeysel Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi*, Ed.: Murat Taşkiran, Ege Yayınları, İstanbul, ss. 1-32.
- TAŞKIRAN, M., 2021. "Phaselis Merkezi Kule", *Phaselis*, VI, ss. 7-19.
- TEXIER, C., 2002. *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Enformasyon ve Döküman Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- THONEMANN, P., 2011. *The Maeander Valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge.
- TOMLINSON, R. A., 1961. "Emplekton Masonary and Greek Structura", *JHS*, 81, ss. 133-140.
- USMAN ANABOLU, M., 1993. "Les remparts de Kedreai", *Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale*, *Revue des Études Anciennes*, 96, ss. 237-242.
- ÜRETEN, H., 2005. "Bir Grup Sikke Işığında Mastaura Kenti Tanrı ve Kültürleri", *Çankaya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi*, 4, ss. 129-142.
- ÜRETEN, H., 2022a. "III. Gordianus'un Mastaura'daki Sikkeleri", *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu

- Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 261-280.
- ÜRETEN, H., 2022b. “İmparator I. Philippus Dönemi Mastaura Sikkeleri”, *Disiplinler Arası Çalışmalarla Mastaura Antik Kenti*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Arzu Özver – Aytekin Kalkan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, ss. 281-294.
- ÜRETEN, H., 2022c. “Nazilli ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi”, *Kurtuluşunun 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli*, Ed.: Sedat Akkurnaz – Tuncay E. Sepetçioğlu – Arzu Özver, Akademisyen Kitabevi, Ankara, ss. 29-46.
- VITRUVIUS, *Vitr. de Arch.* (= Vitruvius, *De Architectura*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *On Architecture*. With an English translation by F. Granger I-II. London-New York, 1931-1934 (The Loeb Classical Library). Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (Çev. S. Güven), İstanbul, 1998.
- WHITTOW, M., 1994. “Anadolu Orta Çağ Kaleleri Etüdü Birinci Sezonu (1992): Mastaura Kalesi”, *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, ss. 559-570.
- YAŞAR, A., 2023. “Harpasa Antik Kenti ve Yakın Çevresinden Antik Döneme Ait Taş Onarımları”, *Tarih Gelecek ve Dergisi*, 9 / 3, ss. 682-696.

**Ekler**



Resim 1: Mastaura antik kenti.



Resim 2: Karia Bölgesi ve Mastaura antik kenti.

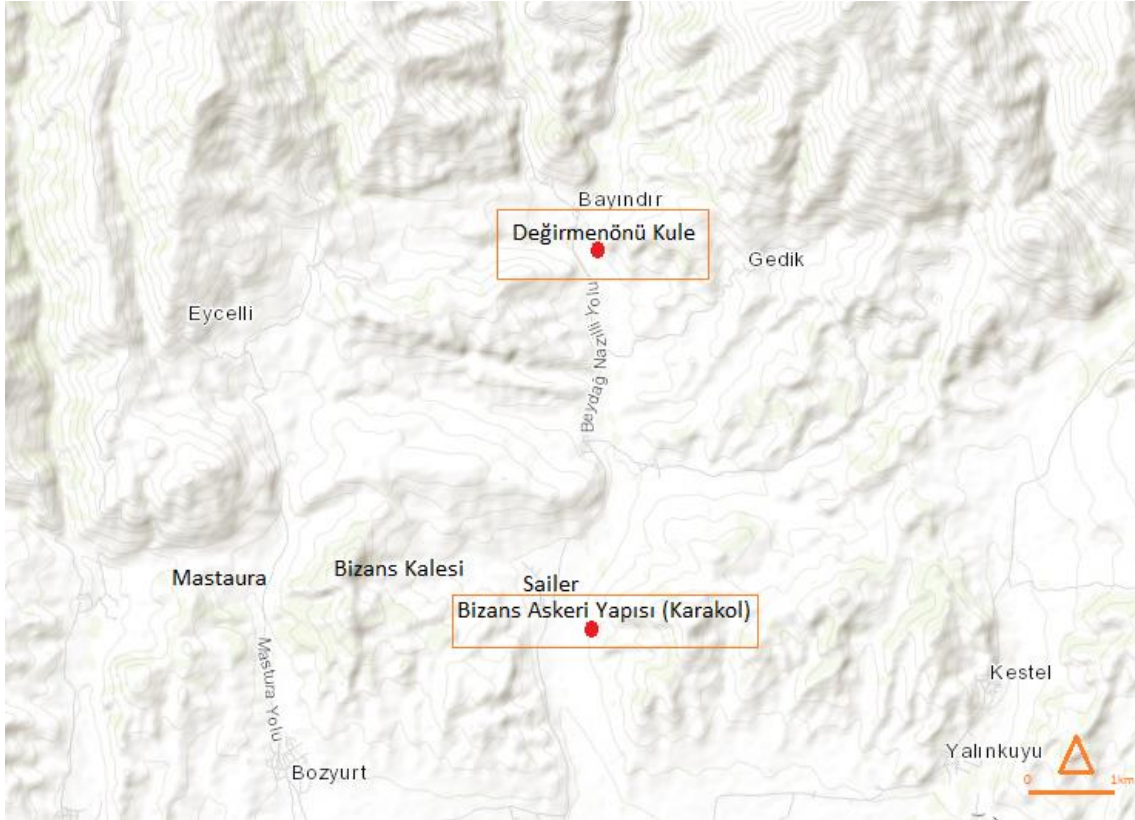




Resim 3: Mastaura Bizans kalesi, jeomorfolojik yapısal bozulmalar.

266

OANNES  
6 (1)



Resim 4: Değirmenönü, Kule mevki ve Sailer, Bizans askeri yapısı (karakol) mevki.

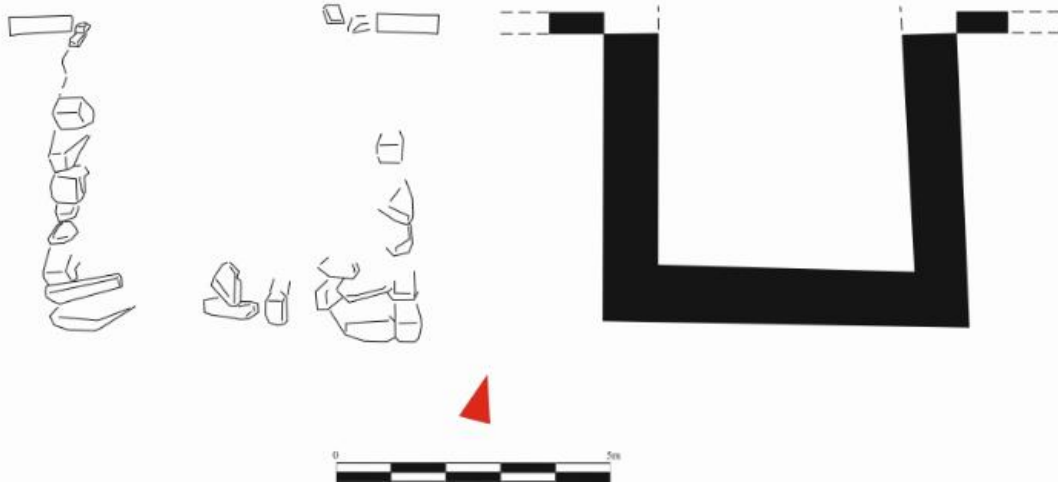


Resim 5: Değirmenönü Kule.

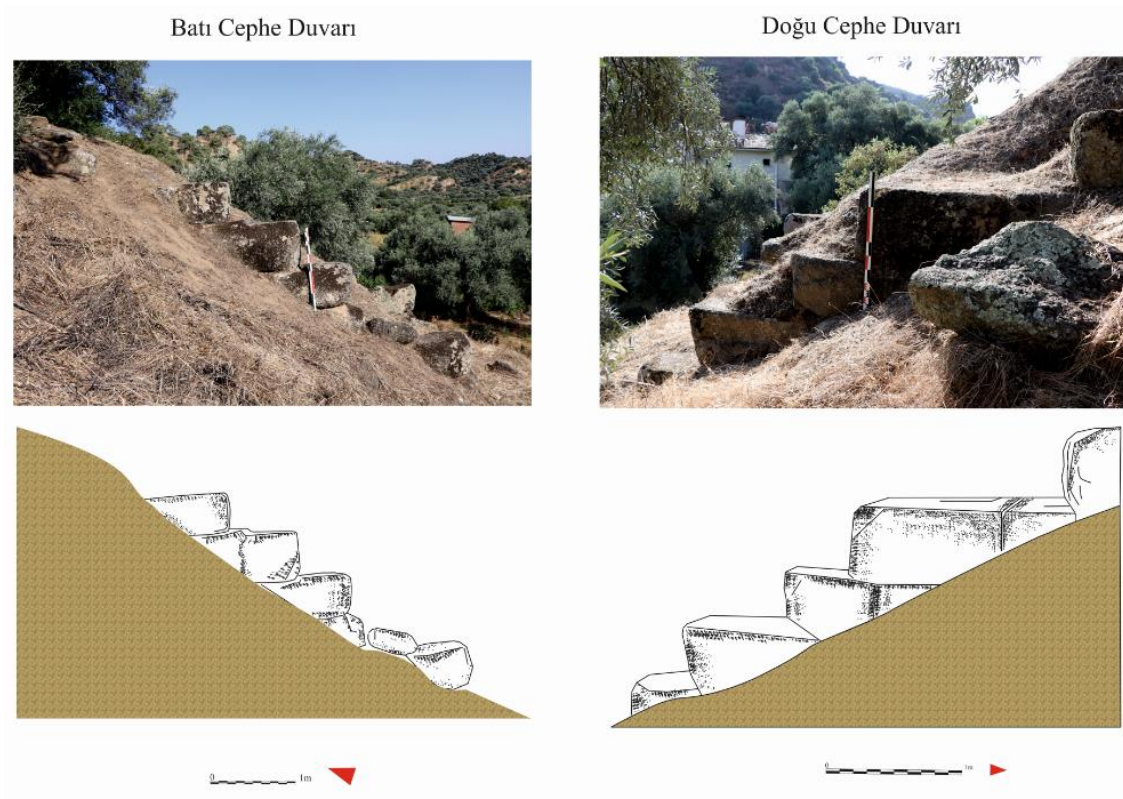


Resim 6: Kule'nin bulunduğu Mergen Çayı'nın Lydia (solda) ve Karia (sağda) bölgelerindeki güzergahı.





Resim 7: Değirmenönü Kule, plan.



Resim 9: Değirmenönü Kule, cepheden görünüm ve atkı bloğu kullanımı.





Resim 10: Değirmenönü Kule, atkı bloğu kullanımı.

Batı

Doğu



Resim 11: Değirmenönü Kule, batı ve doğu uzantılı duvara ait bloklar.





Resim 12: Değirmenönü Kule, Geç Antik Çağ duvar kalıntısı.



Resim 13: Sailer Bizans askeri yapısı, kuzey duvarın batıdan görünümü.





Resim 14: Sailer Bizans askeri yapısı, kuzey duvar görünüm.

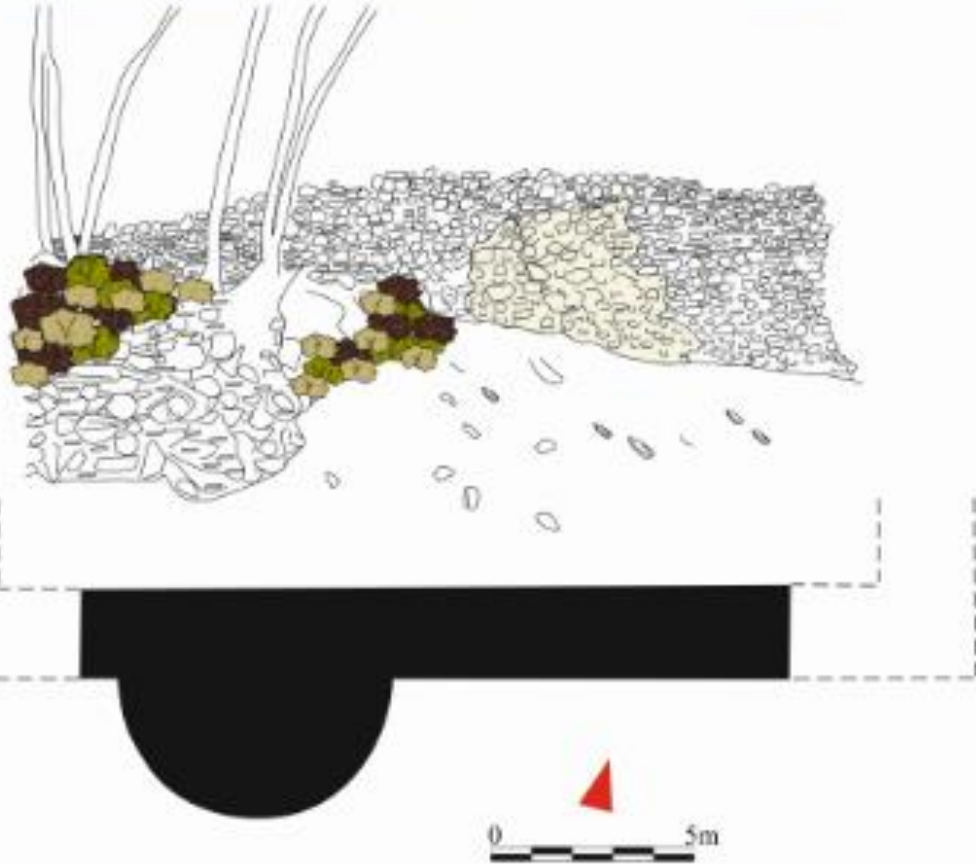


Resim 15: Sailer Bizans askeri yapısı, kuzey duvardaki kademeli yükselişin görünümü.





Resim 16: Sailer Bizans askeri yapısı, kule.



Resim 17: Sailer Bizans askeri yapısı, kuzey duvar ve kule ile plan.



# THE GOD ŠAMAŠ WITH HIS POLITICAL AND SOCIAL ASPECTS IN ANCIENT MESOPOTAMIA

## ESKİ MEZOPOTAMYA'DA SİYASAL VE SOSYAL YÖNLERİYLE TANRI ŠAMAŠ

Nuhcan ERDOĞAN


MA. Candidate, Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of History /  
Türkiye  
Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim  
Dalı / Türkiye  
enuhcan@gmail.com  
ORCID ID: 0009-0004-8359-2001

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : Araştırma Makalesi - Research Article  
**Geliş Tarihi-Received Date** : 05.01.2024  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : 01.03.2024  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : 24.03.2024  
**Sayfalar-Pages** : 275 – 298

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1415323>

This article was checked by 

**Atıf – Cite as:** ERDOĞAN, N., “The God Šamaš with His Political and Social Aspects in Ancient Mesopotamia”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 275 – 298.







OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

6/1, Mart – March 2024

275 – 298

Araştırma Makalesi / Research Article

## THE GOD ŠAMAŠ WITH HIS POLITICAL AND SOCIAL ASPECTS IN ANCIENT MESOPOTAMIA

### ESKİ MEZOPOTAMYA'DA SİYASAL VE SOSYAL YÖNLERİYLE TANRI ŠAMAŠ

Nuhcan ERDOĞAN

#### Abstract

The Ancient Mesopotamian societies showcased their culture through a structural amalgamation of politics, economy, and particularly religion. Within this framework, they fulfilled religious obligations under the worship of numerous gods and goddesses throughout various stages of life, seeking to sustain earthly existence and attain peace in the afterlife. In this context, the cult of the god Šamaš held significant importance among the Ancient Mesopotamian societies. It is recognized, however, that Utu, the Sumerian sun god, formed the foundation of the Šamaš cult. Utu held a revered status within Sumerian society, symbolizing the sun and justice, which governed people's lives and was deemed essential for a fair societal order. Following the Sumerian era, Utu was referenced as the god Šamaš in Semitic societies. Consequently, Utu was mostly associated with justice, whereas Šamaš was renowned for upholding and enforcing laws to ensure justice. Revered by many societies, Šamaš was

#### Öz

Eski Mezopotamya coğrafyasındaki toplumlar, yaşamları boyunca kültürlerini siyasetin, ekonominin ve özellikle de dinin harmanlanarak oluşturduğu yapı temelinde ortaya koymuşlardır. Bu yapı içerisinde yaşamlarının her döneminde birçok tanrı/tanrıça kültü altında dini görevlerini yerine getirerek yaptıkları her bir eylemde dünyevi yaşamlarını daha iyi sürdürebilmelerini ve bununla birlikte ölümden sonraki yaşamlarında da huzur bulabilmeyi amaç edinmişlerdir. Bu çerçevede tanrı Šamaš kültü, Eski Mezopotamya toplumları arasında önemli bir konuma sahiptir. Ancak, onun öncesinde Sumer güneş tanrısı olarak kabul edilen Utu'nun, Šamaš kültürünün temelini oluşturduğu bilinmektedir. Utu, Sumer toplumunca her daim saygı gören tanrılar arasında yer almıştır. Onun güneş ve adalet ile simgelenmesi insanların yaşamlarını düzenlemekte ve adil bir düzen için gerekli görülmekteydi. Utu, Sumer sonrası dönemde Sami toplumlarda tanrı Šamaš adıyla anılmıştır. Buna göre Utu, daha çok adalet ile anılırken Šamaš ise, adaletin sağlanması



consistently viewed as integral to power and authority in Ancient Mesopotamia. The Mesopotamian rulers had to justify their power and endorse every action they took in the eyes of their people, portraying themselves as deputies and shepherds of the gods. In doing so, rulers relied on the support of specific gods to establish their authority on religious grounds. This study seeks to explore the influence of the god Šamaš on Ancient Mesopotamian societies across various facets. It aims to delve into what Šamaš signified in the daily lives of people and what expectations they held regarding their beliefs. Additionally, the research will investigate Šamaš's roles in Ancient Mesopotamian politics, intra-state dynamics, and inter-state relations.

ve yasaların uygulanması ile tanınmaktadır. Birçok toplum tarafından ibadet edilen Šamaš, Eski Mezopotamya'da güç ve otorite için daima gerekli olarak görülmüştür. Mezopotamyalı hükümdarların iktidarlarını meşru kılmak ve halklarının gözünde gerçekleştirecekleri her bir eylemi tanrının vekili, çobanı vasfıyla desteklemeleri gerekirdi. Bu noktada hükümdarlar, söz konusu tanrıya ihtiyaç duymakta ve onun desteğiyle otoritelerini dini bir temel üzerine şekillendirmekteydiler. Bu çalışmada insanların günlük yaşamları arasında tanrı Šamaš'ın onlar için ne ifade ettiği ve aynı zamanda inançları noktasında ondan ne gibi beklentileri olduğu sorularının yanı sıra Eski Mezopotamya siyasetinde, devlet içi politikalarda ve devletlerarası ilişkilerde Šamaš'ın ne gibi rolleri olduğu konuları üzerinde durularak tanrı Šamaš'ın Eski Mezopotamya toplumları üzerindeki etkisinin farklı yönleriyle ele alınması amaçlanmıştır.

**Keywords:** Mesopotamia, Religion, God Šamaš, Politics, Society.

**Anahtar Kelimeler:** Mezopotamya, Din, Tanrı Šamaš, Siyaset, Toplum.

## Introduction

The culture of Ancient Mesopotamian societies was intricately interwoven with a structure where religion and politics intersected seamlessly. Within this framework, religious beliefs permeated every facet of political, social, and economic life. Among the various cults of gods and goddesses within these societies, the cult of Šamaš holds a notable position, distinguished by its political and social significance. At the core of this cult lies the veneration of the Sumerian sun god, Utu.<sup>1</sup>

The Sumerian sun god Utu has a longstanding presence in mythological narratives, renowned for illuminating human existence with the brilliance of sunrise and bringing rejuvenation to nature through his radiant light. Utu's association with the dawn and the vitality it brings to the world is a recurring theme in ancient tales, symbolizing the cycle of life and the natural order of the universe.<sup>2</sup> Indeed, Utu was revered as the adversary of darkness and malevolent acts. His position in Sumerian social beliefs was fortified by the

<sup>1</sup> Bertman, 2003: 116; Yiğit, 2020: 223.

<sup>2</sup> Black – Green, 2003: 222.

notion that his justice would illuminate and expose dark deeds. Utu's association with justice and his role in dispelling darkness both literally and figuratively emphasized his significance as a force that brought light to reveal and rectify wrongdoing within society.<sup>3</sup>

The cult of the god Šamaš was sustained through temples across multiple cities. However, the cities of Sippar and Larsa, situated in present-day Iraq, held particular prominence as the primary centers for the worship and veneration of Šamaš. These cities stood as pioneering settlements that fostered the cult and dedicated significant resources and reverence to the god Šamaš through their temples.<sup>4</sup> The god in question served as the patron deity of Larsa during the Sumerian city-states era and of Sippar during the Akkadian domination in the region.<sup>5</sup> At these two cult centers, there existed a temple dedicated to him known as the E-babbar (White House).<sup>6</sup> However, it's documented that worship of this deity extended beyond these cities to include Eridu and Assyria.<sup>7</sup> In this context, Utu's presence endures through the titles of Sumerian kings, mythological narratives, and his role as a judge in the afterlife, believed to commence following a person's death.<sup>8</sup> Utu, among the most significant gods in Ancient Mesopotamian mythology, is revered as the deity of justice, law, prophecy, and the sun. He is identified as the son of the moon god Nanna and the goddess Ningal.<sup>9</sup> In Sumerian belief, the god Utu, symbolized by the sun, was revered as the bestower of justice.<sup>10</sup> As such, Utu was regarded as an authority in preventing injustice and safeguarding social order.

In its political dimensions, Utu is closely linked with law and justice. Consequently, Utu was deemed indispensable for ensuring a fair administration. The Sumerian legal framework was intertwined with Utu's judgments, obligating rulers to govern in accordance with Utu's principles of justice.<sup>11</sup> Because of this belief, society held that no act of injustice would escape retribution within Utu's domain. Moreover, Utu was invoked in the prayers of various occupational groups deemed perilous, women in labor, individuals seeking remedy for illnesses, and those yearning for enlightenment amid morally obscure circumstances.<sup>12</sup> The deity in question came to be known as Šamaš in Semitic societies during the post-Sumerian period.<sup>13</sup> While considered identical deities, the association of Utu with justice and Šamaš

<sup>3</sup> Jacobsen, 2017: 180.

<sup>4</sup> Demirci, 2013: 30; Etkü – Pekşen, 2023: 519.

<sup>5</sup> Dilek, 2019: 46; Mieroop, 2014: 118; Snell, 2011: 25.

<sup>6</sup> Altuncu, 2014: 131; Pekşen, 2017: 30; Bertman, 2003: 30; Bordreuil – Briquel-Chatonnet, et al., 2023: 476.

<sup>7</sup> Schmökel, 1971: 207; Black – Green, 2003: 224; Bertman, 2003: 126.

<sup>8</sup> Çetin, 2019: 29; Black – Green, 2003: 224.

<sup>9</sup> Altuncu, 2014:131; Dilek, 2019: 46; Çetin, 2019: 29.

<sup>10</sup> Pekşen, 2022: 263; Memiş, 2022: 127.

<sup>11</sup> Pekşen, 2022: 263.

<sup>12</sup> Schmökel, 1971: 207; Hallo, 2010: 338.

<sup>13</sup> Bertman, 2003: 116.

with the safeguarding of established laws and fair order maintenance made their distinction evident.<sup>14</sup>

At times, Šamaš is referenced as the son of Enlil, and alternatively, as the son of Anu.<sup>15</sup> The deity Šamaš, originating in Sumer, was revered in later periods by Akkadian, Babylonian, and Assyrian societies. Beyond these, reverence for Šamaš extended to the Elamites, Mitannis, and Hittites, who also held him in high regard.<sup>16</sup> As the sun god, Šamaš was among the foremost deities associated with agricultural activities in rural areas.<sup>17</sup> In depictions, he is often portrayed with a winged solar disc, symbolizing the emission of sunlight from Šamaš's shoulders.<sup>18</sup> Additionally, there are claims suggesting that the horse motif discovered on one of the seals dating back to the reign of Babylonian King Nebuchadnezzar I represents a sacred animal associated with the Šamaš (Utu)<sup>19</sup>. In this context, the inhabitants of Ancient Mesopotamia regarded Šamaš as the ruler over all where the sun rises and sets. Consequently, akin to the sun illuminating the world, the prevailing notion was that his rays allowed him to witness all that occurred on Earth, leaving nothing hidden from his gaze.<sup>20</sup> Therefore, Šamaš was revered not only as a god, but also as a king.<sup>21</sup> The deity in question emerged not only as a force revitalizing nature and ensuring earthly and underworld justice but also as a foundation of authority and sovereignty in Ancient Mesopotamian states and societies. Šamaš became a determining ruler in various state administrations, becoming an essential element for kings to legitimize their reign. Consequently, for rulers to govern justly, they sought to solidify their throne by garnering the support of Šamaš, renowned for justice and righteous judgment, and earning the people's appreciation.<sup>22</sup> For these reasons, the god Šamaš always maintained his popularity as an authority in political and social activities.

### **Political Aspects of the God Šamaš**

The god Šamaš, highly esteemed in Ancient Mesopotamian societies for embodying justice, held a prominent position within the political structures of these revered societies. Šamaš's recognition as the god of justice stood as a crucial factor for rulers to legitimize their authority on the throne. Rulers sought to earn the favor of Šamaš by adhering to the principles of justice he represented. However, gaining Šamaš's favor required more than mere verbal acclaim; rulers had to demonstrate their commitment through their actions.<sup>23</sup> Rulers were obligated to glorify the cult of Šamaš by constructing statues and temples dedicated to him, organizing festivals, offering thrones, and repairing

<sup>14</sup> Mackenzie, 1915: 240-241; Eliade, 2020: 98; Hooke, 1993: 72.

<sup>15</sup> Dilek, 2019: 46.

<sup>16</sup> Narçın, 2013: 357; Gökçek, 2015: 244.

<sup>17</sup> Diakov – Kovalev, 2014: 109.

<sup>18</sup> Çiğdem – Kılıç, 2022: 430; Schneider, 2011: 55; Black – Green, 2003: 27.

<sup>19</sup> Kılıç – Topaloğlu, 2021: 476.

<sup>20</sup> Mackenzie, 1915: 54.

<sup>21</sup> Klengel, 2019: 169; Butler, 1998: 34.

<sup>22</sup> Demirci, 2013: 30; Mackenzie, 1915: 421-422.

<sup>23</sup> Charpin, 2010: 4.

his temples.<sup>24</sup> The inscription on the silver statue of Larsa king Sin-Iddinam (1849-1843 BC) holds significant importance, specifically in its mention of how his father Nur-Adad (1865-1850 BC) ascended to rulership by the god Šamaš. Initially offering tribute to the god, the inscription narrates the tumultuous state of Larsa marked by civil unrest and rampant conflict among its populace. To swiftly restore order, Šamaš bestowed rulership upon Nur-Adad. Empowered by this divine mandate, Nur-Adad governed Larsa with fairness, fostering prosperity among its people.<sup>25</sup> The offerings presented to the god Šamaš in the inscriptions of Ancient Mesopotamian kings serve as a tangible display of their profound reverence and devotion to this deity. Notably, within the context of the refurbishment of the Šamaš temple in Mari, King Yahdun-Lim (1810-1794 BC) conveyed his military accomplishments during his reign along with his deep veneration for Šamaš through the inscription's words:

To the god Šamaš, king of heaven and earth, judge of gods and mankind, whose concern is justice, to whom truth has been given as a gift, shepherd of the black-headed (people), resplendent god, judge of those endowed with life, who is favourably inclined to supplications, who heeds prayers, who accepts entreaties, who gives a long-lasting life of joy to him who reveres him, who is the lord of Mari: Iaḥdun-Lim, son of Iaggid-Lim, king of Mari and the land of Ḫana, opener of canals, builder of walls, erector of steles proclaiming (his) name, provider of abundance and plenty for his people, who makes whatever (is needed) appear in his land, mighty king, magnificent youth, when the god Šamaš agreed to his supplications and listened to his words, the god Šamaš quickly came and went at the side of Iaḥdun-Lim. From distant days when the god El built Mari, no king resident in Mari reached the sea, reached the mountains of cedar and boxwood, the great mountains, and cut down their trees, (but) Iaḥdun-Lim, son of Iaggid-Lim, powerful king, wild bull of kings, by means of his strength and overpowering might went to the shore of the sea, and made a great offering (befitting) his kingship to the Sea. His troops bathed themselves in the Sea. (Next) he entered into the cedar and boxwood mountains, the great mountains, and cut down these trees — box, cedar, cypress, and *elammakum*. He made a commemorative monument, established his fame, and proclaimed his might. He made that land on the shore of the Sea submit, made it subject to his decree, and made it follow him. Having imposed a permanent tribute on them, they now bring their tribute to him.

For his own life he built the temple of the god Šamaš, his lord, a temple whose construction was perfect with finished workmanship, befitting his divinity. He installed him in his majestic dwelling. He named that temple Egirzalanki ('House — rejoicing of heaven and earth').

May the god Šamaš, who lives in that temple, grant to Iaḥdun-Lim, the builder of his temple, the king beloved of his heart, a mighty weapon which overwhelms the enemies (and) a long reign of happiness and years of joyous abundance, forever...

<sup>24</sup> Roaf, 1995: 431; Gökçek, 2015: 45; Mackenzie, 1915: 242; Pekşen, 2017: 96-97; Oates, 2015: 115-116.

<sup>25</sup> Klengel, 2019: 121-122.

(The inscription concludes with a curse against those who would desecrate and damage the temple.)<sup>26</sup>

Moreover, numerous state proclamations initiated with diverse supplications and prayers, invoking the name of the respective god. As a result, the laws established in Ancient Mesopotamia were regarded as Šamaš's decree.<sup>27</sup> Within the codex of Hammurabi (1792-1749 BC), the mentions of Šamaš are unequivocal. These references underscore that it was the god Šamaš who granted Hammurabi the authority to legislate and govern.<sup>28</sup> The diorite stele stands at 2.25 meters in height and contains 282 laws.<sup>29</sup> The upper section of the stele depicts Hammurabi standing before the god Šamaš.<sup>30</sup> At this point, Šamaš sits upon his throne atop the mountains, adorned with a horned headdress on his head and flames upon his shoulders. It is evident that the god Šamaš is offering the symbols of sovereignty to Hammurabi with his right hand.<sup>31</sup> Through this stele, King Hammurabi sought to solidify his authority by establishing a legitimate foundation for the laws he intended to enact.<sup>32</sup> The relief depicted on the stele aimed to leave an impression on those who were unable to read or write.<sup>33</sup> Moreover, through this stele, Hammurabi communicates with future generations, seeking its permanence and endeavoring to safeguard it by invoking curses upon those who would damage it.<sup>34</sup> Although originally erected in Sippar, the stele was later unearthed during excavations in Susa. This relocation occurred as the Elamite king Shutruk-Nahhunte I (1185-1155 BC) took the stele to Susa as a trophy.<sup>35</sup> It's significant to note that in the prologue of the stele, Hammurabi establishes his divine connection through the following words:

...at that time, the gods Anu and Enlil, for the enhancement of the well-being of the people, named me by my name: Hammurabi, the pious prince, who venerates the gods, to make justice prevail in the land, to abolish the wicked and the evil, to prevent the strong from oppressing the weak, to rise like the sun-god Shamash over all humankind, to illuminate the land.<sup>36</sup>

The epilogue of the stele encapsulates the following statements:

I am Hammurabi, king of justice, to whom the god Shamash has granted (insight into) the truth. My pronouncements are choice, and my achievements are unrivaled; they are meaningless only to the fool, but to

<sup>26</sup> RIME 4, E4.6.8.2, 1-157; Koppen, 2006: 96-97.

<sup>27</sup> Pekşen, 2022: 263.

<sup>28</sup> Demirci, 2013: 30; Driver – Miles, 1952: 37-38; Çiğdem – Kılıç, 2022: 429; Ahlström, 1995: 598.

<sup>29</sup> Chadwick, 2005: 65; Driver – Miles, 1952: 28.

<sup>30</sup> Yiğit, 2020: 133.

<sup>31</sup> Bahrani, 2007: 158; Démare-Lafont, 2011: 335; Klengel, 2019: 174; The rope and measuring stick, bestowed by the god Šamaš during the Babylonian kings' enthronement ceremonies, served as a foundation for the king to fortify their authority and power, supported by divine endorsement. (see. Bordreuil – Briquel-Chatonnet, et al., 2023: 159.)

<sup>32</sup> Schneider, 2011: 119-120.

<sup>33</sup> Bertman, 2003: 168; Mieroop, 2014: 119.

<sup>34</sup> Wallenfels – Sasson, 2000a: 2.

<sup>35</sup> Köroğlu, 2020: 114; Chadwick, 2005: 65; Arnold, 2004: 52.

<sup>36</sup> Law Collections, 8, i27-49; Greengus, 1995: 471; Bordreuil – Briquel-Chatonnet, et al., 2023: 178.

the wise they are praiseworthy. If that man (a future ruler) heeds my pronouncements which I have inscribed upon my stela, and does not reject my judgments, change my pronouncements, or alter my engraved image, then may the god Shamash lengthen his reign, just as (he has done) for me, the king of justice, and so may he shepherd his people with justice.<sup>37</sup>

While several Mesopotamian kings had connections to the god Šamaš, Hammurabi elevated this connection to a new level. Specifically, the Babylonian king Hammurabi acknowledged Šamaš as his personal deity, attributing the authority to rule directly to him.<sup>38</sup> Through this act, he laid a robust groundwork for his governance while intertwining religious authority with a political framework.<sup>39</sup> This strong bond is clearly visible on the earthen tablet on the city walls of Sippar:

When the god Šamaš, great lord of heaven and earth, king of the gods, with his shining face, joyfully looked at me, Ḫammu-rāpi, the prince, his favourite, granted to me everlasting kingship (and) a reign of long days, made firm for me the foundation of the land which he had given me to rule, spoke to me by his pure word which cannot be changed to settle the people of Sippar and Babylon in peaceful abodes, (and) laid a great commission on me to build the wall of Sippar (and) to raise its head, at that time, I, Ḫammu-rāpi, mighty king, king of Babylon, reverent one, who heeds the god Šamaš, beloved of the goddess Aia, who contents the god Marduk, his lord, by the supreme might which the god Šamaš gave to me, with the levy of the army of my land, I raised the top of the foundation of the wall of Sippar with earth (until it was) like a great mountain. I built (that) high wall. That which from the past no king among the kings had built, for the god Šamaš, my lord I grandly built. The name of that wall is “By the decree of the god Šamaš, may Ḫammu-rāpi have no rival”. In my gracious reign which the god Šamaš called, I cancelled corvée duty for the god Šamaš for the men of Sippar, the ancient city of the god Šamaš. I dug its canal (and) provided perpetual water for its land. I heaped up plenty and abundance. I established joy for the people of Sippar. They pray (Sumerian: they prayed) for my life. I did what was pleasing to the god Šamaš, my lord, and the goddess Aia, my lady. I put my good name in the mouths of the people (in order) that they proclaim it daily like (that of) a god and that it not be forgotten, forever.<sup>40</sup>

Moreover, Babylonian King Hammurabi asserts that his campaign against the Kingdom of Larsa was commenced with the sanction of both Šamaš and Marduk: “...*Maintenant, je me suis plaint 'à Šamaš et Marduk et ils m'ont sans cesse répondu "oui": je n'ai pas effectué cette attaque) sans (l'accord) de la divinité...*”<sup>41</sup> Yet, Šamaš frequently featured among the gods invoked in treaty documents concerning interstate relations.<sup>42</sup> An instance of this is seen in the oath of alliance between the Mari king Zimri-Lim (1775-1760 BC) and Hammurabi, where the god Šamaš stands as a witness:

<sup>37</sup> Law Collections, 8, xlvi 95-xlix 17.

<sup>38</sup> Klengel, 2019: 169.

<sup>39</sup> Pekşen, 2017: 104.

<sup>40</sup> RIME 4, E4.3.6.2, 1-81; Klengel, 2019: 169-170; Mieroop, 2014: 12; Koppen, 2006: 104.

<sup>41</sup> ARM 26/2, 3, 385, 13-15; Bordreuil – Briquel-Chatonnet, et al., 2023: 244.

<sup>42</sup> Snell, 2011: 25; Charpin, 2013: 70.

[By the sun god] Shamash of the sky, lord of the land, [by the storm god] Adad of the sky, lord of determination – by these gods Hammurabi, son of Sin-Muballit, king of Babylon [swore]: “From this day, as long as I live, I will be an enemy of Siwa-Palar-Huhpak [king of Elam]. I will not [assist him and] I will not write to him. Without [the agreement of] Zimri-Lim, king of Mari ... I will not make peace with Siwa-Palar-Huhpak.”<sup>43</sup>

From this perspective, Hammurabi consistently centered his political decisions around the involvement of the god Šamaš. His documented expressions of executing actions with the god’s consent, coupled with the authority granted by Šamaš, underscore Hammurabi’s construction of political endeavors on a religious foundation. This pattern extended beyond Hammurabi, evident in various inscriptions depicting other Mesopotamian kings seeking divine assistance for their political pursuits. For instance, the Assyrian king Tukulti-Ninurta I (1244-1208 BC), who accused the Kassite king Kashtiliash (1232-1225 BC) of disregarding oaths made to the gods by Assyrian and Babylonian kings, invoked Šamaš in the cuneiform text with the following words:

...O Shamash, lord [...], I abided by (?) your oath, I feared your greatness. He who has not [...] transgressed before your [...], but I kept your command. When our ancestors made a pact [before your divinity, they established an oath between them, they invoked your greatness. You are the warrior who does not change, the judge of our [fat]hers from of [old], and you are the god who maintains order, now observing our loyalties! Why has the king of the Kassites long frustrated your plan and your command? He did not fe[ar] your oath, he transgressed your judgment, he plotted malice. His filled up the measure of his sins before you. O Shamash, judge me! [But as for the one wh]o committed no offense against the king of the Kassites, [act favorably toward him.] [...] great. Grant victory [...] to the one who keeps the oath. [As for the one who does not obey] your instruction, destroy(?) [his] people in the defeat of battle.<sup>44</sup>

Within the surviving tablets, Šamaš’s consistent support for Mesopotamian kings during their most crucial moments, particularly on battlefields, remains evident. Notably, the following statements from the tablet of the Assyrian king Tukulti-Ninurta I hold significant relevance:

With the support of the gods Aššur, Enlil, and Šamaš, the great gods, my lords, (and) with the aid of the goddess Ištar mistress of heaven (and) underworld, (who) marches at the fore of my army, I approached Kaštiliašu, king of Karduniaš, to do battle. I brought about the defeat of his army (and) felled his warriors. In the midst of that battle I captured Kaštiliašu, king of the Kassites, (and) trod with my feet upon his lordly neck as though it were a footstool. Bound I brought him as a captive into the presence of Aššur, my lord. (Thus) I became lord of Sumer and Akkad in its entirety (and) fixed the boundary of my land as the Lower Sea in the east.<sup>45</sup>

<sup>43</sup> Mieroop, 2014: 20-21; Hamblin, 2006: 213.

<sup>44</sup> Koppen – Greenwood, et al., 2006: 148.

<sup>45</sup> RIMA 1, A.O.78.5, 48-69; Sever, 2008: 66-67.



This declaration by Tukulti-Ninurta I, attributing the commencement of the conflict against Kashtiliash to the directives of various gods, underscores the divine dimension supporting political aspirations. Notably, the inclusion of the god Šamaš among those invoked for divine reinforcement further solidifies this deity's influence within the Assyrian pantheon. This influence is echoed in the subsequent tablet, where the Assyrian king Tiglath-pileser I (1114-1076 BC) dictated the following words:

...Tiglath-pileser, strong king, conqueror of enemy regions, rival of all kings: At that time, with the exalted might of the god Aššur, my lord, with the firm approval (through divination) of the god Šamaš, the warrior, with the support of the great gods with which I have ruled properly in the four quarters and have no rival in battle nor equal in conflict, at the command of the god Aššur, (my) lord, I marched to the lands Nairi whose distant kings, on the shore of the Upper Sea in the west, had not known submission. I pushed through rugged paths and perilous passes, the interior of which no king had previously known, blocked trails (and) unopened remote regions. Mounts Elama, Amadānu, Elhiš, Šerabeli, Tarhuna, Terkahuli, Kisra, Tarhanabe, Elula, Haštarāe, Šahišara, Ubera, Miliadrūni, Šulianzi, Nubanāse, and Šēše, 16 mighty mountains — (I rode) my chariot over smooth terrain and I hacked out the rough terrain with copper picks. I cut down urumu-trees which grow in the mountains, (thereby) constructed good bridges for the passage of my chariots and army, (and) crossed the Euphrates. The king of the land Tummy, the king of the land Tunubu, the king of the land Tualu, the king of the land Dardaru, the king of the land Uzula, the king of the land Unzamunu, the king of the land Andiabu, the king of the land Piladarnu, the king of the land Adurginu, the king of the land Kulibarzinu, the king of the land Šinibirnu, the king of the land Himua, the king of the land Paiteru, the king of the land Uiram, the king of the land Šururia, the king of the land Abaenu, the king of the land Adaenu, the king of the land Kirinu, the king of the land Albaia, the king of the land Ugina, the king of the land Nazabia, the king of the land Abarsiunu, the king of the land Daiēnu, altogether 23 kings of the lands Nairi combined their chariotry and army in their lands (and) advanced to wage war, strife, and combat. With the onslaught of my fierce weapons I approached them (and) destroyed their extensive army like a storm of the god Adad. I laid out like grain heaps the corpses of their warriors in the open country, the plains of the mountains, and the environs of their cities. I seized in battle 120 of their chariots with equipment (and) 60 kings of the lands Nairi, including those who had come to their aid, I chased at arrowpoint as far as the Upper Sea. I conquered their great towns (and) brought out their booty, possessions, (and) property. I burnt, razed, (and) destroyed their cities (and) turned them into ruin hills. I brought back extensive herds of horses, mules, (and) donkeys — the livestock of their pastures — without number. I captured all of the kings of the lands Nairi alive. I had mercy on those kings and spared their lives. I released them from their bonds and fetters in the presence of the god Šamaš, my lord, and made them swear by my great gods an oath of eternal vassaldom. I took their natural, royal, sons as hostages. I imposed

upon them a tribute of 1,200 horses (and) 2,000 cattle. I allowed them to return to their lands.<sup>46</sup>

Tiglath-pileser I's acknowledgment of Šamaš as his 'master,' along with his assertion that Šamaš was acknowledged by the kings of the Nairi region and deemed superior to their gods, serves as evidence of his attainment of not only political influence but also religious prominence.

Mesopotamian kings swore to fulfil their responsibilities to Šamaš and respected his justice.<sup>47</sup> In this context, the likes of Nur-Adad (1865-1850 BC), Shamshi-Adad I (1811-1776 BC), Hammurabi (1792-1749 BC), Nabuchadnezzar I (1126-1105 BC), Tiglath-pileser I (1114-1076 BC), Esarhaddon (680-669 BC), Ashurbanipal (668-626 BC), Nabuchadnezzar II (605-562 BC) and numerous other Mesopotamian kings are celebrated for the solemn oaths they swore and the reverence they exhibited toward this revered deity and his temple.<sup>48</sup> Thus, the justice of Šamaš was utilized as a crucial tool for maintaining social order in Mesopotamia. Just as Šamaš, in his role as a judge, adjudicated over people and guided their lives, the king, as his representative and proxy on earth, had to ensure justice and determine the fate of his people by ruling the entire country fairly.<sup>49</sup> Furthermore, the cult of Šamaš held significance as a counterbalance within the monarchy's administration. Šamaš' principles of justice served as a deterrent against rulers acting irresponsibly toward their people, whom they governed as "shepherds", and stood against injustices.<sup>50</sup> This cult's existence bolstered people's confidence in the governing authority, serving as a reminder that rulers were accountable to the populace.<sup>51</sup> The pivotal role of the cult of Šamaš as a stabilizing element between ruler and subjects is evident in a text from the Neo-Babylonian period known as "the mirror of the prince". This document provides guidance on how a king should govern his country and emphasizes the following statements: *"If he improperly convicts a citizen of Sippar, but acquits a foreigner, Šamaš, judge of heaven and earth, will set up a foreign justice in his land, where the princes and judges will not heed justice."*<sup>52</sup>

Given Šamaš' role as the god of prophecy, inquiries were made regarding who would assume rulership of the state. Thus, from the reign of Sargon II (722-705 BC) onward, the tradition of succession appointments evolved, relying on consultations with Šamaš and Adad through oracles. The chosen successor, based on their responses, would then enter the bit reduti (house of succession) to prepare for the throne. During the Assyrian State, particularly in Sargon II's reign, determining the heir who would wield power was often entrusted to Šamaš. The responses received from these consultations played a pivotal role in this decision-making process.<sup>53</sup> Additionally, surviving tablets

<sup>46</sup> RIMA 2, A.0.87.1, iv 40 – v 15; Belli, 1982: 150; Narçın, 2013: 371-372.

<sup>47</sup> Yıldırım, 2021: 327 – 339; Narçın, 2013: 357.

<sup>48</sup> Klengel, 2019: 121-122; Gökçek, 2015: 45; Pekşen, 2019: 262-263; Çetin, 2019: 104.

<sup>49</sup> Charpin, 2010: 81; Eliade, 2020: 98.

<sup>50</sup> Bordreuil – Briquel-Chatonnet, et al., 2023: 176.

<sup>51</sup> Greengus, 1995: 471; Klengel, 2019: 170-171; Charpin, 2010: 4.

<sup>52</sup> BWL, DT 1, 31-32, 9-10.

<sup>53</sup> Roaf, 1996: 188.

highlight the loyalty and devotion of Sargon II to the god Šamaš. This allegiance becomes apparent in Sargon II's struggle against Urartian king Rusa I (735-713 BC), where Sargon II's emphasis on disrespect and disobedience to Šamaš is evident in the following statements:

Moving on from the land Aukanê, I came <to> the land Uišdiš, a district of the land Mannea that Ursâ (Rusâ) had annexed. Before my time, Ursâ (Rusâ), the Urartian

—  
who did not obey the command(s) of the gods Aššur (and) Marduk, who did not revere (any) oath (sworn) by the lord of lords, a mountain dweller (and) a murderer (lit.: “seed of murder”), one who had no wisdom, whose lips were nimble in speaking slanderous (and) malicious things, (and) who did not obey the venerable command(s) of the god Šamaš, the great judge of the gods, but (instead) kept on transgressing against his (Šamaš') design(s) every year without fail

—  
after (all) his previous sins, committed a great crime that (led to) the destruction of his (own) land and the striking down of his (own) people.<sup>54</sup>

Sargon II's reaction to Rusa I, accused of disrespecting the god Šamaš and other deities, reflects the prevailing belief that the rulers in Ancient Mesopotamia were seen as representatives of the gods. Within this framework, Sargon II explicitly states his commitment to fulfilling his responsibilities toward the gods whom he serves as a proxy ruler. Therefore, the immense reverence shown to Šamaš became a significant advantage for rulers in gaining acceptance from the people. Consequently, rulers frequently commenced their cuneiform texts by extolling Šamaš.<sup>55</sup>

Šamaš was among the gods frequently consulted by Mesopotamian kings on diverse issues. Texts reveal that these kings posed numerous inquiries to this deity regarding future steps for their kingdoms, given Šamaš' recognition as the god of prophecy.<sup>56</sup> Notably, Assyrian king Esarhaddon (680-669 BC) sought guidance from Šamaš regarding the selection of his successor and treaties he had negotiated.<sup>57</sup> This practice is exemplified in Esarhaddon's questioning of Šamaš concerning an operation planned for the Egyptian region:

[Šamaš, great lord], give me a firm positive answer [to what] I am asking you! [Should Esarhaddon, king of] Assyria, strive and plan? [Should he take the road] with his army and camp, and go to the [dis]-trict of Egypt, as [he wis]hes? [Should he wage] war [against Taharka], king of Cush, [and troops which] he has? [If he goes, will he [engage in battle] with [Taharka, king of Cush and his army? In waging [this war, will the weapons of Esarhaddon, king of Assyria, and his army, prevail over the weapons of Taharka], king of Cush, and the troops which he has? Will

<sup>54</sup> RINAP 2, 65, 91-96; Mieroop, 2010: 419.

<sup>55</sup> Klengel, 2019: 168.

<sup>56</sup> Charpin, 2013: 68-69; Black – Green, 2003: 126.

<sup>57</sup> Çetin, 2019: 74; Elayi, 2023: 178; Belli, 1982: 173; Hrouda, 2020: 56; Šašková – Pecha, et al., 2016: 147.

(Esarhaddon's troops)... their..., take their heaped-up (possessions), defeat them, [... their...], and overrun them i[n vic]-tory, power, might and conquest? [...] Will Esarhaddon, king of Assyria, [return alive and] set foot [on Assyrian soil]? Does your great divinity know it? [Is the .....] retreat of Taharka, [king of Cush and the troops which he has before Esarhaddon, king of Assyria, [.....] [decreed and confirmed in a favorable case, by the command of your great divinity, [Šamaš, great lord? Will he who can see, se]e it? Will he who can hear, hear it? (Break)<sup>58</sup>

Beyond seeking counsel for matters such as succession, military strategies, civil service appointments, and concerns related to health and security from the god Šamaš, another prevalent practice involved the art of liver divination through oracles.<sup>59</sup> This practice aimed to extract responses typically limited to “yes” or “no”.<sup>60</sup> An illustrative example is found in a text where Esarhaddon consults the oracles to determine whether offering his daughter to the Scythian king would secure peace. This consultation with Šamaš through oracles provides further insight into the depth and diversity of inquiries made by rulers seeking divine guidance.<sup>61</sup>

Šamaš, great lord, give me a firm positive answer to what I am asking you! Bartatua, king of the Scythians, who has now sent his messengers to Esarhaddon, king of Assyria, concerning a royal daughter in marriage — if Esarhaddon, king of [Assyria], gives him a royal daughter in marriage, will Bartatua, king of the Scythians, speak with [Esarhaddon, king of Assyria], in good faith, true and honest words of peace? Will he keep the treaty of [Esarhaddon, king of Assyria]? Will he do [whatever i]s pleasing to Esarhaddon, king of Assyria? Is it decreed and confirmed in a favorable case, [by the command of your great divinity], Samas, great lord? Will he who can see, s[ee it? Will he who can hear], hear it?<sup>62</sup>

King Esarhaddon's questions to the god Šamaš were not limited to these. Based on the conspiracies that took place before him, he used to appeal to the god in question as a precaution against uprisings and rebellions during his reign.<sup>63</sup> Accordingly, it is understood from the texts that Esarhaddon asked some questions of the god Šamaš before undertaking his operations against the Medes.<sup>64</sup> Furthermore, the fact that Esarhaddon consulted the god regarding whether his son could be the heir highlights his consistent reliance on divine guidance in every decision throughout his reign. This illustrates that he based his choices on a divine foundation.<sup>65</sup>

Šamaš, great lord, give me a firm positive answer to what I am asking you! Should Esarhaddon, king of Assyria, strive and plan? Should he enter his son, Sinnedin-apli, whose name is written in this papyrus and placed before your great divinity, into the Succession Palace? Is it pleasing to your great divinity? Is it acceptable to your great divinity? Does your great divinity know it? Is the entering of

<sup>58</sup> SAA 4, 84, 1-15.

<sup>59</sup> Hallo – Simpson, 1998: 158; Delaporte, 1996: 148-149.

<sup>60</sup> Kuhrt, 2013a: 162; Elayi, 2023: 178; Bordreuil – Briquel-Chatonnet, et al., 2023: 244.

<sup>61</sup> Roaf, 1996: 189; Çetin, 2019: 106.

<sup>62</sup> SAA 4, 20, 1-10.

<sup>63</sup> Šašková – Pecha, et al., 2016: 171.

<sup>64</sup> Elayi, 2023:194.

<sup>65</sup> Elayi, 2023: 182.

Sin-nadin-apli, son of Esarhaddon, king of Assyria, whose name is written in this papyrus, into the Succession Palace, decreed and confirmed in a favorable case, by the command of your great divinity, Šamaš, great lord? Will he who can see, see it? Will he who can hear, hear it?<sup>66</sup>

It is evident from various tablet texts that King Ashurbanipal, who ascended to power towards the end of the Neo-Assyrian Period, continued to uphold the cult of Šamaš, much like his father Esarhaddon. This dedication extended to his political endeavors and numerous other matters. Particularly notable is a text in which Ashurbanipal queries the god regarding his recovery from an illness he suffered during his period as heir:

(Beginning destroyed)

[Should Assurbanipal, the crown prince of the] Succession Palace, [drink this drug which] is placed [before] your great [div]inity, [and in drinking this drug will he] be rescued and spared?

[Will he live and get well? Will he ..., be s]aved and escape? [Will the illness of] his [body] be released? Will it leave (him)? Does your great divinity know it?

[Is the res]cue, survival [of Assurbanipal, crown prince of the Suc]ces[sion Palace], by drinking this drug, [decreed and confirmed in a favorable case, by the command of your great divinity], Šamaš, great lord? [Will he who can see, see it? Will he who can hear], hear it?

[...]

[I ask you, Šamaš, great lord, whether this drug] which [is] now [placed before your great divinity, and which Assurbanip]al, crown prince of the Succession House (is to) drink -

[(whether) by drinking this drug he will .....] be saved, [and escape].

Be present [in this ram, place (in it) a firm positive answer...]<sup>67</sup>

(Rest destroyed)

However, the god Šamaš is also among the gods mentioned in Asurbanipal's achievement of the sovereignty:

[I, Ashurbanip]al, great king, [strong king, k]ing of the world, king of Assyria, [kin]g of the four qu[art]ers (of the world), [the cr]eation of (the god) Aššur and the goddess Mullissu, the one to whom the god Ea and the goddess Bēlet-ilī have stretched out (their) hands, one who was chosen by the gods Sīn, Šamaš, (and) Adad, beloved of the god Marduk (and) the goddess Zarpanītu, the one required by the deities Nabū, Tašmētu, (and) N[anāya], wise (and) capa[ble], true shepherd, favorite of the [great] glods; son of Esarhaddon, [great king], strong king, kin[g of the world, king of Assyria], governor of Ba[bylon], king of the land of Sum[er and Akkad]...<sup>68</sup>

The king's association with the deity was deemed essential for his ascent to power and for establishing a durable reign, starting from his succession.

<sup>66</sup> SAA 4, 149, 1-7.

<sup>67</sup> SAA 4, 187, 1-12.

<sup>68</sup> RINAP 5/1, 2, i 1.

His consistent pursuit of divine guidance for contemplated actions, or those under consideration within his cult, exemplifies his devotion to Šamaš. Thus, the text where he inquires about potential treason or rebellion by palace officials against Ashurbanipal carries significant weight:

[Šamaš, great lord], give me a firm positive answer to what I am asking you! [From this day, the ...th day of] this [mo]nth, Iyyar (II), to the first day of the coming month, Sivan (III) of this year, [for ... days and nights], the term stipulated for the performance of (this) extispicy within this stipulated term, [will (any) of the] eunuchs (and) the bearded (officials), the king's entourage, or (any) of his brothers and uncles, [his family], his father's line], or junior members of the royal line, or the 'third men,' chariot drivers (and) chariot fighters, [or the recruitment officers, or] the prefects of the exempt military, or the prefects of the cavalry, or the royal bodyguard, or his personal guard, [or the keepers] of the inner gates, or the keepers of the outer gates, or the... eunuchs, [or...], or the palace superintendents, the staff-bearers (and) the wa[tch]men, or the mounted scouts (and) the trackers, [or the lackeys, tailor]s, cup-bearers, cooks, (and) confectioners, the entire body of craftsmen, or the Itu'eans and the Elamites, the mounted bowmen, the Hittites, [or] the Gurreans, or the Arameans, [or the Cimmerians, or] the Philistines, or the Nubians (and) the Egyptians, or the Šabuqeans, [or the eunuchs who bear [arms], or the bearded (officials) who bear arms and stand guard for the king, [or any of the exempt, the troops] who plotted sedition and rebellion, or their brothers, (or) their sons, [or their nephews, or the]ir [friends] and guests, or those who are in their confidence, [..... or any enemy at all, whether male or female, whatever their name, [...]]... whether by day or by night, in the city [or in the country, whether on his throne where he is sitting], or on his podium, or while descending [from...], [..... or] while going out, wherever he wishes to go, [or while...ing] his [...], or while drinking or ea[ting].....]-[....] will any human being make an uprising [and rebellion against Assurbanipal, son of Esarhaddon, king of Assyria, or act] against him in a hostile manner? [Is the making of an uprising and rebellion against Assurbanipal], son of Esarhaddon, [king of Assyria, decreed and confirmed in a favorable case, by the command of your great divinity, Šamaš, great lord? Will he who can see, see it? Will he who can hear, hear it?]<sup>69</sup>

From this text, it's evident that the king consistently seeks divine guidance, consulting his god for support in the measures and decisions he intends to take. This ongoing pursuit of divine consent throughout his reign serves as a preemptive action against potential future events, safeguarding his authority.

### **Social Aspects of the God Šamaš**

The cult of Šamaš held significant social implications, particularly emphasizing justice in the lives of Ancient Mesopotamians. People believed Šamaš orchestrated justice, safeguarding the poor and wronged within his realm.<sup>70</sup> According to this belief, the sun, overseeing events until dusk, was privy to all hidden matters.<sup>71</sup> The "Šamaš Hymn" echoes this belief with the

<sup>69</sup> SAA 4, 142, 1-22.

<sup>70</sup> Oates, 2015: 183.

<sup>71</sup> Dilek, 2019: 46; Schneider, 2011: 55; Charpin, 2013: 74.

statement: “*You are the one who brings light to the case of the evil and the criminal.*”<sup>72</sup> Consequently, the cult profoundly influenced people’s commitment to honesty, fostering a societal consciousness to abide by the law and uphold justice.<sup>73</sup> An illustrative example is the Assyrians’ practice of swearing oaths to this deity in their commercial agreements, vividly expressing their allegiance to these principles.<sup>74</sup>

The cult of Šamaš held significant significance in Ancient Mesopotamia. Šamaš temples served as centers for worship and ceremonial gatherings. Offerings and gifts presented to Šamaš symbolized reverence towards the deity. Consequently, people’s faith in this god played a pivotal role in upholding social order. Within this structured society, when the construction of a temple was planned, the architectural design and measurements were believed to be conveyed by the deity or deities to the king, their earthly representative.<sup>75</sup> In this context, an illustrative example is the Neo-Babylonian king Nabopolassar (658-605 BC), who documented receiving the measurements and plans for the Etemenanki temple tower directly from Adad, Marduk, and Šamaš. This instance offers a clearer understanding of the significance attached to divine guidance in the construction of monumental structures.<sup>76</sup>

The deity’s role as a judge both above and below the earth led to the convening of various trials within temples.<sup>77</sup> For instance, the holding of high court meetings within the temple in Sippar, accompanied by a nearby repository for legal contracts, distinctly illustrates this practice.<sup>78</sup> Trials and hearings likely occurred not only within the temple confines but also in its vicinity, including the area in front of the temple and even at the city gate.<sup>79</sup> Additionally, the temple boasted a library housing manuscripts illuminating Babylonian literature.<sup>80</sup> Beyond legal affairs, the temple in Sippar also accommodated priestesses as part of its functions. These priestesses, referred to as “Naditum”, were believed to comprise daughters from Mesopotamian families, including those of kings (such as the daughter of Zimri-Lim, king of Mari).<sup>81</sup> Residing in private residences adjacent to the Temple of Šamaš, these priestesses carried out their duties for the temple. During various rites and ceremonies, they supervised numerous assistants and musicians.<sup>82</sup> Upon entering the temple, priestesses received a dowry from their families, which, unlike customary practice, remained the property of the priestess herself rather than being given to the temple. As a consequence, priestesses were restricted from marriage and bearing children, and upon their demise, their

<sup>72</sup> Charpin, 2013: 66.

<sup>73</sup> Mackenzie, 1915: 54.

<sup>74</sup> Sever, 2008: 69.

<sup>75</sup> Demirci, 2013: 83.

<sup>76</sup> Dilek, 2019: 150.

<sup>77</sup> Guichard – Marti, 2013: 100; Bordreuil – Briquel-Chatonnet, et al., 2023: 377.

<sup>78</sup> Diakov – Kovalev, 2014: 109.

<sup>79</sup> Chadwick, 2005: 66.

<sup>80</sup> Mieroop, 2007: 296.

<sup>81</sup> Lion, 2011: 105; Schneider, 2011: 89; Bertman, 2003: 30; Greengus, 1995: 480.

<sup>82</sup> Diakov – Kovalev, 2014: 110.

dowries reverted to their families.<sup>83</sup> However, they possessed the ability to adopt either a slave or another priestess, designating the adoptee as their heir.<sup>84</sup> As landowners, priestesses utilized their servants as intermediaries in external activities, thereby enhancing the dowry they brought into the temple from their families.<sup>85</sup>

Ancient Mesopotamians indeed attributed various natural occurrences and events in their lives to the actions or emotions of their gods, like associating a solar eclipse with the potential anger of the god Šamaš.<sup>86</sup> Consequently, they engaged in prayers and rituals to pacify their deities and maintain their favor. This reverence for Šamaš reflects the acknowledgment of his supremacy, leading people to seek his assistance and benevolence through their devotion and appeals. In a prayer text on this subject, the following statements are made:

If a man had a wrong dream he must, in order that its evil (consequences) may not affect him, say to himself before he sets (in the morning) his foot upon the floor: "The dream I have had is good, good, verily good before Sin and Shamash!" Thus he shall say. (In this way) he makes a good egirru for himself and the of his dream will not come near him.<sup>87</sup>

According to this text, it's intriguing how the Mesopotamian people turned to Šamaš, the god associated with divination, to address adversity and resume their lives. They held a belief in malevolent spirits stemming from their dreams, associating these entities with various ailments and disturbances. To counter these influences and sustain their prosperity, they organized rituals and rites<sup>88</sup>, some conducted at sunrise.<sup>89</sup> This practice stemmed from the belief that sunrise offered a closer connection to the sun god, Šamaš, facilitating more effective communication to seek protection from these malevolent forces. In a ritual to get rid of the evil spirit, the following words are noteworthy:

(Šamaš), let him be put under your oath; let him be put under the oath of Ea and Asalluḫi. Let him be put under [the oath of the go]ds [of heaven and earth]. Let him not come near me; let him not come close to me; [let him not approach me]; let him not reach me. May he cross the river. May he go across the mountain. [May he withdraw 3,600 double] hours' distance from my body; may he go up like smoke to heaven.<sup>90</sup>

In these and many other rituals, the use of various materials and materials was very important for the successful conclusion of the ritual. Accordingly, date palms, tamarisk and especially cedar trees had an important place in religious rituals among the Ancient Mesopotamians. It is known that these trees were generally used in rituals to get rid of evil spirits and

<sup>83</sup> Klengel, 2019: 87; Schneider, 2011: 89; Goddeeris, 2007: 206; Westbrook, 2003: 424.

<sup>84</sup> Greengus, 1995: 480.

<sup>85</sup> Kuhrt, 2013b: 149; Yıldırım 2017: 35-43.

<sup>86</sup> Wallenfels – Sasson, 2000b: 94.

<sup>87</sup> Oppenheim, 1956: 300.

<sup>88</sup> Ulutaş - Öz Kiriş, 2022: 292.

<sup>89</sup> Bordreuil – Briquel-Chatonnet, et al., 2023: 416; Abusch – Schwemer, 2011: 1.

<sup>90</sup> Ancient Magic and Divination III, 4, 26.



purification. In this context, the following statements in the ritual of expelling evil spirits dated to the Neo-Babylonian Period are important in terms of comprehending the subject:

O Šamaš, lord of the upper and lower world, I call upon you, Šamaš, hear me, I call upon you, Šamaš, pay heed to my case! O Šamaš, [I] ca[rry] pure cedar wood in my mouth, pure tamarisk wood in my right hand, pure palm shoot in [my] left hand, *ilikulla*-plant on my head. I have [taken clay from] both [ba]nks of the river. [Šama]s, when you rise, [may] [Tigris] and Euphrates, the ocean, [the wide sea], [...], good beer mixture, kurunnu-beer (and) pure [ ... greet] you. O Šamaš, pay heed to [my case], let me [find justice] through your judgement.<sup>91</sup>

The statements imply the utilization of various materials in the magic rituals conducted for the mentioned deity. Additionally, it's noteworthy that within the namburbi rituals aimed at countering witchcraft and sorcery, the texts indicate the invocation of the mentioned deity's assistance, accompanied by diverse prayers.<sup>92</sup>

Furthermore, Šamaš, frequently referenced in political and social tablets alongside his diverse characteristics, is prominently featured in the Epic of Gilgamesh, the Epic of Creation, Enuma Elish, and the Myth of Etana.<sup>93</sup> Thus, the divine presence of this god in Ancient Mesopotamia has endured through literary texts, playing a significant role in its survival to the present day. To provide further detail about his role in Mesopotamian mythology, the mention of the existence and authority of the god Šamaš, referred to as the Sun, within the Epic of Enuma Elish, recited before the statue of the god Marduk on the 4th day of the New Year celebrations<sup>94</sup>, underscores the significance of Šamaš in both Babylonian and Mesopotamian mythology:

(....)

15. At the beginning of the month, (the time) of the shining; forth over the land
16. Thou shalt shine with horns to determine six days,
17. And on the seventh day with a half crown.
18. At the full moon verily thou art in opposition (to the sun), monthly,
19. When the Sun on the foundation of heaven has overtaken thee,
20. The ... keep and shine thou (in thy course) backward.
21. At the period of darkness approach to the way of the sun,
22. [And on the 29th day] verily thou standest in opposition to the sun a second time.<sup>95</sup>

<sup>91</sup> Schwemer, 2011: 181-182.

<sup>92</sup> Abusch – Schwemer, 2011: 16; Butler, 1998: 114; Çeçen – Gökçek, et al., 2020: 160; Kaçar, 2020: 184.

<sup>93</sup> Black – Green, 2003: 224; Hooke, 1993: 61; Bordreuil – Briquel-Chatonnet, et al., 2023: 405; Delaporte, 1996: 209.

<sup>94</sup> Uncu, 2013: 28.

<sup>95</sup> Langdon, 1923: 159 – 163; Heidel, 1963: 45.

## Conclusion

In Ancient Mesopotamian societies, the political, social, cultural, and religious realms were intricately intertwined. Within these societies, various god and goddess cults played pivotal roles in shaping social and political life. Among these, the cult of the god Šamaš held significant prominence. However, this cult had its origins in the earlier worship of the god Utu within Sumerian society. Despite being revered under different names in distinct societies, they were regarded as equivalent deities in Mesopotamian history. Utu, associated with justice and law, preceded Šamaš. Šamaš, on the other hand, was linked to maintaining order, safeguarding laws, and practicing divination. This cult formed the foundational pillars of the legal system within Mesopotamian societies, with Šamaš revered as the guardian of law. Additionally, Šamaš held the esteemed position as the god exclusively responsible for safeguarding rulers within Mesopotamian societies.

Within Ancient Mesopotamian belief, the notion prevailed that justice was universally dispensed as the sun's rays reached every corner. People attributed profound significance to the sunrise and sunset, believing their lives were sustained through this celestial rhythm. In this belief system, Šamaš, the god who emitted the sun's rays from his shoulders, was seen as the source from which justice permeated society. The depiction of Šamaš with a winged sun disc symbolizes this concept vividly. Šamaš was revered for safeguarding the underprivileged in society, championing their rights and defense. As the sun god, he was among the foremost deities consulted in matters of agriculture and fertility. People attributed natural phenomena such as sunrises, nature's rebirth, and even solar eclipses to this deity. This belief instilled a sense of his omnipresence, influencing their daily lives profoundly. Šamaš's impact on Ancient Mesopotamians extended beyond these aspects. His presence resonated in the treaties of Mesopotamian states and in rulers' endeavors to consolidate power and authority.

The acclaim and praise voiced by prominent rulers such as Larsa's Nur-Adad, Babylon's Hammurabi, and Assyria's Ashurbanipal, attributing a significant share of their power to Šamaš in inscriptions and documents, underscore the deity's influence over the politics of Ancient Mesopotamia. Through their glorifying words and expressions of gratitude towards this god, these rulers highlighted Šamaš's role in their achievements. As a gesture of gratitude for the power and authority attained through Šamaš's influence, Ancient Mesopotamian rulers bestowed various gifts, constructed temples, and undertook temple renovations to honor the deity. Notably, the renovation and restoration of Šamaš's temples by Mari's King Yahdun-Lim and several other rulers hold significance in comprehending this practice.

The god Šamaš, initially known as Utu in Sumerian society, maintained a pivotal position in the political and social fabric of Semitic societies. Among the Assyrians, Šamaš, revered as the sun god, commanded a similar level of reverence as Asur, the god of war. Notably, Šamaš became the deity frequently consulted by Mesopotamian rulers for guidance on political policies, with their decisions often aligning with his counsel. In summary, the Šamaš cult held a significant role in the political and social spheres of Ancient Mesopotamia. It

formed the cornerstone of the Mesopotamian legal system, safeguarded the rulers' authority, emphasized their responsibility toward their people in ensuring justice, and fostered unity across diverse social strata.

### Abbreviations

- Ancient Magic and Divination III: SCURLOCK, J., 2006. *Magico-Medical Means Of Treating Ghost-Induced Illnesses In Ancient Mesopotamia, Ancient Magic and Divination III*, Brill-Styx, Leiden-Boston.
- ARM 26/2: CHARPIN, D. – JOANNÈS, F. – LACKENBACHER, S. – LAFONT, B., 1988. *Archives Epistolaires De Mari XXVI*, 1/2, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris.
- BWL: LAMBERT, W. G., 1960. *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford at The Clarendon Press.
- Law Collections: ROTH, M. T., 1997. *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Scholars Press, Atlanta, Georgia.
- SAA 4: PARPOLA, S. 1990. *Qeries to the Sungod Divination and Politics in Sargonid Assyria, (State Archives Of Assyria IV)*, Ed.: K. Deller – F. M. Fales – S. Parpola – N. Postagate – J. Reade, Helsinki University Press.
- RIMA 1: GRAYSON, A. K., 2002. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Vol.1, Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC)*, University of Toronto Press.
- RIMA 2: GRAYSON, A. K., 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, University of Toronto Press, Toronto.
- RIME 4: FRAYNE, D. R., 1990. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, 4, Old Babylonian Period (2003-1595 BC)*, University of Toronto Press, Toronto Buffalo London.
- RINAP 2: FRAME, G., 2021. *The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721-705 BC), (The Royal Intextions of the Neo-Assyrian Period 2)*, Penn State University Press.
- RINAP 5/1: NOVOTNY, J. – JEFFERS, J., 2018. *The Royal Inscriptions of Ashurbanipal (668-631 BC), Aššuretel-ilāni (630-627 BC), and Sinšarra-iškun (626-612 BC), Kings of Assyria, Part 1 (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 5/1)*, Penn State University Press.

**Bibliography**

- ABUSCH, T. – SCHWEMER, D., 2011. *Corpus of Mesopotamian Anti-Witchcraft Rituals*, Brill, Leiden.
- AHLSTRÖM, G. W., 1995. “Administration of the State in Canaan and Ancient Israel”, *Civilizations of the Ancient Near East*, I, Ed.: Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, New York, pp. 587 – 603.
- ALTUNCU, A., 2014. “Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/VII, pp. 118 – 142.
- ARNOLD, B. T., 2004. *Who Were the Babylonians?*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- BAHRANI, Z., 2007. “The Babylonian Visual Image”, *The Babylonian World*, Ed.: Gwendolyn Leick, Routledge, New York and London, pp. 155 – 170.
- BELLİ, O., 1982. “Urartular”, *Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I*, pp. 139 – 213.
- BERTMAN, S., 2003. *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Facts On File, New York.
- BLACK, J. – GREEN, A., 2003. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü*, Aram Yayıncılık, İstanbul.
- BORDREUIL, P. – BRIQUEL-CHATONNET, F. – MICHEL, C., 2023. *Tarihin Başlangıçları*, trans.: Levent Başaran, ALFA, İstanbul.
- BUTLER, S. A. L., 1998. *Mesopotamian Conceptions of Dreams and Dream Rituals*, Ugarit-Verlag, Münster.
- CHADWICK, R., 2005. *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, Equinox Publishing, London.
- CHARPIN, D., 2010. *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*, University of Chicago Press, Chicago and London.
- CHARPIN, D., 2013. ““I Am the Sun of Babylon”: Solar Aspects of Royal Power in Old Babylonian Mesopotamia”, *Experiencing Power, Generating Authority*, Eds.: Jane A. Hill – Philip Jones – Antonio J. Morales, The University of Pennsylvania Press, Philadelphia, pp. 65 – 96.
- ÇEÇEN, S. – GÖKÇEK, L. G. – AKYÜZ, F., 2020. “Marqasi’den Namburbi Ritüeline Ait Bir Tablet: Nisan Ayında Görülen Yılanın Uğursuzluğu”, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 14/2, pp. 157 – 175.
- ÇETİN, Y., 2019. *Mezopotamya ve İran Mitolojilerinde Tanrı Anlayışı*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- ÇİĞDEM, S. – KILIÇ, M., 2022. “Resim Sanatı”, *Eski Mezopotamya’nın Kültür Tarihi*, Eds.: L. Gürkan Gökçek – Ercüment Yıldırım – Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, pp. 411 – 444.
- DELAPORTE, L., 1996. *Mesopotamia: The Babylonian and Assyrian Civilization*, Routledge Taylor & Francis Group Press, New York.

- DÉMARE-LAFONT, S., 2011. "Judicial Decision-making: Judges and Arbitrators", *Cuneiform Culture*, Eds.: Karen Radner – Eleanor Robson, Oxford University Press, New York, pp. 335 – 357.
- DEMİRCİ, K., 2013. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- DIAKOV, V. – KOVALEV, S., 2014. *İlkçağ Tarihi*, I, trans.: Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul.
- DİLEK, Y., 2019. *Eski Mezopotamya Dini Ritüelleri ve Kullanılan Objeler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya.
- DRIVER, G. R. – MILES, J. C., 1952. *The Babylonian Laws*, Oxford University Press, London.
- ELAYI, J., 2023. *Asurlular Antik Çağ'ın İlk İmparatorluğu*, trans.: Ayşen Sarı, Kronik Kitap, İstanbul.
- ELIADE, M., 2020. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*, trans.: Ali Berktaş, ALFA, İstanbul.
- ETGÜ, Y. T. – PEKŞEN, O., 2023. "Sumerlilerde Din Anlayışı ve Tanrı Algısı", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22/2, pp. 511 – 525.
- GODDEERIS, A., 2007. "The Old Babylonian Economy", *The Babylonian World*, Ed.: Gwendolyn Leick, Routledge, New York and London, pp. 198 – 209.
- GÖKÇEK, L. G., 2015. *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- GREENGUS, S., 1995. "Legal and Social Institutions of Ancient Mesopotamia", *Civilizations of the Ancient Near East*, I, Ed.: Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, New York, pp. 469 – 484.
- GUICHARD, M. – MARTI, L., 2013. "Purity In Ancient Mesopotamia: The Paleo-Babylonian and Neo-Assyrian Periods", *Purity and the Forming of Religious Traditions in the Ancient Mediterranean World and Ancien Judaism*, Eds.: Christian Frevel – Christophe Nihan, BRILL, Leiden-Boston, pp. 47 – 113.
- HALLO, W. W. – SIMPSON, W. K., 1998. *The Ancient Near East*, Yale University.
- HALLO, W. W., 2010. *The World's Oldest Literature*, BRILL, Leiden-Boston.
- HAMBLIN, W. J., 2006. *Warfare in the Ancient Near East*, Routledge, New York.
- HEIDEL, A., 1963. *The Babylonian Genesis – The Story of Creation*, The University of Chicago Press, Chicago.
- HOOKE, S. H., 1993. *Ortadoğu Mitolojisi*, trans.: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara.
- HROUDA, B., 2020. *Mezopotamya*, trans.: Zehra A. Yılmaz, ALFA, İstanbul.
- JACOBSEN, T., 2017. *Karanlığın Hazinelei: Mezopotamya Dininin Tarihi*, trans.: Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul.

- KAÇAR, A., 2020. *Eski Mezopotamya'da Büyü ve Büyücülük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- KILIÇ, M. – TOPALOĞLU, Y., 2021. “Eski Çağ'da Savaş Kültürü Açısından Doğu Anadolu'nun Mezopotamya'ya Etkisi”, *Anadolu Arkeolojisiyle Harmanlanmış Bir Ömür Mehmet Karaosmanoğlu'na Armağan*, Eds.: Mehmet Ali Yılmaz – Birol Can – Mehmet Işıklı, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, pp. 465 – 497.
- KLENGEL, H., 2019. *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, trans.: Nesrin Oral, Totem Yayınları, İstanbul.
- KOPPEN, F. V. – GREENWOOD, K. – MORGAN, C. – STRAWN, B. A. – COOLEY, J. – ARNOLD, B. T. – DASSOW, E. V. – COHEN, Y., 2006. “Late Bronze Age Inscriptions from Babylon, Assyria, and Syro-Palestine”, *The Ancient Near East*, Ed.: Mark W. Chavalas, Blackwell Publishing, Malden, pp. 134 – 182.
- KOPPEN, F. V., 2006. “Old Babylonian Period Inscriptions”, *The Ancient Near East*, Ed.: Mark W. Chavalas, Blackwell Publishing, Malden, pp. 88 – 107.
- KÖROĞLU, K., 2020. *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KUHRT, A., 2013a. *Eski Çağ'da Yakındoğu*, Vol.2, trans.: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KUHRT, A., 2013b. *Eski Çağ'da Yakındoğu*, Vol.1, trans.: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- LANGDON, S., 1923. *The Babylonian Epic of Creation*, Clarendon Press, Oxford.
- LION, B., 2011. “Literacy and Gender”, *Cuneiform Culture*, Eds.: Karen Radner – Eleanor Robson, Oxford University Press, New York, pp. 90 – 112.
- MACKENZIE, D. A., 1915. *Myths of Babilonia and Assyria*, London, The Gresham Publishing Company.
- MEMİŞ, E., 2022. “Hukuk”, *Eski Mezopotamya'nın Kültür Tarihi*, Eds.: L. Gürkan Gökçek – Ercüment Yıldırım – Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, pp. 119 – 147.
- MIEROOP, M. V. D., 2007. *A History of the Ancient Near East ca.3000-323BC*, Blackwell Publishing, Malden.
- MIEROOP, M. V. D., 2010. “A Study in Contrast: Sargon of Assyria and Rusa of Urartu”, *Culture and History of the Ancient Near East*, Eds.: Sarah C. Melville – Alice L. Slotsky, Brill, Leiden and Boston, pp. 417 – 435.
- MIEROOP, M. V. D., 2014. *Babil Kralı Hammurabi*, trans.: Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- NARÇIN, A., 2013. *A'dan Z'ye Asur*, Ozan Yayıncılık, İstanbul.
- OATES, J., 2015. *Babil*, trans.: Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

- OPPENHEIM, A. L., 1956. “The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book”, *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, 46/3, pp. 179 – 373.
- PEKŞEN, O., 2017. *Eski Mezopotamya’da Din-Siyaset İlişkisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, PhD Thesis, Kahramanmaraş.
- PEKŞEN, O., 2019. “Eskiçağ Mezopotamya’sındaki Sami Devletlerde Tapınak”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Eds.: L. Gürkan Gökçek – Ercüment Yıldırım – Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, pp. 253-277.
- PEKŞEN, O., 2022. “İnanç ve Tanrılar”, *Eski Mezopotamya’nın Kültür Tarihi*, Eds.: L. Gürkan Gökçek – Ercüment Yıldırım – Okay Pekşen, Değişim Yayınları, İstanbul, pp. 247 – 271.
- ROAF, M., 1995. “Palaces and Temples in Ancient Mesopotamia”, *Civilizations of the Ancient Near East*, I, Ed.: Jack M. Sasson, Hendrickson Publishers, New York, pp. 423 – 442.
- ROAF, M., 1996. *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, trans.: Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ŠAŠKOVÁ, K. – PECHA, L. – CHARVÁT, P., 2016. *Shepherds of the Black-headed People: The Royal Office vis-à-vis godhead in ancient Mesopotamia*, University of West Bohemia in Pilsen.
- SCHMÖKEL, H., 1971. “Sümer Dini”, trans.: Mehmet Turhan Özdemir, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/I, pp. 197 – 217.
- SCHNEIDER, T. J., 2011. *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*, William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge.
- SCHWEMER, D., 2011. “Evil Witches, Apotropaic Plants and the New Moon: Two anti-witchcraft incantations from Babylon (BM 35672 and BM 36584)”, *Die Welt des Orients*, Bd. 41, H. 2, pp. 177 – 190.
- SEVER, E., 2008. *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- SNELL, D. C., 2011. *Religions of the Ancient Near East*, Cambridge University Press, New York.
- ULUTAŞ, G. – ÖZ KİRİŞ, E., 2022. “Eski Mezopotamya’da Bazı Ruhsal Hastalıkların Doğaüstü Güçlerle İlişkisi”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1, pp. 277 – 303.
- UNCU, E., 2013. “Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü”, *History Studies*, 5/1, pp. 349 – 366.
- WALLENFELS, R. – SASSON, J. M., 2000. *The Ancient Near East*, Vol.: 1, Charles Scribner’s Sons, New York.
- WALLENFELS, R. – SASSON, J. M., 2000. *The Ancient Near East*, Vol.: 3, Charles Scribner’s Sons, New York.

- WESTBROOK, R., 2003. “Old Babylonian Period”, *A History Of Ancient Near Eastern Law*, Ed.: Raymond Westbrook, BRILL, Leiden-Boston, pp. 361 – 430.
- YILDIRIM, E., 2017. Eskiçağ Mezopotamya’sında Liderler Krallar Kahramanlar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- YILDIRIM, E., 2021. “Türklerdeki Kut Anlayışı İle Mezopotamya’daki Kralın Kutsallığı İncininin Karşılaştırılması”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 70, pp. 325-342.
- YİĞİT, T., 2020. *Eski Mezopotamya Tarihi*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.





HAMMURABİ KANUNLARINDAKİ TIBBİ MÜDAHALEDEN DOĞAN  
CEZAİ SORUMLULUKLAR HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER  
*EVALUATION OF CRIMINAL LIABILITY ARISING FROM MEDICAL  
INTERVENTION IN HAMMURABI LAW*

Feyza DİRİ

Avukat, Samsun Barosu; Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sağlık Hukuku Ana Bilim Dalı / Türkiye  
*Lawyer, Samsun Law Society; MA. Candidate, Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of Health Law / Türkiye*  
av.feyzadiri@gmail.com  
ORCID ID: 0009-0009-9134-6640

Bülent DİRİ


Tıp Doktoru; Doktorant, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı / Türkiye  
*Medical Doctor; Ph.D. Candidate, Ondokuz Mayıs University, Institute of Graduate Studies, Department of History / Türkiye*  
bulentdiri@gmail.com  
ORCID ID: 0000-0003-1791-3327

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **07.01.2024**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **299 – 318**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1415870>

This article was checked by  iThenticate®

**Atıf – Cite as:** DİRİ, F. – DİRİ, B., “Hammurabi Kanunlarındaki Tıbbi Müdahaleden Doğan Cezaî Sorumluluklar Hakkında Değerlendirmeler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 299 – 318.





OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi  
International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024  
299 – 318

*Araştırma Makalesi / Research Article*  
*Katkı Düzeyi: 1.Yazar: %50 – 2.Yazar: %50*  
*Contribution: Author 1: %50 – Author 2: %50*

## HAMMURABİ KANUNLARINDAKİ TIBBİ MÜDAHALEDEN DOĞAN CEZAI SORUMLULUKLAR HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

### *EVALUATION OF CRIMINAL LIABILITY ARISING FROM MEDICAL INTERVENTION IN HAMMURABI LAW*

Feyza DİRİ – Bülent DİRİ\*

#### Öz

İnsanın yeryüzündeki varlığıyla birlikte sağlıklı olma gayreti hep var olmuştur. Sağlık uygulayıcılarıyla diğer insanlar arasında bir hukuki ilişki olması beklenen bir durumdur. Ancak yazı öncesi dönem hakkında bilgi sahibi değiliz. Bilinen ilk sağlık hukuku belgeleri Hammurabi Kanunları'dır. Hammurabi Kanunları ilk hukuk metinleri olmamakla birlikte Eski Mezopotamya Kanunları arasında en bilinenlerindendir. Hammurabi dönemine kadar sıradan bir kent olan Babil, onun döneminde siyasi olarak da önemli bir konuma yükselmiştir. Hammurabi elde etmiş olduğu siyasi başarıyı kalıcı hale getirmeye çalışmıştır. Bunun için yaptırmış olduğu diyorit bir stel üzerine meşhur kanun metinlerini yazdırarak "Adil Kral" unvanıyla halkın güvenini kazanmaya çalışmıştır. Sağlık uygulamaları ve cerrahiye ait Eski Mezopotamya'nın en eski belgeleri olan

#### Abstract

The endeavor to be healthy has always existed alongside human beings' existence on earth. It is expected that there will be a legal relationship between health practitioners and other people. However, we do not have information about the pre-writing period. The first known health law documents are from the Code of Hammurabi. Although the Code of Hammurabi is not the first legal text, it is one of the best-known among the laws of Ancient Mesopotamia. Babylon, which was an ordinary city until the Hammurabi period, rose to a politically important position during his reign. Hammurabi tried to make his political success permanent. For this purpose, he engraved his famous law texts on a diorite stele and tried to gain the trust of the people with the title of "Just King". In the Code of Hammurabi, the oldest documents of Ancient Mesopotamia concerning health practices and surgery, the fees to be paid

\* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.



Hammurabi Kanunları'nda sağlık uygulayıcılarına tıbbi müdahale sebebiyle ödenecek tazminat ve verilecek cezalar da belirtilmiştir. Bu maddelerden 218. maddede belirtilmiş olan; tıbbi müdahale sonucu hastanın ölümü veya hastanın gözünü kaybetmesi sebebiyle tıbbi müdahale uygulayıcısına verilen bilek kesme cezası dikkat çekicidir. Cerrahiye ait şartların yeterince gelişmediği bir ortamda başta enfeksiyon gibi komplikasyonların görülmesinin muhtemel olması sağlık uygulayıcısına verilmesi öngörülen cezaların gerçekçiliğine şüpheyle yaklaşılmasına neden olmaktadır. Üstelik Hammurabi Kanunları'na ait stelin dikilişinde sosyopolitik sebeplerin varlığı ve kanunların pratik olarak uygulandığını destekleyen yeterli veri olmaması gibi nedenler; sağlık uygulayıcıları hakkında öngörülen bu cezaların uygulanabilirliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada Hammurabi Kanunları'nda geçen sağlık uygulayıcılarıyla diğer meslek grupları arasında malpraktis cezaları açısından değerlendirmeler yapılacaktır. Ancak esas itibarıyla Hammurabi Kanunları'nda tıbbi müdahaleye dair öngörülen bu cezai normların özellikleri ve uygulanabilirliği tarihi ve tıbbi yönlerden irdelenecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Eski Mezopotamya, Hammurabi Kanunları, malpraktis, kısas cezası, sağlık hukuku.

to health practitioners for medical intervention, and the penalties to be imposed are also specified. It is noteworthy that the penalty of wrist amputation imposed on the practitioner of medical intervention due to the death of the patient or the loss of the patient's eye as a result of medical intervention, which is specified in Article 218 of these articles. It is necessary to evaluate the realism of the penalties to be imposed on health practitioners in an environment where complications such as infection are likely to occur in an environment where the conditions for surgery are not sufficiently developed. Moreover, reasons such as the presence of sociopolitical reasons with the erection of the stele belonging to the Code of Hammurabi and the lack of sufficient data supporting the practical application of the laws have led to the questioning of the applicability of these penalties foreseen for health practitioners. In this study, evaluations will be made in terms of malpractice penalties between health practitioners and other professional groups mentioned in the Code of Hammurabi. However, the characteristics and applicability of these criminal norms foreseen in the Code of Hammurabi regarding medical intervention will be analyzed historically and medically.

**Keywords:** Ancient Mesopotamia, Code of Hammurabi, malpractice, law of retaliation, health law.

### Extended Abstract

Hammurabi, arguably the most important king of the Ancient Babylonian Empire, transformed the ordinary city of Babylon into the center of a regional state through political achievements. Under the influence of developing and changing economic, cultural, and social conditions, the concepts of law and justice became more important. Of course, the god Šamaš also increased its importance as a symbol of justice. King Hammurabi erected propaganda stelae using the themes of law and justice to ensure the people's allegiance to the ruling power. Probably with the desire to be seen as a "just king" in the eyes of the people, the stele exhibited in the Louvre Museum and the Hammurabi Laws inscribed on it were prepared. However, there is insufficient evidence

that these laws were implemented, and debates still exist about why the stele and the laws were prepared.

Although the Laws of Hammurabi are not the first written legal documents in history, they are the best-known laws and written legal texts of Ancient Mesopotamia. With these laws, regulations were made in a wide range of areas from trade to professional offenses. Today, the concept of “malpractice” is used to describe the damage caused to individuals due to the lack of due care during the performance of professions that require a certain level of professionalism. Although this concept is mostly used in the field of health, it can be applied to all professions. When the existing sources are evaluated, the first written document related to malpractice is the Code of Hammurabi. In this study, the criminal liability of health practitioners due to malpractice in the Code of Hammurabi will be evaluated. Additionally, the criminal liability of different professional groups for malpractice in the Code of Hammurabi will be compared. The differences in the provisions regarding the remuneration of health practitioners in the Code of Hammurabi compared to today’s understanding will also be evaluated. The main purpose of the study is to evaluate the applicability of the penalty of amputation of the surgeon’s hand in Article 218 due to malpractice, taking into account the social, medical, and societal characteristics of the period.

During the study, Mebruke Tosun’s work titled “Sumerian, Babylonian, Assyrian Laws and the Edict of Ammi-Šaduqa” was used to access the Code of Hammurabi. A literature review in the field of history and law on the subject was conducted, and an evaluation was made using relevant books. In the Code of Hammurabi, the fees to be received by health practitioners who perform medical interventions in case the treatment is successful are regulated. In today’s legal systems, it is generally accepted that the treatment relationship established between the patient and the physician falls within the scope of an agency contract. One of the important features of the agency contract is that there is no guarantee of a result. Today, in power of attorney contracts for the implementation of medical interventions, the physician has the right to demand remuneration regardless of the success achieved as a result of the treatment. In this respect, it is observed that the regulations in the Code of Hammurabi differ from current standards. The most prominent feature of the Code of Hammurabi is that it contains harsher sanctions than the Sumerian laws. The “talion”, which means tit-for-tat as seen in Semitic societies, is applied in the laws.

In general, the regulations in the Code of Hammurabi stipulate that the perpetrator shall compensate the victim financially if the damage is material. However, when the damage to the victim is in the form of loss of life, loss of a limb, or loss of a relative, retaliatory measures or severe penal sanctions foreseeing the loss of a limb come into question. There are seven instances of retaliation in the Code of Hammurabi, in Articles 153, 196, 197, 200, 210, 229, and 230. In the Code of Hammurabi, criminal sanctions are found in a total of seventeen articles related to malpractice, which means professional malpractice, in six professional groups. In fourteen of these, the damage to property is to be compensated with equivalent property. In the criminal liability of architects for malpractice, in the event of the death of the owner of a

free house or his son, the death of the architect or his son is envisaged as retaliation. Article 218, which includes a provision on surgeons, provides for the amputation of the surgeon's hand in the event that the free patient loses his/her life or his/her eye becomes blind after the surgical procedure. It is observed that the penal sanction foreseen for health practitioners due to malpractice does not have the nature of retaliation and is of a lighter nature than the sanction foreseen for architects. However, it is obvious that the penalty of loss of limb foreseen for the surgeon is also a very severe penal provision.

In the Code of Hammurabi, the person who performs health practices, including surgical practices, is referred to by the word "asū." The asū has a lower priestly status in the temple than the āšipu. Therefore, his authority and responsibility for the treatment of diseases are less than that of the āšipu. It is likely that the reason for the absence of āšipu in the Code of Hammurabi is their sacred status. As there was a shortage of physicians and surgeons in Mesopotamia, the existence of pseudo-physicians is known. It is likely that the penalty of amputation of the hand at the wrist in Article 218 of the Code of Hammurabi was intended to deter these fake doctors. Thanks to these laws, we have information about the medicine of the 18<sup>th</sup> century BC and the surgical practices of the period. As we understand from the text of the laws, it is possible to stop the bleeding of a traumatized patient, to fix bone fractures by correcting the position, to open abscesses, and to perform some surgical procedures. However, when the level of medical knowledge and the medical conditions of the period, especially sterility, are evaluated, it is possible to foresee the existence of many complications awaiting health practitioners. Many complications, such as infection, which are likely to occur during the performance of the profession, may cause negative results from the treatment. In such an environment, the penalty of amputation of the wrist of the hand of the patient who performs a surgical intervention, as stipulated by Article 218, will cause surgeons to refrain from practicing their profession. Today, physicians may avoid risky medical interventions due to lawsuits filed against physicians for malpractice. This situation is expressed by the concept of "defensive medicine".

Although the Code of Hammurabi is the most organized and longest legal text of Ancient Mesopotamia, it differs from today's law in some aspects. Criminal provisions may include retaliation, and social class distinction is also reflected in the laws. Twenty malpractices of six different professions were identified. It is seen that the penalties in professions other than health practitioners and architects are subject to financial compensation. The social class of the victim is important in determining the malpractice penalty for architects and health practitioners. If the victim is a slave, financial compensation is valid in both professions. However, if the victim is a free person, retaliation is valid if the architect's malpractice has caused death. In the same situation, the penalty for the surgeon is not retaliation but amputation of the surgeon's wrist. It is obvious that the penalty of amputation of the surgeon's hand, which seems to be of a lower degree compared to the penalty of retaliation in the event that the architect causes death as a malpractice, is a very severe decision in practice. The provision in Article 218

of the Code of Hammurabi to amputate the surgeon's hand at the wrist in case of malpractice constitutes the first example of the criminal sanctions foreseen in the case of malpractice against healthcare practitioners. It is seen that the implementation of this provision is not possible when the medical and social conditions of the period are evaluated. Moreover, considering the preparation of the Code of Hammurabi and the stele and the sociopolitical conditions of the period, the lack of sufficient data to prove the practical application of the laws brings the political aspect of these laws to the forefront rather than their legal characteristic.

### Giriş

Mezopotamya, coğrafi olarak Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan çekirdek bölge etrafında “Bereketli Hilal” adı verilen, doğuda Zagros Dağları, kuzeyde Toroslar ve batıda Akdeniz kıyılarına kadar uzanan bölge olarak tanımlanmaktadır<sup>1</sup>. Neolitik devrimin getirdiği yerleşik yaşam ve gelişen tarımla birlikte Kuzey Mezopotamya’da önemli gelişmeler olmuştur. Bereketli Hilal’de kurulan Hallan Çemi, Çayönü, Eriha, Jarmo ve Nevali Çori gibi neolitik yerleşkelerle birlikte Göbeklitepe’deki inanç temelli anıtsal mimari, neolitik insanın kollektif hareket edebilme kabiliyetlerinin sınırlarını göstermektedir<sup>2</sup>. Henüz yazı keşfedilmediği için kollektif hareket edebilen neolitik ve takip eden kalkolitik dönem Mezopotamya insanların sahip olduğu hukuk sistemi hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak insanlık tarihi kadar eski olan hukukun bu dönemde de sözlü hukuk olarak var olduğu göz ardı edilmemelidir. İnsanoğlu var olduğundan beri doğayla yaşam mücadelesi vermiştir. Bu mücadelede hayatta kalabilme başarısının önemli bir faktörü, birlikte yaşama ve iletişim kurabilme yeteneğidir. Birlikte yaşamanın ve kollektif hareket edebilmenin olumlu yanları olmakla birlikte bir takım anlaşmazlıkları ve çatışmaları da beraberinde getirmesi de söz konusudur. Bu sorunları çözerek topluluğun bir arada yaşama devam edebilmesi, aralarında geliştirdikleri hukuk ve zaman içerisinde gelişen yönetici sınıfının topluluk üzerindeki etkin rolüyle sağlanmıştır. Sumerlilerin Güney Mezopotamya’ya gelmesi, bu bölgede birçok gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Bataklıkların kanallar vasıtasıyla kurutulması tarımın gelişmesini, şehirleşmeyi ve yönetsel olarak da kent devlet yapısının teşekkülünü beraberinde geliştirmiştir<sup>3</sup>. Şehirleşme için gerekli olan merkezinde yönetim birimini de içeren tapınağın ve şehir surlarının varlığı ilk olarak Eski Mezopotamya’da ortaya çıkmıştır<sup>4</sup>. Tarımın gelişmesi artı ürünü beraberinde getirmiştir. Artı ürünle birlikte anlaşmazlıklar hatta savaşlar ortaya çıkmıştır. Tarımsal hayatın yanı sıra diğer üretim faaliyetlerine katkı sağlayan şehirli zanaatkarların ortaya çıkması mesleki uzmanlaşmayı beraberinde getirmiştir<sup>5</sup>. Ticaretin artması neticesinde ortaya çıkan yaygın yol ağları, insanlar arasında iletişimi arttırmıştır. İlk sistematik ticari faaliyetler, Uruk döneminden itibaren görülmeye başlanmış, hatta Sumer Kent Devletleri döneminde Basra Körfezi

<sup>1</sup> Mieroop, 2018: 1.

<sup>2</sup> Braidwood, 2008: 167, 183.

<sup>3</sup> Radner, 2021: 8.

<sup>4</sup> Pollock, 2017: 206 - 208.

<sup>5</sup> Pollock, 2017: 138.

üzerinden uzak bölgelerle deniz ticareti yapıldığına dair izler de bulunmaktadır<sup>6</sup>. Ticaretin organize bir hal alması neticesinde yazının icad edilmesiyle tarih çağları başlamıştır. Yazının gelişimiyle kayıt tutma anlayışında görülen ilerlemeyle birlikte bürokratik yapılanma da şekillenmiş<sup>7</sup>, böylelikle de yazıyla sadece ticari belgeler değil, edebiyattan inanç sistemlerine, bilimden siyasete kadar birçok alanda kayıtlar tutulmaya başlanmıştır. Ticaretin ve insan hareketliliğinin artması hukuka olan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Bulunan ilk resmi hukuk düzenlemesi, Sumerce yazılmış olan Urukagina Talimatnamesidir. Takibinde yine Sumer dilinde yazılmış olan Ur-Nammu ve Lipit-İstar Kanunları ile birlikte çeşitli reform metinleri de tespit edilmiştir<sup>8</sup>. Akadca yazılan ilk hukuk metinleri ise Eşnunna Kanunlarıdır<sup>9</sup>. Eski çağa ait yazılı kanunların ilki olmamakla birlikte en bilineni Akadca yazılmış olan Hammurabi Kanunlarıdır<sup>10</sup>. Üstelik Hammurabi Kanunları'nın yazılı olduğu stel Eski Mezopotamya'da bulunmuş en uzun yazıt olma özelliğine de sahiptir<sup>11</sup>. Bu metin cerrahi işlemler, sağlık uygulayıcılarının maruz kaldığı yaptırımlar ve malpraktis ceza yasalarının ilk yazılı belgesi olması açısından da önem arz etmektedir<sup>12</sup>.

Hammurabi Kanunları üzerine yapılan çalışmalarda, yoğunlukla içerikle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Literatürde kanunların hangi meslek gruplarını içerdiği, kanunların cezai ve hukuki özellikleriyle ilgili birçok çalışma mevcuttur<sup>13</sup>. Ancak meslek gruplarına verilen cezaların karşılaştırılmasına dair yeterince çalışma yapılmamıştır. Ayrıca sağlık uygulayıcılarının malpraktisi ile ilgili olan 218. maddedeki el kesme cezalarının gerçekte uygulanabilirliği konusunda sosyal, tarihi ve tıbbi yönden değerlendirme yapılmamıştır. Hatta bu cezaların uygulandığına dair yeterince kanıt olmamasına rağmen kanun metinlerinde varlığına istinaden, uygulandığına dair yanlış bir algı da oluşabilmektedir. Konunun uygulamadaki yerinin tarihi, hukuki, sosyal ve tıbbi açılardan değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Hammurabi Kanunları'nda tıbbi müdahale ve cerrahi girişimlerde bulunmak suretiyle ölüm veya uzuv kaybına sebep olması durumunda *asū* adı verilen şifacılar için verilen cezai müeyyideler ile diğer meslek gruplarına dair suçlara verilen cezalar, mukayeseli bir biçimde değerlendirilecektir. Sağlık uygulayıcılarına verilecek cezalarda kısas varlığı ve uzuv kesme cezaları incelenerek bu cezaların uygulanabilirliği konusu, günümüz defansif tıp anlayışı da göz önünde tutularak ele alınacaktır.

### **Diyorit Stelin Dikişi Esnasındaki Siyasi Ortam**

Merkezi Babil olan Eski Babil Devleti, din, mitoloji, yönetim ve ekonomi anlayışı gibi pek çok alanda Sumerliler ve Akadlıların mirasları üzerine

<sup>6</sup> Mandacı, 2019: 133.

<sup>7</sup> Pollock, 2017: 175.

<sup>8</sup> Gürgen, 2020: 213; Klengel, 2019: 111.

<sup>9</sup> Klengel, 2019: 113.

<sup>10</sup> Gürgen, 2020: 220; Kramer, 2021: 76; Mieroop, 2018: 95.

<sup>11</sup> Mieroop, 2018: 95.

<sup>12</sup> Diri, 2022: 8.

<sup>13</sup> Kılıç-Erdem, 2015: 10-28; Mahadevaswamy, 2018: 310; Memiş, 2021: 16.

kurulmuştur. Bu devletin en bilinen kralı olan Hammurabi (MÖ 1792-1750) uzun siyasi yaşantısının son dönemlerinde büyük bir başarıya imza atarak Mezopotamya'nın en büyük siyasi gücü haline gelmiştir. Hammurabi elde ettiği bu büyük siyasi başarıyı kalıcı hale getirmek ve tüm halka otoritesini kabul ettirmek istemiştir<sup>14</sup>. Hammurabi de Akad kralı Naram-Sin gibi “*Dünyanın Dört Bir Yanının Kralı*” unvanı ile birlikte “*Sumer ve Akad Kralı*” unvanını kullanarak gücünü ve meşruiyetini göstermeye çalışmıştır. Ayrıca meşhur zafer stelinde tanrısal bir alamet olan boynuzlu başlıkla kendisini tasvir ettirmesi Naram-Sin'in tanrı krallık iddiasında bulunmasının en açık göstergelerinden birisidir.<sup>15</sup> Ancak; Naram-Sin'in aksine “*Tanrı Kral*” gibi unvanları hiçbir zaman kullanmamıştır. Bununla birlikte; devleti yönetme gücünün kendisine tanrılar tarafından verildiğini, iyi bir idareci, başarılı bir asker ve en önemlisi de adil bir kral olduğunu halka göstermeye gayret etmiştir<sup>16</sup>.

Özellikle MÖ III. binyılda tarımsal üretimin önem kazanması nedeniyle, bereket ve verimlilik üzerine şekillenen yaşam tarzıyla birlikte inanç yapısı da şekillenmiştir.<sup>17</sup> Bireyselleşmeyle birlikte kişisel tanrıların etki alanı artmaktaydı. Ancak III. binyıl sonu ve II. binyıl başlarında, ticaretin ve özel mülkiyetin gelişimine paralel olarak insanlar arasında artan sorunların çözümüne yönelik olarak hukuk ve adalet olgusuna ihtiyaç daha da belirginleşmiştir. Sorunlara karşı gösterilen tepkiler, kişisel tanrı inancıyla azaltılmaya çalışılmaktaydı<sup>18</sup>. Eski Mezopotamya'da özellikle adalet kavramı için Tanrı *Şamaş*'ın önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Orta Asur dönemi krallarının diplomatik yazışmalarda, Tanrı *Şamaş* önünde yemin edildiğini ifade etmeleri buna örnek olarak gösterilebilir<sup>19</sup>. Adaleti temsil eden Tanrı *Şamaş*, kişisel tanrı olarak da önem arz ediyordu. Bu bağlamda Kral Hammurabi'nin de kişisel tanrısı Tanrı *Şamaş*'tı. Hammurabi gibi etkili olmak ve siyasi gücüne biat edilmesini arzulayan krallar, toplumlarındaki adalet ve hukuk talebinin farkındaydılar. Bu bağlamda otoritelerini pekiştirmek için yapacakları siyasi propagandalarının ana temasında adalet ve hukuka ihtiyaçları vardı. Kraliyetin siyasi propagandalarını hazırlayan yazıcı katipler ve heykeltıraşların da adalet temalı çalışmalar yapmaları gerekmektedir<sup>20</sup>. Metinlerin şekillenmesinde, genel adalet algısı çerçevesinden ayrılmamak şartıyla katiplerin de önemli ölçüde etkin olduklarını söylememiz mümkündür<sup>21</sup>. Sonuçta kanun metinleri, Hammurabi'nin onayından geçmiş olmakla beraber bu metinlerin hazırlanması ve düzenlenmesinin katipler tarafından yapılıyor olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte Louvre Müzesi'nde sergilenen bu stelin niçin dikildiği konusundaki tartışmalar halen devam etmektedir. Stelin kraliyetin propaganda aracı olarak katipler tarafından edebi bir formda düzenlendiği savunulmaktadır. Kanun metinleri,

<sup>14</sup> Barmash, 2020: 282; Mieroop, 2018: 75.

<sup>15</sup> Pekşen, 2017: 82.

<sup>16</sup> Klengel, 2019: 109; Pekşen, 2017: 104

<sup>17</sup> Topaloğlu, 2023: 54.

<sup>18</sup> Pollock, 2017: 218.

<sup>19</sup> Baylan, 2023: 42.

<sup>20</sup> Klengel, 2019: 127; Diri, 2023: 292.

<sup>21</sup> Barmash, 2020: 281.



kralı yüceltirken aynı zamanda kralın otoritesinin de altını çizmektedir. Mezopotamya’da katip eğitimi geleneğinin bir parçası olarak yeni yetişecek hukukçu katiplere adalet ve hukuk anlayışının aktarılması amacıyla Hammurabi Kanunları yaklaşık olarak bin yıl boyunca yazılarak çoğaltılmıştır<sup>22</sup>. O döneme ait birçok hukuki uygulamaya dair metin olmasına rağmen pratik olarak steldeki kanunların uygulandığını gösteren çok az veri bulunmuştur. Bu durum, metinlerinin uygulamada hukuki bir yaptırım gücünün olmamasına bağlanmıştır<sup>23</sup>. Bununla birlikte Eski Babil dönemin hukuki uygulamalarına ait “*Mişarum Fermanları*” adı verilen birçok belge mevcuttur. Bu konuda uygulamaya yönelik bir örnek teşkil etmesi açısından, Hammurabi dönemi sonrasında düzenlenmiş olan “*Ammi-Şaduqa Fermanı*”ndan bahsedebiliriz. Bu fermanla borcunu ödeyemeyen kişilerin borçlarının silinmesiyle ilgili hüküm getirilmiştir. Hammurabi Kanunları pratik uygulamada “*Mişarum Fermanları*” gibi yaptırım gücüne sahip olmamakla beraber, sadece ahlaki olarak ikna edici rolü bulunmaktadır<sup>24</sup>.

Mezopotamya’da yapılan kazılarda ele geçirilmiş olan çivi yazılı tabletler ile Hammurabi Kanunlarından tıbbi uygulamalar ve sağlık uygulayıcıları hakkında da bilgi sahibi olmaktayız<sup>25</sup>. Sağlık uygulayıcısı olarak niteleyebileceğimiz şifacılar arasında gösterilen *asû* ve *āšipu* en dikkat çekici olanlarıdır.

## 306

OANNES  
6 (1)

### Eski Mezopotamya’da Başlıca Sağlık Uygulayıcıları

Toplum açısından oldukça önemli olan sağlık konusu, Eski Mezopotamya’da da yönetim erkinin ve tapınağın kontrolündeydi.<sup>26</sup> Tapınağın sağlık alanındaki etkinliği, hastalık nedenleri olarak kötü ruhların, şeytanların ve cinlerin görülmesiyle artmaktaydı<sup>27</sup>. Hatta tıp eğitiminin tapınaklarda yapıldığı görülmektedir. Tıbbi müdahaleler ve sağlık hizmetlerinde, dolaylı da olsa tapınağın kontrolü söz konusudur. Tanrıça Gula’nın “sağlık” kavramı ve tıp eğitimiyle ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir. Tıp eğitiminin usta çırak ilişkisi şeklinde olması muhtemeldir. İsin şehrindeki Gula Tapınağı rahipleri şifacılıklarıyla biliniyorlardı. Ancak İsin’de böyle resmi bir okulun varlığı arkeolojik verilerle henüz tespit edilmiş değildir<sup>28</sup>.

### Āšipu

Eski Mezopotamya’da insanlar niçin olduğunu bilmediği hastalıkları üstesinden gelebilmek için doğa dışı nedenlerle ilişkilendirme yoluna gitmişlerdir. Tapınakta rahip statüsünde olan *āšipular*; öncelikle hastalığın semptomlarını değerlendirerek teşhisi koyarken hangi kötü ruh, ifrit ya da tanrıyla ilgili olduğunu belirliyorlardı. Sonrasında da tedavinin bir parçası olarak tespit edilen kötü ruh veya tanrıya ait ritüelleri yerine getiriyorlardı. Ayrıca ilaç hazırlama dahil olmak üzere her türlü tedavi yöntemini kullanmak

<sup>22</sup> Barmash, 2020: 14.

<sup>23</sup> Barmash, 2020: 9; Klengel, 2019: 181.

<sup>24</sup> Barmash, 2020: 9; Oates, 2004: 80; Diri, 2023: 291.

<sup>25</sup> Diri, 2022: 5-6.

<sup>26</sup> Emmy, 2018: 13.

<sup>27</sup> Diri, 2022: 16.

<sup>28</sup> Zucconi, 2019: 69.

ve yönetmek, onların görevleri arasındaydı<sup>29</sup>. *Āšīpuların* mevcudiyetlerine Orta Asur ve Orta Babil dönemlerindeki (MÖ 1500-1000) kayıtlarda rastlanmaktadır. Kehanetle karışık prognoz bilgisinin önem kazanması ile birlikte *āšīpuların* da giderek önem kazandığı öngörülmektedir<sup>30</sup>. *Āšīpuların* rahip statüsünde olması ve hastalıkları gönderen tanrıların insanlara ne tür mesajlar verdiği konusunda uzman olması onlara bir ayrıcalık tanımaktaydı. *Āšīpuların* hastalık ve tanrılar arasında kurduğu özel ilişki biçimi, onlara rahip-şifacı olarak özel bir statü kazandırmıştır. Muhtemelen bu statüleri nedeniyle Hammurabi Kanunları gibi metinlerde *āšīpuların* adı geçmemektedir.

*Āšīpuların* görev alanları arasında, tanrıların hastalık üzerinden verdiği mesajları doğru algılamak için hastaya doğru teşhis koyarak doğru tanrı veya kötü ruhu tespit etmesi önemlidir. *Āšīpuların* bu anlamda hastayı iyi değerlendirmesi ve iyi derecede tıp bilgisine sahip olması gerekmektedir. Hastanın sorumluluğu *āšīpular*da olmakla beraber, eğer ihtiyaç duyarlarsa diğer şifacılar olan *asû* veya *bārûyla* (kâhin) da ortak çalışabilirlerdi. Hastalık nedeni olduğu düşünülen kötü ruh ve cin gibi unsurların hastadan uzaklaştırılması onun görevleri arasındaydı<sup>31</sup>. Her ne kadar “kötü ruh kovucu” olarak bilinse de *āšīpular*, sahip oldukları tıp bilgisi ve aldıkları sorumluluk nedeniyle hekim statüsünde tanımlanmışlardır<sup>32</sup>.

### **Asû**

Akadca olan kelimenin kökeni Sumerce A.ZU şeklindedir. Bu tanımlamaya uyan şifacılar MÖ 2500’lerden itibaren rastlanmaya başlanmış olup bu kişiler hastaların fiziksel semptomlarıyla ilgilenmekteydiler<sup>33</sup>. *Asû*, bitkisel ilaçlarla ilgilendiği için eczacılıkla ilgilenen kişi olarak tarif edilmiştir<sup>34</sup>. Tapınak görevlisi olmakla birlikte *āšīpulara* göre hiyerarşik olarak daha düşük bir dereceye sahiptirler. *Āšīpularla* birlikte veya ayrı çalışabilmekle beraber ortak tedavilerde *āšīpularla* eşit düzeyde sorumlulukları bulunmaktaydı<sup>35</sup>. Yaptığı işlerden bazı örnekler vermek gerekirse apse açma, kanamayı durdurmak için müdahale etme gibi cerrahi işlemler ve yara tedavisinden sorumludurlar<sup>36</sup>. Hammurabi kanunlarında ise kemik kırıklarına müdahale etme, yaralı hastaya bronz neşterle müdahale ve göz ameliyatı yapma gibi cerrahi konularla ilgilendiği ifade edilmektedir<sup>37</sup>. Eski Mezopotamya’da cerrahi işlemler gibi sağlık uygulamalarının içeriği ve uygulayıcısı olan *asû* hakkında önemli bilgiler Hammurabi Kanunları’nda mevcuttur. Bu kanunların niçin yazıldığını daha iyi anlamak için öncelikle kanunların ne gibi özellikleri olduğunu incelemesi gerekmektedir.

<sup>29</sup> Geller, 2010; 52.

<sup>30</sup> Zucconi, 2019: 68.

<sup>31</sup> Diri, 2022: 23.

<sup>32</sup> Scurlock-Andersen, 2005: 7.

<sup>33</sup> Zucconi, 2019: 68.

<sup>34</sup> Scurlock-Andersen, 2005: 7.

<sup>35</sup> Diri, 2022: 22.

<sup>36</sup> Couto-Ferreira, 2013: 408.

<sup>37</sup> Bottéro, 2005: 169; Tosun-Yalvaç, 1975: 156 -157.

### Hammurabi Kanunlarında Kısas Uygulamaları

Sumer toplumunda hukuken düzenlenen suçlara karşılık öngörülen cezai müeyyideler, ağırlıkla zarar görene tazminat ödenmesi şeklindedir<sup>38</sup>. Sami topluluklarında hukuk düzeninin suçlara karşı öngördüğü ceza uygulamaları Sumer toplumuna nazaran daha serttir. Bu bağlamda mağdurdaki fiziksel zararın karşılığı olarak zararın maddi şekilde giderilmesinden ziyade bedensel anlamda bir zarar verilmesine dayalı ceza uygulamaları olduğu görülmektedir. Bu fiziksel niteliği olan cezalar, kısas özelliğiyle gündeme gelmektedir<sup>39</sup>. Bu bölgeye daha sonradan gelen Amurru'ların kırsalda sert doğa koşullarında yaşamlarını sürdürüyor olmaları ve toplum yaşantısı içerisinde farklı kabilelerin olayları kan davasına götürebilme ihtimalleri kısasa dayalı cezai düzenlemelerin uygulanmalarına zemin hazırlamıştır. Ancak Amurru'ların da zamanla yerleşik şehir yaşamına dahil olmaları, onları yerleşiklerin hukuk normlarını benimsemeye zorlamıştır. Hatta yerleşik yaşamla birlikte, Hammurrabi Hanedanı örneğinde olduğu gibi Amurru'ların kral dahi olabildikleri görülmektedir<sup>40</sup>. Zaman içerisinde toplumsal gelişme gösteren göçebe Amurru'lara ait kısas gibi cezaların da uygulamadan kalkması beklenen bir durumdur.

Hammurabi Kanunları'nda aynı toplumsal statüde olan kişiler arasında işlenen yaralama suçları için, aşağıdaki kısas örneklerinde de görüldüğü gibi göze göz, dişe diş ve kırığa kırık şeklinde cezai müeyyideler mevcuttur.

Bunlara aşağıdaki maddeler örnek olarak gösterilebilir:

196. Madde: “Eğer bir adam, bir adamın oğlunun gözünü kör ederse, onun gözünü de kör edeceklerdir.”
197. Madde: “Eğer bir adamın kemiğini kırarsa, kemiğini kıracaklardır.”
200. Madde: “Eğer bir adam, kendi sınıfından bir adamın dişini vurup sökerse, onun da dişini vurup sökeceklerdir”.
229. Madde: Eğer bir mimar, bir adama ev yapıp, yapıtını sağlam yapmazsa ve yaptığı ev çöküp, evin sahibinin ölümüne sebep olursa, o mimar öldürülecektir.
230. Madde: Eğer (mimar) evin sahibinin oğlunun ölümüne sebep olursa, o mimarın oğlunu öldüreceklerdir<sup>41</sup>.

Hammurabi Kanunları'nda 153, 196, 197, 200, 210, 229 ve 230. maddelerde olmak üzere toplam yedi yerde, bir ceza yöntemi olarak kısasa başvurulmuştur. Bu maddelerin hepsinde suç olarak düzenlenen eylem, mağdurun hayatına veya beden bütünlüğüne zarar veren eylemlerdir. Hepsinde de ceza olarak öngörülen müeyyide, mağdurda meydana gelen eksilme ile birebir aynı nitelikte olmak üzere faile zarar verilmesi şeklindedir. Bu cezalar, failin bir organına zarar verilmesi veya failin öldürülmesi şeklinde görülebilmektedir. Bu kısas cezalarından iki tanesi (229 ve 230) de mimarların

<sup>38</sup> Gürgen, 2020: 226.

<sup>39</sup> Memiş, 2021: 11; Tutkaoğlu, 2020: 213.

<sup>40</sup> Klengel, 2019: 227.

<sup>41</sup> Tosun-Yalvaç, 1975: 205, 207.

mesleki suçlarıyla ilgilidir<sup>42</sup>. Hammurabi Kanunları'nda ticaret ve tarıma dair pek çok yasa bulunmaktadır. Veterinerlik, cerrahlık ve mimarlık gibi mesleklerin uygulanması sonucu hak edilecek ücretlendirmeler ve mesleğin icrası sonucu ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçlara dair düzenlemelere de yer verildiği görülmektedir.

### **Hammurabi Kanunlarında Farklı Meslek Gruplarının Malpraktis'e Dayalı Cezai Sorumluluklarının Karşılaştırılması**

Günümüzde “malpraktis” kavramı; ağırlıklı olarak hekimlerin hatalı tıbbi müdahalede bulunması ve hastanın zarar görmesi durumunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca mesleğin icrası sırasında ortalama bir meslek mensubunun gösterdiği özenin gösterilmemesi ve bu suretle bireylerin zarara uğratılması olarak da tanımlanması mümkündür<sup>43</sup>. Hammurabi Kanunları'nda çeşitli mesleklerin icrasına dair bazı suçlar tanımlanmış ve çeşitli cezalar öngörülmüştür<sup>44</sup>. Hammurabi Kanunları'nda yer alan malpraktis cezaları, Ek 1'de de görüldüğü gibi çoğunluğu maddi hasarın eş değer mal ile karşılanması şeklindedir.

Ancak bu cezai müeyyidelerden sadece 229 ve 230. maddelerde yer verilen düzenlemeler, kısas niteliği taşımaktadır. Bu maddeler bünyesinde görüldüğü üzere, mimarların mesleklerini icra ederken gereken özeni göstermemeleri ve bu sebeple özgür bir insan olan ev sahibinin veya oğlunun hayatını kaybetmesi durumunda, mimara veya oğluna da aynı zararın verilmesi öngörülerek mimarlık mesleğinde ortaya çıkan bir malpraktis durumu, kısas ile cezalandırılmıştır. Hammurabi Kanunları'nda, uygulanan tıbbi müdahalenin niteliği ve ortaya çıkan olumsuz sonucun aynılığına rağmen müdahale sebepli ödenecek değer ve olumsuz netice oluşması durumundan öngörülen cezanın; hastanın toplumsal statüsüne göre değişkenlik arz ettiği de görülmektedir<sup>45</sup>. Hekimin malpraktis sorumluluğuna dair düzenleme içeren 218. maddeye göre, hekimin hatalı eylemi sonucu özgür bir kişi, hayatını veya gözünü kaybederse hekimin bileklerinin kesilmesi öngörülmektedir. Aynı hükmün mimarlık mesleği bakımından izdüşümü olan 229 ve 230. maddelerde ise, yukarıda da yer verdiğimiz üzere, ev sahibinin hayatına karşılık mimarın hayatının, ev sahibinin oğlunun hayatına karşılık ise mimarın oğlunun hayatının sonlandırılması söz konusudur.

Hammurabi Kanunları'nın 219. maddesinde yer aldığı gibi sağlık uygulayıcılarının tıbbi müdahalesi esnasında malpraktis sebebiyle bir kölenin hayatını kaybetmesi durumu, mimarlık mesleği bakımından izdüşüm kanunu olan 231. madde gibi maddi tazminle karşılanmaktadır. 231. madde metni, mimarın yapıtını sağlam yapmaması durumunda; “Eğer ev sahibinin kölesinin ölümüne sebep olursa ev sahibine köle yerine köle verilecektir.” hükmünü içermektedir<sup>46</sup>. Buna göre mimarın özensizliği sebebiyle ev sahibinin kölesinin ölmesi durumunda, mimarın ev sahibine köle ödemesi söz konusudur. Bu

<sup>42</sup> Tosun-Yalvaç, 1975: 185-211; Bkz: Ek1

<sup>43</sup> Hakeri, 2022: 290.

<sup>44</sup> Tosun-Yalvaç, 1975:185 - 211; Bkz. Ek 1.

<sup>45</sup> Tutkaoğlu,2020: 220.

<sup>46</sup> Tosun-Yalvaç, 1975:185 – 211.

bakımdan malpraktis sonucu ölen kişi köle olduğu takdirde, hem hekimin hem de mimarın oluşan zararı, yeni bir köle vererek karşılması öngörülmüştür. Bunlarla birlikte, malpraktis durumuna dair cezai sorumluluğu düzenlenmiş bir diğer meslek olan baytarlık bakımından ise her iki meslek grubundan da farklı olarak maddi tazmin yaptırımının öngörüldüğünü görmekteyiz. Kanununun 225. maddesinde baytarla ilgili olarak; “Eğer, ağır yaralı bir öküz veya eşeğin(neşterle) üzerinde çalışır ve ölümüne sebep olursa hayvanın fiyatının ¼ kadarını öküz veya eşeğin sahibine ödeyecektir.” hükümlerine yer verilmiştir<sup>47</sup>.

Hammurabi Kanunları’nda, kısas cezası ve başkaca niteliklere sahip cezai hükümler mevcut olmakla birlikte, tıbbi müdahaleden doğan cezai sorumluluk bakımından kısas sayılabilecek bir hükmün bulunmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte kısas özelliği olmamakla birlikte uzuv kaybı içeren cezalar söz konusudur.

### **Hammurabi Kanunları’nda Sağlık Uygulayıcıları ve Cerrahlara Yönelik Düzenlemeler**

Hammurabi Kanunları’nda düzenlenen bir diğer meslek grubu olan sağlık uygulayıcıları ve cerrahlar bakımından da tıbbi müdahaleye karşılık olarak ödenecek tazminat ve müdahale neticesinde olumsuz sonuç alınması (malpraktis) durumunda uygulanacak cezai müeyyidelere dair kanuni düzenlemeler mevcuttur:

215. Madde: “Eğer bir hekim, ağır yaralı bir adamı bronz neşterle ameliyat edip, adamın hayatını kurtarırsa (yaşatırsa) veya adamın alnını veya şakağını bronz neşterle açıp, adamı yaşatırsa 10 şekel gümüş alacaktır.
216. Madde: “Eğer muskenum sınıfından bir kimse ise 5 şekel gümüş alacaktır.
217. Madde: Eğer köle ise kölenin sahibi hekime 2 şekel gümüş verecektir.
218. Madde: Eğer hekim, ağır yaralı adamın üzerinde bronz neşterle çalışıp adamın ölümüne sebep olursa veya adamın göz bölgesini bronz neşterle açıp, adamın gözünü kör ederse, (hekimin) bileklerini keseceklerdir.
219. Madde: Eğer bir hekim, ağır yaralı bir muskenum’un kölesi üzerinde bronz neşterle çalışıp, ölümüne sebep olursa köleye karşı köle ödeyecektir.
220. Madde: Eğer, (kölenin) göz bölgesini bronz neşter ile açıp gözünü kör ederse fiyatının yarısı kadar gümüş ödeyecektir.
221. Madde: Eğer bir hekim, bir adamın kırık kemiğini iyileştirir ve hasta bir damarı/adaleyi iyi ederse, yara sahibi hekime 5 şekel gümüş ödeyecektir.
222. Madde: Eğer muskenum sınıfından bir kimse ise 3 şekel gümüş ödeyecektir.

<sup>47</sup> Tosun-Yalvaç, 1975: 207.

223. Madde: Eğer bir bey kölesi ise, kölenin sahihi hekime 2 şekel gümüş ödeyecektir<sup>48</sup>.

Bu yasal düzenlemelere baktığımızda; 215, 216, 217, 221, 222 ve 223. maddelerde, müdahale eden kişiye ödenecek ücretlerle ilgili düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Kanaatimizce burada bir diğer önemli olan husus, uygulayıcının tedaviye karşılık alacağı ücretin, tedavinin başarılı olmasına bağlanması hususudur. Bu konuda da günümüz hukukunun bakış açısından farklılıklar arz etmektedir. Günümüz hukuk sistemlerinde her bireyin sahip olduğu insan hakları bulunmaktadır. Bu insan hakları içinde de en temel olan haklardan birisi, yaşama hakkıdır.<sup>49</sup> Hammurabi Kanunları'nda bireylerin yaşama hakkına ilişkin sınıfsal değerlerinin, eşit olarak düzenlenmediği görülmektedir.

### Sonuç

Hammurabi Kanunları'nın yazılı olduğu Louvre stelinin dikiliş nedeni konusunda tartışmalar; hukuki bir metin olmasıyla siyasi propaganda aracı olması arasında yapılmaktadır. Stelde, adalet tanrısı olan *Šamaš* tasvirini de içeren adalet ve adil kral imajları ön plandadır. Dönemin gelişen sosyopolitik şartları göz önüne alındığında stelin ve üzerindeki hukuksal metinlerin siyasi propoganda amacıyla oluşturulmuş olduğuna yönelik görüşler önem arz etmektedir<sup>50</sup>. Böyle pratik değeri olmayan bir kanun maddesinin Hammurabi'nin onayından geçmesinin de bazı sebepleri olabilir. Bunları ise şu şekilde sıralayabiliriz: 218. maddenin cezai müeyyidesinin Hammurabi Kanunları'nın genel yapısıyla uyumlu olması, sahte şifacıların varlığına önlem alınabilmesi ve metnin hukuki değerinden çok siyasi propaganda yönünün bulunmasıdır. Hammurabi Kanunları'nın uygulandığına dair kısıtlı bilgiler mevcuttur. Oysa ki Hammurabi dönemi ve sonrası için hukuk uygulamalarına ait birçok mektup veya kayıt bulunmakla birlikte Hammurabi Kanunları'nın pratik uygulanmasına ait yeterince veri bulunamamıştır. Stelin hukuk aracı, siyasi amaçlı dikiliş nedenleri de pratik hukuk uygulamasına ait belge bulma beklentimizi anlamsız kılmaktadır. Bu bağlamda sağlık uygulayıcılarına ait herhangi bir malpraktis davası için verilmiş cezayı içeren belge bulunamaması doğal bir sonuç olmaktadır. Ayrıca Hammurabi kanunlarının epilog kısmında kanunları değiştirecek kişiler için lanet metinleriyle “iyileşmeyecek hastalığa yakalanmaları” dileğiyle olası bir zarar verilmenin önüne geçilmeye çalışıldığı görülmektedir.<sup>51</sup> Ayrıca Hammurabi Kanunları'nın içeriğinin hazırlanmasında yazıcı katiplerin etkisi de göz ardı edilmemelidir. Dönemin katiplerinin aynı zamanda hukuk bilgisine sahip kişiler olduğu belirtilmektedir. Bu kanunlar yazılırken katiplerin, geçmiş hukuk sistemlerinden faydalandıkları, ayrıca eksiklik duyulan konularda düzenlemeler yaptıkları da bilinmektedir<sup>52</sup>.

Hammurabi Kanunları, Eski Mezopotomya hukuk anlayışı hakkında bize bazı bilgiler de vermektedir. Kanunnamenin en belirgin özelliklerinden birisi

<sup>48</sup> Tosun-Yalvaç, 1975: 206-207; Diri, 2022: 7.

<sup>49</sup> Fırat, 2015: 104, 105

<sup>50</sup> Barmash, 2020: 9; Diri, 2023: 292.

<sup>51</sup> Mutlu, 2021: 156.

<sup>52</sup> Barmash, 2020: 281.

olarak karşımıza “kısasa kısas” olgusu “talion” kavramıyla çıkmaktadır. Göze göz, dişe diş anlayışına dayalı bu uygulamaya göre; suç olarak tanımlanan eyleme karşılık olarak failin de eşdeğer ölçüde zarara uğratılması söz konusudur. Bu anlayışın, daha sonra “Tanrı’nın misilleme hakkı” olarak Tevrat’ta da yer aldığı görülmektedir<sup>53</sup>. Hammurabi Kanunları hukuk anlayışının günümüze göre başka farklılıkları da mevcuttur. Bunlardan birisi söz konusu dönemde tıbbi müdahale uygulayıcısına ödenecek olan ücretin, müdahaleye değil sonuca odaklı olarak öngörülmüş olmasıdır. Günümüz hukuk anlayışında hekim ve hastanın tıbbi müdahaleye dair kurmuş olduğu tedavi ilişkisi, genel olarak vekalet sözleşmesi olarak kabul edilmektedir<sup>54</sup>. Tedavi sözleşmelerinde de teamül gereği ücret alındığından hekimin ücret talep etme hakkı bulunmaktadır<sup>55</sup>.

Günümüz hukuk sistemlerinde her bireyin yaşama hakkı mevcut olduğu için<sup>56</sup> zarar görenin toplumsal statüsüne odaklanan ve buna göre ceza öngören yasal düzenlemeler mevcut değildir. Oysa ki Hammurabi Kanunları’nda tıbbi müdahale sonucu doğan cezai sorumluluğun hastanın toplumsal statüsüne göre değiştiği görülmektedir. Olayda zarar gören kişi köle statüsünde ise maddi tazminat ile zarar karşılanması öngörülmüştür. Ancak mağdur kişi özgür insan ise kısasın ön planda olduğu bir ceza anlayışı söz konusudur. Bu yönüyle ilgili dönemin yasal düzenlemelerin günümüz anlayışından ayrıldığı görülmektedir. Ancak o dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde Hammurabi Kanunları’nda toplumun sosyal tabakaları arasındaki dengelerin korunmaya çalışılmış olduğu görülmektedir. Ticari olarak işveren-çalışan ilişkisinden, evlilik-boşanma gibi konulara kadar kendi statülerinde olmak koşuluyla bireyin haklarının korunması hedeflenerek adalet duygusuna vurgu yapılmıştır<sup>57</sup>.

Hammurabi Kanunları’nda toplumun uzmanlaşmış meslek grupları da yer almaktadır. Bu bağlamda çoban, gemi ustası, çiftçi, baytar, sağlık uygulayıcısı ve mimar olmak üzere altı meslek grubuna ait toplamda yirmi kanun maddesinde malpraktis cezai hükmüne yer verildiği görülmektedir<sup>58</sup>. Malpraktis kavramının kullanımı genellikle sağlık alanında yaygın olmakla birlikte Hammurabi Kanunları’nda yer verilen çoban, gemi ustası, çiftçi, veteriner ve mimar gibi mesleklere de malpraktis sebebiyle cezai müeyyideler öngörüldüğü dikkat çekmektedir<sup>59</sup>. Bu yirmi maddenin çoban, gemi ustası,

<sup>53</sup> Memiş, 2021: 3.

<sup>54</sup> Gökcan, 2022: 1293 - 1294; Vekalet Sözleşmesi Sınırları: İstisna olarak hekimin hastaya tedavinin sonucuna ilişkin garanti verdiği; estetik ameliyatlar, diş protezleri, implantlar gibi tedaviler bakımından eser sözleşmesinin geçerli olduğu kabul edilmekle beraber, bu tip durumların dışındaki tedavi işlemlerinin genel olarak vekalet sözleşmesi kapsamında kaldığı ifade edilmektedir.

<sup>55</sup> Gökcan, 2022: 1298; Hekimin Ücret Talep Hakkı: Vekalet sözleşmeleri bakımından ücretin kararlaştırılmış olması, sözleşmenin kurulması için bir zorunluluk olmamakla beraber, sözleşmede ücrete dair kararlaştırılan bir hüküm bulunması yahut teamül gereği ücret ödenen bir sözleşmenin söz konusu olması halinde, vekil ücret almaya hak kazanmaktadır.

<sup>56</sup> İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, md.3, “Yaşamak, hürriyet ve kişi emniyeti her ferdin hakkıdır.”

<sup>57</sup> Mahadevaswamy, 2018: 312.

<sup>58</sup> Tosun-Yalvaç, 1975: 185-211; Bkz: Ek1

<sup>59</sup> Kılıç-Erdem, 2015: 10-28; bkz. Ek 1.

çiftçi ve veterinerlere ait onyedii maddesinde; mağdurun zararı, mal veya malın eder değeriyle tazmini yoluna gidilmiştir. Hammurabi Kanunları'nda farklı mesleklerin malpraktis kaynaklı cezai sorumluluklarında farklılıklar olduğu görülmektedir. Mimar ve sağlık uygulayıcısı hariç diğer meslek gruplarının tamamında verilecek ceza, maddi kaybın karşılanması şeklindedir. Ancak mimarın, malpraktis sebebiyle özgür bir insanın ölümüne sebebiyet vermesi durumunda öngörülen ceza kısas gereği olarak ölüm cezasıdır. Bununla birlikte hekimin malpraktis sebebiyle özgür bir insanın ölümüne sebebiyet vermesi halinde öngörülen ceza el kesme cezasıdır. Mimarın cezasının cerrahıtan daha ağır olduğu görülmektedir. Bu farklılıkların sebepleri arasında mesleklerin nitelikleri ve mesleklerin icrası esnasında meslek erbabının üstlendiği tehlike ve sorumlulukla ilişkili olduğu düşünülebilir. Ancak söz konusu kararla birlikte eli kesilecek cerrahın el fonksiyonlarını yerini getirememesi ve hayatının geri kalan kısmında mesleğini icra edememesi sonucunu doğuracaktır.

Eski Mezopotamya'da hekimlik mesleğinin tanrısal yönü baskın olup, bu yönüyle hekimlik toplumda kutsal görülen bir meslektir. Tanrıların insanlara vermiş oldukları hastalık cezalarını, *āšipular* teşhis koyarak anlama ve yorumlama yetkisine sahiptiler. Bu durum ona kutsallık ve yüksek mevki kazandırmaktadır. Hammurabi Kanunları'nda kralın, *asûlara* ve diğer meslek gruplarına mensup bireylerle ilgili ceza hükümleri belirlemesi söz konusuysen kutsal statülü rahip olan *āšipular* hakkında herhangi bir yasal düzenlemeye yer verilmemiştir. Bu kutsal statüdeki *āšipulara*, insanlarla ilgili hüküm içeren cezai müeyyidelerde yer verilmesi de beklenmemelidir. Ancak tapınaktaki rütbeleri yönünden daha düşük olan *asûlar* için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Hammurabi Kanunları'nda *asûnun* iş tanımı, işinin ücretlendirilme örnekleri ve tıbbi işlem esnasında kaynaklanacak olumsuz sonuçlar için verilecek ceza örnekleriyle ilgili hükümler mevcuttur<sup>60</sup>.

Hammurabi Kanunları, dönemin tıp seviyesi ve sağlık uygulayıcıları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mevcut kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler ışığında; apse açma, kırık düzeltme, küçük yaralanmaların tedavisi ve küçük göz operasyonları gibi tıbbi işlemlerin yapıldığı anlaşılmaktadır<sup>61</sup>. Eski Mezopotamya'da, cerrahi nitelik taşıyan bilinen ilk belge Hammurabi Kanunlarıdır. Tıbbi işlemler esnasında veya sonrasında, oluşabilecek olumsuz bazı durumlar öngörülebilirle beraber önlenmesi her zaman mümkün değildir. Tıp mesleğinin içerdii bu tehlike günümüzde "komplikasyon" olarak ifade edilmektedir. Hekimin mesleği gereği gerekli özeni yerine getirmesine rağmen tıp biliminin doğası sebebiyle komplikasyonlar ortaya çıkabilmektedir<sup>62</sup>. Bu durumlar için hekimin hukuken sorumluluğundan söz edilemez. Komplikasyon kavramı ile sağlık uygulayıcısının sorumluluğunun bulunmadığı durumlar ifade edilirken, malpraktis kavramı ile sağlık uygulayıcısının sorumlu tutulabildiği durumlar ifade edilmektedir<sup>63</sup>. Özellikle hijyen ve sterilite şartlarının ne kadar yeterli olduğunu bilmediğimiz bu

<sup>60</sup> Tosun-Yalvaç, 1975: 206-207.

<sup>61</sup> Biggs, 2005: 16.

<sup>62</sup> Demir-Kirkit; 2022: 61

<sup>63</sup> Özcan-Özcanoglu, 2020: 290



dönemde enfeksiyon riskinin cerrahi işlemler için ciddi bir komplikasyon olmasını kabul etmek gerekir<sup>64</sup>. Ancak bu dönemlerde uygulanan tıbbi müdahalelerde ne sıklıkta cerrahi komplikasyon yaşandığı hususunda elimizde maalesef veri bulunmamaktadır.

Günümüzde de malpraktis kavramı içerisinde bu konular değerlendirilmektedir. Ancak malpraktisin tanımı ve sınırları konusunda tartışmalar yaşanmaktadır. Verilecek cezalar ise maddi tazminattan, meslekten men cezasına kadar geniş bir değerlendirme alanında verilmektedir. Hekimlik, icrası sonucunda olumsuz neticelerin ortaya çıkma ihtimali oldukça yüksek bir meslek grubudur. Bundan dolayı tıbbi müdahaleden kaynaklı sağlık uygulayıcısına ve cerrahlara yaptırım uygulanması hususu günümüzde de tartışılmaktadır.<sup>65</sup> Hammurabi Kanunları'nda görüldüğü üzere cerrahlara malpraktis cezası olarak, kısas uygulaması söz konusu değildir. Ancak Hammurabi Kanunları'nın 218. maddesinde yer verilen özgür hastaya hatalı cerrahi müdahale yapan *asûnun* el bileğinin kesilmesi gibi cezaların verilmesi söz konusudur. Bununla birlikte dönemin tıbbi şartları nedeniyle görülmesi muhtemel cerrahi komplikasyonları göz önüne alındığında, bu malpraktis kanunlarının uygulanabilirliğine şüpheyile yaklaşılmalıdır. El kesme gibi bir cezanın uygulanması durumunda kişide kalıcı sakatlık söz konusu olacaktır. Kişi kendi ihtiyaçlarını karşılamakta güçlükler yaşayabilir. Bununla birlikte sakatlığın kişilerin bir günahı olarak ceza olarak verildiği düşüncesinin olduğu bir toplumda yaşayacak olan sakat bireylerde oluşacak psikolojik travmada beklenebilecek bir durumdur.<sup>66</sup> Zira, hekimlere tıbbi müdahale sebebiyle “el kesme” gibi cezai müeyyideler uygulanması durumunda günümüzde tartışılmakta olan “defansif tıp” kavramı o dönem için de söz konusu olacaktır ve hekimler tıbbi müdahalelerde bulunmaya çekinir hale gelecektir. Bu durum ise hem hekimlik mesleğinin icra edilmesini hem de tıp biliminin gelişmesini engelleyecektir. El kesme cezası yaygın olarak uygulanmış olsaydı cerrahi ve hekimlik çok yüksek riskli bir iş olacağı için bu mesleğin icrasında sorunlar çıkması beklenebilirdi. Buradan hareketle söz konusu dönemde sağlık hizmeti verecek yeterli sayıda cerrah veya sağlık uygulayıcısının bulunabilmesi konusunda sorunlar yaşanması ihtimali artacaktı. Sağlık alanında ve cerrahi gelişimin evrelerinde Babil Dönemi'ne ait böyle bir kesinti söz konusu değildir. Her ne kadar Hammurabi Kanunları'nda yer alsa da cerrahın elinin kesilmesi şeklindeki kısas cezasının yerine getirilmediği, bunun yerine tazminata dayalı cezaların verilmiş olabileceği öngörülmektedir<sup>67</sup>. MÖ 18. yüzyıl Eski Mezopotamya tıbbi şartlarına göre cerrah sayısı ve cerrahi işlemlerin sınırlı olduğu düşünüldüğünde böyle bir malpraktis yasasının uygulanabilirliği gerçekçi değildir.

<sup>64</sup> Biggs, 2005: 16.

<sup>65</sup> Yeşiltaş-Erdem, 2019: 137, 147: Doktrinde “defansif tıp” kavramı bünyesinde, hekimlerin mesleklerini icra ederken dava edilme, cezai veya hukuki yaptırımla karşılaşma korkusu yaşamaları nedeniyle mesleklerini rahatça icra edemedikleri görülebilmektedir. Bu durumun sağlık sistemini olumsuz etkilediği ve sağlık hizmetlerinin kalitesini düşürdüğü ifade edilmektedir.

<sup>66</sup> Kağnıcı, 2020: 56

<sup>67</sup> Klengel, 2019: 229.

Sağlık eğitiminin verildiği düşünölen tapınaklarda yetişen sağlık uygulayıcılarının diploma gibi bir belge veya nişan aldıkları bilinmemektedir. Bu durum sahte şifacıların ortaya çıkmasına uygun bir zemin oluşturmaktadır. *Āšipu* ve *asūn*un olmadığı yerlerde, özellikle kırsal alanlarda sahte sağlık uygulayıcılarının varlığı bilinmektedir. Bazı tıbbi ilaçlara dair reçete metinlerinde ilaç hammaddelerinin miktarları ve isimleri belirtilmeyerek tıbbi reçete formüllerinin sahte doktorların eline geçmesine engel olunmaya çalışılmıştır<sup>68</sup>. Hammurabi Kanunları'nda tıbbi müdahaleden kaynaklı cezai sorumluluğa yönelik öngörölen cezai müeyyidelerin; özellikle tıbbi müdahalede bulunmaya yetkisi olmayan kişilerin yapacak oldukları usulsüz cerrahi ve tıbbi işlemler sonucunda hastalarda ölüm veya kalıcı uzuv kaybı olmasının önüne geçme amacıyla getirilmiş olması olasıdır. Hekim olmayan kişilerce yapılan usulsüz cerrahi ve tıbbi işlemler sonucunda hastalarda ölüm veya kalıcı uzuv kaybı olması halinde elin bilekten kesilmesi cezasının öngörölmesinin sahte hekimliğin caydırılmasına yönelik bir önlem olması muhtemeldir.

Günümüz malpraktis uygulamalarının hukuksal statüsü belirlenirken, ilk yazılı malpraktis yazılı belgesi olarak kabul edilen Hammurabi Kanunları'ndaki 218. madde özelinde cezai müeyyidelerin pratik uygulamaya yönelik olmadığı görölmektedir. Cerrahların elinin kesilmesiyle ilgili herhangi bir belge olmadığı gibi dönemin hukuki, sosyal, siyasal ve tıbbi değerlendirmeleri bu maddenin uygulanmasının gerçekçi olmadığını da göstermektedir.

### Kaynakça

- BARMASH P., 2020. *The Laws of Hammurabi (At the Confluence of Royal and Scribal Traditions)*, Oxford Universty Press, New York.
- BAYLAN, B., 2023. *Yeni Assur Başkentlerinde Tapınak İnşa Politikası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eski Çağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- BIGGS, R. D., 2005. "Medicine , Surgery , and Public Health in Ancient Mesopotamia", *Journal of Assyrian Academic Studies*, 19/1, ss. 1–19.
- BOTTÉRO, J., 2005. *Eski Yakındoğu Sümer'den Kutsal Kitap'a*, Dost Kitabevi, Ankara.
- BRAIDWOOD, R. J., 2008. *Tarih Öncesi İnsanları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- COUTO - FERREİRA, M. E., 2013. "The Circulation of Medical Practitioners in The Ancient Near East. The Mesopotamian Perpective", *Mediterráneos: An Interdisciplinary Approach to The Cultures of The Mediterranean Sea*, Ed.: Sergio Carro Martin et al, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, e- book, ss. 401-416.

<sup>68</sup> Diri, 2022: 5.

- DEMİR, M. – KIRKİT, E., 2022. “Komplikasyon – Malpraktis Ayırımının Tıbbî Özel Hukuk Sorumluluğuna Etkisi”, *Çukurova Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 1, ss. 58-91.
- DİRİ, B., 2022. *Eski Mezopotamya’daki Hastalıkların Modern Tıpla İlişkisi (Gastroenteroloji, Nöroloji, Psikiyatri, Enfeksiyon Hastalıkları)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
- DİRİ, B., 2023. “Louvre Stelini Dikilme Nedenleri Üzerine İktisadi ve Sosyal Faktörlerin Etkileri”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat* Ed.: Lütfi Gürkan Gökçek - Ercüment Yıldırım - Okay Pekşen, Değişim Yayınevi, İstanbul, ss. 271-296.
- EMMY, V. L., 2018. *Mesopotamian Medicine in Practice: when Archaeology meets Philology*, Ghent University in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Arts in Archaeology, Faculty of Arts and Philosophy, Ghent-Belgium.
- FIRAT, M. S., 2015. “Hukuk Devleti Açısından İnternette İnsan Hakkı ve Kişilik Haklarına Saldırı Sorunu”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5/2, ss. 101-116.
- GELLER, J. M., 2010. *Ancient Babylonian Medicine Theory and Practice*, A John Wiley and Sons Ltd. Publication, West Sussex.
- GÖKCAN, H. T., 2022. *Tıbbi Müdahaleden Doğan Hukuki ve Cezai Sorumluluklar 4. Baskı*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- GÜRGEN, İ., 2019. “Eski Mezopotamya’da Siyasi Erki Meşrulaştırma Aracı Olarak Kanun Metinleri”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Ed.: Lütfi Gürkan Gökçek - Ercüment Yıldırım - Okay Pekşen, Değişim Yayınevi, İstanbul, ss.211-228.
- HAKERİ, H., 2022. *Tıp Hukuku Cilt 1 Genel Hükümler 25. Baskı*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- İNSAN HAKLARI EVRENSEL BEYANNAMESİ, 1948.  
<https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>, E.T.: 13/07/2023.
- KAĞNICI, G., 2020. “Çivi Yazılı Metinlerde Engelliler: Eski Mezopotamya’da Fiziksel ve Zihinsel Yeti Yitimleri”, *Engellilik Tarihi Yazıları*, Ed.: A. Resa Aydın, İshak Keskin, N. Zeynep Yelçe, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, ss. 45-70.
- KILIÇ, Y., ERDEM, F., 2015. “Eski Mezopotamya Hukûku’nda Meslekî Suçlara Verilen Cezalar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/2, ss.1-30
- KLENGEL, H., 2019. *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, Çev.: Nesrin Oral, Totem Yayınları, İstanbul.
- KRAMER, S. N., 2021. *Tarih Sümer’de Başlar 4. Baskı*, Çev.: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

- MAHADEVASWAMY, N., 2018. “The Code Of Hammurabi - Perhaps The First Law Code”, *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)*, 5/11, ss. 309 -312.
- MANDACI, E., 2019. *Eski Mezopotamya’da Ekonomik Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- MEMİŞ, E., 2021. “Eski Yakın Doğu’da Adalet Anlayışı ve Kanun Koyucular”, *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – OANNES*, 3/1, ss. 1-37.
- MIEROOP, M.V.D., 2018. *Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323*, Çev.: Sinem Gül, Homer Kitapevi Yayıncılık, İstanbul.
- MUTLU, G., 2021. “Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında Semptomlar ve Tedavi Yaklaşımları”, *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/1, Mart 2021, ss. 149–175.
- OATES, J., 2004. *Babil*, Çev.: Fatma Çizmeli, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara.
- ÖZCAN, Z., ÖZCANOĞLU, A. B., 2020. “Yargıtay İçtihatları Işığında Malpraktis Komplikasyon Ayrımına Dair İspat Sorunları”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi - Yıl 8, Sayı 16, Aralık 2020 - s. 289-315*.
- PEKŞEN, O., 2017. *Eski Mezopotamya’da Din-Siyaset İlişkisi (Sumer-Akad-Babil)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş.
- PEKŞEN, O., 2017. “Babil Krallarının Siyasal Meşrulaştırma Aracı: Tanrı Marduk”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.: 14, S.: 1, ss. 102-111.
- POLLOCK, S., 2017. *Eski Mezopotamya Var Olmamış Cennet*, Çev.: Burak Esen, Sümer Yayıncılık, İstanbul.
- RADNER, K., 2021. *Mezopotamya Dicle ve Fırat Nehirlerinin Kıyısındaki Erken Yüksek Kültürler*, Runik Yayınları, İstanbul.
- SCURLOCK, J. - ANDERSEN, B. R., 2005. *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine. Ancient Sources, Translations, and Modern Medical Analyses*, University of Illinois Press, Urbana-Chicago.
- TUTKAOĞLU, U. C., 2020. “Babil Hukukunda Awilum, Muşkēnum ve Wardum”, *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi - OANNES*, 2/2, ss. 209-223.
- TOPALOĞLU, Y., YÜCEBAŞ, Ç., 2023. “Mezopotamya İktisadi ve Zirai Hayatında Bereket Kültü”, *Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat* Ed.: Lütfi Gürkan Gökçek - Ercüment Yıldırım - Okay Pekşen, Değişim Yayınevi, İstanbul, ss. 51-84.
- TOSUN, M., YALVAÇ K., 1975. *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqua Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.
- YEŞİLTAS, A., ERDEM, R., 2019. “Defansif Tıp Uygulamalarına Yönelik Bir Derleme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10/23, ss. 137-150.

YILDIRIM, E., 2017. *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler Krallar Kahramanlar*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul.

ZUCCONI, L. M., 2019. *Ancient Medicine from Mesopotamia to Rome*, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Michigan.

### Ekler

	1	2	3	4	5	6	Toplam Meslek Sayısı:
<b>Ceza Adı</b>	<b>Sağlık Uygulayıcısı</b>	<b>Mimar</b>	<b>Veteriner</b>	<b>Çoban</b>	<b>Gemi Ustası</b>	<b>Çiftçi</b>	<b>6</b>
<b>Kıyas</b>	-	229., 230. maddeler					2
<b>Uzuv kesme</b>	218. madde						1
<b>Tazminat</b>	219, 220. maddeler	231, 232, 233. maddeler	225. madde	263, 264 265, 267. maddeler	235. madde	42, 43, 44, 61, 62, 65. maddeler	17
<b>Toplam</b>	3	5	1	4	1	6	<b>20</b>

**Ek 1:** Hammurabi Kanunları'nda Malpraktis Ceza Dağılımı ve Listesi (Tosun - Yalvaç, 1975: 185-211)



**Ek 2:** Louvre Müzesinde bulunan taş stelin üzerindeki heykelde Tanrı Šamaš oturarak Kral Hammurabi ise ayakta gösterilmiştir. Stelin ana gövdesinde ise Hammurabi Kanunlarının yazılıdır. (Mieroop, 2018: 122)



MÖ 7. YÜZYILDA GORDİON VE ÇEVRESİNDE KİMMERLER  
*CIMMERIANS IN GORDION AND ITS SURROUNDINGS IN THE 7<sup>TH</sup>  
CENTURY BC*

Mehmet MANDALOĞLU


Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/  
Türkiye  
Assoc. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Polatlı Faculty of Arts And Sciences, Department  
of History / Türkiye  
mehmet.mandaloglu@hbv.edu.tr  
ORCID ID: 0000-0001-6406-9013

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History  
6/1, Mart – March 2024 Samsun  
E-ISSN: 2667-7059 (Online)  
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

**Makale Türü-Article Type** : **Araştırma Makalesi - Research Article**  
**Geliş Tarihi-Received Date** : **11.01.2024**  
**Kabul Tarihi-Accepted Date** : **01.03.2024**  
**Yayın Tarihi – Publication Date** : **24.03.2024**  
**Sayfalar-Pages** : **319 – 339**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1418345>

This article was checked by  iThenticate®

**Atıf – Cite as:** MANDALOĞLU, M., “MÖ 7. Yüzyılda Gordion ve Çevresinde Kimmerler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 319 – 339.





OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

6/1, Mart – March 2024

319 – 339

Araştırma Makalesi / Research Article

## MÖ 7. YÜZYILDA GORDİON VE ÇEVRESİNDE KİMMERLER *CIMMERIANS IN GORDION AND ITS SURROUNDINGS IN THE 7<sup>TH</sup> CENTURY BC*

Mehmet MANDALOĞLU

### Öz

Frigler, MÖ 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya göç etmişler ve Gordion merkez olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yayılmışlardır. MÖ 8. yüzyılda Frigler bölgenin en güçlü siyasi yapılarından biri olmuşlardır. Eskiçağ'da Kral Yolu üzerinde bulunan Gordion, Frig Kralı Gordias tarafından kurulmuştur. Friglerin sınırları Gordias'ın oğlu Midas Dönemi'nde genişlemiştir. Kafkaslardan Anadolu'ya giren Kimmerler, MÖ 7. yüzyılda Gordion'a gelerek Frig Devleti'nin hâkimiyetine son vermişlerdir. Frig Kralı Midas, boğa kanı içerek hayatına son vermiştir. Yerli halk Gordion ve Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bir süre daha varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kimmerler batıya yönelmişler ve Lidya sınırlarına dayanmışlardır. Lidya kralları Kimmer akınlarına karşı mücadele etmişlerdir. Lidyalıların mücadelesi, MÖ 609 yılında Kral Alyattes'in Kimmerleri Anadolu'dan çıkarıncaya kadar devam etmiştir. Kimmerler, yaklaşık 100 yıl Anadolu topraklarında hüküm sürmüşlerdir. Kimmerlerin Gordion ve çevresindeki izleri arkeolojik verilerle

### Abstract

The Phrygians migrated to Anatolia starting from the 13<sup>th</sup> century BC and spread in various regions of Anatolia, with Gordion being the center. In the 8<sup>th</sup> century BC, the Phrygians became one of the most powerful political structures in the region. Gordion, located on the King's Road in ancient times, was founded by the Phrygian King Gordias. The borders of the Phrygians expanded during the period of Midas, the son of Gordias. The Cimmerians, who entered Anatolia from the Caucasus, came to Gordion in the 7<sup>th</sup> century BC and ended the dominance of the Phrygian State. Phrygian King Midas ended his life by drinking bull's blood. The local people continued their existence for a while in Gordion and various parts of Central Anatolia. The Cimmerians turned towards the west and reached the borders of Lydia. Lydian kings fought against Cimmerian raids. The struggle of the Lydians continued until King Alyattes expelled the Cimmerians from Anatolia in 609 BC. Cimmerians ruled in Anatolian lands for approximately 100 years. Traces of the Cimmerians in Gordion and its surroundings can be detected through



tespit edilebilmektedir. Bozkır kavimleri ölülerini kurgan denilen mezarlara gömmüşlerdir. Kurgan adı antik Yunan kaynaklarında tümülüs olarak adlandırılmaktadır. Gordion tümülüsleri, Orta Asya kurganlarıyla benzerlik göstermektedir. Gordion'daki bazı tümülüsler, bozkır kavimlerinin izlerini taşımaktadır. Gordion'da bulunan NN, KY, B, Z, P ve W tümülüsleri bunlardan bazılarıdır. Bu mezarlardan bozkır hayvan üslubuna özgü eserler çıkarılmıştır. Arkeolojik buluntular, Kimmerlerin Gordion ve çevresindeki varlığına işaret etmektedir. Frig Devleti'nin yıkılmasından sonra Gordion yerleşmelere açık bir bölge hâline gelmişse de başkent olma özelliğini kaybetmiştir. Frigler, Lidya Krallığı'nın egemenliği altında yaşamışlar, Persler Dönemi'nde de bölgedeki varlıklarını sürdürmüşlerdir.

archaeological data. Steppe tribes buried their dead in graves called kurgans. The name kurgan is called tumulus in ancient Greek sources. Gordion tumuli are similar to Central Asian kurgans. Some tumuli in Gordion bear traces of the steppe tribes. NN, KY, B, Z, P, and W tumuli in Gordion are some of these. Steppe animal-style artifacts were unearthed from these graves. Archaeological findings indicate the presence of the Cimmerians in Gordion and its surroundings. After the collapse of the Phrygian State, Gordion became a region open to settlements, but it lost its status as a capital. The Phrygians lived under the rule of the Lydian Kingdom and continued their presence in the region during the Persian Period.

**Anahtar Kelimeler:** Gordion, Frigler, Kimmerler, Tümülüs, Kurgan.

**Keywords:** Gordion, Phrygians, Cimmerians, Tumulus, Kurgans.

### Extended Abstract

Gordion, situated on fertile lands along the King's Road, served as a vital hub on the trade route stretching from Pessinus to Ankara. Traces of life in Gordion date back to the Bronze Age, but it became most prominently associated with the Phrygians, who arrived in Anatolia around the 13<sup>th</sup> century BC. Ancient sources, including Homer's Iliad, mention the Phrygians in the context of the Trojan War, suggesting their early presence in the region. The Phrygians initially settled in simple village communities upon reaching Central Anatolia before consolidating their power and establishing a formidable state.

Under the leadership of King Gordias, the Phrygian Kingdom found its epicenter in Gordion during the first half of the 8<sup>th</sup> century BC. Gordias's successor, King Midas, expanded Phrygian influence significantly, encompassing territories from Ankara and Alacahöyük in Central Anatolia to regions as far as Malatya in the east and Afyon, Kütahya, Eskişehir, and Manisa in the west. During Midas's reign, Phrygia reached its zenith as a regional power.

However, the ascendancy of the Phrygians faced a significant challenge with the arrival of the Cimmerians from the Caucasus. Originating from Turkestan, the Cimmerians migrated westward, settling in the Caucasus and the northern Black Sea regions before venturing into Anatolia. Their incursion led to the downfall of the Phrygian State, culminating in the capture and plunder of Gordion in 676 BC.



Following the collapse of Phrygia, the Cimmerians shifted their focus westward, encroaching upon Lydia's borders. Despite capturing Sardes, Lydia's capital, their hold on the region was short-lived. The Lydian- Assyrian alliance proved instrumental in repelling the Cimmerian threat, culminating in a decisive Lydian victory in 609 BC, which led to the expulsion of the Cimmerians from Anatolia.

The presence of the Cimmerians in the vicinity of Gordion left a significant archaeological footprint, shedding light on their culture and influence in the region. The citadel of Gordion, the heart of the settlement, bore the brunt of Cimmerian invasion, resulting in extensive destruction. Excavations within the citadel have yielded artifacts belonging to the Cimmerians, offering valuable insights into their way of life.

Among the discoveries are figurines depicting cavalymen equipped with shields and spears, indicative of the Cimmerians' nomadic, steppe-origin lifestyle. Grave structures and burial gifts found in the area further attest to the presence of steppe-origin tribes, with tumuli resembling kurgan tombs commonly associated with such groups. Horse skeletons and artifacts specific to equestrian nomadic cultures, including horse harnesses, have been uncovered in Phrygian tumuli, emphasizing the Cimmerians' affinity for horsemanship.

Arrowheads recovered from Gordion excavations provide additional evidence of Cimmerian activity in the region. Textiles unearthed during these excavations are believed to have belonged to the Cimmerians, underscoring their settlement in the area.

The influence of the Cimmerians extended beyond Gordion, contributing to the emergence of Ankara as a significant center. According to tradition, the city of Ankyra (Ankara) was founded by Midas, the son of Gordias, during the 8<sup>th</sup>-7<sup>th</sup> centuries BC. Numerous tumuli found within Ankara's city center have been subject to archaeological investigation, revealing traces of steppe-origin tribes. These findings, including horse equipment and an arrowhead discovered near a horse burial site behind Ankara train station, highlight the lasting impact of the Cimmerians in the region.

Overall, the Cimmerians' presence in Anatolia was not merely transient; it played a pivotal role in shaping the cultural and historical landscape of the region, contributing to the establishment of settlements such as Gordion and Ankara as significant centers of activity.

## Giriş

Gordion, Eskiçağ'da ticaret yollarının kesiştiği, Sakarya Nehri'nin suladığı verimli topraklar üzerinde yer almaktadır. Gordion, Kral Yolu'nun Pessinus'tan (Sivrihisar) Ankara'ya giden kısmı üzerinde yer almaktadır.<sup>1</sup> Gordion'un Kral Yolu üzerinde bulunması bölgede ticaretin gelişmesini sağladığı gibi Büyük İskender de Gordion'dan geçmiştir.

<sup>1</sup> Ramsay, 1960: 247.

Gordion'da ilk yaşam izleri Bronz Çağı'na (MÖ 2500-1200) tarihlendirilmektedir. Demir Çağı'nda (MÖ 1200-550) Frigler Gordion'a göç ederek burada yaşamlarını sürdürmüşler ve siyasi oluşumlar meydana getirmişlerdir. Gordion, bu dönemde Kafkaslardan Anadolu'ya gelen Kimmerlerin etki alanı içine girmiştir. Doğudan batıya yönelen Kimmerler, Gordion ve çevresinde Friglerle karşılaşmışlar ve Eskiçağ Anadolu tarihinde izler bırakmışlardır. Kimmerlerin bölgedeki varlıklarına ilişkin arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular ve buluntular üzerindeki hayvan üslubu özelliklerini yansıtan figürler bilgi vermektedir.

Gordion, Friglerin en iyi bilinen ana merkezi konumundadır. Frig medeniyeti, Orta Frig periyodu olarak nitelendirilen ve MÖ 8. yüzyılın sonlarında yönetimde bulunan ünlü kralları Midas'ın yönetiminde gelişmiştir. Kimmerlerin bölgedeki varlıkları arkeolojik verilerle takip edilebilmektedir. Kimmerlerin MÖ 676 yılında Frig Devleti'ni yıkmasının ardından bölge farklı güçlerin eline geçmiştir.

### **Friglerin Anadolu'ya Gelişleri**

Karadeniz'in kuzeyinden gelen kavimler Ege Göçleri denilen büyük bir göç hareketi başlatmışlardır. Bu göçler iki aşamada meydana gelmiştir. Göçlerin birinci aşaması MÖ 13. yüzyılın son çeyreğine, ikinci aşaması ise MÖ 12. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir.<sup>2</sup> Ugarit ve Mısır vesikaları bu göçler hakkında bilgiler vermektedir.<sup>3</sup> Ege Göçleri'nin birinci aşamasına katılan kavimlerin adları Mısır firavunu Merenptah'ın yazdırdığı Karnak Kitabesi'nden, ikinci aşaması ise Medinet-Habu Zafer Kitabesi'nden öğrenilmektedir.<sup>4</sup> Ege Göçleri, tek bir göç hareketi olarak değerlendirilmemelidir. Bu göçler, eski Yakın Doğu dünyasının dengelerini ve demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir.<sup>5</sup> Ege Göçleri ya da Deniz Kavimleri Göçü adıyla anılan kavimler hareketi başta Hititler olmak üzere Mitanni ve III. Babil gibi MÖ 2. bin yılın büyük devletlerini ortadan kaldırmış ve Mısır Devleti'ne zor anlar yaşatmıştır.<sup>6</sup>

Frigler, MÖ 13. yüzyıldan itibaren Güneydoğu Avrupa'dan Trakya ve Boğazlar üzerinden Anadolu'ya göç eden Trak kökenli kavimlerden biridir.<sup>7</sup> Karadan ve denizden gerçekleşen Ege Göçleri, Anadolu coğrafyasını etkilemiştir. Bu göçlerle gelen Frigler, Anadolu'nun batı yarısını iskân etmişlerdir.<sup>8</sup> Friglerin Anadolu'ya ne zaman geldikleri konusu tartışmalıdır.<sup>9</sup> Kinal'a göre Friglerin Ege Göçleri ile mi yoksa MÖ 8. yüzyılda meydana gelen Trak kavimlerinin göçü ile mi geldikleri meselesi münakaşalıdır. Çeşitli nazariyelerin analizini yapan Kinal, Friglere ait arkeolojik materyalin MÖ 8. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başladığını belirtmektedir.<sup>10</sup> Anadolu'ya

<sup>2</sup> Memiş, 2009a: 72.

<sup>3</sup> Memiş-Bülbül, 2019: 148.

<sup>4</sup> Memiş, 2005: 126.

<sup>5</sup> Memiş, 2019: 160.

<sup>6</sup> Memiş, 2009b: 49.

<sup>7</sup> Sivas, 2021: 9.

<sup>8</sup> Gökçek-Abacı, 2019: 162.

<sup>9</sup> Memiş, 2020a: 191.

<sup>10</sup> Kinal, 1987: 233-234.

girmeye başlamaları Hitit Devleti'nin yıkılmasının hemen öncesine rastlamaktadır. Hitit Devleti, Ege Göçleri neticesinde yıkılınca Frigler daha büyük dalgalar hâlinde ilerleyerek Anadolu'da Hititlerin bıraktığı siyasi boşluğu doldurmuşlardır.<sup>11</sup>

Antik Yunan kaynaklarında Frigler, Bryg/Brig biçiminde geçmektedir. Herodotos, Friglerin Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıdıklarını, Asya'ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adlarını da değiştirdiklerini aktarmaktadır.<sup>12</sup> Antik Grek yazarları, Friglerin MÖ 13. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu'da bulduklarını belirtmektedir.<sup>13</sup> Frigler, Anadolu'ya geldikten sonra buradaki kavimlerle etkileşim içine girmişler ve dönem kaynaklarında yer almışlardır. Doğu ile Batı dünyasının ilk kez karşı karşıya geldiği Troya Savaşı'nda Frigler, Akalara karşı Troyalıların yanında yer almıştır. Frig adı ilk kez Homeros'un İlyada Destanı'nda geçmektedir.<sup>14</sup> Homeros, İlyada Destanı'nda Troya Savaşı hakkında bilgi verirken Askanios yönetimindeki Frigyalıların Askania'dan geldiklerini ve savaşa girmek için yanıp tutuştuklarını aktarmaktadır.<sup>15</sup> Eskiçağ'da Askania olarak anılan bölge günümüzde İznik ve çevresini kapsamaktadır. Bu bilgiden Friglerin Trakya'dan Anadolu'ya girdiklerinde iskân edildikleri bölgenin sınırlarının neresi olduğu anlaşılabilir. Homeros, İlyada Destanı'ndan Troya Kralı Priamos zamanında Batı Anadolu'da bağlık, bahçelik Frigya topraklarında Friglerin olduğu anlaşılmaktadır.<sup>16</sup> Herodotos, Friglerin Halys Irmağı'nın (Kızılırmak) solundaki bölgelerde oturduklarını<sup>17</sup> ve Lidya ile Kapadokya arasındaki bölgelere Frigya denildiğini aktarmaktadır.<sup>18</sup>

Frigler, Ege Göçleri ile Anadolu'ya yöneldiklerinde yanlarında Mysialılar ve Bithynialılar vardır. Anadolu'ya gelmeden önce Brigi (Frigler), Moesi (Mysialılar) ve Thyni (Bithynialılar) adıyla anılan bu kavimler Anadolu'ya geldikten sonra ortak sınırlara sahip olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.<sup>19</sup> Homeros, İlyada Destanı'nda Friglerin bu kavimlerle atlı arabalarda dövüştüklerini aktarmaktadır.<sup>20</sup>

Trak kökenli kavimlerin Anadolu'ya girişleri Anadolu'nun yerli sakinlerini yerlerinden oynatmış, Hitit Devleti'ni yıkılma sürecine sokmuştur. Trakya üzerinden Boğazlar yoluyla Anadolu'ya giren Trak kökenli kavimler sadece Anadolu'yu değil, aynı zamanda Mezopotamya ve Suriye topraklarını da etkilediler. Asurlular, MÖ 1150 yılına tarihlenen yazılı kayıtlarında Friglerden Muşkiler olarak söz etmişlerdir.<sup>21</sup> Asur kaynaklarında Frig Kralı Midas'ın Muşkili Mita olarak anılması Friglerin yayıldıkları alanı göstermektedir. Asur Kralı I. Tiglat Pileser (MÖ 1112-1074) kendisinin tahta çıkışından yaklaşık 50

<sup>11</sup> Memiş-Bülbül, 2019: 149.

<sup>12</sup> Herodotos, VII: 73.

<sup>13</sup> Memiş, 2020b: 1917.

<sup>14</sup> Gökçek-Abacı, 2019: 162.

<sup>15</sup> Homeros, İl., II: 862-864.

<sup>16</sup> Homeros, İl., III: 184.

<sup>17</sup> Herodotos, I: 72.

<sup>18</sup> Herodotos, V: 49.

<sup>19</sup> Kaya, 2023a: 193.

<sup>20</sup> Homeros, İl., X: 431.

<sup>21</sup> Kaya, 2023b: 202.

yıl öncesinde ülkesinin sınır boylarında 20.000 Muşki ile savaştığından söz etmektedir. Bu olayın gerçekleştiği zaman 1162 yılına tekabül etmekte tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Belirtilen olayın Tiglat Pileser'in tahta çıkmasından 60-70 yıl öncesi olduğu kabul edilirse kuzeyden gelen kavimlerin Güneydoğu Anadolu'da görünmeleri ve Mısır'a karşı savaşmaları MÖ 1190/1180 tarihlerinde olması muhtemeldir.<sup>22</sup>

Frigler, Boğazlar üzerinden Anadolu'ya girdiklerinde önce Propontis'in (Marmara Denizi) güneyindeki bölgelere yerleşmişler, buradan doğu yönünde ilerleyerek Orta Anadolu'ya ulaşmışlardır. Frigler, MÖ 11. yüzyılda basit köy yerleşiminden MÖ 9. yüzyılın başlarında iki büyük kale inşa edecek kadar maddi kültüre sahip olmuşlar, Gordion merkezli güçlü bir devlet kurmuşlardır. Homeros'un verdiği bilgilerden Friglerin Sakarya'nın kıyılarında oldukları anlaşılmaktadır.<sup>23</sup> Frigler Orta Anadolu'da Ankara, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, Konya; Doğu Anadolu'da Malatya, batıda Afyon, Kütahya, Eskişehir ve Manisa'ya kadar uzanan topraklar üzerinde yerleşmişlerdir.<sup>24</sup> Friglerin hâkim oldukları sınırlar doğuda Kapadokya, sonraları Galatya; güneyde Lykaonia, Pisidia; batıda Mysia, Lidya, Karya; kuzeyde ise Bithynia ve Paphlagonia ile çevrilidir.<sup>25</sup>

MÖ 9. yüzyıl başlarında etrafı surlarla çevrili kale inşa etmeleri Friglerin etkili bir kral tarafından yönetildiğini göstermektedir. Friglerin köy düzeyindeki yaşam biçiminden merkezi bir devlet düzenine nasıl geçtikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.<sup>26</sup> Kale içindeki saraylar, farklı büyüklükte megaron biçimindeki taş binalar dikkat çekmektedir. Bu megaron tipli evler Gordion'da seçkin bir sınıfın yaşadığını kanıtlamaktadır.<sup>27</sup> İç kale içinde saray ve megaronların bulunduğu bölüm MÖ 800'lerde meydana gelen büyük yangınla tahrip olmuştur. Bu yangının nedeni bilinmemektedir. Yangının ardından Frigler toparlanmışlar ve yeni bir kale daha inşa etmişlerdir. Bu kaleye askerî bir saldırı gerçekleşmiş ve büyük bir yangın neticesinde yerleşme son bulmuştur. Arkeolojik kazılarda ele geçen buluntular arasında okla vurulmuş bir ölü de yer almıştır. Bu saldırıdan galip ayrılan Frig ailelerinden biri Gordias'ın ailesi olmalıdır. Gordias, MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında Frigya Krallığı'nı kurarak kendi adıyla anılan Gordion'dan krallığını yönetmeye başlamıştır.<sup>28</sup> Bu yüzyıldan itibaren Friglerin gerçek anlamda bir krallık hâline geldikleri anlaşılmaktadır.<sup>29</sup> Kaynakların verdiği bilgilerden Gordias'ın Frig Devleti'nin ilk kralı olduğu anlaşılmaktadır. Herodotos, Frig Devleti'nin Midas'tan önce Gordias tarafından yönetildiğini aktarmaktadır.<sup>30</sup>

MM Tümülüsü 300 metre çapında ve 50 metre yüksekliğinde olup Gordion'daki tümülüslerin en büyüğüdür. Tümülüs, zemin üzerine

<sup>22</sup> Akurgal, 2005: 109.

<sup>23</sup> Homeros, İI., III: 185-186.

<sup>24</sup> Memiş, 2022: 2.

<sup>25</sup> Reyhan-Cengiz, 2015: 139.

<sup>26</sup> Gökçek-Abacı, 2019: 162.

<sup>27</sup> Gökçek-Abacı, 2019: 164.

<sup>28</sup> Kaya, 2023a: 194.

<sup>29</sup> Memiş, 2022: 2.

<sup>30</sup> Herodotos, I: 14.

oturtulmuş ahşap bir odadan oluşmaktadır. Ahşap oda mezarın üzeri toprakla örtülmüştür.<sup>31</sup> Tümülüste 1950-1973 yılları arasında Rodney S. Young başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarında önemli buluntulara rastlanmıştır. Tümülüsten ölü hediyeleriyle birlikte bir insan iskeleti çıkarılmıştır. Young 1957 yılı Gordion Kazı raporunda iskeletin 60 yaşlarında ve 1,59 boylarında bir erkeğe ait ve Kral Midas olduğunu düşündüklerini açıklamıştır.<sup>32</sup> De Vries, Gordion'da 1982 yılında yürütülen kazılarda MM tümülüsünün MÖ 7. yüzyıl başlarına ait olduğunu ve mezar odasındaki ahşap sedye parçasının üzerinde hayvan figürlü ve hafif oyulmuş panoların bulunduğunu aktarmıştır.<sup>33</sup> Mezar odasının dış duvarlarını çevreleyen ahşap kütükler üzerinde yapılan tarihlendirme çalışmalarında MM tümülüsünün MÖ 740 yılında inşa edildiği tespit edilmiştir.<sup>34</sup> Tarihlendirme çalışması tümülüsün Kral Midas'a ait olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Kral Midas (yaklaşık MÖ 740-696) yılları arasında yaşamıştır. Buradan MM tümülüsünün 60 yaşlarındayken ölmüş Midas'ın babası Kral Gordias için yapıldığı anlaşılmaktadır.<sup>35</sup>

Kaynaklar, Gordias'ın ölümünden sonra Frig Devleti'nin başına oğlu Midas'ın geçtiğini aktarmaktadır. Midas'ın kaç yaşında devletin başına geçtiği bilinmemektedir. Antik Batı kaynaklarında Midas'ın efsanevi kişiliğinden bahsedilmektedir. MÖ 8. yüzyılda Asur kaynaklarında zikredilen Muşkili Mita ile Grek kaynaklarında geçen Frig Kralı Midas'ın aynı kişi olduğu kabul edilmektedir.<sup>36</sup> Asur Kralı II. Sargon'un yıllıkları, Midas'ın Asurlular üzerine yaptığı siyasi ve askerî faaliyetler hakkında bilgi vermektedir. Asur kaynaklarında Kral Midas adına ilk kez MÖ 718 yılında rastlanmaktadır. Asur kaynaklarında MÖ 709 yılında Kral Midas'tan son kez bahsedilmektedir.<sup>37</sup>

Midas Dönemi'nde Friglerin sınırları Büyük Frigya (Antiokheia/Yalvaç, Apameia/Dinar, Kolossa/Honaz, Ankyra/Ankara, Pessinus/Balıhisar, Gordion/Yassihöyük) ve Küçük Frigya (Dorylaion/Eskişehir) olarak belirlenmiştir.<sup>38</sup> Bu dönemde Friglerin etki alanı batıda Ege Denizi kıyılarına, doğuda Halys Irmağı'na (Kızılırmak) kadar genişlemiştir. Bu coğrafyada Frigler, Urartulularla ve Asurlularla ilişkiler kurmuşlardır. Geniş sınırlara sahip olmaları Frigleri Anadolu'da güçlü bir devlet konumuna getirmiştir. Asur Kralı II. Sargon Dönemi'ne ait kayıtlar bu hususu doğrulamaktadır.<sup>39</sup> Midas Dönemi'nde gücünün zirvesinde bulunan Frigler, bozkır kökenli Kimmerlerin Anadolu'ya gelmeleriyle yeni bir sürece girmişlerdir.

### **Kimmerlerin Anadolu'ya Gelişleri**

Kimmerler, ana vatanı Türkistan olan topluluklardan biridir. Kimmerlerin etnik kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüşse de onların

<sup>31</sup> Sivas, 2021: 25.

<sup>32</sup> Güleç-Açikkol, 2004: 4.

<sup>33</sup> De Vries, 1983: 265.

<sup>34</sup> Rose, 2023: 14.

<sup>35</sup> Kaya, 2023a: 195.

<sup>36</sup> Memiş, 2020b: 1921.

<sup>37</sup> Sivas, 2021: 27-28.

<sup>38</sup> Reyhan-Cengiz, 2015: 140.

<sup>39</sup> Memiş, 2022: 9.

Türk kültür çevresindeki izleri meselenin izah edilmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle kurgan kültürünün temsilcileri olan Kimmerlerin, Türk oldukları ve Türklükleri meselesi bilim insanları tarafından çoğunlukla kabul görmüştür. Antik kaynakların verdiği bilgiler, kurgan kültürüne mensup olmaları ve arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular Kimmerler meselesine açıklık getirmiştir.

Kimmerlerin göç etmesinde İskitlerin baskıları etkilidir. Herodotos, konargöçer İskitlerin Asya'da bulduklarını ve sonrasında yaşanan olayları anlatmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre İskitler Massagetlerle yaptıkları savaşı kaybedince Araxes Irmağı'nı geçerek Kimmerlerin yanına göç etmişlerdir.<sup>40</sup> Massagetlerin İskitlere savaş açmasının nedeni ise Orta Asya'da yaşanan kuraklık ve kıtlıktır. Çin taziyiyle Hunlar, Massagetler üzerine hareket etmişler, Massagetler de İskitlere baskın uygulamışlardır. Orta Asya bozkırlarında kuraklık ve kıtlıktan kaynaklanan ekonomik koşullar, bozkır kavimlerinin yerlerinden oynamasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte Hunlar Massagetleri, Massagetler İskitleri, İskitler de Kimmerleri yerinden oynatmıştır. Tarhan, Kimmerlerin Kırım merkez olmak üzere MÖ 2. bin yıl başlarından MÖ 8. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya Bölgesi'nde yaşadıklarını aktarmaktadır.<sup>41</sup> İskitlerle yaptıkları muharebeyi kaybeden Kimmerler, Kafkaslara doğru çekilmek zorunda kalmışlardır.<sup>42</sup> Kimmerler Karadeniz'in kuzeyindeki sahayı büyük ölçüde kaplamıştır.<sup>43</sup> Czegledy ise Kimmerlerin Güney Rusya topraklarında MÖ 12-8. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş konargöçer bir kavim olduklarını aktarmaktadır.<sup>44</sup> Güney Rusya coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılarda Kimmer kültürüne ait izlere rastlanmıştır. Tarhan, arkeolojik verilerden Kimmerlerin Güney Rusya'daki izlerinin MÖ 2. binin başlarından itibaren takip edilebileceği görüşündedir.<sup>45</sup> Kimmerler, İskitlerin yurtlarına gelmesiyle onlarla savaşmayı göze alamayarak yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlar, buldukları bölgelerden güneye, Anadolu'ya yönelmişlerdir. Kafkas geçitlerini aşarak Anadolu'ya yönelen Kimmerlerin amacı Anadolu'yu yurt edinmektir. Bu dönemde Doğu Anadolu topraklarında Urartulular yaşamaktadırlar. Kimmerler, Anadolu'ya girdiklerinde Urartulularla karşılaşmışlardır. Kimmerlerin Urartu topraklarına taarruzda bulunmaları Asur casuslarının dikkatini çekmiş ve gelişmeleri Asur kralına rapor etmişlerdir.<sup>46</sup> Kimmerlerin, Doğu Anadolu topraklarına girerek burayı istila etmeye başlamaları Urartu ve Asur devletlerinin güvenliği açısından tehdit oluşturmaktadır. Bölgede Asur istihbarat ağının güçlü olması Kimmerler hakkında bilgilerin öğrenilmesini sağlamıştır. Asur istihbarat raporlarında Kimmerlerin Doğu Anadolu'daki varlıkları tespit edilebilmektedir. Kimmerlerin Anadolu'daki ilk görünüşleri, Asur Kralı II. Sargon'un MÖ 714 yılındaki Sekizinci Seferi sırasında ya da

<sup>40</sup> Herodotos, I: 11.

<sup>41</sup> Tarhan, 1984: 109.

<sup>42</sup> Memiş, 2012: 38.

<sup>43</sup> Tellioğlu, 2005: 238.

<sup>44</sup> Czegledy, 2004: 132.

<sup>45</sup> Tarhan, 1979: 360.

<sup>46</sup> Toptaş, 2020: 32.

onun hemen öncesinde MÖ 715 yılında gerçekleşmiş olmalıdır.<sup>47</sup> Kafkaslardaki Demirkapı Geçidi'ni aşarak Anadolu'ya giren Kimmerler Urartulularla karşılaşmışlar ve yaptıkları birkaç savaşın ardından Urartu Krallarıyla anlaşmışlardır. Bir fal sorusunda Kimmerlerin Urartu Kralı Rusa ile birleşerek Şupria Kalesi'ne hücum etmelerinden endişe edilmektedir.<sup>48</sup> Bundan başka Asur'un Kilikya'daki (Hilakku) vasalının de Kimmerlerle ittifak antlaşması yaptığı vesika ile sabittir.<sup>49</sup> II. Sargon'un ünlü seferinin ağır darbesi karşısında Urartu Kralı I. Rusa'nın hayatına son vermesinin ardından yerine oğlu II. Argiştı geçmiştir. II. Argiştı (MÖ 714-685), Kimmer saldırılarını bertaraf etmek amacıyla kuzeye yönelmişse de MÖ 707 yılında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Asur kaynakları Urartuluların Kimmerlere karşı yaptıkları askerî seferde yenilgiye uğratıldıklarını, askerî birliklerinin bertaraf edildiğini, başkomutan ve iki valinin esir alındığını aktarmaktadır.<sup>50</sup> II. Argiştı bu yenilginin ardından akılcıca bir politika izleyerek Kimmerlerle anlaşma yoluna gitmiş, Asurlulara karşı ittifak yaparak Kimmer ana göç yolunun batıya yönelmesini sağlamıştır. Alınan önlemler, Kimmer tehlikesinin bertaraf edilmesini sağlamış, II. Argiştı Dönemi'nde Kimmerler fazla etkili olamamışlardır. Urartu Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken dönemin çağdaşı olan Asur Devleti, Kimmer tehlikesini yakından takip etmek zorunda kalmıştır. Kimmerlerin Anadolu'ya akınlar yapmaya başladıkları dönemde Anadolu topraklarında yaşayan devletler arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktadır. Devletlerin birbirlerine karşı sınırlarını korumak zorunda olmaları, devletler arasındaki ilişkileri çatışmaya ve uzlaşmaya dayalı sürdürmelerine neden olmuştur. II. Sargon Dönemi'nde (MÖ 722-705) oldukça güçlü bir durumda olan Asur Devleti'nin sınırlarını doğuda Fırat, batıda Kargamış, Zincirli (Sam'al), Maraş (Gurgum), Malatya (Milid), Adana, Tarsus (Que) ve Kayseri oluşturmaktadır.<sup>51</sup> Urartu Devleti ise Kuzey Suriye ve Fırat boyları ile Kafkasya'ya doğru genişleme politikası takip etmektedir.<sup>52</sup> II. Sargon'un ölümünden sonra yerine Asur Devleti'nin başına oğlu Sanherib (MÖ 705-681) geçmiştir. Sanherib, kral olduktan sonra Asurlular birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Onun döneminde Tabal, Hilakku ve Kammanu eyaletleri Asurluların hâkimiyetinden çıkmış, Kimmerlere karşı sınırlarını korumak için çalışmalar yürütülmüştür. Sanherib Dönemi'nde Asurlular sınırlarını koruyacak tedbirler almışlarsa da Asur kaynaklarında Kimmerler hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sanherib'in ölümünden sonra Asur Devleti'nin başına geçen Asarhaddon Dönemi'nde (MÖ 681-668) ise Kimmerler hakkında kaynaklarda bilgilerin arttığı görülmektedir.<sup>53</sup>

II. Argiştı'nın ölümünden sonra Urartu Devleti'nin başına II. Rusa (MÖ 685-645) geçmiştir. II. Rusa, Asur Kralı Asarhaddon'un çağdaşı olup Kimmerlerle Asurlulara karşı bir ittifak yapmış, Kimmer boylarının bir kısmını Urartu topraklarında tutarken ana göç kolunu batıya doğru yöneltmiştir. Bu

<sup>47</sup> Tellioglu, 2005: 240.

<sup>48</sup> Memiş, 2012: 38.

<sup>49</sup> Memiş, 2007: 227.

<sup>50</sup> Toptaş, 2020: 39.

<sup>51</sup> Tansuğ, 1949: 535.

<sup>52</sup> Tellioglu, 2005: 241.

<sup>53</sup> Adalı, 2023: 264-268.

ittifakın ardından Kimmerler, Asur sınırlarını tehdit etmeye başlamışsa da Asurluların Kimmer saldırılarına karşı hazırlık yaptıkları anlaşılmaktadır. Asarhaddon Dönemi belgeleri bu saldırılar hakkında bilgi vermektedir. Asurlular, MÖ 679 yılında Teuşpa liderliğindeki Hubuşna/Konya Ereğlisi yakınlarında Kimmerleri olduğu gibi Hilakku'yu da mağlup etmiştir.<sup>54</sup> Asur Kralı Asarhaddon yıllıklarında Kimmer Kralı Teuşpa'yı tüm ordusuyla Hubuşna ülkesi topraklarında kılıcıyla vurduğunu aktarmaktadır.<sup>55</sup> Nimrut (Kalah) kazılarında bulunan silindirde bu olay "Hubuşna memleketindeki Kimmerli Teuşpa'yı bütün ordusu ile beraber vurdum." biçiminde aktarılmaktadır.<sup>56</sup> Kimmerler hakkında Asurluların Anadolu'da güç kaybettikleri bir dönemde bahsedilmektedir. Asarhaddon'un ardından Asurluların başına geçen Asurbanipal zamanında Kimmer tehlikesi büyümeye ve tekrar Asur sınırlarını tehdit etmeye başlamıştır.<sup>57</sup> Asurbanipal Dönemi'nde (MÖ 668-627) Kimmerlere karşı savunma tedbirleri artırılmıştır. Kimmerlere karşı Asurlular, Tabal, Hilakku ve Lidya'dan oluşan mukavemet cephesi kurulmuştur.<sup>58</sup> Buradan Anadolu'da Kimmer tehdidinin devam ettiği ve Kimmerlerin ne kadar güçlü oldukları anlaşılmaktadır. Kimmer Kralı Tugdamme Asur sınırına saldırdığı esnada ani bir hastalıktan ölmüştür. Asurbanipal'in ilk yıllarında Asur sınırına yapılan Kimmer taarruzu daha fazla devam etmemiş, Kimmerler geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Kimmerlerle Asurlular arasında bir antlaşma yapılmış, savaş hâline son verilmiştir.<sup>59</sup> Taraflar arasında antlaşma yapılmasına rağmen bölgede hâkimiyet mücadelesi devam etmiştir. Kimmerler Asur üzerine ikinci kez saldırmışsa da kendi aralarındaki mücadelelerden dolayı bu saldırıları sonuçsuz kalmış ve uğradıkları bozgunun ardından Kimmer gücü son bulmuştur.<sup>60</sup> Asurlular her ne kadar bölgenin güçlü siyasi yapılarından biri olmuşlarsa da Kimmerlerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

### **Frig-Kimmer İlişkileri**

Kimmerlerin Anadolu'daki hareketleri hakkında Asur kaynaklarından bilgi sahibi olmaktayız. Asarhaddon Dönemi metinleri Kimmerlerin Asur topraklarına taarruz ettiklerini ve geri püskürttüklerini aktarmaktadır. MÖ 679 yılında Hubuşna/Konya Ereğlisi yakınlarında Asurlularla yaptıkları savaşı kaybetmeleri Kimmerlerin Torosları aşarak Kilikya Bölgesi'ne yayılmasını engellemiştir. Bu yenilgiden fazla etkilenmeyen Kimmerler, yönlerini kuzeye çevirmişler, Orta Anadolu'daki ilerleyişlerini sürdürmüşler ve Friglerin egemenliği altındaki bölgeleri istila etmişlerdir. MÖ 7. yüzyılın başlarında Kimmerler, Friglerin gücünü kırmıştır.<sup>61</sup> MÖ 676 yılında Friglerin başkenti Gordion Kimmerler tarafından kuşatılarak ele geçirilerek tahrip edilmiş ve yağmalanmıştır.<sup>62</sup> Kimmerlerin istilası sonucu Frig Kralı Midas, boğa kanı

<sup>54</sup> Durmuş, 1997: 275.

<sup>55</sup> Toptaş, 2020: 42.

<sup>56</sup> Memiş, 2007: 227.

<sup>57</sup> Memiş, 2007: 228.

<sup>58</sup> Tansuğ, 1949: 537.

<sup>59</sup> Tansuğ, 1949: 540.

<sup>60</sup> Durmuş, 1997: 276.

<sup>61</sup> Young, 1964: 52.

<sup>62</sup> Tarhan, 1984: 112.



içerek yaşamına son vermiştir. Amasyalı ünlü Antik Yunan coğrafyacısı Strabon, Midas'ın Kimmer saldırıları sonucunda hayatına son verdiğini aktarmaktadır.<sup>63</sup> Gordion'un ele geçirilmesi ve Kral Midas'ın ölümü Frig Devleti'nin yıkılmasında etkili olmuştur.<sup>64</sup> Frig Devleti'nin yıkılmasıyla Anadolu'daki güç dengesi değişmiştir. Ünsal'a göre Kimmerler bu bölgeye yerleşerek bozkır geleneğini devam ettiren bir devlet kurmuşlardır.<sup>65</sup> Kimmerlerin Gordion merkezli devlet kurup kurmadıkları konusunu aydınlatacak elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Frigler hakkında Asur çivi yazılı vesikaları, Geç Hitit Dönemi kitabeleri, Urartu vesikaları ve Antik Yunan yazarları bilgi vermesine rağmen<sup>66</sup> Kimmerlerin Friglerle mücadeleleri hakkında herhangi bir yazılı belge bulunamamıştır.<sup>67</sup> Arkeolojik kazılarda Frig Devleti'ne ait yazılı vesikaların bulunduğu devlet arşivi henüz tespit edilememiştir.

MÖ 7. yüzyıl başlarından itibaren siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Lidyalıların ilk kralı Gyges, iktidarının ilk yıllarında Lidya'nın siyasi, askeri ve ekonomik gücünü artırmış, devletin sınırlarını batı ve kuzey yönünde genişletmeye başlamıştır. Lidyalıların doğuya yayılmaları Kimmerlerin Anadolu'ya girmeleriyle ilişkilidir.<sup>68</sup> Kimmerler, Frig Devleti'nin yıkılmasından sonra Boğazlar üzerinden gelen yeni bir göç dalgasıyla birleşerek Batı Anadolu'ya doğru ilerlemişler ve Lidya sınırlarına dayanmışlardır. MÖ 662 ve MÖ 657 yıllarında gerçekleşen Kimmer saldırılarını engellemeyi başaran Gyges, onların ülkesini istila etmesine engel olmuştur.<sup>69</sup> Lidyalıların bu başarısı Kimmerlerin Lidya topraklarına yeniden akın yapmasını engellememiştir. Kimmer akınlarının devam etmesi üzerine Lidya Kralı Gyges, Asurlularla iş birliği yapmak zorunda kalmıştır. Batı Anadolu'ya yönelen Kimmer tehlikesi Gyges'in zaferden zafere koşma arzusunu sekteye uğratmıştır.<sup>70</sup> Kimmer korkusu, Gyges'in çağdaşı olan Asarhaddon'u da etkilemiştir. Asarhaddon, saltanatı boyunca Kimmerlerin korkusuyla yaşamıştır. Kralın "Samas"a yönelttiği politik kapsamlı dua ve yalvarmalarından bu durum açıkça anlaşılabilir.<sup>71</sup> Lidya Kralı Gyges, Kimmer akınlarını engellemek için çabaladıysa da sonuç alamamıştır. Lidya sınırlarında MÖ 646 yılında beliren yeni bir Kimmer akını belirmiştir. Lidya Kralı Gyges'in iktidarının son yıllarına rastlayan Kimmer saldırısı Sardes'in yıkımı ve Gyges'in MÖ 644 yılında ölümü ile neticelenmiştir.

Kimmerler, Gyges'in ardından başa geçen krallar döneminde de Lidya Krallığı'nı tehdit etmeye devam etmiştir. Lidya Devleti'nin başına Ardys (MÖ 644-625) geçmiştir. Tugdamme komutasında ilerleyen Kimmerler, Lidya başkenti Sardes'i ele geçirip yağlamışlardır.<sup>72</sup> Herodotos, Kimmerlerin

<sup>63</sup> Strabon, *Geographika*, I, III, 21.

<sup>64</sup> Durmuş, 1997: 277.

<sup>65</sup> Ünsal, 2018: 136.

<sup>66</sup> Memiş, 2022: 1.

<sup>67</sup> Durmuş, 2019: 100.

<sup>68</sup> Reyhan-Cengiz, 2015: 146.

<sup>69</sup> Kaya, 2023a: 204.

<sup>70</sup> Demir, 2020: 199.

<sup>71</sup> Tarhan, 1984: 112.

<sup>72</sup> Kaya, 2023a: 215.

akropol hariç, başkent Sardes kentini aldıklarında burada Lidya Kralı Ardys'in hüküm sürdüğünü belirtmektedir.<sup>73</sup> Kimmerler, MÖ 637 yılında yeniden Sardes'e saldırmışlarsa da Ardys'e yenilmişlerdir. Ardys'in Asurbanipal ile Kimmerlere karşı kurduğu ittifak sonuç vermiş ve MÖ 637 yılından sonra Kimmer tehdidi sona ermiştir.<sup>74</sup> Herodotos, Ardys'in ölümünden sonra oğlu Sadyattes'in 12 yıl hüküm sürdüğünü onun ardından Alyattes'in Lidyalıların başına geçtiğini aktarmaktadır.<sup>75</sup> Alyattes Dönemi'nde Kimmerler, Kızılırmak'ın ötesine sürülmüşlerdir. Lidya Kralı Alyattes, Kimmerlerle yaptığı mücadeleyi kazanmış, MÖ 609 yılında Kimmerleri ağır bir yenilgiye uğratmıştır.<sup>76</sup> Kimmerler bu yenilginin ardından Anadolu topraklarından uzaklaştırılmıştır.

Frig Devleti'nin yıkılmasının ardından Kimmerlerden canını kurtarabilen kral ailesi, Gordion ve Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde aynı kültür geleneklerini koruyarak bir süre beylikler biçiminde yaşamışlardır. Onların yaşadıkları bölgeler arasında Kızılırmak'ın batısında Gordion, Hacituğrul-Yenidoğan Höyüğü ve Ankara, doğuda Boğazköy, Pazarlı ve Alishar, Eskişehir ile Afyonkarahisar arasındaki Sakarya Vadisi yer almaktadır.<sup>77</sup> Kraliyet ailesi üyeleri bu bölgelerde MÖ 547 yılına kadar bağımsız olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.<sup>78</sup> Yurtlarını terk eden halk, bir süre sonra geri dönmüşse de siyasi bir yapı oluşturamamışlar, Lidya Krallığı'nın egemenliği altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Persler Dönemi'nde de Frigler, bölgedeki varlıklarını devam ettirmişlerdir. Gordion, yerleşmelere açık bir bölge hâline gelmişse de başkent olma özelliğini kaybetmiştir. Buradan Friglerin bölgedeki siyasi bir güç olmaktan çıktıkları ve başka bir gücün egemenliği altına girdikleri anlaşılmaktadır. Frigler, bir süre daha varlıklarını devam ettirmelerine rağmen siyasi birlikten yoksundurlar. Bu durum onların başka kavimlerin içinde varlıklarını kaybetmelerine kadar devam etmiştir.

### **Kimmerlerin Gordion ve Çevresindeki İzleri**

Frigler, Gordion merkez olmak üzere bir devlet kurmuşlar ve Kimmerlerin bölgeye gelmesine kadar siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kimmerler, Gordion ve çevresini istila etmişler ve Frig Devleti'nin yıkılmasına neden olmuşlardır. Kimmerlerin bölgedeki varlıkları antik Yunan kaynaklarının verdiği bilgilerden öğrenilmekle beraber arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulardan da tespit edilebilmektedir. Bozkır kurgan kültürünün temsilcileri olan Kimmerler, Gordion ve çevresinde bu kültürlerine ait izler bırakmış olmalıdırlar. Kimmerler, arkeolojik olarak bölgedeki varlıklarını kaydetmişler, kayda değer boyutlarda bir yıkım gerçekleştirmişler, yakıp yıkmışlardır. Kimmerler, Gordion'da etkin biçimde varlıklarını göstermektedir. Mellink, bütün bu gelişmelere rağmen Kimmerlerin Gordion'da yerleşip yerleşmediklerine dair herhangi bir kanıt bulunmadığı görüşündedir.<sup>79</sup>

<sup>73</sup> Herodotos, I. 15.

<sup>74</sup> Demir, 2020: 210.

<sup>75</sup> Herodotos, I. 16.

<sup>76</sup> Memiş, 2022: 10.

<sup>77</sup> Sevin, 2003: 242.

<sup>78</sup> Bülbül, 2009: 86.

<sup>79</sup> Mellink, 1964: 63.

Kırzioğlu ise Kimmerlerin Frig Devleti'ni yıktıktan sonra Sakarya boylarına yerleştiklerini aktarmaktadır.<sup>80</sup> Frigler, Gordion'daki nüfusu atlı konargöçer Kimmerlerin ani baskınlarına karşı korumak amacıyla savunma duvarları inşa etmişlerdir.

Frigler Anadolu'da yaşamış Hatti, Hurri, Luvi ve Hitit kavimlerinin kültürlerinden etkilenmişlerse de kendilerine has bir kültür meydana getirmişlerdir.<sup>81</sup> Zamanla yerleşik toplum yapısına dönüşmüşler, tarım ve hayvancılık yaparak geçimlerini sağlamışlardır. Bunun yanı sıra ticaret yolları üzerinde bulunduğundan Friglerin ekonomisinde ticaretin önemli bir yeri bulunmaktadır. Homeros, Friglerin hızlı koşan atlarının olduğunu aktarmaktadır.<sup>82</sup>

MÖ 800'li yıllarda Gordias ve oğlu Midas dönemlerinde Gordion şehri imara açılmış ve önemli yapılar inşa edilmiştir. Kabartmalı ortostatlarla süslü binalar ve etrafı sur ile çevrilmiş sitadel, Gordion yerleşiminin merkez noktasını oluşturmuştur. Midas'ın hükümdarlığı döneminde sitadel en görkemli çağını yaşamıştır. Sitadel, Kimmerlerin Gordion'a gelerek şehri istila etmeleriyle büyük bir yıkım ve tahribata uğramıştır. Erken Frig sitadeli (6A) Kimmerler tarafından yakılıp yıkılmıştır.<sup>83</sup> De Vries, bu yıkıma MÖ 7. yüzyılın başlarında Kimmerlerin neden olduğunu aktarmaktadır.<sup>84</sup> Sitadel, bu yıkımın ardından yeniden inşa edilmeye başlanmıştır. Yeni sitadel içinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Yapıların ön yüzleri kabartma geometrik, bitki, hayvan ve insan figürlü pişmiş toprak kaplama levhalarıyla süslenmiştir.<sup>85</sup> Bu süslemelerde hayvan figürlerinin yer alması, bozkır sanat anlayışını çağrıştırmaktadır. Hayvan üslubu olarak adlandırılan bu sanat anlayışına özgü figürlerin Gordion mimari yapılarında bulunması kültürel etkileşim olup olmadığı konusunu çağrıştırmaktadır. Nitekim bu figürler üzerinde özellikle konargöçer bozkır kültürüne özgü atlı savaşıçuların varlığı bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılardan çıkarılan ve Gordion Müzesi'nde sergilenen eserler arasında hayvan üslubu özelliği taşıyan buluntuların olması bozkır kültürünün izleri olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde bölgeden çıkarılan ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen eserler üzerindeki figürler ve hayvan sembolizmini yansıtan buluntular önemlidir. Gordion sitadelinden bulunmuş bir mobilya üzerinde kalkan ve mızrak taşıyan bir süvari figürü bulunmaktadır. Başında deri veya keçeden, ucu öne eğik, yanaklıkl bir miğfer bulunmaktadır.<sup>86</sup> Bu süvarinin bulunduğu obje Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Dönmez'e göre Orta Anadolu'da görülen at ve süvari figürleri Kimmerlerin ve İskitlerin etkisidir.<sup>87</sup>

<sup>80</sup> Kırzioğlu, 1998: 309.

<sup>81</sup> Memiş, 2022: 11.

<sup>82</sup> Homeros, İl., III: 185.

<sup>83</sup> Sevin, 2003: 246.

<sup>84</sup> De Vries, 1983: 266.

<sup>85</sup> Sivas, 2021: 31.

<sup>86</sup> Sivas, 2021: 36.

<sup>87</sup> Dönmez, 2003: 16.

Kimmerlerin Gordion ve çevresindeki iz ve etkileri mezar yapılarında tespit edilebilmektedir. Friglerin ölü gömme âdetleri ve mezar biçimleri dikkat çekicidir. Frig beylerinin ölüleri kayalara oyulmuş mezarlara veya tümülüslerle gömülürdü.<sup>88</sup> Tümülüslerin içinde ahşaptan bir mezar odası yer almaktadır. Bu mezar odası cesetler ve ölü hediyeleri konulduktan sonra kapatılmakta, üzerine toprak yığılmaktadır. Yığılan toprağın yüksekliği, ölen kimsenin yaşadığı dönemdeki itibarına göre oluşturulmuştur. Saygı duyulan bir kimsenin mezarı göğe en yakın olacak şekilde toprakla yığılmıştır. Friglerde ölü gömme ritüelini oluşturan bu tümülüs tipi mezar anlayışı bozkır kavimlerindeki kurgan mezarlarıyla benzerlik göstermektedir. Türkler ölülerini kurgan denilen yer seviyesinin altındaki mezarlara gömmüşlerdir. Mezarların içinde ölüünün yanında çeşitli nesnelere yer almıştır. Ölüye hediye olarak sunulan eşyalar, minyatür boyutunda çeşitli nesnelere, küçük masalar, kaplar, at gömüleri, at koşum takımları gibi nesnelere, keçe, halı ve diğer dokumalar yer almıştır.<sup>89</sup>

Frig mezarlarının bozkır kavimlerindeki kurganlarla hem içerik hem de biçim olarak benzerlik göstermesi üzerinde durulması gereken çok önemli bir konudur. Bozkır kökenli kavimlerden Kimmerler ve İskitler, kurgan kültürlerinin MÖ II ve I. bin yıllardaki temsilcileridir.<sup>90</sup> Kurganlar, bozkır konargöçer hayat tarzında, belli bir hiyerarşik düzen içinde önem taşıyan kişilerin mezarlarıdır. Bu yığma mezarlar, antik batı kaynaklarında tümülüs olarak adlandırılmaktadır.<sup>91</sup> Yayıldıkları coğrafya dikkate alındığında kurganların daha çok bozkır kuşağı denilen bölgelerde yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu husus kurganların başta Türklerin ve onların atalarının kültürlerinin ürünüdür. Türkiye’de özellikle doğu, kuzey, Orta Anadolu ve Trakya gibi bölgelerde kurgan tipi mezar yapıları (tümülüs) yaygın olarak görülmektedir.<sup>92</sup> Memiş’e göre biçim ve içerik bakımından Frig mezarları bozkır kökenli kavimlerin mezarlarıyla paralellik göstermektedir.<sup>93</sup> Bu cümleden olmak üzere Gordion ve çevresinde görülen tümülüslerin bozkır kültürüyle ilişkileri rahatlıkla kurulabilecektir. Young, Gordion’daki tümülüslerin kronolojik olarak Kimmer istilasına öncesine dayandığını belirtmektedir<sup>94</sup> ancak bu durum bölgedeki bütün tümülüsleri kapsayacak nitelikte değildir. Elbette ki Kimmerler bölgeye gelmeden önce Frigler, tümülüs denilen mezar yapılarını inşa etmeye başlamış olabilirler. Kimmerlerin bölgeye gelmesinden sonraki süreçte bozkır kültür çevresinde varlığı görülen ölü gömme ritüelleri Gordion’da da ortaya çıkmaktadır. Atların kurban edilmesi ve cesetlerinin mezarların dışına defnedilmesi, Kimmerlerin istilasının neden olduğu yıkım sonrası dönemde Gordion’da görülmüştür.<sup>95</sup>

Gordion’daki tümülüslerde yapılan kazılarda önemli bilgilere ulaşılmıştır. Gordion’daki NN, KY, B ve Z tümülüsleriyle Altay Bölgesi’ndeki Başadar-2 ve

<sup>88</sup> Memiş, 2022: 12.

<sup>89</sup> Çoruhlu, 2004: 247.

<sup>90</sup> Koçak, 2015: 68.

<sup>91</sup> Çoban, 2018: 289.

<sup>92</sup> Çoruhlu, 2016: 15-16.

<sup>93</sup> Memiş, 2020: 12.

<sup>94</sup> Young, 1964: 54.

<sup>95</sup> Young, 1964: 55.

Tuekta-1 kurganları arasında büyük benzerlikler olduğu anlaşılmıştır.<sup>96</sup> Tümülüslerden çıkarılan buluntular arasında at iskeletlerinin ve atlı konargöçer kültüre özgü materyallerin yer alması eski Anadolu ile Orta Asya arasında ilişki kurulmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda Gordion KY tümülüsünde 1955 yılında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan iki at gömüsü bu ilişkiyi sağlayacak niteliktedir.<sup>97</sup> Young, at gömüsünün bulunduğu tümülüste konargöçer kavimler arasında yaygın olan cenaze töreni sırasında atların kurban edildiği görüşündedir. At takımı tasvirleri de Gordion'da bulunmuştur.<sup>98</sup>

Friglerin sosyal ve ekonomik hayatında at ve katır gibi hayvanlar önemli bir yere sahiptir. Homeros, Friglerin dört nala giden bir sürü atlarının olduğunu bildirmektedir.<sup>99</sup> Friglerin sosyal hayatında at önemli bir binek hayvanı olmakla beraber onların dinî inançları ve ölü gömme ritüelleri farklıdır. Mezarlara at gömme ritüeli bozkır kökenli Türklere özgüdür. KY tümülüsünde ahşap bir mezar odası ve oda etrafında iki at gömüsü diğer tümülüslerde görülmeyen bir özelliktir. Bu tür gömüler daha çok bozkır geleneğidir.<sup>100</sup> Bu bilgilerden KY tümülüsünün Türklere özgü bir mezar yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Erdan, KY tümülüsünün MÖ 780-770 yılları arasına tarihlendirilebileceği görüşünü savunmaktadır.<sup>101</sup> MÖ 8. yüzyılda bozkır kökenli kavimlerin Anadolu'daki varlıkları tespit edilmektedir. Onlar hakkında Asur kaynakları ilk kez MÖ 715 yılında bilgi vermektedirler. Bu kavimlerin bu tarihten daha öncesinde Anadolu'ya girmiş ve bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik yapısını etkilemiş olma olasılığı yüksektir. Kaynakların verdiği net bilgilerden hareketle onların yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'daki varlıkları tespit edilebilmektedir. Buraya kadar anlatılanlardan tarihlendirme konusunda farklılıkların olabileceği açıkça anlaşılmaktadır. Erdan'ın görüşüne Kohler karşı çıkmaktadır. Ona göre KY tümülüsü içinde bulunan cenazenin Kimmer akınları dönemine tarihlendirilmesi gerekmektedir.<sup>102</sup> Kohler'in önerisi dikkate alınır ise bu mezar MÖ 7. yüzyılın başlarına ait olmalıdır. Nitekim bozkır kökenli Kimmerlerin Gordion ve çevresinde kesin olarak görünmeleri MÖ 7. yüzyılın başlarındadır. MÖ 676 yılında Frig Devleti'ni yıkan Kimmerler, bölgeye hâkim olmuşlar ve burada kendi kültürlerine ait izler bırakmışlardır.

Gordion'da bozkır kökenli kavimlerin varlığına ilişkin P tümülüsü bilgileri vermektedir. Kohler, tümülüsün Kimmerlerin Gordion'da yaptıkları yıkımın hemen öncesine MÖ 700 yıllarına tarihlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.<sup>103</sup> Sivas ise P tümülüsünün MÖ 775 yılına tarihlendirilmesi gerektiği görüşündedir.<sup>104</sup>

<sup>96</sup> Çoban, 2013: 188.

<sup>97</sup> Dönmez, 2003: 17.

<sup>98</sup> Young, 1964: 56.

<sup>99</sup> Homeros, İl., III: 185.

<sup>100</sup> Sivas, 2021: 87.

<sup>101</sup> Erdan, 2016: 40.

<sup>102</sup> Kohler, 1995: 76.

<sup>103</sup> Kohler, 1964: 59.

<sup>104</sup> Sivas, 2021: 81.

Mezar içinden 4-5 yaşlarında cinsiyeti belirlenemeyen bir çocuğa ait dişler ve sanat değeri yüksek bol miktarda oyuncak bulunmuştur. Armağanlarla gömülen bu çocuğun kraliyetten bir prens veya prenses olduğu kabul edilebilir.<sup>105</sup> Mezardan çıkarılan buluntular arasında ahşap heykelleri, pişmiş topraktan yapılmış kaz figürlü ritonlar, üzerinde hayvan figürleri bulunan kaplar ve 4 atın çektiği tunçtan imal edilmiş küçük savaş arabası bu mezarın bozkır kültür çevresiyle ilişkilendirilmesini sağlayacak niteliktedir. Buluntular, tümülüsün tarihlendirilmesi konusundaki fikir ayrılıklarını tartışmalı hâle getirecek niteliktedir çünkü hayvan üslubu özellikleri taşımaktadır. Kimmer tahribatının hemen altındaki son Frig tabakasında bulunmuş olan aslan heykelciği ile balık yiyen grifon heykelciği dikkat çekicidir. Tümülüsten çıkarılan eserler Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Gordion W tümülüsü, büyüklük açısından bölgenin en büyük ikinci tümülüsüdür. Tümülüs genç yetişkin bir erkek bireye aittir. Mezar odasının çatısının düşmesiyle iskelet ezilmiş, vücudun kemikleri iyice parçalanmıştır. Mezar armağanları arasında iki boğa başlı kazan ve kuş eklentili iki küçük kazan bozkır hayvan üslubu özelliklerini çağrıştıracak niteliktedir.<sup>106</sup>

Friglerin hâkimiyet kurdukları Gordion ve çevresinde tümülüslerin sayıca çokluğu bu bölgedeki kazı çalışmalarının uzun yıllar devam etmesine neden olmuştur. Gordion'da yapılan kazıların artmasıyla bilgilerimiz çoğalmaktadır. Bölgedeki kazıların artarak devam etmesi bozkır kökenli kavimlerin varlığına ilişkin yeni bilgiler sunmaktadır. Ünsal'a göre bölgede yapılan kazılardan ele geçirilen ok uçları Kimmer varlığının arkeolojik verileri arasında sayılmaktadır.<sup>107</sup> Kırzioğlu da Kimmerlerin bölgedeki varlığına ilişkin bilgiler vermektedir. Gordion'daki kazılarda bulunan kilim, cecim vb. dokumaların bu bölgeye yerleşen atlı konargöçer ve keçe çadırlarda yaşayan Kimmerlerden kaldığı muhakkaktır. Tevrat Haritası'nda (MÖ 676 yılında Frig Devleti'ni yıkarak onların ülkesine yerleşen Kimmerlerin giderek genişleyip Sakarya'dan doğuda Bayburt yakınına kadar Gomer Devleti'nin varlığını belirtirler.<sup>108</sup> Tevrat'ın verdiği bu bilgiden hareketle Kimmerlerin bölgedeki varlıkları ve siyasi yapıları hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Gordion'daki varlıkları Kimmerlerin bölgeye bir süre hâkim olduklarını göstermektedir. Gordion ve çevresinde bulunan tümülüsler, Orta Asya kurgan yapılarıyla paralellik göstermektedir. Buradaki tümülüslerin bir kısmının Kimmerlerin bölgeye geldikten sonra yapıldıkları çıkarılan arkeolojik materyallerden anlaşılabilir. Bozkır Türk kültürüne özgü kurgan yapılarında varlığı görülen at ve atlı kültüre özgü ölü hediyeleri bu tümülüslerden çıkarılmıştır. 1988 yılında Gordion'da yapılan kazılarda çıkarılan yaklaşık 40.000 hayvan kemiğinin içinde bozkır Türk kültürünün taşıyıcı unsuru olan at kemikleri yer almaktadır.<sup>109</sup>

<sup>105</sup> Aytuğ-Görcelioğlu, 1988: 51.

<sup>106</sup> Sivas, 2021: 86.

<sup>107</sup> Ünsal, 2018: 135.

<sup>108</sup> Kırzioğlu, 1998: 309-314.

<sup>109</sup> Sams and Voigt, 1990: 82.

Ankara'nın Türk yurdu hâline gelmesinde şüphesiz Kimmerlerin bölgedeki varlıklarının etkisi vardır. Ankyra (Ankara) kenti, MÖ 8-7. yüzyıllarda günümüzde Hacı Bayram Camisi'nin bulunduğu tepe ve eteklerinde yayılmıştır. Bu kenti Gordias'ın oğlu Midas'ın kurduğu söylenmektedir. Kentin çeşitli yerlerinde 20 civarında tümülüs bulunmaktadır.<sup>110</sup> Ankara kent merkezinde yürütülen çalışmalarda tarihî haritalar ve hava fotoğrafları üzerinden yeni tümülüsler tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulardan Ankara kent merkezinde tümülüs sayısının yaklaşık 70 civarında olabileceği düşünülmektedir.<sup>111</sup> Ankara'daki tümülüslerin birinden at başlığı ve at gemine ait olduğu düşünülen tunç levha parçaları bulunmuştur.<sup>112</sup> Kent merkezindeki buluntular bozkır geleneklerinin bir ürünüdür. Özgüç, Ankara'daki bu mezar buluntularının Kimmerlerle ilişkili olduğu görüşündedir.<sup>113</sup> Ankara Tren Garı arkasındaki tümülüsten çıkarılan at iskeleti bozkır kökenli kavimlerin Ankara'daki varlıklarını kanıtlar niteliktedir. Bozkır savaşçısına ait olduğu düşünülen bu mezardan iki adet at donanımına ait parça ile at gömütünün yakınlarında bir ok ucu bulunmuştur.<sup>114</sup> Bu mezar yapıları bozkır ölü gömme ritüeliyle paralellik göstermektedir.

### Sonuç

Frigler, MÖ 13. yüzyılda Anadolu'ya göç etmişler ve burada Gordion merkez olmak üzere bir devlet kurmuşlardır. Frigler Anadolu'ya geldiklerinde hâkimiyetinin son yıllarını yaşayan Hititlerin toprakları üzerinde varlık göstermişlerdir. Gordion ve çevresi Friglerin MÖ 8. yüzyılda siyasi devlet yapılanmasının da merkezi olmuştur. Sakarya Nehri'nin kenarında yerleşik bir kültür benimseyen Friglerden günümüze önemli eserler kalmıştır. Antik Frig yerleşiminin bulunduğu bölgedeki sitadelde Friglerin devlet yönetiminde ön planda yer alan saray bulunmaktadır. Megaron tipi yapılar, sitadelin merkezinde yer almaktadır. Tarihî Kral Yolu üzerinde bulunan Gordion'da temel geçim kaynakları arasında tarım, hayvancılık ve ticaret ilk sıralarda yer almaktadır. Buradan Gordion ve çevresinin toplumların yaşamaları için elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Gordion ve çevresinin sakinleri günümüzde tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktadır. Gordion coğrafyası bozkır özelliklerini yansıtmaya açısından dikkate değerdir. Bu özelliği MÖ 7. yüzyılda bozkır kökenli Kimmerlerin buraya göç etmesinin temel nedeni olmalıdır. Kimmerler, MÖ 7. yüzyılın hemen başlarında Orta Anadolu'ya gelmişler ve Frig Devleti'nin yıkılmasına neden olmuşlardır. Frig Devleti'nin yıkılışı ile ilgili kaynaklarda MÖ 696, MÖ 690 ve MÖ 676 gibi farklı tarihler yer almaktadır. Bu tarihlendirmelerden MÖ 676 yılının Frig Devleti'nin yıkılışı tarihi olması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim Asur Kralı Asarhaddon yıllıklarında Frig Kralı Midas'ın seferleri takip edildiğinde onun ölümünün ve Frig Devleti'nin yıkılışının MÖ 676 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle bazı tümülüslerden bozkır kültürüne özgü eserlerin bulunması bölgedeki Kimmer

<sup>110</sup> Sevin, 2003: 247.

<sup>111</sup> Alanyalı Aral-Güneri Söğüt, vd., 2023: 57.

<sup>112</sup> Çoban, 2018: 296.

<sup>113</sup> Özgüç, 1946: 589.

<sup>114</sup> Çoban, 2018: 296-297.

varlığına işaret olarak gösterilebilir. Bu durum Kimmerlerin Gordion ve çevresini yurt tutmak amacıyla Orta Anadolu'ya ilerledikleri sonucunu çıkarmamızı sağlamaktadır.

Kimmerlerin Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmelerinin ardından yaklaşık 40 yıl sonra Orta Anadolu'nun siyasi tarihinde etkili olmuşlardır. Frig Devleti'nin yıkılmasına neden olan Kimmerlerin teşkilatlı bir yapıya sahip oldukları ve güçlerinin zirvesinde buldukları görülmektedir. Kimmerlerin devlet teşkilatına ait henüz net bir bilgi olmamakla beraber onların Kırıkkale/Büklükale mevkinde yapılan arkeolojik kazılardan siyasi varlıklarına ilişkin çıkarımlar yapılabilmektedir. Kimmerlerin, Lidyalılar tarafından Anadolu'dan çıkarıldıkları MÖ 609 yılına kadar siyasi varlıklarını devam ettirdikleri bilinmektedir. Yaklaşık 100 yıl boyunca Anadolu coğrafyasında varlıkları görülen Kimmerlerin siyasi bir teşkilat yapısına sahip olmadıklarını düşünmek doğru olmasa gerektir. Nitekim teşkilatlı bir yapıya sahip olan Türkler, tarihin her döneminde farklı adlarla devletler kurmuşlardır. Kimmerlerin bu anlamda Anadolu'da bozkır Türk devleti kurduklarını ve Anadolu'yu yurt etme amacıyla hayatlarını devam ettirdikleri söylenebilir.

### Kaynakça

- ADALI, S. F., 2023. "Yeni Assur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya İlgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya İlişkileri", *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Haz.:Kemalettin Köroğlu-Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 248-271.
- AKURGAL, E., 2005. *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- ALANYALI ARAL, E. – GÜNERİ SÖĞÜT, G. D. – ERGUN KOCAİLİ, B. – ÖZCAN TATAR, C., 2023. "Kültürel Peyzaj Ögelerini Bir Kentsel Deneyim Rotası Üzerinden Okumak: Ankara Batı Tümülüsleri Rotası", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 11 (1), ss. 55-75.
- AYTUĞ, B. – GÖRCELİOĞLU, E., "1988. Gordion'daki "P" Tümülüsü'nde Bulunmuş Mobilyalar", IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 49-59.
- BÜLBÜL, C., 2009. "Eski Anadolu Tarihinde Frigler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, ss. 79-94.
- CZEGLEDY, K., 2004. *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, Doruk Yayıncılık, Ankara.
- ÇOBAN, H., 2013. *Anadolu'da Kimmer-İskitler ve Orta Anadolu'daki İzleri*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar.
- ÇOBAN, H., 2018. "Eski Çağ Türklerinin Anadolu'daki İzleri Kurganlar", *Current Debates in History & Politics*, Volume 6, ss. 285-307.
- ÇORUHLU, Y., 2004. "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito*, Sayı 40, ss. 244-268.



- ÇORUHLU, Y., 2016. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- DE VRIES, K., 1983. "Gordion 1982", V. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, ss. 265-268.
- DEMİR, M., 2020. *Lidyalılar Mythos'tan Logos'a*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- DÖNMEZ, Ş., 2003. "Pazırık 5. Kurgan Halılarının Işığında Geç Demir Çağı Anadolu-Orta Asya Kültürel İlişkileri Üzerine Yeni Gözlemler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı 16, ss. 9-28.
- DURMUŞ, İ., 1997. "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, 61 (230), ss. 273-286.
- DURMUŞ, İ., 2019. "Eskiçağ Anadolu'sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler", *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), ss. 95-116.
- ERDAN, E., 2016. "Başlangıcından Demir Çağı Sonuna Kadar At Gömme Geleneği ve Anadolu'daki Uygulamaları", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 153, ss. 39-58.
- GÖKÇEK, L. G. – ABACI, O., 2019. *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul.
- GÜLEÇ, E. – AÇIKKOL, A., 2004. "Midas: Gordion MM Tümülüsünden Çıkarılan Kafatasının Paleoantropolojik Analizi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, Sayı 19, ss. 1-15.
- HERODOTOS, 2002. *Herodot Tarihi*, Çev.: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HOMEROS, 2023. *İlyada*, Çev.: Azra Erhat-A. Kadir. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KAYA, M. A., 2023a. *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- KAYA, M. A., 2023b. *Ege ve Yunan Tarihi*, Cilt I, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- KINAL, F., 1987. *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KIRZIOĞLU, F., 1998. "Gomer/Kimmerler'den Beri (M. Ö. 680) Kayseri ve Çevresinde, Oğuz/Türkmen Kolundan Olmayan: Kıpçak, Bulgar, Khazar, Kamak Kuman, Safer/Suvar Türkleri'nden Kalma Coğrafya Adları", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri, ss. 307-315.
- KOÇAK, K., 2015. "Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 25, ss. 66-78.
- KOHLER, E. L., 1964. "Phrygian Animal Style and Nomadic Art", *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C.* Nederlands Historisch Archaeologisch Instituut, İstanbul, ss. 58-62.

- KOHLER, E. L., 1995. *Gordion Excavations, 1950-1973: Final Reports: The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1 The Inhumations*. The University Museum, ABD.
- MELLINK, M. J., 1964. "Postscript on Nomadic Art", *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C.* Nederlands Historisch Archaeologisch Instituut, İstanbul, ss. 63-70.
- MEMİŞ, E., 2005. *Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk Müdür?)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, E., 2007. *Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2009a. *Eskiçağda Türkler*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, E., 2009b. *Eskiçağ Tarihinde Doğu – Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, E., 2012. *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, Ankara.
- MEMİŞ, E., 2019. "Ege Göçleri'nin Tetiklediği Diğer Göç Hareketlerine Kısa Bir Bakış", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7/19, ss. 148-162.
- MEMİŞ, E., 2020a. *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2020b. "Frig Göçlerinin Zamanı Üzerine Bazı Öneriler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/3, ss. 1914-1930.
- MEMİŞ, E., 2022. "Eski Anadolu Tarihinde Frigler ve Çözüm Bekleyen Bazı Sorunlar", *Near East Historical Review*, 12/1, ss. 1-14.
- MEMİŞ, E. – BÜLBÜL, C., 2019. *Eskiçağda Göçler*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- ÖZGÜÇ, T., 1946. "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları", *Bellekten*, 10 (40), ss. 557-598.
- RAMSAY, W. M., 1960. *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- REYHAN, E. – CENGİZ, T., 2015. *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ROSE, C. B., 2023. "Excavating the Phrygian Capital of Gordion", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı 85, ss. 13-25.
- SAMS, G. K. – VOIGT, M. M., 1990. "Work at Gordion in 1988", XI. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı, Cilt II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 77-105.
- SEVİN, V., 2003. *Başlangıçtan Persler'e Kadar Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.
- SİVAS, H., 2021. *Phrygler Kral Midas'ın Savaşçı Halkı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- STRABON, 1993. *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, Çev.: A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- TANSUĞ, K., 1949. “Kimmerlerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti’nin Anadolu ile Münasebetleri”, *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7 (4), ss. 535-550.
- TARHAN, M. T., 1979. “Eskiçağ’da ‘Kimmerler Problemi’”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 355-369.
- TARHAN, M. T., 1984. “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler” I. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, ss. 109-120.
- TELLİOĞLU, İ., 2005. “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, ss. 237-245.
- TOPTAŞ, K., 2020. “Asur Belgelerinde Kimmerler”, *Gazi Akademik Bakış*, 14 (27), ss. 31-60.
- ÜNSAL, V., 2018. “Urartu ve Frig Devletlerinin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (3), ss. 117-143.
- YOUNG, R. S., 1964. “The Nomadic Impact: Gordion”, *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C.*, Nederlands Historisch Archaeologisch Instituut, İstanbul, ss. 52-57.